ΜΩΜΟΣ II.

Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete

Debrecen, 2000. november 6–8.

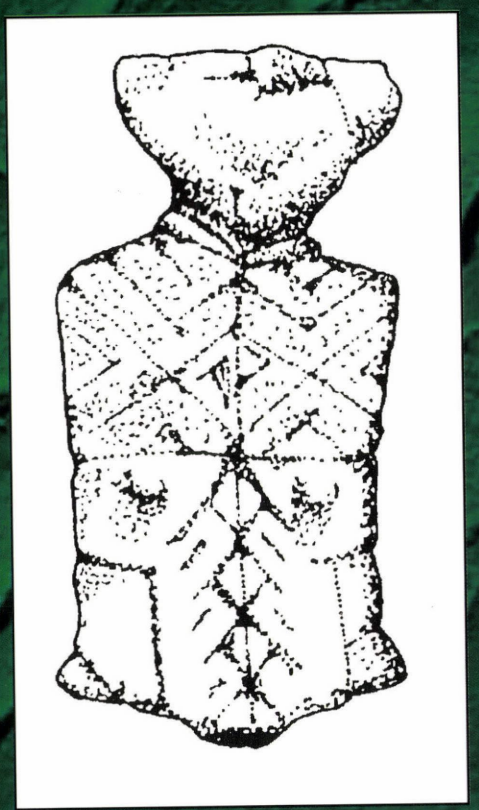

Debrecen, 2004

ŐSKOROS KUTATÓK II. ÖSSZEJÖVETELÉNEK KONFERENCIAKÖTETE

ΜΩΜΟΣ II.

Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete

Debrecen, 2000. november 6–8.

DEBRECEN, 2004

A kiadványt a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta

Szerkesztette:

NAGY EMESE GYÖNGYVÉR
DANI JÁNOS
HAJDÚ ZSIGMOND

Felelős kiadó:

DR. VARGA LÁSZLÓ GYÖRGYNÉ DR. SZATHMÁRI IBOLYA
megyei múzeumigazgató
Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága

A borító elején a Hortobágy-zámi idol,
a borító hátulján Medgyessy Ferenc „Régészet" című szobra látható (Déri Múzeum előtt)

Technikai szerkesztő:
Molnárné Balázs Zsuzsanna

ISBN 963 7218 42 4
ISSN 0133-8080 Debreceni Déri Múzeum Kiadványai

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

Készült 500 példányban, A/4 formátumban

TARTALOM

ELŐSZÓ 7

LENGYEL GYÖRGY
Késő-paleolit telep Miskolc határában (Rózsás-hegy) 11
Late Palaeolithic Site near Miskolc 20

SÜMEGI PÁL
Preneolitizáció – egy kárpát-medencei késő mezolitikum során bekövetkezett életmódbeli változás környezettörténeti rekonstrukciója 21
Pre-neolitization – the Environmental Historical Reconstruction of a Change in Lifestyle Occurring during the Late Mesoliticum in the Carpathian Basin 32

P. BARNA JUDIT
Becsehely–Homokos. Előzetes az M7 gyorsforgalmi út 71. sz. lelőhelyén feltárt neolitikus telep kutatásáról (1999–2000) 33
Becsehely–Homokos. Preliminary Report on the Exploration of the Neolithic Settlement at Site 71 of M7 Motorway (1999–2000) 43

CSENGERI PIROSKA
Adatok a Cserehát őskori településtörténetéhez 45
Data to the Prehistoric Settlements of the Cserehát 59

PATAY RÓBERT
A bodrogkeresztúri kultúra településének nyomai Mezőzomboron 61
MARTON TIBOR
Pattintott kőeszközök Mezőzomborból 64
Traces of the Bodrogkeresztúr Culture in Mezőzombor 78

TÓTH KATALIN
A Makó–Kosihy–Čaka-kultúra településeiről 79
On the Settlements of the Makó–Kosihy–Čaka Culture 92

KISS VIKTÓRIA–SOMOGYI KRISZTINA
Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrája telepeiről
Előzetes jelentés a Kaposvár – 61. út 1. lelőhely középső bronzkori településéről 93
Recent Data on the Settlements of Encrusted Pottery Culture: Preliminary Report on the Middle Bronze Age Settlement of Kaposvár – Route 61, Site No. 1. 106
HORVÁTH TÜNDE
Előzetes jelentés a Kaposvár-61. út 1. lelőhely középső bronzkori településének kőanyagáról 108

FARKAS-PETŐ ANNA–HORVÁTH TÜNDE–KOZÁK MIKLÓS
Fejér megye középső bronzkori földvárainak kőanyaga
Régészeti és petrográfiai feldolgozás. I. rész 113
The Stone Material in Middle Bronze Age Earthworks in Fejér County
Archeological and Petrographical Analysis (Part I) 135

V. SZABÓ GÁBOR
Ház, település és településszerkezet a késő bronzkori (BD, HA, HB periódus) Tisza-vidéken 137
Houses, Settlements, and Settlement Structures in the Tisza Region of the Late Bronze Age
(Periods BD, HA, HB) 169

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA
Őskori föld- és vízivárak 171
Prehistoric Earthworks and Forts Surrounded by Bodies of Water 186

REGENYE JUDIT
Előzetes jelentés a Tihany–Óvárban folytatott feltárásról 187
Preliminary Report of Tihany–Óvár. Rescue Excavation between 1999–2000 199

BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ
A Tihany–Óváron feltárt szarvascsontváz előzetes vizsgálata 201
The Preliminary Study of a Red Deer *(Cervus elaphus)* Skeleton from Tihany–Óvár,
Hungary 208

HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS–SZILAS GÁBOR–ENDRŐDI ANNA–HORVÁTH M. ATTILA
Megelőző feltárás Dunakeszi–Székesdűlőn 209
Preliminary Excavation at Dunakeszi-Székesdűlő 218

KALLA GÁBOR
A mezopotámiai lakóházak berendezése az óbabilóni korban
A régészeti és az írásos források ellentmondásai 219
The Furniture of Houses in Mesopotamia during the Old Babylonian Period:
Contradictions between Archeological Sources and Written Source Documents 229

PÁSZTOR EMÍLIA
Archaeoasztronómiai kutatások az őskori Európában – két esettanulmány 231
Archaeoastronomical Research on the Prehistory of Europe: Two Case Studies 241

ELŐSZÓ

Az Olvasó a 2000. november 6–8. között Debrecenben megrendezett Őskoros Kutatók II. Összejövetelén elhangzott előadásokhoz kapcsolódó tanulmányokból összeállított kötetet tartja a kezében. Értelemszerűen ez egy olyan rendezvénysorozat második kötete, melynek céljait, szerepét, irányultságát az első kötet előszavában fogalmaztuk meg. Az azóta történt változásokat szeretnénk röviden összefoglalni és értékelni.

A 90-es évek vége felé a nagyberuházások és a nagy felületű régészeti feltáró munkák a magyar régészetet olyan új kihívások elé állította, amelynek következtében megerősödött a fórum jellegű találkozók iránti vágy. Ezek a felbuzdulások azonban „szalmaláng" jellegűek voltak: javasolták, hogy a legaktuálisabb elvi és gyakorlati kérdések megvitatására hívjuk össze a következő összejövetelt vagy egy rendkívüli találkozót (nagy felületű feltárások módszertani kérdései, a régészet mindennapi szerepe és súlya a mai magyarországi „időtudományok között", a régészet törvény általi szabályozási lehetőségeinek kérdései, stb.).

Mi, a szervezők, úgy éreztük, hogy tévhit lenne közvetlenül ilyen irányba elvinni a találkozókat. Továbbá az is világossá vált, hogy ezek a nagyon aktuális találkozók eredményesen és tartalmasan elég nehezen vagy egyáltalán nem szervezhetőek meg. Tudniillik ilyenkor az indulati tényezők nagyon erősek és hiányzik az a higgadt elemző erő, amivel érdemlegesen előbbre lehetne vinni úgy a problémát, hogy a résztvevők elégedetten álljanak fel az asztaltól. (Talán ez lehet az egyik oka a régész szakma egészére jellemző „elszigeteltség" érzésének is.) Ezért ragaszkodtunk az első összejövetelen közösen meghatározott formához (a tudományos konferencia és a kötetlenebb fórum kevert jellegéhez és az ajánlott településtörténeti témához). Az eredetileg is tervezett fórum jellegű témáknak nyitva hagytuk a lehetőséget.

Megtiszteltetésnek vettük azt a sok tanácsot, javaslatot és véleményt, amit hozzánk eljuttattak a szakma különféle helyzetű, életkorú, felfogású és rangú képviselői. Érezhettük, hogy számon tartanak bennünket és számítanak ránk. A fent említett aktuális kérdések mentén pedig egyfajta „intézményesülésnek" az igénye is körvonalazódott a véleményekben: felvetődött, hogy mindig Debrecenben, tehát állandó helyen találkozzunk, sőt legyen egy folyamatos „panaszfelvételi iroda"-szerű szerepünk is, amit össze kellene gyűjteni és sokszorosítva terjeszteni, közreadni, stb.

Ezt a szerepet a már említett okon kívül azért sem vállalhattuk fel, mert meghaladta volna az erőnket. (Így is kénytelenek voltunk egy évet halasztani az 1999. év túlterheltsége miatt.)

2000 tavaszán a fenti tapasztalatok alapján küldtük el meghívó körlevelünket, melyben tudatosan hivatkoztunk a találkozó „köztes lét" jellegére. Igaz, még mindig félve annak félreérthetőségétől, igyekeztünk körülírni ezt a fogalmat, ami azért került előtérbe, mert az idézőjelbe tett „fiatal" szót közkívánatra elhagytuk a megnevezésből.

A találkozó megrendezése előtti hónapban a körlevelünkön kívül telefonon, e-mailen és a meglévő személyes kapcsolatainkon keresztül igyekeztünk mozgósítani régésztársainkat. Különösen azokat a helyeket, ahol régészképzés és oktatás vagy más műhelymunka folyik; így az ELTE BTK és az MTA Régészeti Intézete mellett a szegedi, debreceni, miskolci, pécsi, szombathelyi egyetem, ill. főiskola illetékes karát. A vidéki múzeumok mellett a Magyar Nemzeti Múzeumot és a Budapesti Történeti Múzeumot kerestük meg személyesen is. Olyan kollégákat is értesítettünk, akik akkor éppen nem tartoztak egyetlen intézményhez sem. Elsődleges célunk az volt az első találkozó tapasztalataiból kiindulva, hogy mindenkit elérjünk és az előadások sorrendjét, tematikáját pedig semmilyen előzetes korlátokkal se feszélyezzük. Az így beérkezett nagyszámú és széles tematikájú előadások alapján állítottuk össze a következő programot:

2000. november 6. (Hétfő)
Megnyitó: Selmeczi László megyei múzeumigazgató
Hajdú Zsigmond régész (a szervezők részéről)

Előadások
1. *T. Dobosi Viola: Őskőkori települési típusok Magyarországon*
2. *Kertész Róbert–Sümegi Pál: Preneolitizáció a Kárpát-medencében. Egy lehetséges alternatíva*
3. *Domboróczki László: A települések szerkezetének változásai ÉK-Magyarország neolitikumában*
4. *Csengeri Piroska: Adatok a Cserehát őskori településtörténetéhez*
5. *Raczky Pál–Anders Alexandra: Hol vannak a halottak? A település és a temetkezések viszonya Polgár–Csőszhalom késő neolitikus lelőhelyén*
6. *Hajdú Zsigmond–Nagy Emese Gyöngyvér: Szakrális(?) tér egy késő neolit településen (Polgár–Csőszhalom-dűlő)*

2000. november 7. (Kedd)
Előadások:
1. *Lengyel György: Késő paleolit telep Miskolc határában*
2. *Zalai-Gaál István: A lengyeli és a tiszai kultúra kronológiai kapcsolatai az újabb leletek tükrében*
3. *Horváth Ferenc előadása*
4. *Ernyey Katalin: Sziklavésetek datálási lehetősége és a települések problematikája*
5. *Gyucha Attila–William A. Parkinson: Beszámoló a Körös Regionális Régészeti Program első ásatási idényének eredményeiről*
6. *Patay Róbert: A bodrogkeresztúri kultúra településének nyomai Mezőzomboron*
7. *Tóth Katalin: A Makó-kultúra településeiről*
8. *Kiss Viktória–Somogyi Krisztina: A mészbetétes kerámia kultúrája telepei (Kaposvár–61. út, 1. lelőhely és az eddig feltárt, közöletlen lelőhelyek alapján)*
9. *V. Szabó Gábor: Települési sajátosságok a késő bronzkori Alföldön (Ház, településszerkezet, települési hierarchia)*
10. *Endrődi Anna–Horváth M. Attila–Horváth László András–Szilas Gábor: Őskori telepek és sírok feltárása Dunakeszi határában*
11. *Regenye Judit: Előzetes jelentés a Tihany–Óvárban folytatott feltárásról*
12. *B. Hellebrandt Magdolna: Őskori vízivárak (Szirmabesenyő–Földvár)*
13. *Farkas Csilla: Vaskori település a Mátra déli előterében*
14. *Jerem Erzsébet előadása*

2000. november 8. (Szerda)
Előadások
1. *Svingor Éva: A radiocarbon (^{14}C) keltezés alkalmazása a paleolitikum időszakában*
2. *Pásztor Emília: Archeoasztronómiai kutatások az őskorban*
3. *Bartosiewicz László: A Tihany–óvári szarvaslelet*
4. *Farkas P. Anna–Horváth Tünde: A Vatya kultúra Fejér megyei földvárainak kőanyaga I. rész. Geológiai és régészeti feldolgozás*
5. *Gucsi László: Őskori edények kerámiatechnikai vizsgálata*
6. *Lóki József–Bényei Zsolt: Régészeti ásatások komplex számítógépes feldolgozása Hajdú-Bihar megyében*
7. *Szabó Géza: Útban a múlt*

Zárófórum: döntések a következő találkozóval kapcsolatban

Poszterek:
1. *P. Barna Judit: Becsehely–Homokos. Előzetes az M7-es gyorsforgalmi út 71. sz. lelőhelyén feltárt neolitikus telep kutatásáról (1999. augusztus – 2000. március)*
2. *M. Egry Ildikó: A Dunántúli Vonaldíszes Kultúra kutatása Győr-Moson-Sopron megyében. Mosonszentmiklós–Egyeki földek*
3. *Almássy Katalin: Adatok a szkíta-kelta együttélés problematikájához*

A háromnapos találkozón nagyon gazdag és sűrű programot bonyolítottunk le néhány kifejezetten magas színvonalú előadással. A részvétel minden várakozásunkat felülmúlta: a második napon közel 80 regisztrált résztvevője volt a találkozónak. Szegedről több mint 20 régészhallgató érkezett, de Budapestről, Miskolcról, Pécsről és Szombathelyről is érkeztek diákok és tanárok. Megtisztelő volt számunkra, hogy a szakma jeles képviselői közül sokan jelen voltak, sőt előadást is vállaltak (pl. T. Dobosi Viola, Horváth Ferenc, Jerem Erzsébet, Raczky Pál). Meghallgatta az előadásokat Kalicz Nándor és Kovács Tibor. A harmadik napon a régészethez közvetlenül kapcsolódó társtudományok képviselői léptek fel (pl. Bartosiewicz László, Sümegi Pál, Svingor Éva). Ezenkívül érdekes színfoltot jelentett a kísérleti régészet bemutatkozása (Gucsi László).

A régészet irányába megnövekedett széleskörű társadalmi érdeklődés jeleként értelmezhettük, hogy néhány olyan előadó is jelentkezett, akinek a té-

mája a jelenlegi tudomány határain kívül esik. Ezeket a leendő résztvevők szakmai „önérzetére" gondolva kihagytuk a programból.

A találkozó legnagyobb sikerét a „köztes lét" fogalmának nem várt szintű felvállalása hozta. A három napos találkozó sűrített programja és a fórum jelleg háttérbe kerülése ellenére is érezhető volt egy olyan emelkedett hangulat, amely a nagy szakkonferenciákon általában nem tapasztalható. A fővárosban és a vidéken dolgozó vagy oktató idősebb és fiatalabb korú régészek egyértelműen a tudtunkra adták, hogy találónak érzik mind magukra, mind a helyzetükre, sőt az egész szakmára is a „köztes lét" kifejezést. Érdekes, új tapasztalat volt számunkra, hogy ha az elszigetelten élő és dolgozó magyar őskoros kutatók felszabadultan össze tudnak jönni, akkor hirtelen megszűnnek azok a tudományos határok, amelyekhez hivatalosan annyira ragaszkodni szoktak, talán önvédelemből, talán a tudományág örökölt „kisebbrendűségi érzéséből" adódóan.

A harmadik napon a találkozó befejeztével a következőkben állapodtunk meg:

- *A következő találkozó ajánlott témája a temetkezés és a halotti kultusz.*
- *A két év múlva (2002-ben) megrendezendő III. összejövetel színhelye Debrecen vagy Szombathely. (2001 tavaszán eldőlt, hogy Szombathely lesz a következő, ami 2002 októberében meg is valósult.)*
- *A 2000-ben megalakult Ősrégészeti Társaság az Őskoros Kutatók kétévenkénti rendezvényének szervezőivel együttműködve segíti a Mómosz elnevezésű kiadványsorozat szerkesztőinek a munkáját. A találkozó mindenkori szervezői azonban fenntartják maguknak a jogot a rendezvények alakítására és formálására.*

A második kötet (Mómosz II.) kiadása az eredeti tervekhez képest majdnem két évet késett különböző pénzügyi és egyéb adminisztratív nehézségek következtében. A találkozón tapasztalt szellem és felbuzdulás ugyan eltart egy ideig, de azután alábbhagy, ha a szervezők nem gondozzák folyamatosan. Az Őskoros Kutatók Összejövetelei egy olyan folyamatos szervezést igénylő mozgalom(?), ahol az egyik évben a rendezvényt kell megszervezni a következő évben pedig az elhangzott előadások alapján a kötetet kell megszerkeszteni és kiadni. Egyik kollégánk szerint a találkozó és a kötet úgy kapcsolódik egymáshoz, mint bizonyos vitorláshajók a tőkesúlyukhoz. Ha a tőkesúly hibás vagy nincs szinkronban a hajóval, annak mozgása bizonytalanná válik. Jelenleg még imbolyog a hajónk, de reméljük, hamarosan egyensúlyba kerülünk és kedvező széllel tovább hajózhatunk.

Hajdú Zsigmond
Nagy Emese Gyöngyvér
Dani János

LENGYEL GYÖRGY

KÉSŐ-PALEOLIT TELEP MISKOLC HATÁRÁBAN

A Rózsás-hegy Miskolc északi határában található, magassága 208 méter. A lelőhely a hegytetőn helyezkedik el, ahonnan az 1980-as évek közepétől gyűjtöttek leleteket és ásatását 1988-ban végezték (Ringer 1991, HOM adattár 2128-90 és 2208-91). (1. térkép)

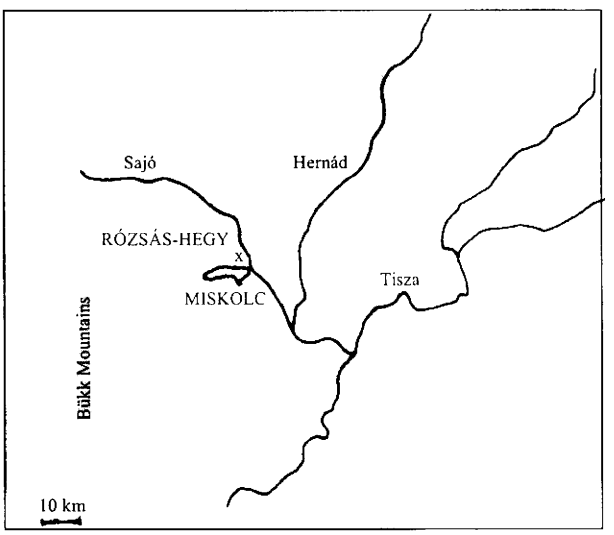

1. térkép

Az ásatáson 1,4 méter mélységig négy réteget különböztettek meg (felülről lefelé) (HOM adattár 2208-91):

1. sötétszürke művelt talajszint (0-20 cm)
2. csernozjom-barna erdőtalaj (20-45 cm)
3. okkersárga-sárga löszvályog (45-70 cm)
4. világossárga homok (70-140 cm)

Leletek a csernozjom-barna erdőtalajból és a löszből egyaránt előkerültek, de egyáltalán nem egykorúak a talajjal, hiszen már a talajképződés előtt a löszben feküdtek. Csak akkor kerültek a talajba, amikor a lösz felső része, mint a talajképződéshez szükséges alapkőzet, áttalajosodott.

Ringer Á. a leletanyag előzetes értékelésében késői-paleolit Magdalénien kultúrához közel álló tipológiai és technológiai jegyeket említ (Ringer 1991, HOM adattár). A lelőhelyről készült részletes tanulmány elsősorban a kőeszközkészítési technológia feldolgozása; a kulturális meghatározásra nem vállalkozott (Lengyel 2000), bár a leletanyag tipológiailag nagyon hasonlít a közép-európai epiaurignacienhez (Bachner et al 1996, Street és Terberger 1999, Kozlowski 1996). Jelen tanulmányban e technológiai vizsgálat eredményeit mutatjuk be.

A technológiai vizsgálat a kőeszközökön fellelhető, készítésük során keletkezett nyomokat vizsgálja. Minden pattintott kődarab a rajtuk lévő leválasztás-negatívokkal információt hordoz a saját maga és az előzőleg pattintott darab(ok) elkészítéséről. A megfigyelésekben minden darabnak információértéke van, legyen az gyártási hulladék vagy egy szépen megmunkált kőeszköz. Így a pattintott darabok készítésének relatív sorrendje lehetővé teszi, hogy azok készítésének módját, azaz rendszerét rekonstruáljuk. A rendszer sokszor nem teljes, előfordul, hogy a kőeszközkészítés egy vagy több fázisa hiányzik. Ez nem hátránya a leletegyüttes értékelésének, hiszen hiány és meglét egyaránt értékelhető. A rendszer rekonstruálása így lehetővé teszi egy emberi cselekvéssorozat modellezését, a kőeszközkészítő és nyersanyaga kapcsolatának értelmezését (Geneste 1991, Inizan et al 1995, Pelegrin 1985, Pelegrin et al 1988).

Az eszközkészítés első fázisa a nyersanyagbeszerzés. A lelőhelyen talált kőnyersanyagokat a lelőhelyhez viszonyított forrásuk távolsága alapján három csoportba osztottuk: helyi, regionális és idegen (Lengyel 2000). A *helyi* eredetű nyersanyagok forrása a lelőhely körül egy 10 km sugarú körben található meg. Legnagyobb hányadát különféle hidro- és limnokvarcitok teszik ki. Kisebb mennyiségben a bükkszentlászlói Tatár Árokban és a Kán Károly forrás környékén gyűjthető üveges kvarcporfír, folyami kavics és faopál található. A *regionális* nyersanyagok csoportjába az 50 km-es körben megtalálható nyersanyagokat soroltuk. Tartalmazza a Zemplén területéről származó hidro- és limnokvarcitokat (Korlát, Arka és Regéc kör-

nyéke), obszidiánt, kövelőt, porcelanitot és dél-bükki szarukövet. *Idegen* eredetűek az 50 km-es körön kívül fellelhető nyersanyagforrások (erratikus és délengyelországi Júra tűzkő). A bizonytalan meghatározású nyersanyagokat az *azonosítatlan* csoportba soroltuk.

Az összes nyersanyag közül a helyi típusokból gyűjtötték a legtöbbet a telep lakói és leginkább ezt használták a telepen pattintásra (1. ábra). Erre utal a pattintás megkezdésével először a nyersanyag kortexes felületéről történt leválasztások relatív nagy mennyisége, melyek elsősorban szilánkok (2. ábra). A helyi nyersanyagok felhasználásának első fázisa a rögök begyűjtéséből és azok teszteléséből állt, mivel a szilánkok között nem találni olyan darabot, amely teljesen kérges lenne. A helyi nyersanyagok teljes feldolgozása a telepen történt, a regionális és idegen nyersanyagok esetében viszont a telepen kívül, s a telepre csak kész vagy majdnem kész darabok érkeztek.

A nyersanyagok felhasználása során a pengek készítés dominanciája jellemző. Erre utal, hogy a magkövek között egy kivétellel csak pengeelőállításból származó darabok találhatóak (1. tábla), melyek főként kisméretűek. Ennek ellenére sok szilánk található a leletegyüttesben (3. ábra). A pengéken kisebb arányban látható kortex, s főként azok jobb vagy bal oldala, valamint disztális végük kortexes, tehát a pengekészítés megkezdése előtt nem távolították el teljesen a kortexes részeket a magkövekről. A pengék metrikus adatai a méretbeli sokszínűséget tükrözik és többségük kisebb mint 5 cm (4. ábra). Ez a nyersanyagok intenzív elhasználására utal és a magkövek jellemző 3-4 cm-es mérete a teljes elhasználtság állapotát tükrözi. A nagy méretű pengék leválasztása előtt a magkövek leütési felszínét alaposabban készítették elő azért, hogy a pattintás mindenképpen sikeres legyen. Ennek maradványa a néhány *en éperon* (2. tábla 2.) és facettált talontípus. Mind a nagy méretű pengékből és az említett talontípusokból kevés található az anyagban. A közepes méretű pengék leválasztása előtt a leütési felszínt rendszerint csak egy leválasztással preparálták, ezért a pengék jellemzően sima talonnal rendelkeznek (5. és 6. ábra). A közepes és kis méretű pengék és lamellák esetében elsősorban arra törekedtek, hogy lapos darabokat készítsenek. Ezért az ütőeszközzel rendszerint a leütési felszínnek peremét megütve választották le a darabokat. Ez leginkább a kisméretű darabokon látható jól, melyet a vonalszerű és pontszerű talonok jeleznek (7. és 8. ábra). Ez a technika leginkább lágy ütő (fa vagy csont) használatára jellemző (Pelegrin 2000), melyre további nyomok is utalnak a leleteken. A pengék talonjának hátoldali részén több esetben is megjelenik a *lèvre*, mely ahhoz a már említett ütéstechnikához köthető, amikor az ütő éppen a magkő peremének éléhez ütközve választja le a pengét a magkőről. A lágy ütőhasználat további bizonyítéka a pengéken a *corniche* eltávolítása és ledörzsölése *(abrasion)*, valamint a bulbus hiánya vagy azok gyengén domborodó széles területen elhelyezkedő megjelenése (Inizan et al 1995, Pelegrin 2000). A pengék készítésének rendszerében főként egy felületről egy irányba történtek leválasztások. Ez jól megfigyelhető a pengék előlapjain látható egyirányú leválasztásnegatívokból (9. ábra) és az egy leütési felszínű magkövekből. Ritkán az ellentétes irányú negatívok is megjelennek ugyanúgy, mint a két leütési felszínnel rendelkező magkövek (1. tábla 1.). A pengéken lévő merőleges negatívok a magkövek *debitage*–felszínének kiigazítására utalnak, s kizárólagosan csak idegen eredetű nyersanyagból készült nagy méretű darabokon láthatók. A magkövek felületeinek rendszeres megújítása *(tablette és éclat de ravivage)* a nyersanyagok intenzív felhasználását jelzik, melyre már a pengék és magkövek mérete közötti különbség kapcsán is utaltunk. A szilánkok a leletegyüttesben látható kőeszközkészítési rendszerben leginkább a pengekészítés melléktermékeinek tűnnek. Előlapjaikon jellemzően egyirányú negatívok húzódnak, s nagy részük pengemagkövek *débitage*–felszínéről származik. Speciálisan az előállításukhoz kialakított magkőből is csak egy található, melynek nyersanyagához tartozó szilánkokat nem találni a leletegyüttesben. Az összes többi pengemagkő. A legtöbb szilánknak sima a talonja, a leválasztások gondosabb előkészítésére utaló *en éperon* talon nem látható a rajtuk és a facettált is elenyésző mennyiségben van jelen. A bulbusra jellemző, hogy gyengén jelentkezik a darabok hátoldalán, kisebb számban nagy méretű. Ebből úgy tűnik ritkán váltottak ütőtechnikát a szilánkok leválasztásához, viszont a lágy ütő alkalmazásánál használt abrázió és *corniche* eltávolítás, mely a pengék leválasztásánál jellemző, a szilánkoknál teljesen hiányzik.

A legtöbb eszközt helyi nyersanyagból készítették (10. ábra), melyekhez főként szilánkokat használtak fel (11. ábra). A regionális nyersanyagok esetében fordított az arány, több pengéből készült eszköz mint szilánkból. Az idegen nyersanyagok esetében a retusált darabok között majdnem kizárólagosan csak pengéket és lamellákat találunk. A szilánkok-

ból készült eszközök legnagyobb számmal vakarók, melyek a legtöbb esetben vaskos hajógerinc alakú, orros és egyszerű vastag típusok. Frontjukon sokszor lamelláris leválasztások láthatók. A vastag szilánkok nem kapcsolódnak a pengekészítéshez, ezek főként nyersanyagdarabokból lettek hasítva. Kisebb számban a pengevakarók és lapos szilánkon készült vakarók tűnnek fel. Ez utóbbiak a pengekészítés melléktermékei, melyek retusálása a legtöbb esetben atipikus. A retusált pengék és lamellák alkotják a második legnagyobb eszközcsoportot. Jellemzőjük, hogy csak az egyik élük megmunkált, főként marginálisan részlegesen retusálva. A retus ilyen típusa leginkább használat közben vagy a lelet eldobása után indirekt módon, nem szándékosan keletkezik. A leletanyagban csak kivételes esetben fordul elő mindkét élen retusált penge. A fentebb említett eszközök mellett néhány véső, völgyelt, fogazott, csonkított, atipikus nyeles és vállas eszköz és fúró is előfordul.

A leletanyag alapján a telepet egy nagy mobilitású közösség használta, akik a helyi nyersanyagforrásokat kihasználva elsősorban pengéket készítettek, melyek a legtöbb esetben kisméretűek. Ez egy 3-4 cm-es pengékre specializálódott rendszerre utal, de figyelembe véve, hogy a regionális és különösen idegen nyersanyagokból relatíve több pengét találni mint szilánkot, melyek sok töredéke nagyméretű, feltételezhető, hogy a 4 cm-től nagyobb pengéket elvitték a telepről ugyanúgy mint ahogy azt a 200 km-re lévő telep esetében is megtették. Eszközkészletükben túlnyomó részben a helyi nyersanyagok vastag szilánkjaiból készült vakarókat találni, melyeket valószínűleg helyi speciális tevékenységre használták. A pengéket és pengeeszközöket, mint általánosabban használható eszközöket magukkal vitték egyik helyről a másikra, akár több mint 200 km távolságra is.

IRODALOM

BACHNER, M., MATEICIUCOVÁ, I., TRNKA, G. 1996: Die Spätaurignacien-station Alberndorf in Pulkautal, NÖ. In (szerk.) Svoboda, J. *Paleolithic in the Middle Danube Region*. Brno. Pp. 93-119.

GENESTE, J.-M. 1991: Systèmes techniques de production lithique: variations techno-économiques dans les processus de réalisation des outillages paléolithiques. *Techniques et culture* 17–18/ 1–35.

INIZAN, M.-L., REDURON-BALLINGER, M., ROCHE, H., TIXIER, J. 1995: *Technologie de la Pierre taillée*. Préhistoire de la Pierre Taillée, 4, CREP, Meudon.

KOZLOWSKI, J. 1996: The Latest Aurignacien and „Aurignacoid" elements in the Epigravettian of the Carpathian Basin. In (szerk) Palma di Censola, A. És Montet-White, A., *The Upper Palaeolithic (6)*. Forli, XIIIth International Congress of UISPP. Pp: 83-98.

LENGYEL Gy. 2000: *Miskolc-Rózsás-hegy késő-paleolitikus leletei*. Szakdolgozat. Kézirat. Miskolc

PELEGRIN 1985: Réflexions sur le comportement technique. In (Szerk.) Otte, M. *La signification culturelle des industries lithiques*. Studia Prehistorica Belgica 4. Bar 239. pp. 72-88.

PELEGRIN, J. 2000 : Les techniques de débitage laminaire au Tardiglaciaire: critères de diagnose et quelques réflexions. In (Szerk.) B. Valentin, P. Bodu, & M. Christensen, *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire. Confrontation des modèles régionaux de peuplement*. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France n° 7, A.P.R.A.I.F., Nemours, pp. 73-86.

PELEGRIN, J., KARLIN, C., BODU, P. 1988: «Chaînes opératoires»: un outil pour le préhistorien. In: (Szerk.) Tixier, J. *Journée d'études technologiques en Préhistoire*. Notes et Monographies Techniques N° 25, Éditions du CNRS, Paris, pp. 55-62.

RINGER Á. 1991: Miskolc–Rózsás-hegy. *Régészeti füzetek* Ser. 1. No. 42. p.19.

STREET, M. és TERBERGER, T. 1999: The last Pleniglacial and the human settlement of Central Europe: new information from the Rhineland site of Wiesbaden-Igstadt. *Antiquity 73: 259-272.*

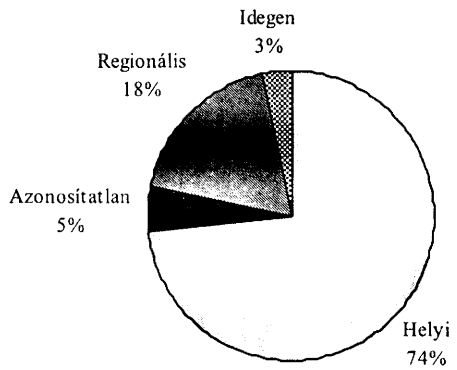

1. ábra. A leletanyag nyersanyagainak megoszlása

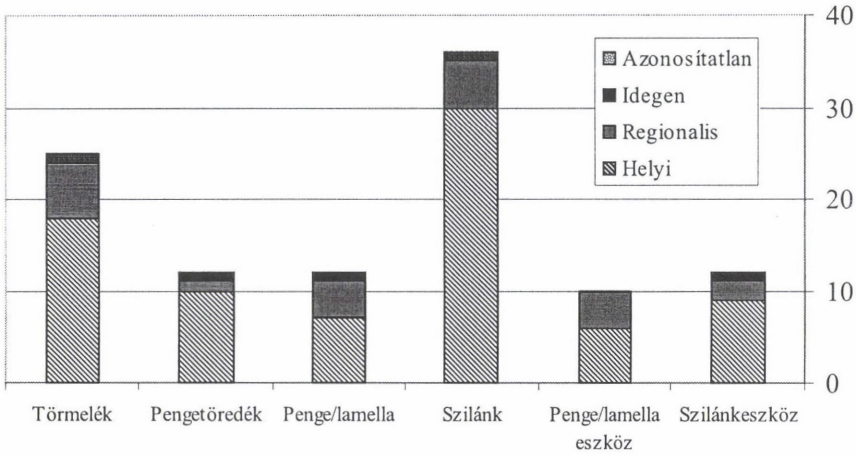

2. ábra. Kortexes darabok száma

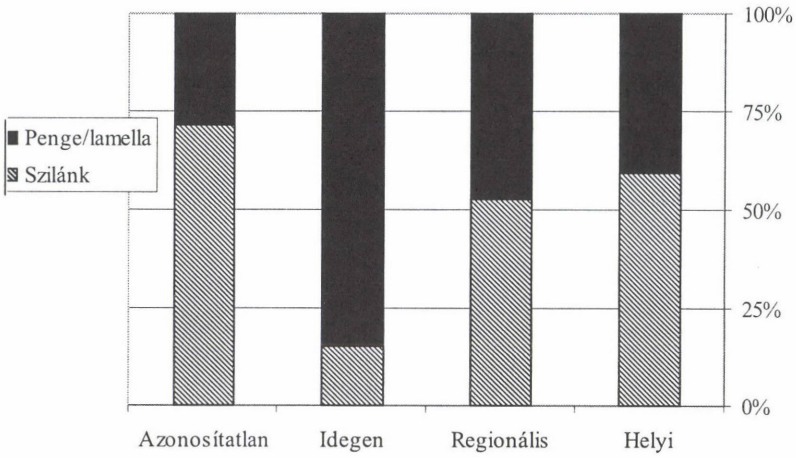

3. ábra. Pengék és szilánkok eloszlása nyersanyagok szerint

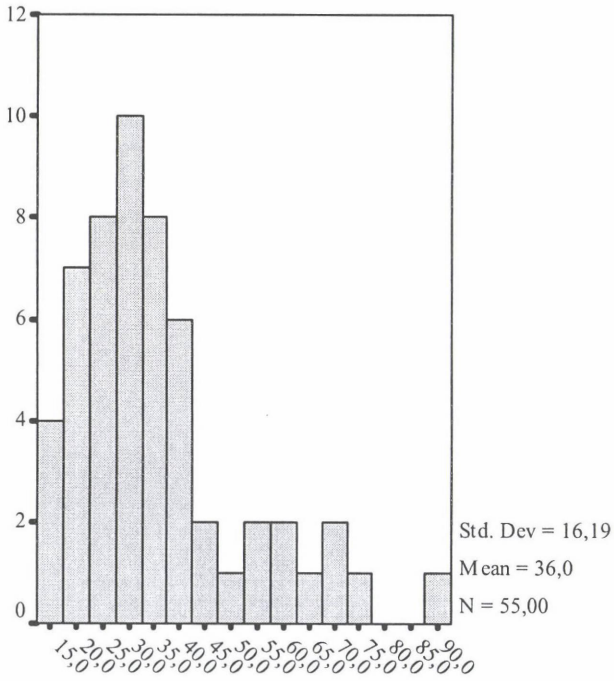

4. ábra. Hisztogram a pengék és lamellák hosszméreteiről

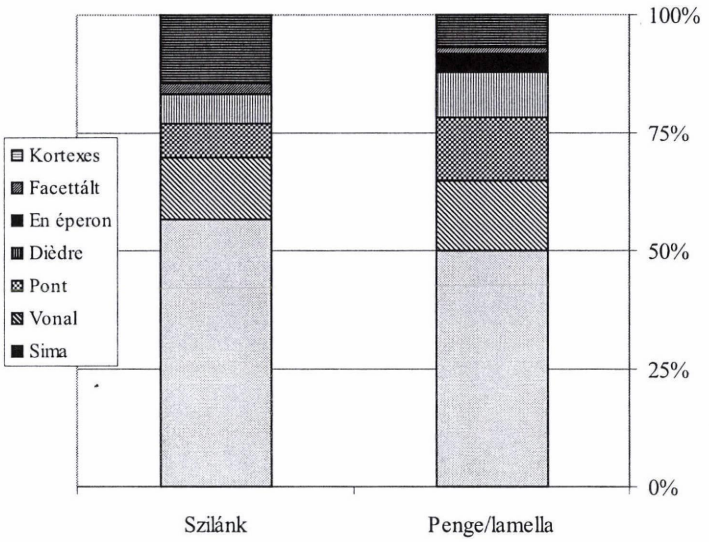

5. ábra. Talontípusok megoszlása pengéken/lamellákon és szilánkokon

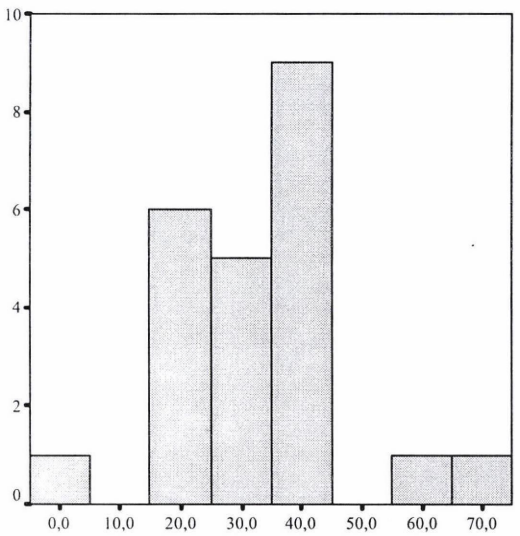

6. ábra. Hisztogram a sima talonú pengék és lamellák hosszméreteiről

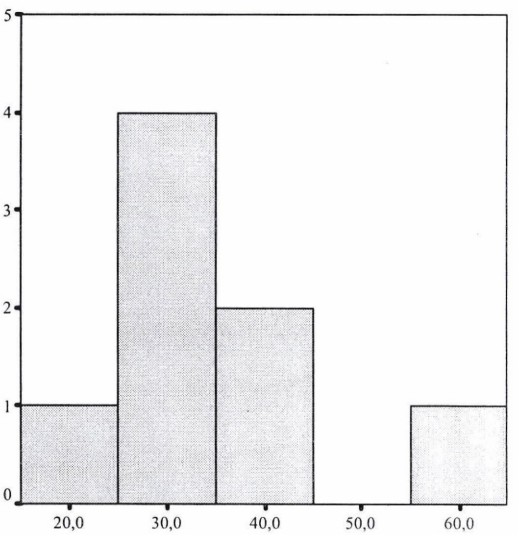

7. ábra. Hisztogram a vonalszerű talonú pengék és lamellák hosszméreteiről

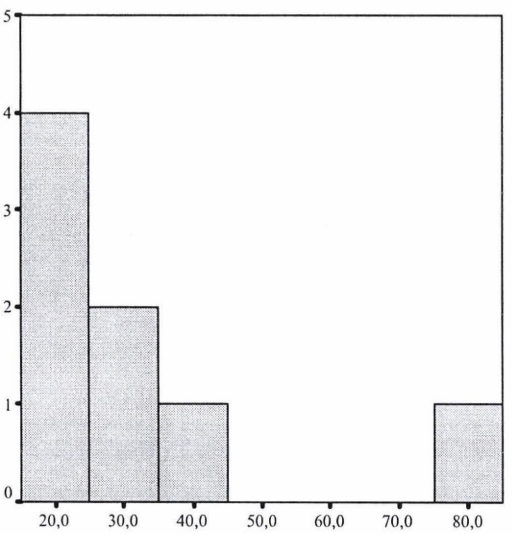

8. ábra. Hisztogram a pontszerű talonú pengék és lamellák hosszméreteiről

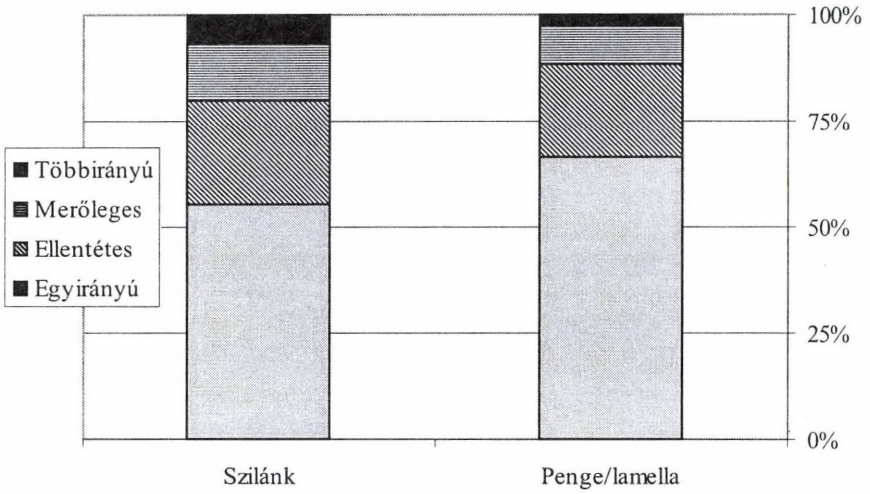

9. ábra. Leválasztási irányok megoszlása pengék/lamellák és szilánkok előlapjain

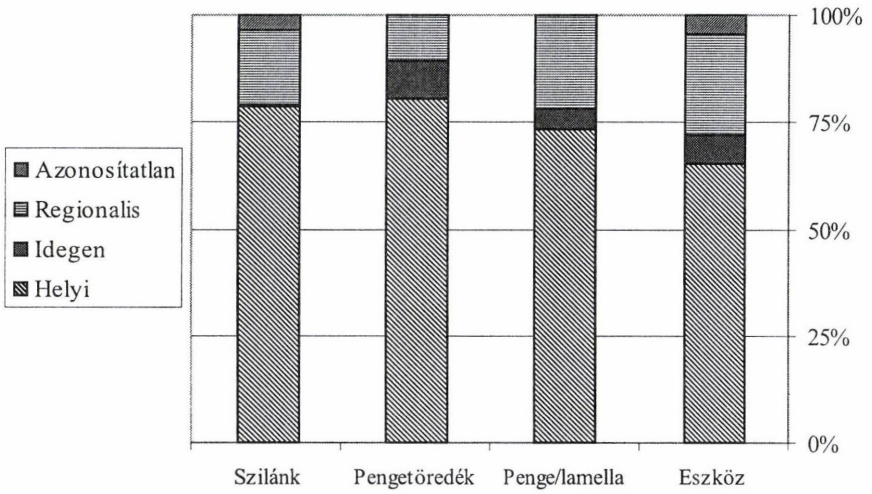

10. ábra. Eszközök és egyéb termékek megoszlása nyersanyagok szerint

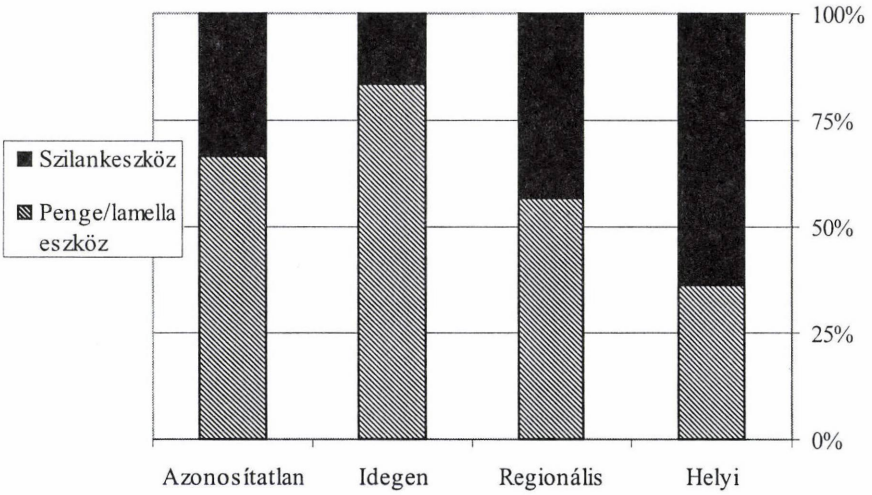

11. ábra. Szilánkból és pengéből/lamellából készült eszközök megoszlása nyersanyagok szerint

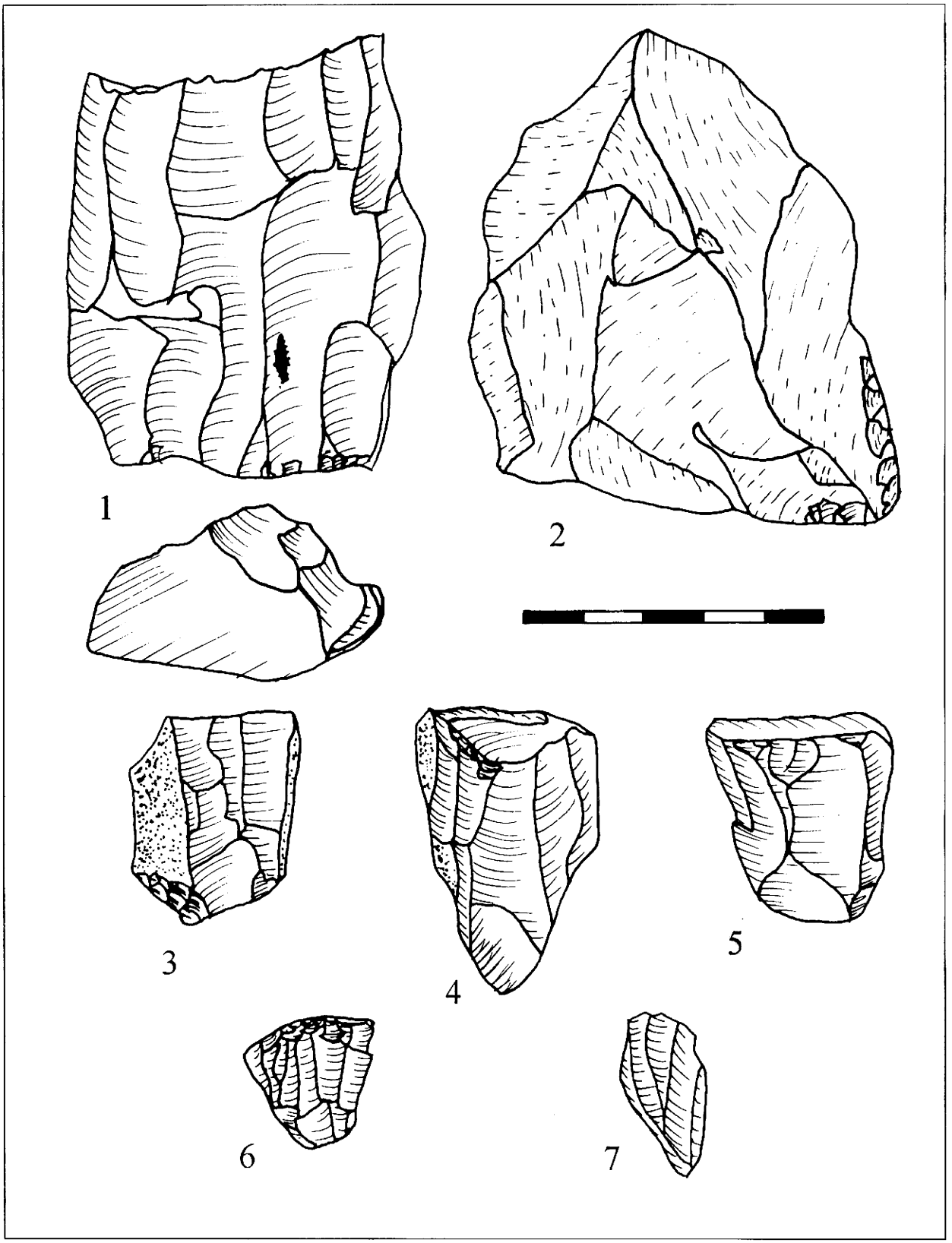

1. tábla

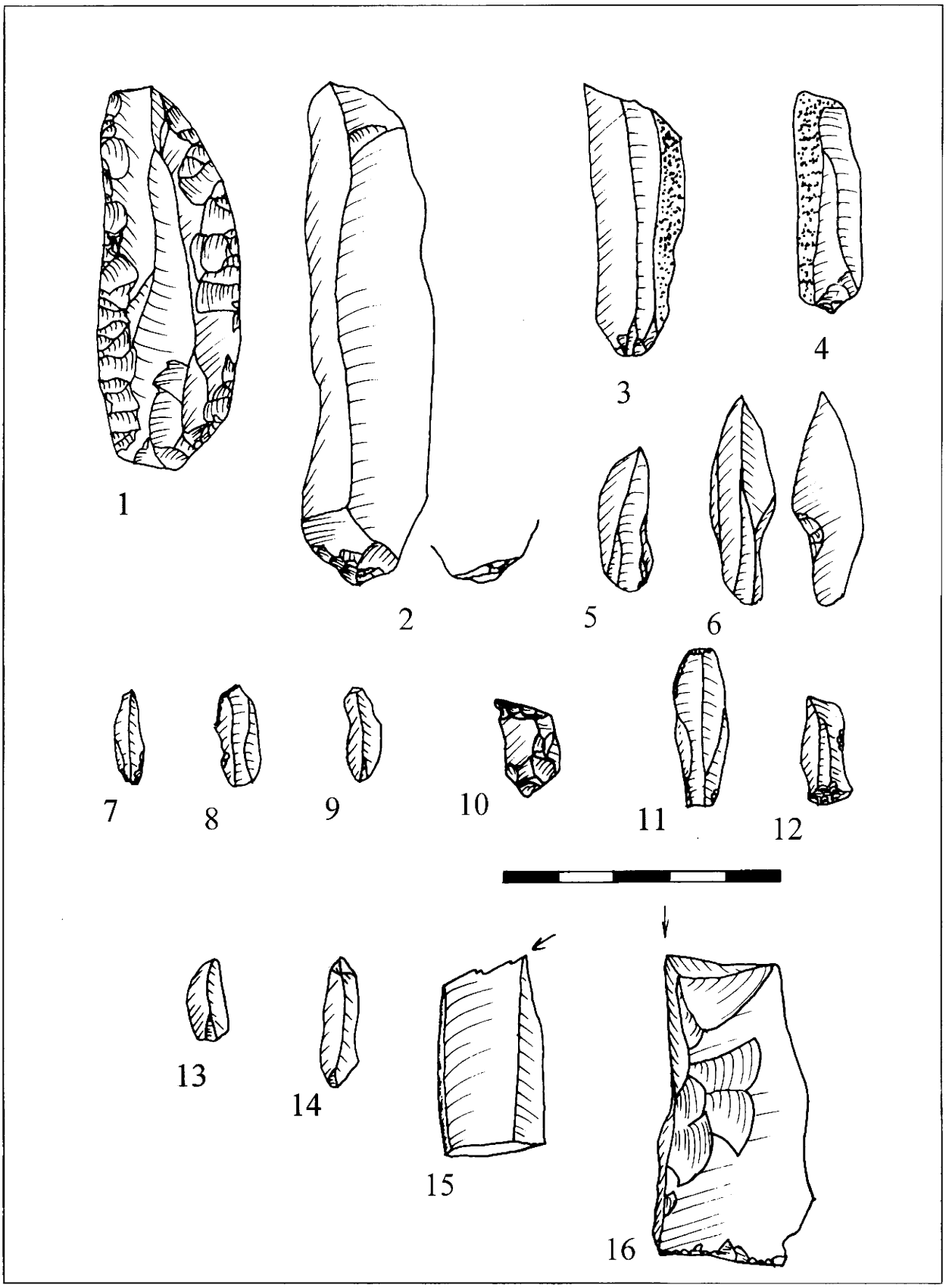

2. tábla

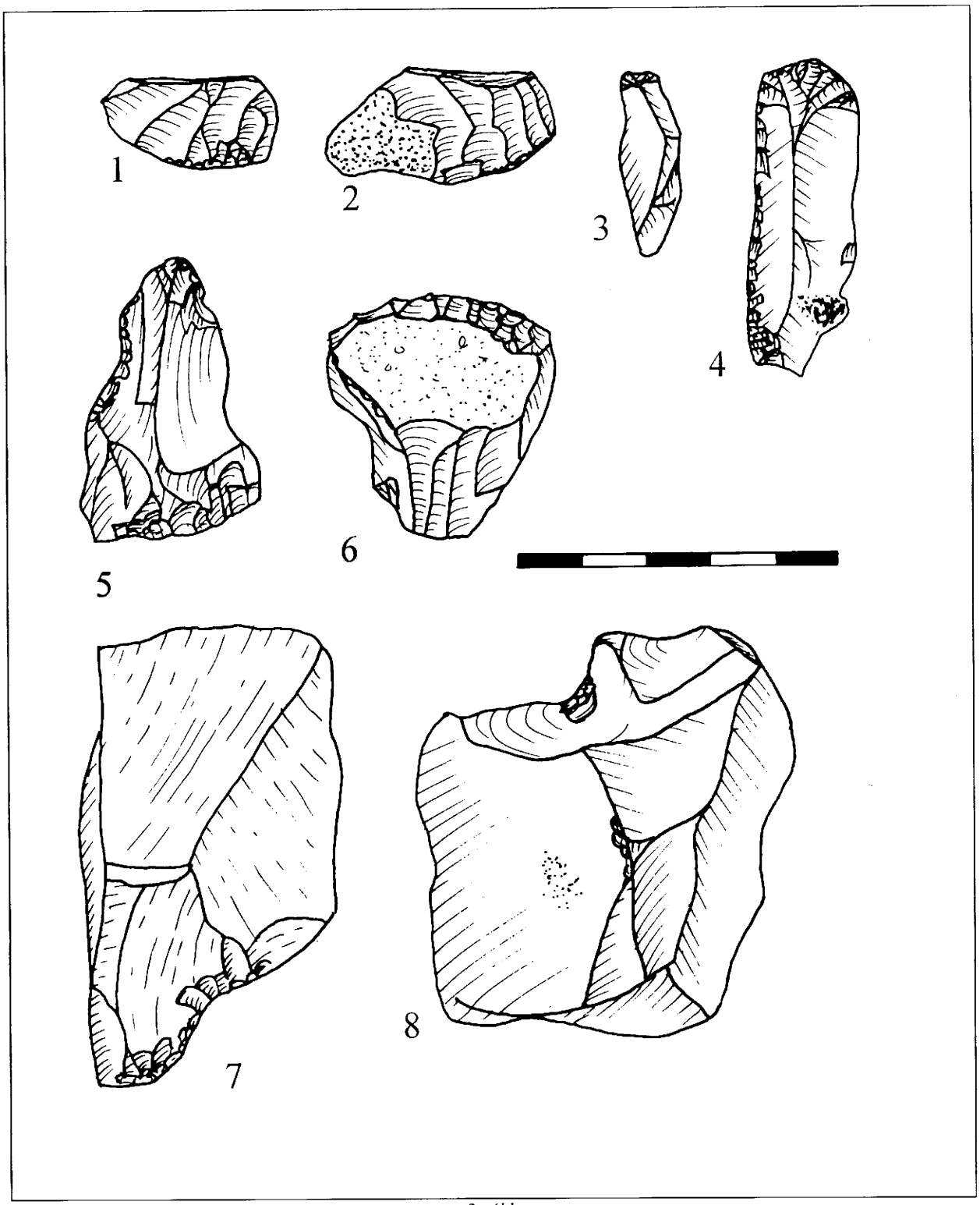

3. tábla

GYÖRGY LENGYEL

LATE PALAEOLITHIC SITE NEAR MISKOLC

Rózsás Hill is situated near Miskolc in north east Hungary. The site is found on the top of the hill at the height of 208 metre above see level. The site was excavated in 1988; the excavator identified the assemblage as Late Palaeolithic industry having Magdalenian like typological and technological features (Ringer 1991). A detailed lithic technology study has been made of the assemblage, without the identification of the archaeological culture (Lengyel 2000), however typological features are similar to the Central European Epiaurignacian (Bachner et al 1996, Kozlowski 1996, Street and Terberger 1999). The raw materials for tool making at the site were mainly gathered from neighboring areas. The knapping system applied shows strict blade and bladelet production. The blades and bladelets were struck off from unipolar cores, mainly after the preparation of a single flake removal. In a few cases, especially on large blades, *en éperon* and faceted butts refer to more thorough preparation on the striking platform of the cores. The raw materials coming from longer distances have higher proportion of blades and blade tools than flakes and flake tools. The farthermost identified raw material came from South Poland, which is Jurassic flint, and there are also some pieces of erratic flints in the assemblage. It seems the site was occupied for the purpose of some unknown special activity in which the thick endscrapers made of local raw materials were in use. Blade/lets were brought from long distance, even from 200 km, and kept and used as blanks for general and multifunctional tools.

LENGYEL GYÖRGY
MISKOLCI EGYETEM BTK
ŐS- ÉS ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉK
3515 MISKOLC-EGYETEMVÁROS

SÜMEGI PÁL

PRENEOLITIZÁCIÓ – EGY KÁRPÁT-MEDENCEI, KÉSŐ-MEZOLITIKUM SORÁN BEKÖVETKEZETT ÉLETMÓDBELI VÁLTOZÁS KÖRNYEZETTÖRTÉNETI REKONSTRUKCIÓJA

BEVEZETÉS

A kárpát-medencei mezolitikumban a legújabb jászsági és a korábbi mezolit lelőhelyek újraértékelése alapján két nagyobb kronológiai egységet, egy idősebb, kora mezolitikumi és egy fiatalabb, késő mezolitikumi horizontot állapítottak meg (Kertész, 1993). A korai mezolit szinthez a Szekszárd-Palánk lelőhely (Vértes, 1962) mellett a sződligeti lelőhelyet (Gábori, 1956, 1968) sorolták (Kertész, 1993, 1996). A jászsági mezolit lelőhelyeken végzett tipológiai vizsgálatok alapján Kertész (1993) a fiatalabb mezolitikus periódust több szakaszra osztotta, elkülönített egy idősebb, boreális korúnak gondolt jászberényi fázist és egy fiatalabb, kora atlantikumra keltezett korú jászteleki fázist is (Kertész, 1994a, 1994b). Kertész (1993) az idősebbnek tartott jászberényi fázissal kronológiailag párhuzamosította a Barca I (Prošek, 1959), Sered (Bárta, 1957), Mostová (Bárta, 1980), Tomášikovo (Bárta, 1955), valamint a morvaországi és ausztriai Smolín (Valoch, 1985), Přibice (Valoch, 1975) és Kamegg, Limberg-Mühlberg lelőhelyeket (Kertész, 1993, 1996a, 1996b). Míg a fiatalabb Jásztelek I lelőhelyet feltételesen párhuzamosította a tiszaháti Tarpa-Márki tanya (Dobosi 1969; 1983; Szathmáry 1978), a dunántúli Kaposhomok (Pusztai 1957), a partiumi Csomaköz (Ciumeşti II – Paunescu, 1964) és a kárpátaljai Kamenitsa I (Matskevoi 1987) kőleltáraival (Kertész, 1993, 1996a,b).

Jelen dolgozatunkban ez utóbbi szintnek, a mezolitikum végének a környezettörténeti elemzését tekintettük vizsgálati célnak, mert Európában a késő-mezolitikum anyagi kultúrájában, közvetlenül a neolitikum kialakulását megelőzően olyan mélyreható változások mentek végbe, amelyek hatására a mezolit közösségek környezetükben erőteljesebb, a paleontológiai anyagban, üledékrétegek összetételében is megnyilvánuló nyomokat hagyhattak hátra. Ennek oka az, hogy a kőeszközök késő-mezolitikumban bekövetkezett egységes átalakulását már korábban is a preneolitizáció, a termelő gazdálkodás kialakulásának egyik jelentős összetevőjeként értékelték a régészek (Clark, 1958, Kozłowski, 1987, Kertész, 1993). Így vizsgálatainkkal arra a kérdésre kerestük a választ, hogy kimutatható-e preneolit hatás a hazai környezettörténeti szempontból fontos holocén alapszelvényekben, és ha igen ezek a hatások milyen korban, mely területeken mutatható ki? Ezzel párhuzamosan tisztázni szerettük volna, hogy egyáltalán mi tekinthető preneolit hatásnak környezettörténeti szempontból? Munkánkat az OTKA T-034 392 sz. pályázata, valamint az NKFP 00249/2002 sz. pályázata támogatta anyagilag.

VIZSGÁLATI TERÜLETEK

Jelen dolgozatunkban a magyarországi holocén kutatás szempontjából kiemelkedő jelentőségű szelvények (1. ábra) közül a legújabb radiokarbon vizsgálatok elsősorban a bátorligeti parti szelvényre (Sümegi 1996) és a keleméri Nagy-Mohos holocén szelvényére (Magyari et al. 2002) terjesztettük ki. Ugyanakkor kitértünk más holocén szelvények hasonló korú szintjére is (2. és 3. ábra).

A mezolitikum második felében a bátorligeti területen 9.200 BP (8.400 CAL BC) évtől a hárs *(Tilia)* fokozatosan visszaszorult és a tölgy *(Quercus)* aránya emelkedett meg jelentősen (Willis et al. 1995). A pollen adatok alapján kiegyenlítettebb, enyhébb és csapadékosabb éghajlaton zárt tölgyerdő alakult ki. A Mollusca-fauna összetétele, a fajgazdag erdei fauna dominanciája, az *Anisus spirorbis-Ruthenica filograna-Discus perspectivus* paleoasszociáció kifejlődése is a zárt erdei környezet kialakulását jelzi (Sümegi, 2003). Hasonló változásokat lehetett kimutatni a csarodai Nyíres-tó szelvényében is 9.200 BP (8.400 CAL BC) évnél (Sümegi, 1999), valamint a keleméri Kis-Mohos tó szelvényénél (Willis et al. 1998). Adataink alapján a mezolitikum második felének halászó-vadászó-gyűjtögető közösségei az Alföld északi részén, a Kár-

pátok előterében, a jó vízellátású területeken zárt tölgyerdőben éltek. A jászberényi mezolit megtelepedési pontok között található, feltöltődött morotvató palinológiai (Félegyházi in Kertész et al. 1994) és radiokarbon (Sümegi, 2002) elemzése azt bizonyítja, hogy itt is zárt tölgyes erdő, keményfás ligeterdő alakult ki 9.200 BP (8.400 CAL BC) évnél.

A bátorligeti Mollusca adatok alapján ebben a szintben az egykori júliusi középhőmérséklet – a mai értékeket is haladó módon – elérte a 22 °C-ot is (Sümegi et al. 1996). A bátorligeti láp centrumában mélyített fúrásból előkerült pollenek összetétele (Willis et al. 1995) alapján, a recens pollen adatok alapján kidolgozott módszernek a legmelegebb hónapra vonatkozó értékeit figyelembe véve (Davis et al. 2001), ugyanekkor 20–21 °C közötti egykori júliusi középhőmérséklet rekonstruálhattunk. Ezek az adatok egy holocén felmelegedési maximum kialakulását jelzik, de a korábbi pollen adatok alapján rekonstruált 24–25 °C egykori júliusi középhőmérséklethez képest (Járainé-Komlódi, 1966, 1969) mind korban, mind kifejlődésben jelentős mértékben eltérnek.

Ez a bátorligeti és az észak-alföldi szelvényekben kimutatott őskörnyezeti változás korban jól szinkronizálható a görög tengerparti Franchthi-barlangban feltárt mezolit közösségek környezetének és a gyűjtögetett puhatestű fauna összetételének megváltozásával, a jelentős vízborítást igénylő *Cyclope neritea* faj előtérbe kerülésével, a görög tengerparti terület (4. ábra) víz alá kerülésével (Shackleton-Andel, 1980, Andel et al. 1980), a Földközi-tenger keleti felében a maximális vízborításának kialakulásával (Williams et al. 1978). Ezeket a változásokat az indította el, hogy a pleisztocén végétől folyamatosan visszahúzódó belföldi jégtakarók, gleccserek ebben a periódusban a korábbi ütemnél erőteljesebben megolvadtak, így jelentős mennyiségű édesvíz került a tengerekbe, a világtengerek szintje hirtelen megemelkedett, ezért a selfek és a folyótorkolatok víz alá kerültek (Adamson et al. 1980).

Ezekkel az őskörnyezeti változásokkal párhuzamosan az intenzív gyűjtögető életmódot folytató közel-keleti Natúf kultúra átalakult és megjelentek az akeramikus, valódi földművelést folytató első neolit települések (Sherratt, 1980). Az őskörnyezeti és a kulturális változások olyan mértékben összekapcsolódtak, hogy a kutatók, ha különböző módon is, de a környezetváltozás meghatározó szerepét hangsúlyozták a közel-keleti neolit civilizáció kialakulásánál (Binford-Binford, 1968, Childe, 1936).

Úgy tűnik, hogy a kora-holocén, a Krisztus előtti 9. évezred során kifejlődött környezeti változás progresszív társadalmi és technikai változásokat indított el mind a közel-keleti preneolit, mind a közép-európai mezolit kultúrákban és így az eltérő gazdálkodással jellemezhető neolit (produktív) és mezolit (improduktív) közösségek, bár eltérő területeken, de egymással párhuzamosan fejlődésnek indulhattak.

A környezettörténeti adatok (Sümegi et al. 2002b) és a kárpát-medencei mezolit iparokban bekövetkezett változások (Kertész, 1996a, Kertész et al. 1994) alapján a Krisztus előtti 9. évezred az Alföldön található mezolit közösségek fejlődése szempontjából is kiemelkedő jelentőségű volt, mert a kőeszköz anyagban megjelentek azok a technokulturális komponensek, amelyek a mezolitikum második felére jellemzők (Kertész, 1996b p. 144). Ugyanakkor még nem jelentek meg azok a technikai újítások (pl.: trapézpenge), amelyek a mezolitikum végéhez, a legfiatalabb mezolitikus horizonthoz kapcsolódnak. A Jászberényi I mezolit lelőhely trapézpengéket még nem tartalmazó szintje a radiokarbon mérés alapján 8030 +/-250 BP (7051 CAL BC) évnek adódott (Kertész et al. 1994), így a trapézok megjelenése ennél fiatalabb korban, valószínűleg a Krisztus előtti 7. évezredben történhetett.

A kárpát-medencei mezolitikum régészeti értékelése szempontjából kiemelkedő jelentőségű környezettörténeti tény, hogy az észak-alföldi területeken, alluviális síkokon és semlyékek partján, zárt tölgyes erdőkben található mezolit telepek háttér régiójában, a középhegységi (szubkárpáti, szubalpin) zónában a 9. évezredben még fenyő-nyír dominanciájú, vegyes lombozatú zárt tajga állapot uralkodott (Willis et al. 1997, Sümegi, 1998, Gardner, 1999, Magyari et al. 2002). Ebben a környezetben eltérő nyersanyagbázisú és alapanyag struktúrájú, de a régészek véleménye szerint (Kertész, 1996a,b) észak-alföldi mezolit iparokhoz kulturálisan szorosan kapcsolódó mezolit lelőhelyeket (pl.: Sered I, Barca I) tártak fel (Bárta, 1980, 1981, Prosek, 1959). A régészeti leletek alapján az észak-alföldi és szubkárpáti, szubalpin régióban található mezolit lelőhelyek a balkáni Tardigravettien kultúrkörtől északra találhatók, a helyi Epigravettian tradíciókat folytató iparnak a regionális változatát képviselik, amelyben a nyugati kőipari technikai megoldások, a Sauveterrian és a Beuronian kulturális elemek összetevői hangsúlyos szerepet játszanak (Kertész, 1996a,b). Az észak-alföldi hordalékkúp területén található mezolit lelőhelyeket az Észak-Alföldi Mezolit Iparba (Kertész, 1994), míg a szubkárpáti övezetbe tartozó mezolit lelőhe-

lyeket a Tisza-völgyi Mezolitikumba sorolták (Bárta, 1981).

Ezeket az iparokat tehát a helyi, Gravettien kultúrából származtatott Epigravettiennek a nyugati kőipari megoldásokkal kevert kultúrájú, speciális csoportjaiként értelmezhetjük. Ezek az azonos kulturális gyökerekkel jellemezhető csoportok Kertész (1996a,b) őskörnyezeti értelmezéseivel szemben, nem kontinentális erdőssztyeppen, hanem eltérő fákból álló zárt erdőtársulásokban (tölgyerdő, illetve fenyves) telepedtek meg a Krisztus előtti 8. és 9. évezredben. A két eltérő nyersanyagbázisú és alapanyag struktúrájú csoportnak az elterjedési területén tehát eltérő növényzet, állatvilág és talajtakaró alakult ki (Willis et al. 1997, Sümegi, 1998, Gardner, 1999, Magyari et al. 2002), ezért feltételezhető, hogy a csoportszintű kulturális eltérések kialakulásában a mezolitikumban az eltérő környezeti viszonyok jelentős szerepet játszhattak.

A Krisztus előtti 8. évezred végén és a 7. évezred kezdetén az észak-alföldi és a szubkárpáti, szubalpin területek közötti vegetációs különbségek feloldódtak és fajgazdag, tölgy és mogyoró dominanciával jellemezhető, zárt lomboserdő alakult ki egészen 600 méter tengerszint feletti magasságig. Míg 600 méter és 1000/1200 méter között hárs, lucfenyő és erdei fenyő dominanciával jellemezhető kevert lombozatú erdők fejlődtek ki (Farcas et al. 1999, Willis et al. 1997, 1998, Gardner, 1999, Magyari et al. 2002, Stieber, 1967). Vagyis a Kárpát-medencében kialakult az óholocén, hegyvidéki, magasság szerinti, zonális növényzeti tagolódás. A növényzeti változás hatására a középhegységi zóna, a hegylábi zóna, dombvidék és az alföldi folyók menti ártéri területek növényzete homogenizálódott, bár a mélyebb talajvízszinttel rendelkező, illetve alkalikus talajadottságú területeken a sztyepp és erdőssztyepp vegetációval borított részek a pleisztocén végétől folyamatosan fennmaradtak (Sümegi, 1989, 1996). Így regionális és lokális szinten mozaikos kifejlődésű vegetációval számolhatunk a Kárpát-medence területén még a zárt tölgyerdők szétterjedése során is (Sümegi et al. 1998).

A Krisztus előtti 7. évezred kezdetén a középhegységi és az észak-alföldi erdőterületek növényzeti homogenizálódásával párhuzamosan indult meg a preneolitizációs folyamat a mezolit lelőhelyeken (5. és 6. ábra). Európában a késő mezolitikum anyagi kultúrájában, közvetlenül a neolitikum kialakulását megelőzően, a közel-keleti kulturális és gazdasági gyökerű neolit közösségek égeibalkáni megtelepedését követően (Andel-Runnel, 1995) lehet kimutatni azokat a technikai újításokat, amelyeket preneolitizációs folyamatként értelmezhetünk.

Az Észak-Alföldön található Jásztelek I (Kertész, 1993), Tarpa-Márki tanya, Ciumeşti II, Kamenitsa I lelőhelyek kőiparai az egymás közötti hasonlóságokon túlmenően számos olyan tendenciát is mutatnak, melyek beilleszthetők ebbe a folyamatba. Így ezeknek a mezolit telepeknek a kőiparában csaknem mindenhol jelen vannak a megközelítőleg kúp alakú magkövek, a mikroburin technika, valamint a trapéz, a retusált csonkítások és a völgyelt eszközök (Kertész, 1996a,b). A preneolitizáció, az intenzív gyűjtögetés vagy az állattenyésztés alapelemeinek átvétele szempontjából figyelemre méltó Jásztelek I lelőhelyen talált sarlófényes kőeszköz, egy sarlóbetét, amelynek azonban felszíni leletként korlátozott a forrásértéke (Kertész, 1993, 1996a,b).

A bátorligeti parti szelvényben a Krisztus előtti 7. évezred során, a legfiatalabb, trapézpengés mezolit szinttel feltételezetten azonos időben a zárt erdei elemek abszolút dominanciája (2. ábra) mellett sikerült kimutatni xerotermofil, sztyepp, erdőssztyepp fajokat (*Cepaea vindobonensis*, *Granaria frumentum*). Jelenlétük az erdei környezeten belül sztyeppjellegű növényzeti foltok kialakulását jelzi. Ezek a sztyeppfoltok vagy a természetes úton kialakult környezet mozaikos kifejlődését vagy emberi hatásra létrejött kisebb növényzeti változás kialakulását jelzik mintegy 7.500-8.000 BP (6.500–6.900 CAL BC) évek között. A Krisztus előtti 7. évezred során hasonló korú, lokális kiterjedésű, a termelő gazdálkodást folytató közösségek megtelepedése előtti, ún. „*preneolit*" emberi hatások, így a nyitottabb növényzeti területek kialakítása, a szegélyvegetáció kiterjesztése más lelőhelyeken is kimutathatók a Kárpát-medencében (Sümegi, 1998, 1999, Sümegi-Kertész, 2001). A nyitottabb növényzet kialakítása összefüggést mutathat az erdei környezetben a vegetációs periódusban megjelenő mezolit vadászközösségek megtelepedésével, a mezolit táborhelyek kialakításával.

Hasonló vegetációs változások alakulnak ki a bizonyíthatóan intenzíven gyűjtögetett (Kalicz-Makkay, 1976), napfénykedvelő, szegélyvegetációban terjedő növényeknek, például a mogyorónak a kezdetben talán spontán, később tudatosan elősegített terjesztésével is. Az erdei környezetet kedvelő, vadászott állatok (őstulok, szarvas, őz, vaddisznó, bölény) mozgását befolyásoló ún. „*vadászösvények*" kialakításával, vagy a lombetetés megjelenésével párhuzamosan sztyeppjellegű növény-

zeti foltok megjelenése, kiterjedése jár együtt (Sümegi, 1998, 1999). A bátorligeti láp peremén kialakított földtani szelvényben mért radiokarbon adatok alapján ezek a preneolitizáció lehetőségét felvető malakológiai változások közvetlenül a kárpát-medencei kora-neolit közösségek, a Körös és Starcevo kultúrák legidősebb megtelepedése előtt fejlődtek ki (Hertelendi et al. 1996).

Az Északi-középhegység területén a tűlevelű fáknak óholocén visszaszorulását követően a spontán erdőtüzek lehetősége, a kevésbé gyúlékony fák terjedése következtében lecsökkent (Willis et al. 1997). Ennek ellenére a Krisztus előtti 7. évezredben – a bátorligeti szelvényben a zárt erdei fajok mellett megjelenő termoxerofil fajokkal párhuzamosan – az erdőtüzek nem szűntek meg, csak intenzitásuk csökkent. Jellemző, hogy ezeknek a kisebb pernyecsúcsoknak a maximumai (Willis et al. 1997) a tölgy (*Quercus*) pollen mennyiségének visszaesésével és a mogyoró (*Corylus*) mennyiségének növekedésével mutatnak összefüggést 6000-7000 BC között. Hasonló változásokat lehetett kimutatni más észak-alföldi, középhegységi lelőhelyek esetében is (Sümegi, 1998, 1999). Ugyan a magyarországi mezolit lelőhelyek (Kertész et al. 1994) őskörnyezeti vizsgálata még a kezdeti fázisban van, de az amerikai, ausztráliai (Mellars, 1976) és nyugat-európai példák (Evans, 1975) alapján tudjuk, hogy a vadászó-gyűjtögető népek többféle célból (vadászat, szegélyzóna kiterjesztés, táborhely és vadászott csordaállatok terelőútjainak kialakítása) is használták az erdőégetést (Bennett et al. 1992, Clark, 1972, 1988, Clark et al. 1989, Smith, 1970). A vizsgált területen a mezolitikum végén elkezdődött, tudatosnak is tekinthető környezetátalakítások közül kiemelkedik a szegélyvegetáció, a mozaikos erdei környezet kialakítására törekvés, mert ez az erdők szegélyén élő, napfénykedvelő mogyoró terjedését nagymértékben elősegítette (Smith, 1970, Behre, 1988). Bár még nincsenek archeobotanikai adatok a magyarországi mezolit lelőhelyekről a mogyoró gyűjtéséről, de a nyugat-európai mezolit lelőhelyeken megfigyelt gyűjtögetési stratégia és az erdőégetés/mogyoró pollen mennyiségének növekedése között úgy tűnik összefüggés van (Smith, 1970). Hasonló, erdőégetést követő mogyoró terjedéssel járó folyamatokat tárt fel Juhász Imola nyugat-dunántúli pollenelemzései során (Juhász, 2002).

A késő mezolitikum során elkezdődött és tudatosnak tekinthető, a vizsgált területen is kimutatható, vegetációváltozást, a mozaikos erdei környezet létrehozását okozó emberi tevékenységnek igen nagy a jelentősége, mert azt bizonyítja, hogy a mezolitikum második felében a Kárpát-medencében élő vadászó – halászó – gyűjtőgető népcsoportok eljutottak az ún. „*szubsztituciós*" fázisba (Zvelebil–Rowley-Conwy, 1986) vagyis a saját, aktív beavatkozásaik nyomán felhalmozott ismereteik révén nyitottá váltak az élelmiszertermelési, a produktív gazdálkodási tapasztalatok átvételére (Zvelebil, 1986). Az Alföld északi részén, az Északi-középhegységben, a mezolit régészeti lelőhelyek közelében lévő paleoökológiai lelőhelyeken is sikerült kimutatni a kisebb-nagyobb pernyemaximumokat követő mogyoró pollen dominancianövekedést 6000–7000 BC évek között, ezért feltételezzük, hogy ebben az időszakban már a Kárpát-medence északi felén élő mezolit lakosság jelentős része a szubsztituciós fázisba kerülhetett (Sümegi, 1998, 1999).

Ezt támasztja alá a keleméri Mohosok pollenszelvényének elemzése is, ahol a szil és a kőris pollen késő mezolit korú ciklikus visszaesése (3. ábra) alapján (Magyari et al. 2002) a lombjuk szelektív gyűjtésére és levéltakarmányként történő felhasználására, a lombetetés kialakulására (Heybroek, 1963) következtettünk (Kertész-Sümegi, 1999). Úgy tűnik, hogy az észak-alföldi, szubkárpáti zárt tölgyes erdőkben a nyílt vegetációt kedvelő csigák, sztyeppnövények, kisebb pernyecsúcsok megjelenése, a mozaikos erdei növényzet kialakítása, a mogyoró terjedése, a lombetetés kialakulása és a legfiatalabb mezolit lelőhelyeken kimutatott kőipari újítások, köztük a trapézpenge és az intenzív gyűjtögetést bizonyító sarlófény megjelenése kronológiailag összekapcsolható. Ezek a Krisztus előtti 7. évezredben kialakult változások a vizsgált területen, köztük a bátorligeti láp közelében régészetileg igazolt mezolit közösségek erőteljes fejlődését, egy intenzívebb gyűjtögetésen és vadászaton, az állattenyésztés bizonyos elemeinek átvételén, erőteljesebb növényzet átalakításon alapuló preneolit fázis kialakulását valószínűsítik. Bár mindez ideig még preneolit lelőhelyet nem sikerült feltárni a kutatóknak, de az üledékgyűjtő medencékben, köztük a bátorligeti, keleméri, csarodai szelvényekben kimutatott változások egy önálló preneolit fázis létrejöttére, a produktív gazdálkodási tapasztalatok fokozatos átvételére, a kárpát-medencei késő-mezolit közösségek progresszív fejlődésére utalnak közvetlenül a kora-neolit közösségek megtelepedése előtt (Sümegi-Kertész, 2001). A régészeti és környezettörténeti adatok azt bizonyítják, hogy a környezet intenzívebb kihasználását okozó társadalmi változásokat az ún.

„*Termékeny Félhold*" területéről kisugárzó, közelkeleti kulturális gyökerekkel jellemezhető neolit közösségek balkáni, égeikumi megtelepedését (Ammerman–Cavalli-Sforza, 1971) követően a kárpát-medencei mezolit közösségeket ért kulturális impulzusok indították el.

ÖSSZEFOGLALÁS

A különböző radiokarbon adatokkal korolt holocén szelvények alapján 6000–7000 CAL BC között több, ugyan kisebb jelentőségű, de ember által megindított növényzeti változás is kialakult. Ezek a változások az intenzívebb mogyoró termésének gyűjtögetésével, a fiatal hárs és kőrisfák hajtásának lombetetésre történő felhasználásával, esetleg vadászösvények, táborhelyek, összességében a tartósabb megtelepedéssel, a termelőgazdálkodás egyes elemeinek korai átvételével, utánzásával és/vagy a már régészetileg is bizonyított mezolit közösségek belső fejlődésével mutatnak összefüggést. A természettudományi adatok megerősítik a régészek feltevését, amely szerint kifejlődött egy önálló preneolit fázis a Kárpát-medencében a Krisztus előtti 7. évezredben, közvetlenül a kora neolit kultúrák megjelenése előtt, illetve ez a preneolit fázis fennmaradt a Kárpátok előterében a Körös kultúra megtelepedése során.

IRODALOM

ADAMSON, D. A.–GASSE, F.–STREET, F. A.–WILLIAMS, M. A. J. 1980. Late Quaternary history of the Nile. Nature, 287. 50-55.

AMMERMAN, A. J.–CAVALLI-SFORZA, L. L. 1971. Measuring the rate of spread of early farming in Europe. Man, 6. pp. 674-688.

VAN ANDEL, T. H–RUNNELS, C. N. 1995. The earliest farmers in Europe. Antiquity, 69. pp. .481-500.

VAN ANDEL, T. H.–JACOBSEN, T. W.–JOLLY, J. B.–LIANOS, B. 1980. Late Quaternary history of the coastal zone near Franchthi-cave, southern Argolid, Greece. J. Field Archeology, 7. pp. 389-402.

BÁRTA, J. 1957. Pleistocénne piesocné duny pri Seredi a ich paleolitické a mezolitické osídlenie. Slovenská Archeológia, 5 1957, 5-72.

BÁRTA, J. 1959. Mezolitické a neolitické kamenné nástroje z dún „Vrsky" pri Dolnej Strede. Slovenská Archeológia, 7 1959, 241-259.

BÁRTA, J. 1980. Paleolit a mezolit. Slovenská Archeológia, 28. 119-136.

BÁRTA, J. 1981. Das Mesolithikum im nordwestlichen Teil des Karpatenbeckens. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte 14-15. 295-300.

BEHRE, K. E. 1988. The role of Man in European vegetation history. pp. 633-672. In: Huntley, B.-Webb, T. III. eds. Vegetation History. Kluwer Academic Publishers, Amsterdam

BENNETT, K. D.–BOREHAM, S.–SHARP, M. J. SWITSUR, V. R. 1992. Holocene history of environment, vegetation and human settlement on Catta Ness, Lunnansting, Shetland. J. Ecology, 80. pp. 241-273.

BINFORD, S. R.–BINFORD, L. R. 1968. New perspectives in Archeology. Aldine Press, New York

CHILDE, G. 1936. Man makes himself. Watts Press, London.

CLARK, J. G. D. 1958. Blade and Trapeze Industries of the European Stone Age. Proceedings of the Prehistory Society, 24. pp. 24-42.

CLARK, J. G. D. 1972. Star Carr: a case study in bioarcheology. Addison-Wesley Modular Publication

CLARK, J. G. D. 1988. Practile motion and the theory of charcoal analysis, source area, transport, deposition and sampling. Quaternary Research, 30. pp. 67-80.

CLARK, J. D. G.–MERKT, J.–MULLER, H. 1989. Postglacial fire, vegetation and human history on the northern Alpine forelands, South Western Germany. J. Ecology, 77. pp. 897-925.

CLARK, J. R. 1988. Effect of climatic change on fire regimes on northwest Minnesota. Nature, 334. pp. 233-235.

DAVIS, B. A.–BREWER, S.–STEVENSON, T.–JUGGINGS, S. 2001. High resolution from low resolution, a new method for time series pollen-climate recontruction and its application in investigating abrupt Holocene climate change in Southern Europe/Mediterranean. Abstracts of PAGES Conference, Aix an Provance, Franciaország

T. DOBOSI, V. 1969. Tarpa. Régészeti Füzetek, Ser. I. No. 22 1969, 22.

T. DOBOSI, V. 1983. Ásatás Tarpa-Márki tanyán. Ausgrabung von Tarpa-Gehöft Márki. CommArchHung 1983, 5-18.

EVANS, J. G. 1975. The Environment of Early Man in the British Isles. Paul Elek Press, London.

FARCAS, S.–DE BEAULIEU, J. L.–REILLE, M.–COLDEA, G.–DIACONEASA, B.–GOSLAR, T.–JULL, T. 1999. First ^{14}C datings of Late Glacial and Holocene pollen sequences from the Rumanian Carpathians. Comptes Rendues de l'Academie des Sciences de Paris, Science de la Vie, 322. pp. 799-807.

GARDNER, A. R. 1999. The ecology of Neolithic environmental impacts – re-evaluation of existing theory using case studies from Hungary. Dokumenta Prehistorica, 26. pp. 163-183.

GÁBORI, M. 1956. Mezolitikus leletek Sződligetről. Archeológiai Értesítő, 83. pp. 177-182.

GÁBORI, M. 1968. Mesolithischer Zeltgrundriss in Sződliget. Acta Archeologica Hungarica, 20. pp. 33-36.

HERTELENDI, E.–KALICZ, N.–RACZKY, P.–HORVÁTH, F.–VERES, É.–SVINGOR, I.–FUTÓ, I.–BARTOSIEWICZ, L. 1996. Re-evolution of the Neolithic in eastern Hungary based on calibrated radiocarbon dates. Radiocarbon, 37. pp. 239-241.

HEYBROEK, H. M. 1963. Diseases and lopping for fodder as possible causes of a prehistoric decline of Ulmus. Acta Botanica Neederlandica, 12. pp. 2-22.

JÁRAINÉ-KOMLÓDI, M. 1966. Adatok az Alföld klíma- és vegetációtörténetéhez I. Botanikai Közlemények, 53. pp. 191-201.

JÁRAINÉ-KOMLÓDI, M. 1969. Adatok az Alföld klíma- és vegetációtörténetéhez II. Botanikai Közlemények, 56. pp. 43-55.

JUHÁSZ, E. I. 2002. A Délnyugat-Dunántúl negyedkori vegetációtörténetének palinológiai rekonstrukciója. (Reconstitution palynologique de la végétation depuis le Tardiglaciaire dans la région de Zala, sud-ouest de la Hongrie), PhD Thesis, Marseille-Pécs, p.215.

KALICZ N.–MAKKAY, J. 1976. Frühneolithische Siedlung in Méhtelek-Nádas. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 6. pp. 13-24.

KERTÉSZ, R. 1993. Data to the Mesolithic of the Great Hungarian Plain. Tisicum, 8. pp. 81-104.

KERTÉSZ, R. 1994a Late Mesolithic Chipped Stone Industry from the Site Jásztelek I (Hungary). Késő mezolit pattintott kőipar Jásztelek I lelőhelyről. In: A kőkortól a középkorig – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter (Ed. Lőrinczy, G.), Szeged 1994, 23-44.

KERTÉSZ, R. 1994b A középső kőkor kutatásának jelenlegi állása az Alföldön. The Present State of the Research of the Mesolithic in the Great Hungarian Plain. JNSzMMK 49 1994, 9-33.

KERTÉSZ, R. 1996a Az Alföld őstörténete a kora-holocénban. Az Észak-Alföldi mezolit ipar. Doktori Értekezés, Szeged

KERTÉSZ, R. 1996b The Mesolithic in the Great Hungarian Plain: A Survey of the Evidence. pp. 5-34. Tálas, L. ed. At the Fringes of Three Worlds. Hunter-Gatherers and Farmers in the Middle Tisza Valley. Damjanich Múzeum Kiadványa, Szolnok

KERTÉSZ, R.–SÜMEGI, P.–KOZÁK, M.–BRAUN, M.–FÉLEGYHÁZI, E.–HERTELENDI, E. 1994. Archaeological and Palaeoecological study of an Early Holocene settlement in the Jászság Area. Acta Geographica, Geologica et Meteorologica Debrecina, 32. pp. 5-49.

KOZLOWSKI, S. K. 1987. The Pre-Neolithic Base of the Early Neolithic Stone Industries in Europe. Archaeologia Interregionalis, pp. 9-18.

MAGYARI, E.–SÜMEGI, P.–BRAUN, M.–JAKAB, G. 2001: Retarded hydrosere: anthropogenic and climatic signals in a Holocene raised bog profile from the NE Carpathian Basin. J. Ecology, 89. pp. 1019-1032.

MATSKEVOI, L. G. 1987. Mezolit Predkarpatya, zapadnogo Podolya i Zakarpatya. pp. 75-89. In: Arkheologiya Prikarpatya, Volyni i Zakarpatya (Kamennyi Vek), Kiev

MELLARS, P. 1976. Fire, ecology, animal populations and man: a study of some ecological relationship in prehistory. Proceedings of the Prehistory Society, 42. pp. 15-45.

PAUNESCU, A. 1964. Cu privire la perioda de sfîrsit a epipaleoliticului în nord-vestul si nord-estul Romîniei si unele persistente ale lui în neoliticul vechi. Studii si Cercetari de Istorie Veche, 15. pp. 321-336.

PROSEK, F. 1959. Mesolitická obsidiánova industrie ze stanice Barca I. Archeologické Rozhledy, 11. pp. 145-148.

PUSZTAI, R. 1957. Mezolitikus leletek Somogyból. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, pp. 96-104.

SHACKLETON, J. C.–VAN ANDEL, T. H. 1980. Prehistoric shell assemblages from Franchthi cave and evolution of the adjacent coastal zone. Nature, 288. pp. 357-359.

SMITH, A. G. 1970. The influence of Mesolithic and Neolithic man on British vegetation. pp. 81-96. In: Walker, D.-West, R. G. eds. Studies in the Vegetational History of the British Isles. Cambridge Univerity Press, Cambridge

SÜMEGI P. 1989. Hajdúság felső-pleisztocén fejlődéstörténete finomrétegtani (üledékföldtani, őslénytani, geokémiai) vizsgálatok alapján. Egyetemi doktori értekezés, p. 96. Debrecen

SÜMEGI P. 1996. Az ÉK-magyarországi löszterületek összehasonlító őskörnyezeti rekonstrukciója és rétegtani értékelése. Kandidátusi értekezés, p. 120.

SÜMEGI P. 1998. Az utolsó 15000 év környezeti változásai és hatásuk az emberi kultúrákra Magyarországon. pp. 367–397. In: Ilon G. ed. A régésztechnikusok kézikönyve. Szombathely, Savaria Kiadványa

SÜMEGI, P. 1999. Reconstruction of flora, soil and landscape evolution, and human impact on the Bereg Plain from late-glacial up to the present, based on palaeoecological analysis. pp. 173-204. In: Hamar, J.–Sárkány-Kiss, A. eds. The Upper Tisa Valley. Tiscia Monograph Series, Szeged

SÜMEGI P. 2002. Jászsági adatok a magyarországi holocén rétegtani és őskörnyezettani vitás kérdéseihez. 5. Magyar Őslénytani Vándorgyűlés Kiadványa, Pásztó

SÜMEGI, P.–KERTÉSZ, R. 2001. Palaeogeographic characteristic of the Carpathian Basin – an ecological trap during the Early Neolithic? pp. 405-416. In: Kertész, R.–Makkay, J. eds. From the Mesolithic to the Neolithic. Archaeolingua Press, Budapest

STIEBER, J. 1967. A magyarországi felső-pleisztocén vegetációtörténete az anthrakotómiai eredmények (1957-ig) tükrében. Földtani Közlöny, 97. pp. 308-316.

SZATHMÁRY, L. 1978. A Déri Múzeum mezolitikus leleteiről. Magyar Kurír, 26. pp. 3-6.

VÉRTES, L. 1962. Die Ausgrabungen in Szekszárd-Palánk und die archäologischen Funde. Swiatowit, 24. pp. 159-202.

VALOCH, K. 1975. Eine endpaläolithische Industrie von Pribice (Bez. Breclav) in Südmähren. Casopis Moravského Musea v Brne, 60. pp. 45-78.

VALOCH, K. 1985. The Mesolithic Site of Smolín, South Moravia. pp. 461-470. In: Bonsall, C. ed. The Mesolithic in Europe. Edinburgh

WILLIAMS, D. F.–THUNELL, R. C.–KENNETT, J. P. 1978. Periodic freshwater flooding and stagnation of the eastern Mediterranean Sea during the late Quaternary. Science, 201. pp. 252-254.

WILLIS, K. J.–SÜMEGI, P.–BRAUN, M.–TÓTH, A. 1995. The Late Quaternary environmental history of Bátorliget, N.E. Hungary. Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 118. pp. 25-47.

WILLIS,K .J.–BRAUN, M.–SÜMEGI, P.–TÓTH, A. 1997. Does soil change cause vegetation change or vice-versa? A temporal perspective from Hungary. Ecology, 78. 740-750.

WILLIS, K. J.–SÜMEGI, P.–BRAUN, M.–BENNETT, K. D.–TÓTH, A. 1998. Prehistoric land degradation in Hungary: who, how and why ? Antiquity, 72. 101-113.

ZVELEBIL, M. 1986. Mesolithic prelude and Neolithic revolution. pp. 5-16. In: Zvelebil, M. ed. Hunters in Transition. Cambridge University Press, Cambridge

ZVELEBIL, M.–ROWLEY-CONWY, P. 1986. Foragers and farmers in Atlantic Europe. pp. 67-93. In: Zvelebil, M. ed. Hunters in Transition. Cambridge University Press, Cambridge

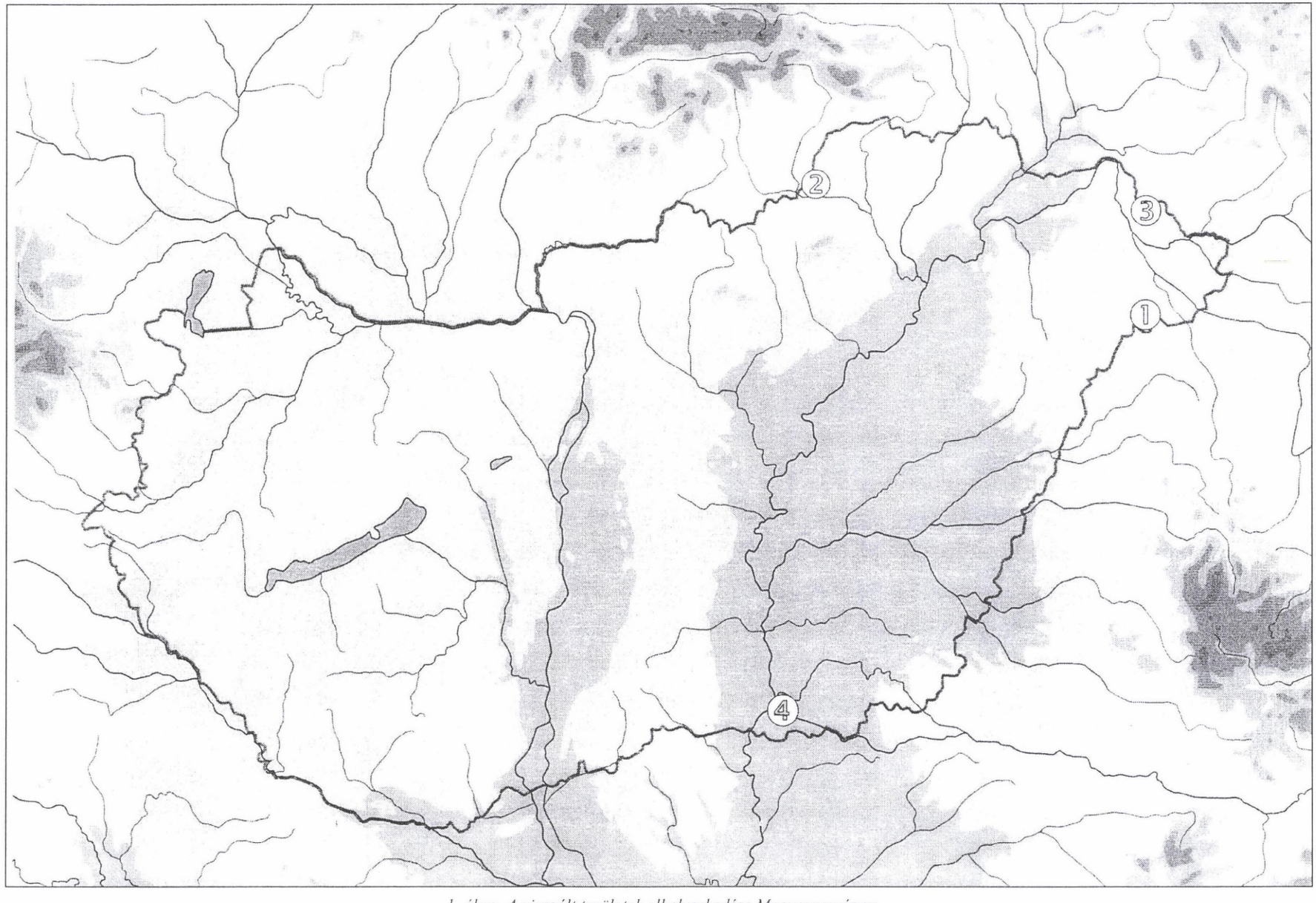

1. ábra. A vizsgált területek elhelyezkedése Magyarországon
1. Bátorligeti láp, 2. Keleméri Mohosok, 3. Csaroda, Nyíres-láp, 4. Szeged-Gorzsa, Batida-ér

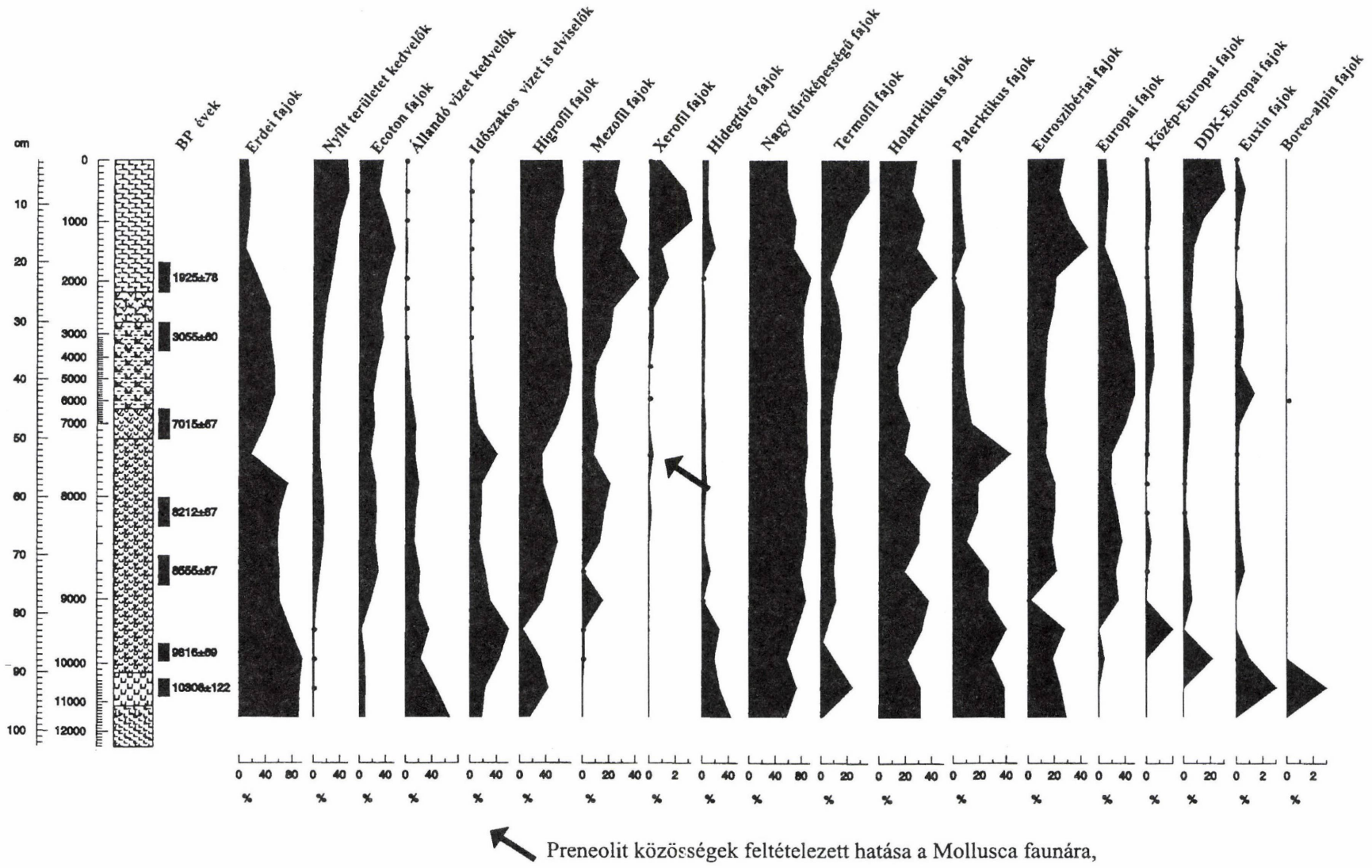

2. ábra. A preneolitizáció hatásának kimutatása a bátorligeti láp Mollusca faunájának változása alapján

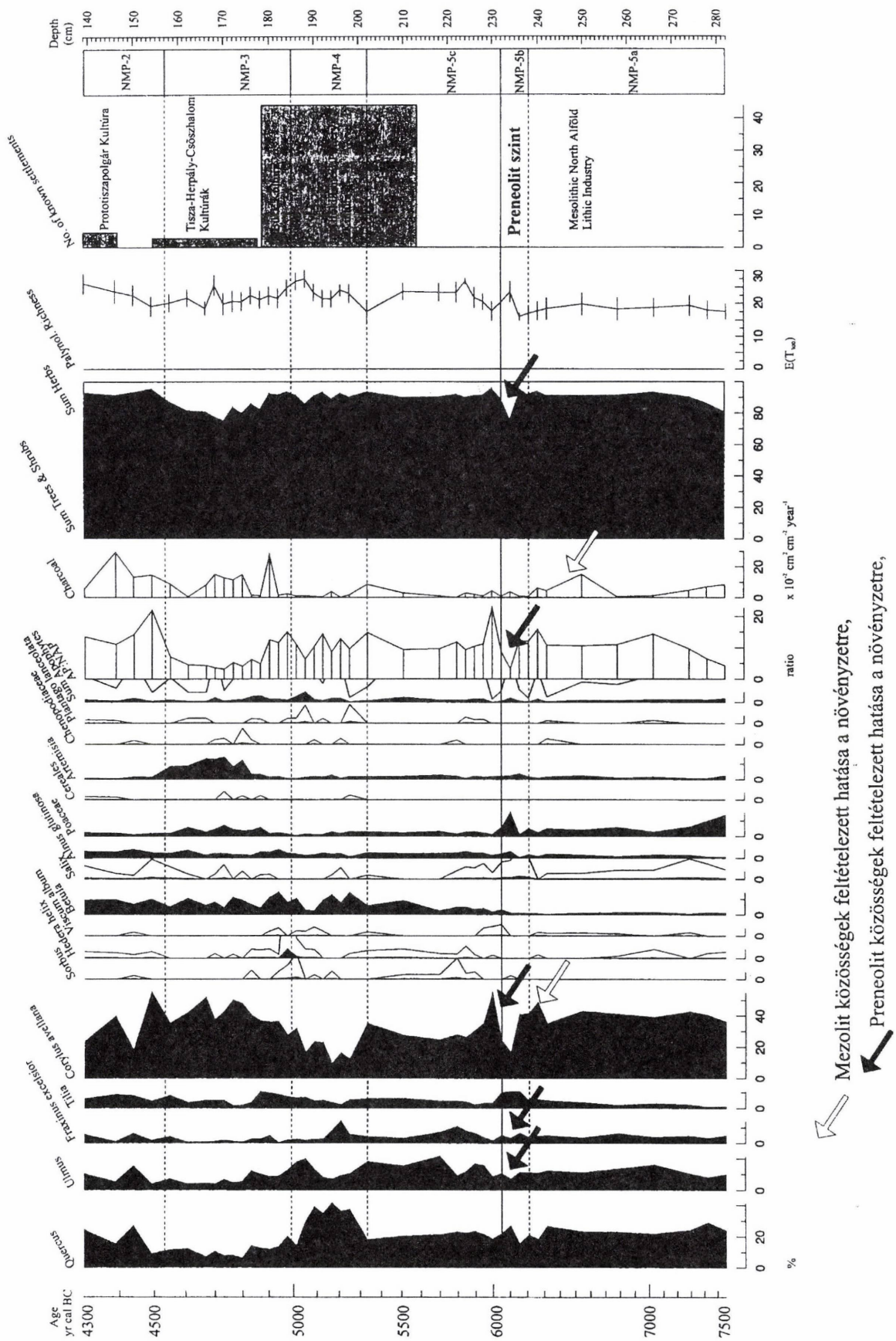

3. ábra. Keleméri Nagy-Mohos szelvényen kimutatott preneolit és mezolit közösségek feltételezett hatása az egykori növényzetre (Magyari et al. 2001 nyomán módosítva)

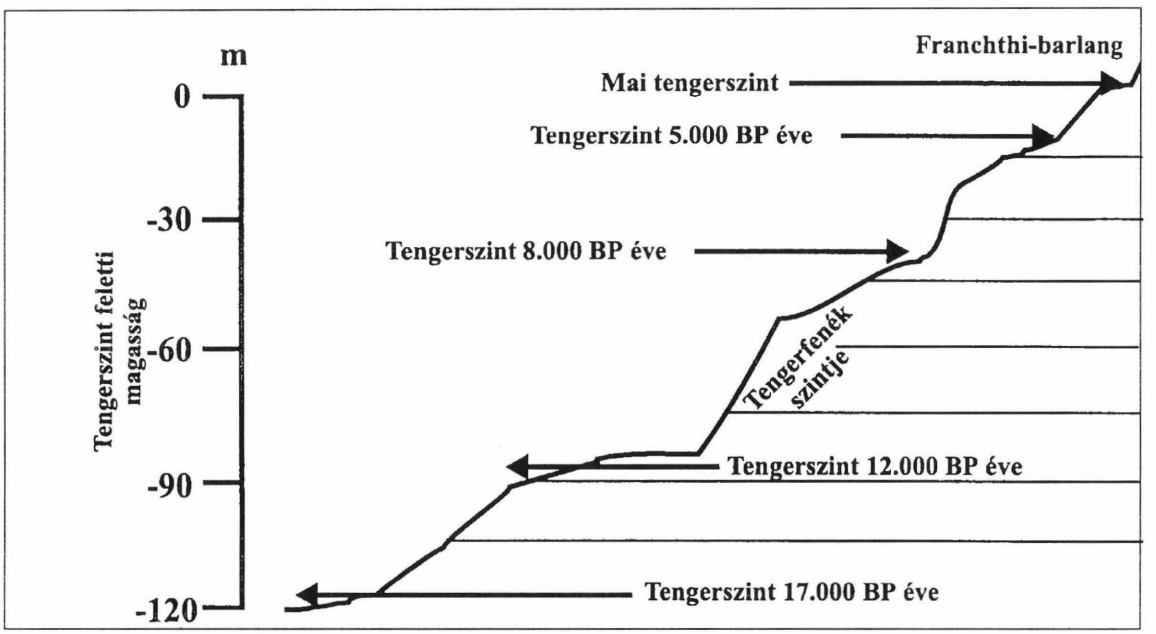

A globális tengerszint változás a Franchthi-barlang környékén a pleisztocén végén-holocén kezdetén

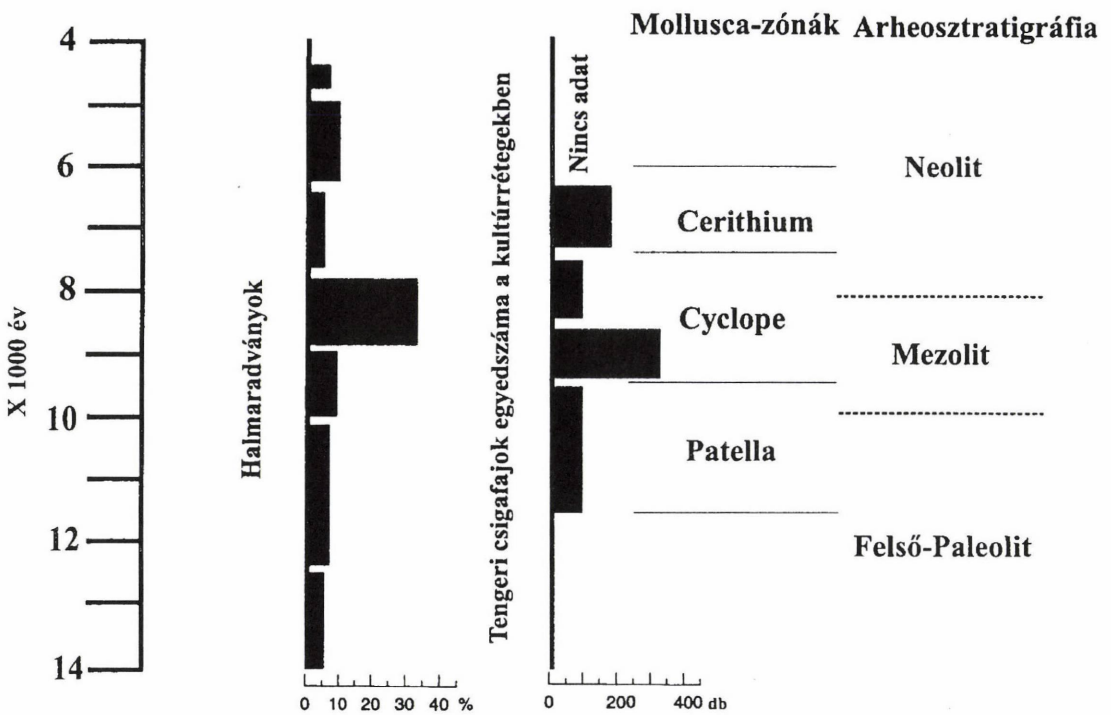

4. ábra. A görögországi Franchthi-barlangban feltárt kultúrrétegekben található halcsont aránya és a tengeri puhatestű fauna összetétele és a Mollusca zónák

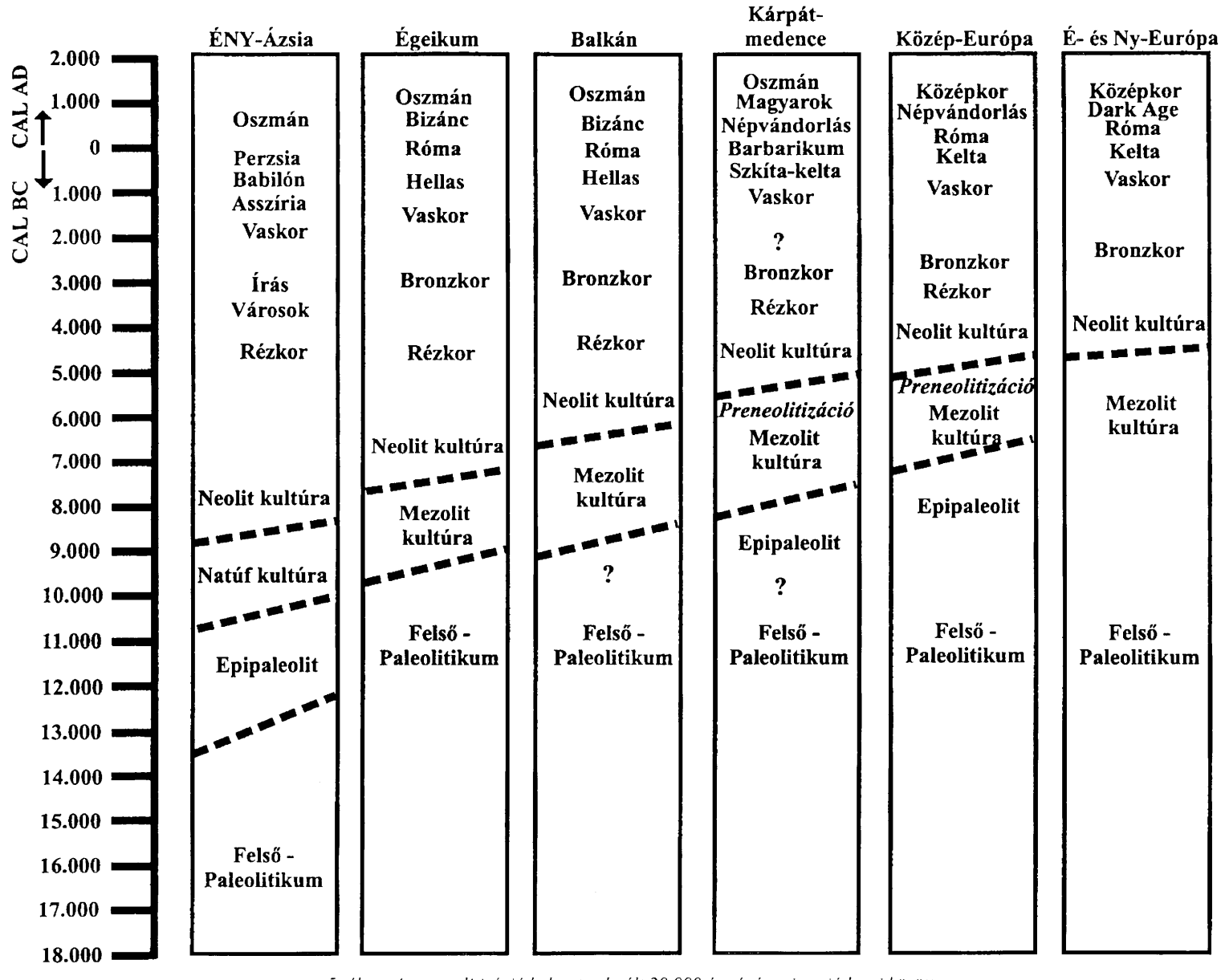

5. ábra. A preneolitizáció helyzete elmúlt 20 000 év régészeti periódusai között

PÁL SÜMEGI

PRE-NEOLITIZATION – THE ENVIRONMENTAL HISTORICAL RECONSTRUCTION OF A CHANGE IN LIFESTYLE OCCURRING DURING THE LATE MESOLITICUM IN THE CARPATHIAN BASIN

According to the Holocene sections dated with various radiocarbon data, there were several minor changes initiated by man in the flora between 6000–7000 CAL BC. These changes appear to be related to the more intense foraging for peanuts, to the use of saplings of young linden and ash-trees for fodder, perhaps to hunting paths and campsites, in sum, to a more permanent settlement. They also display some correlation with the early acquisition or imitation of the individual elements of a productive kind of economy, and/or with the internal development of the Mesolithic communities, which has already been proved in archeology. Natural scientific data seem to authenticate the earlier assumption of archeologists concerning the development and establishment of a self-sustained Pre-Neolithic phase in the Carpathian Basin during the 7th millennium BC, right before the advent of early Neolithic cultures. It also seems to have been the case that this Pre-Neolithic phase survived in the foreground of the Carpathian Mountains during the course of the settlement of the Körös culture.

SÜMEGI PÁL
SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM FÖLDTANI ÉS ŐSLÉNYTANI TANSZÉK
6701 SZEGED PF.: 658
ÉS MTA RÉGÉSZETI INTÉZET
1014 BUDAPEST ÚRI U. 49.

P. BARNA JUDIT

BECSEHELY – HOMOKOS ELŐZETES AZ M7 GYORSFORGALMI ÚT 71. SZ. LELŐHELYÉN FELTÁRT NEOLITIKUS TELEP KUTATÁSÁRÓL (1999 – 2000)

I. BEVEZETÉS

Becsehely (Zala megye) keleti szélén, a Borsfai-patak két oldalán egy-egy nagyon fontos neolitikus település helyezkedik el: a pataktól K-re eső Becsehely I., a Ny-ra eső település pedig Becsehely II. néven vonult be a szakirodalomba (1. kép/1). Mindkét lelőhelyen Kalicz Nándor végzett szondázó jellegű feltárásokat, 1975-ben, majd 1976-ban (Kalicz 1977, 1978-79 a: 15, 1978-79b).

A tervezett autóút nyomvonala a II. (a továbbiakban: Homokos) lelőhelyet érinti. 1999. augusztus 30. és 2000. május 8. között a megelőző feltárást a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága végezte, ásatásvezető: dr. Horváth László (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa), munkatársai dr. Horváth László András (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg) és P. Barna Judit (Balatoni Múzeum, Keszthely) voltak. Az alábbiakban a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája településéről szerzett ismereteket vázoljuk fel, néhány részlet (különböző kemencék, áldozati gödör) bemutatásával.

II. A DUNÁNTÚLI VONALDÍSZES KERÁMIA TELEPÜLÉSE

A nyomvonal feltárandó szakasza a patak völgyét mintegy 800 m hosszúságban kísérő telepet 200–250 m hosszan K, ÉK–D, DNy irányban vágta át (1. kép/2). Az általunk kutatott felület Kalicz N. 1976. évi szondázó ásatásának helyszínétől néhány száz méterre délre esik. A neolitikus telep becsült maximális kiterjedése (16–20 ha) a Közép-európai VK-ban általánosnak mondható; a feltárt felület ennek csupán egy töredéke (legfeljebb az 1/10 része). Ez a feltárás azonban még így is nagy előrelépésnek számít a DVK-telepek kutatásában – főleg a Keszthelyi-csoport területét illetően –, ahol a nagyberuházásokhoz kapcsolódó megelőző feltárások sorában a legelsők közt zajlott le.

A kutatott szakasz keresztirányú metszetet ad a településről: a K-i szélén 42 m hosszan feltárt enyhe ívelődésű árok kerítés-szerű létesítmény alapárka (223. objektum), mely a települést a patak felöli oldalon övezte. Lévén keskeny és sekély árok, biztosra vehetjük, hogy nem védelmi funkciót töltött be. A falu Ny-i végének záródása kevésbé határozott: a települési objektumok megritkulása, valamint két árok-részletnek tűnő objektum mégis egyértelműen jelzik a lakott terület határát. Ez utóbbiaknak (228. és 229. objektumok), sajnos csak rövid szakasza esett a kutatott területre, így kevés adattal szolgáltak. A 223. objektumhoz hasonlóan szintén keskeny és sekély árkok, melyek egymással koncentrikus köríveket alkotnak.

A leletek – melyek a DVK legidősebb szakaszától kezdve a legfiatalabb szakaszig datálhatók – azt mutatják, hogy a telep hosszú időn keresztül folyamatosan lakott volt. Több mint 200 neolit objektumot tártunk fel, melyek elhelyezkedése a település nagy részén meglehetősen sűrű. Ezen objektumok közt vannak olyanok, melyek eredeti funkciója meghatározható: cölöplyukak, hulladékgödrök, anyagnyerő-gödrök, vermek, kerítőárkok, kemencék, tűzhelyek, munkagödrök, sőt egy áldozati gödröt is feltártunk. Ide sorolhatjuk továbbá azokat a hosszú, keskeny gödröket, melyek építmények alapárkai lehettek. Ezt nem csak analógiák, hanem maga az alaprajzi elhelyezkedésük is valószínűsíti (pl.: 159, 160, 170, 175, 162, stb. objektumok). Tényként kezelhetjük továbbá a VK-ra jellemző hosszúházak meglétét is, noha házakat nem, csak szó szerint az üres helyüket sikerült feltárnunk. Ez azt jelenti, hogy e hosszúházak – régészetileg általában leginkább megfogható – alapvető szerkezeti egységének, a falakat és a tetőszerkezetet tartó gerendáknak ásott cölöplyukak közül alig néhányat találtunk. A feltárt 16 000 m²-en mindössze 40–45 objektum bizonyult (akárcsak feltételesen is) cölöplyuknak, s ezek fekvése sem rajzolt ki semmiféle rendszert, továbbá leégett ház omladéka sem került elő. Mindazonáltal a tekintélyes méretű és egybefüggő felület áttekinthetővé tette az egyes objektumok rendszerét: a szakiro-

dalmi adatok nyomán házak hosszanti oldalait kísérő hosszúkás gödrökkel, ill. az alapárkokkal azonosítható objektumok s az általuk üresen hagyott területek jól érzékeltetik a valamikori házhelyeket, végső soron a településszerkezetet. A más lelőhelyeken házalapokat pontosan kirajzoló cölöplyukak hiányát az magyarázza, hogy nem mélyítették le az altalajig őket, így nem maradt régészetileg megfogható nyomuk; az ismert analógiák mégis kétségtelenné teszik a Becsehelyen feltárt objektumok rendeltetését, a házakhoz való viszonyukat. A cölöplyukak + alapárkok + hosszú gödrök funkcionális összefüggése jellemző a vonaldíszes településekre, korábban főleg külföldi lelőhelyekről (Moddermann 1986), de a nagyfelületű feltárások hazai megindulásának köszönhetően újabban Magyarországról is számos példa említhető, többek közt: Mosonszentmiklós – Egyéni földek (M. Egry 2000), Füzesabony – Gubakút (Domboróczki 1997)[1]. Ez egyben kellő bizonyíték arra is, hogy Becsehelyen is a már jól ismert hosszúház típusával kell számolnunk. A cölöplyukak szinte teljes hiánya természetesen lehetetlenné teszi a további pontosítást, így pl. a házak pontos méretéről, belső osztásáról, taglalásáról (Moddermann 1985, Meier–Arendt 1989) semmit sem tudunk. A házhelyek szinte pontosan É–D-i irányultsága megfelel a VK-ban szokásos gyakorlatnak (Pavúk 1994: 68), s ezen kívül jelzi a telep K–Ny-i lineáris tagoltságát (azaz egy ilyen irányú házsort). A települési objektumok egyes csoportjainak (hosszúházak + az őket övező gödrök) egyenletes ritmusú, egymás melletti ismétlődése a feltárt felület szinte egészén végighúzódik. A feltárt településrészleten mintegy 6–7 házhellyel számolhatunk. A rendelkezésünkre álló kevés adat alapján e „házak" mindegyike egyenrangúnak tűnik, legalábbis méret és fekvés tekintetében nem találunk köztük megkülönböztetett szerepű központi objektumot vagy teret, mely ezt a ritmust megszakítaná. Ez a megállapítás természetesen nem vonatkoztatható a település egészére.

A településszerkezet alaposabb megismerése csak az összes objektum leleteinek statisztikai elemzése és pontos datálása után várható, ennek nyomán a gödröknek a DVK egyes fejlődési szakaszai szerinti elkülönítése vélhetőleg tovább pontosítja ezt az egyelőre még nagyon vázlatos képet. A jelenlegi összesítő alaprajz (amennyiben nem különbözteti meg az egyes neolit gödrök korát) röntgenfelvételhez hasonlítható, némileg torzult képet adva a településszerkezet egészét tekintve.

A közvetlen földrajzi közelség érdekes kiindulási pontot nyújthat Becsehely I. és Becsehely II. lelőhelyek összehasonlításához. A két feltárás nagyságrendbeli eltérését természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni, néhány lényegi különbség azonban így is megfogalmazható:

1. Becsehely I. a DVK időszakában védműszerű árokkal védett település, míg Becsehely II. lelőhelyen a lényegesen nagyobb feltárt felületen sem kerültek elő erődítésre utaló jelenségek. Mint már szó volt róla, az árkok ezen a telepen legfeljebb kerítő funkciót tölthettek be. Felmerül a kérdés, hogy két egy időben lakott és egymáshoz ennyire közeli telepen az erődítés megléte, ill. hiánya milyen összefüggésben lehet a települések jellegével (funkciójával)?
2. Ugyanezzel a funkcióbeli eltéréssel magyarázható-e, hogy a mindössze kis felületen kutatott Becsehely I. lelőhelyen több import is előkerült, míg Becsehely II. lelőhelyen egyetlen ilyet sem találtunk?
3. Mi az oka annak, hogy Becsehely I. lelőhelyen az élet folyamatosan folytatódott a neolitikum későbbi, a DVK Keszthelyi-csoportját követő időszakában is, míg Becsehely II. lelőhelyet az újkőkor során a Keszthelyi-csoport népessége lakta utoljára? A közvetlen földrajzi szomszédság leszűkíti a lehetséges magyarázatok körét.

E kérdések a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján még nem tisztázhatók, de Becsehely II. teljes leletanyagának feldolgozása, valamint a közeli, szintén nagy felületű neolitikus telepfeltárások[2] tanúságai hozzásegíthetnek a válaszokhoz.

1. KEMENCÉK ÉS MUNKAGÖDRÖK

Becsehely (II.) – Homokoson összesen 3, többé-kevésbé ép kemencét, ill. két, feltehetőleg kemence romjaiként azonosítható paticsos omladékot tártunk fel (124, 145, 154, 186. objektumok). A 124.

1 Itt kell megemlíteni az M7 autópálya Somogy megyei szakaszán a közelmúltban történt, egyelőre publikálatlan DVK-telepkutatásokat is (Balatonszárszó – Kis-erdei dűlő, Balatonszemes – Bagódomb).

2 Petrivente – Újkúti dűlő (megelőző régészeti feltárás az M7 gyorsforgalmi út 73. lelőhelyén, ásatásvezető: dr. Horváth László, 2000–2002. Muraszemenye – Aligvári mező (megelőző régészeti feltárás az M70 gyorsforgalmi út 715. lelőhelyén, ásatásvezető: dr. Kvassay Judit, 1999–2001).

objektumban két tapasztott falú[3] kemence is állt, közvetlenül egymás mellett (5. kép/2–5). Az egyik szinte teljes épségben került napvilágra, a másiknak is csupán a teteje omlott be. Szerkezetükben teljesen megegyeztek. Mindkettő egyterű, boltozatos felépítésű, trapéz (a szájnyílás felé szűkülő) alaprajzú. Méretük: 150 x 135 cm, ill. 0,85 x 100 cm. Oldalfalaik függőlegesek, a hátsó fal azonban kb. 30°-os szöget zár be a platnival. Magasságuk 30 cm körüli. Metszetéből ítélve az egyik Bicske – galagonyási, a DVK legkorábbi szakaszára datált (1972/V. árok 2. sz.) kemence a legközelebbi párhuzam, de ennek beszakadt teteje nem teszi lehetővé a teljes összevetést (Makkay 1978: 17, Fig. 3.). A becsehelyi 124. objektum egy gödör-komplexum része, melyet egy ház hosszanti falát kísérő hosszúkás gödörként (Langgrube) azonosíthatunk. A ház és a kemencék kapcsolatára nézve ez azt jelenti, hogy a kemencék nem a ház belső berendezéséhez tartoztak, hanem a házon kívül helyezkedtek el. A kemencék belsejét tiszta, sárga homokkal töltötték ki, mely leleteket nem tartalmazott. Valószínűleg így akarták megóvni őket az összeomlástól, azzal a céllal, hogy később majd újra használatba vegyék.

A 186. objektum ugyancsak jó állapotban megmaradt kemencéje szintén egyterű, boltozatos és négyszögletes alaprajzú, függőlegesek falakkal, teteje azonban a fent ismertetett kemencékétől eltérően – noha kissé beroskadt –, jól láthatóan lapos volt. Fenekén a tapasztás erősen, oldalán és tetején közepesen égett át. Tömör, faszenes betöltéséből kevés kalcinált csontszilánk, néhány kerámiatöredék és egy kovapattinték került elő. A 0,9 x 0,7 m alapterületű, 35 cm magas kemencéről az őt körülvevő objektumok elhelyezkedése alapján inkább az feltételezhető, hogy házon belül állt (5. kép/1).

Egy településen belül tehát az egyterű, boltozatos kemencék két különböző variánsát is megtaláljuk. Arra nézve nem tudtunk adatot gyűjteni, hogy vajon a két variánst (boltozatos, ill. lapos tetejű kemence) eltérő elhelyezése (külső, ill. belső kemencék) határozza-e meg, irodalmi példák (Petrasch 1986) alapján azonban feltehető, hogy a különböző felépítés különböző funkciókkal függhet össze.

Kérdéses az is, hogy van-e összefüggés a kemencék és a munkagödrök elhelyezkedése, ill. rendeltetése között, melyek csakis a telepnek egy bizonyos részén – a Ny-i szélén – fordulnak elő. E munkagödrök betöltésükben intenzív tüzelési nyomokat mutatnak, sok kaviccsal és paticcsal, ugyanakkor kevés kerámiával (pl.: a 126. és 152. objektumok, ill. a 140. és 145. objektumok D-i vége).

2. ÁLDOZATI GÖDÖR

A 147/a objektum egy sekély, É–D-i hossztengelyű, ovális, sok leletet tartalmazó gödör volt, faszén-szemcsés betöltéssel, kora a dunántúli vonaldíszes kerámia idősebb fázisára tehető. H: 4,0 m, Sz.: 1,3 m; mélysége: 0,25 m. Egy eltérő betöltésű, nagyobb hulladékgödör (147. objektum) vágta (6. kép/2). Északi végében szájával lefelé fordított tál alatt őrlőkő-pár töredékei feküdtek; a tál mellett kis csésze állt (6. kép/1). Mindkét edény gyakorlatilag ép, a csonkakúp alakú tálat érdekes W-szerű bekarcolt jel, a csészét pedig körbefutó hullámvonal és 3 apró bütyök díszíti. (6. kép/3, 4a–4b). A gödör további leletei edénytöredékek, kavics és pattintott kovapenge voltak. A gödröt leleteinek jellege s az előkerülés kontextusa révén olyan kultuszgödörnek vélem, mely a termékenységi rítus keretében bemutatott áldozat maradványait őrzi. Az őrlőkőpár jelenlétéből a rítus konkrét formájára, a rituális őrlésre is következtethetünk (Makkay 1978a). Szemügyre véve a 147/a objektum elhelyezkedését, szembeötlő, hogy egy olyan gödör-komplexumhoz csatlakozik, mely a már említett 124. objektumot is magában foglaló másik gödöregyüttessel párhuzamosan helyezkedik el: annak a házhelynek nyugati oldalán, melynek keleti széle mentén a két külső kemence állt. A gödör alakja (fala ívelten szűkül, alja egyenes), valamint fekvése indokolja a feltevést, hogy e leletegyüttes nem csupán mint termékenységi rítus keretében hozott vértelen (zsenge-) áldozat, hanem mint építési áldozat is értelmezhető (Makkay 1983, 1986). Az objektum ugyanis közvetlenül a hajdani ház fala alatt, annak alapárkában fekszik.

III. A LELETANYAG

Az előkerült hatalmas mennyiségű neolitikus leletanyagban a kerámia dominál, a kiegészíthető edények száma is jelentős. Köztük olyanok is vannak, melyeket eddig még kevésbé ismert motívumok díszítenek. A kőeszközök száma tekintélyes, az állatcsontanyag ellenben a talaj kémiai tulajdonságaiból eredően minimális. A leletek előzetes felmérése a DVK idősebb fázisának túlsúlyát mutatja

3 Bár a kemence falát tartó eredeti fa-, ill. vesszőváznak, melyre a tapasztást felvitték, nem maradt nyoma, a kemence mérete már önmagában is feltételezi ennek a szerkezetnek az alkalmazását.

a klasszikus és a fiatalabb fázissal (Keszthelyi-csoport) szemben. A kerámialeletek túlnyomó többségét a különböző edénytöredékek teszik ki, ezek a szokásos finom, ill. durva kategóriákban a DVK-ra jellemző formákba sorolhatók: különböző profilú tálak, talpas tálak, csészék, bomba formájú, ill. félgömb alakú edények, palackok, amforák, hombárok, puttony. A megszokott formákat a megszokott elvek és technikák szerint kivitelezett díszítések egészítik ki, mind a legidősebb fázis (Makkay 1978, Kalicz 1995, Pavúk 1980), mind pedig a Keszthelyi-csoport emlékanyagában (Kalicz 1991) (2. kép). Feltűnő a Schlickwurf-díszítés szinte teljes hiánya. Import kerámia nem került elő, egy félgömb alakú tálka díszítését esetleg a Malo Korenovo-kultúra dekorációs stílusa ihlette (3. kép/4). A különleges formák közül említésre méltó egy miniatűr talpas kehely (4. kép/6), ill. egy kétnyakú edényke (4. kép/3), egy szögletes edény töredéke, egy oldalról bikónikus, felülről nyolcszögletű tál (3. kép/2a–b). Az egyéb kerámialeletek sorában első helyen kell említeni egy egyelőre ismeretlen rendeltetésű, lapos, 6 helyen átfúrt ovális agyagtárgyat (3. kép/1), mely eddig párhuzam nélkül áll (P. Barna 2000). Kultikus rendeltetésű tárgyak: oltárlábak, idoltöredékek (4. kép/1–2), agyagcsüngők töredékei (4. kép/4), s szintén a kultikus szférába sorolhatunk egy mély tál nyakára karcolt erősen stilizált emberábrázolást is (4. kép/5). Két orsógomb töredéke a szövés – fonás gyakorlatát bizonyítja.[4]

IRODALOM

P. BARNA 2000: P. Barna, J.: A Neolithic clay object of unknown function from Becsehely (SW – Transdanubia). Ősrégészeti Levelek II. évf. 2. sz. 17–18.

DOMBORÓCZKI 1997: Domboróczki L.: Füzesabony–Gubakút. Újkőkori falu a Kr.e. VI. évezredből In: Raczky P.–Kovács T.–Anders A. (szerk), Utak a múltba. Budapest 1997, 18–27

M. EGRY 2000: M. Egry I.: A Dunántúli Vonaldíszes Kultúra kutatása Győr-Moson-Sopron megyében. Mosonszentmiklós – Egyeki földek. Poszter bemutatva az Őskoros Kutatók II. Összejövetele – Országos Régészeti Konferencián, Debrecen, 2000. november 6–8.

KALICZ 1977: Kalicz, N.: Becsehely. Ausgrabungen. Mitt ArchInst 7 (1977) 119–120.

KALICZ 1978-79a: Kalicz, N.: Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanubien. MittArchInst 8–9 (1978–79) 13–46.

KALICZ 1978-79b: Kalicz, N.: Becsehely. Ausgrabungen. MittArchInst 8–9 (1978–79) 201–203.

KALICZ 1991: Kalicz, N.: Die Keszthely-Gruppe der Transdanubischen (Mitteleuropäischen) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgrabung in Kustánszeg (Westungarn). CommArchHung 5–32.

KALICZ 1995: Kalicz, N.: Die Älteste Transdanubische (Mitteleuropäische) Linienbandkeramik. Aspekte zur Ursprung, Chronologie und Beziehungen. ActaArchHung 47, 23–59.

MAKKAY 1978: Makkay, J.: Excavations at Bicske. The Early Neolithic – The Earliest Linear Band Ceramic. AR XVI, 9–60.

MAKKAY 1978a: Makkay, J.: Mahlstein und das rituale Mahlen in den prähistorischen Opferzeremonien. ActaArch Hung 30, 14–36.

MAKKAY 1983: Makkay, J.: Foundation sacrifices in Neoilthic houses of the Carpathian Basin. Valacamonica Symposium III 1979, Proceedings the intellectual expressions of prehistoric man: art and religion. Capo di Monte-Milano (1983) 157–167.

MAKKAY 1986: Makkay, J.: Bauopfer in der Lengyel-Kultur und seine Beziehungen zu den Bauopferformen der Körös-Kultur und der Linienbandkeramik. Internationames Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany; 5–9. November 1984. Nitra–Wien (1986) 169–175.

MEIER–ARENDT 1989: Meier–Arendt, W.: Überlegungen zur Herkunft des Linienbandkeramischen Langhauses. VariaArchHung 2, 183–190.

MODDERMAN 1985: Modderman, P. J. R.: Die Bandkeramik im Graetheidegebiet, Niederländischem – Limburg. BRGK 66, 22–121.

MODDERMAN 1986: Modderman, P. J. R.: On the Typology of the Housplans and Their European Setting. – In: I. Pavlu, J. Rulf, M. Zápotocká. Theses on the Neolithic Site of Bylany. – PA 77, (1986) 383.

PAVÚK 1980: Pavúk, J.: Ältere Linearkeramik in der Slowakei. SlA XXVIII – 1, 7–90.

PAVÚK 1994: Pavúk, J.: Štúrovo. Ein Siedlungplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra

PETRASCH 1986: Petrasch, J.: Typologie und Funktion neolitischer Öfen in Mittel- und Südosteuropa. APA 18, 33–83.

4 A leletanyag közlésére való átengedését ezúton is köszönöm dr. Horváth Lászlónak. A fotók és a térképek elökészítését Bicskei Józsefnek köszönöm.

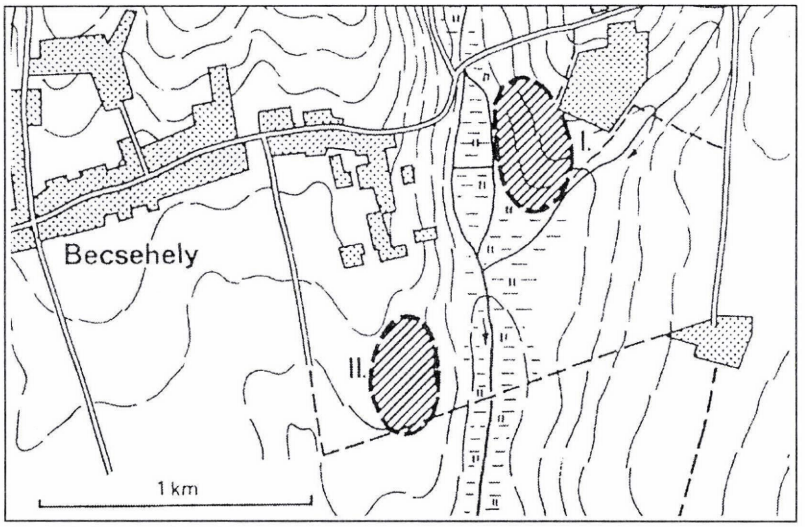

1.

2.

1. kép. 1. Becsehely I. és II. lelőhelyek (Kalicz 1990 után)
2. Az M7 autópálya feltárásra kijelölt nyomvonalszakasza Becsehely–Homokos dűlőben

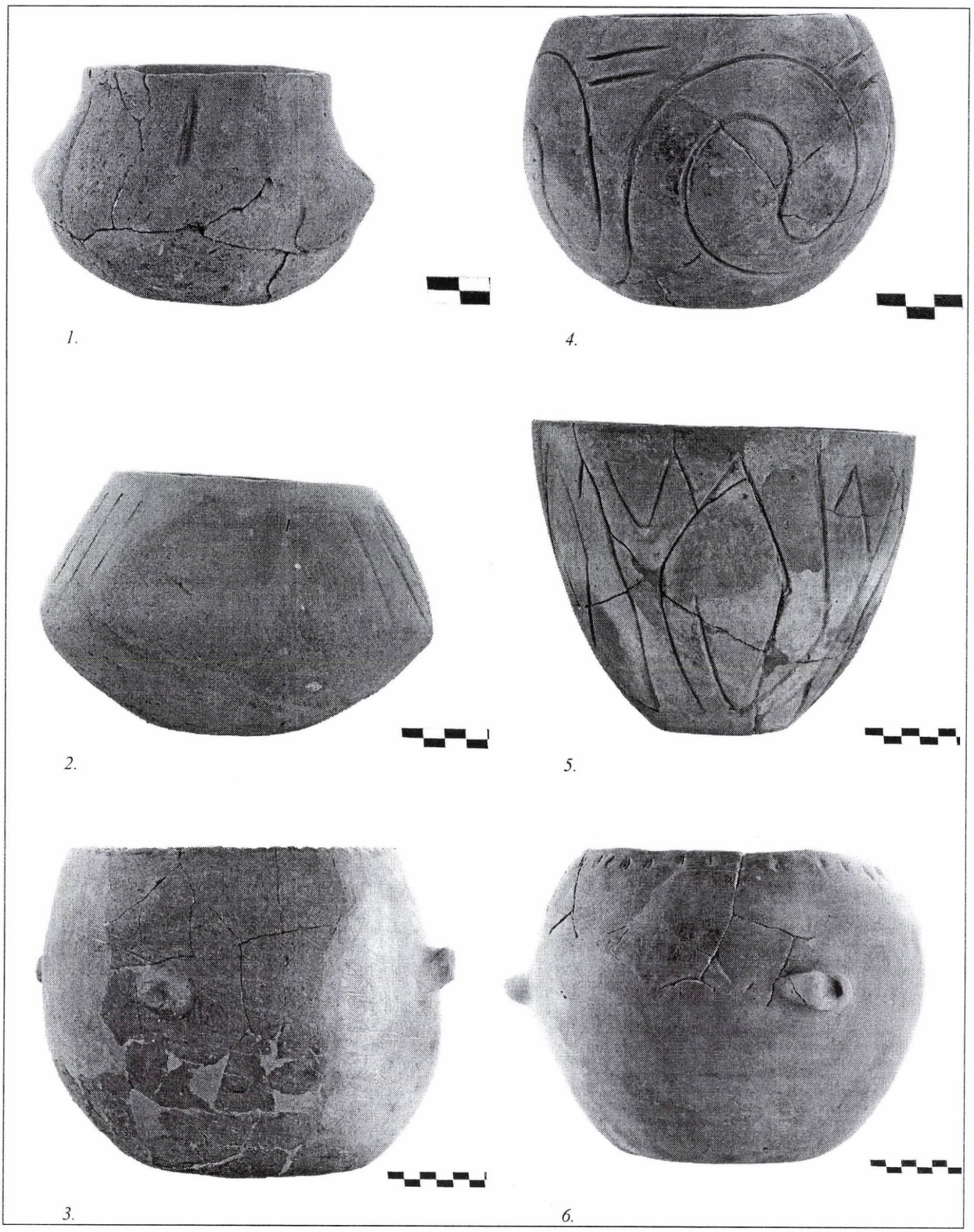

2. kép. 1–3: A dunántúli vonaldíszes kerámia idősebb szakaszának edényei
5–6: A dunántúli vonaldíszes kerámia Keszthelyi-csoportjának edényei

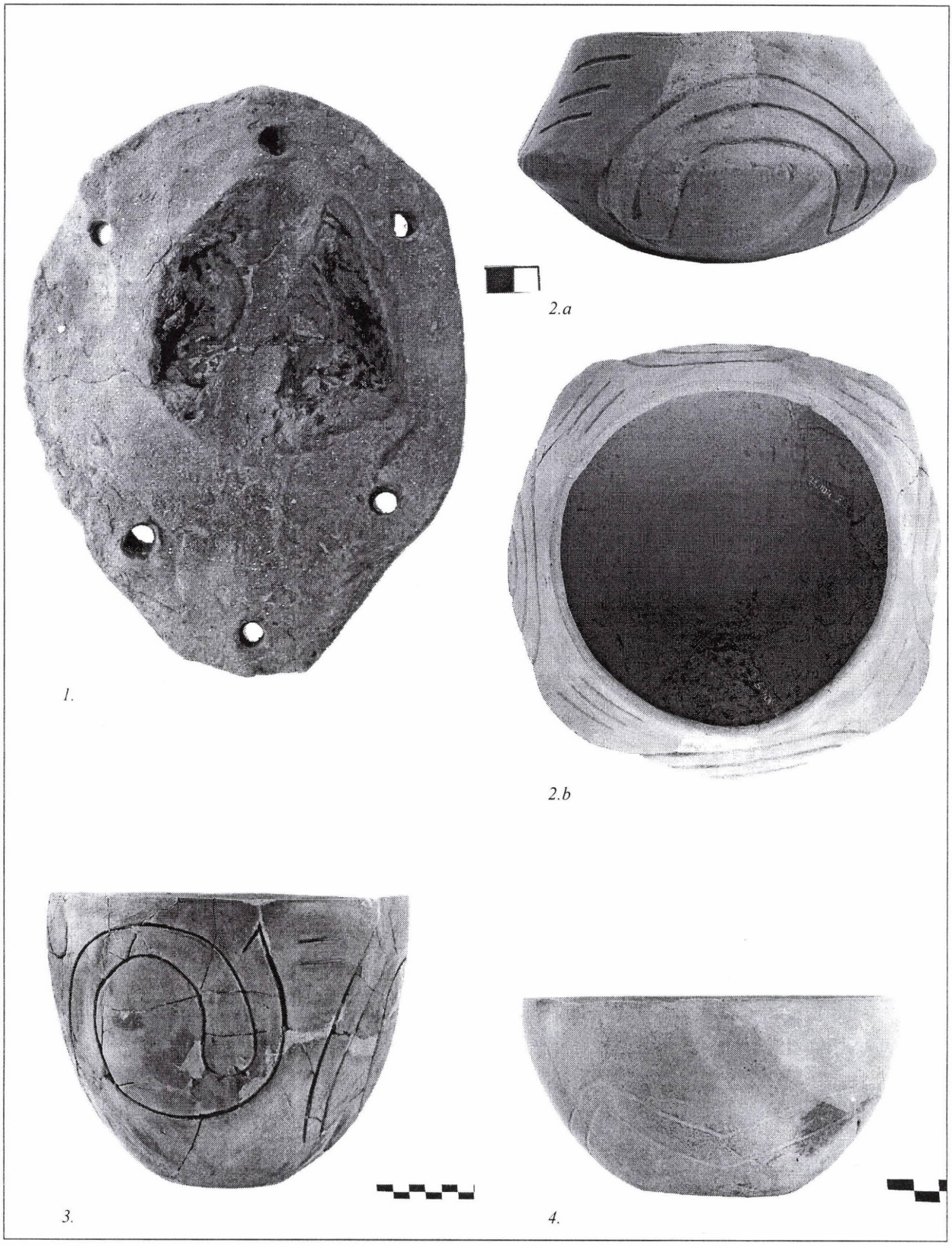

3. kép: 1. Ismeretlen rendeltetésű agyagtárgy töredéke
2a és b. Nyolcszögletű, bikónikus edény (DVK idősebb szakasz). 3. Díszített mély tál (DVK, Keszthelyi-csoport)
4. Félgömb alakú tál, kevéssé jellegzetes díszítéssel

4. kép. 1. Idol töredéke. 2. Ülő idol töredéke. 3. Kétnyakú, miniatűr vonaldíszes edényke 4. Díszített agyagcsüngő töredéke 5. Mély tálra karcolt stilizált emberábrázolás töredéke (DVK, Keszthelyi-csoport). 6. Miniatűr talpas kehely (M = 1 : 1)

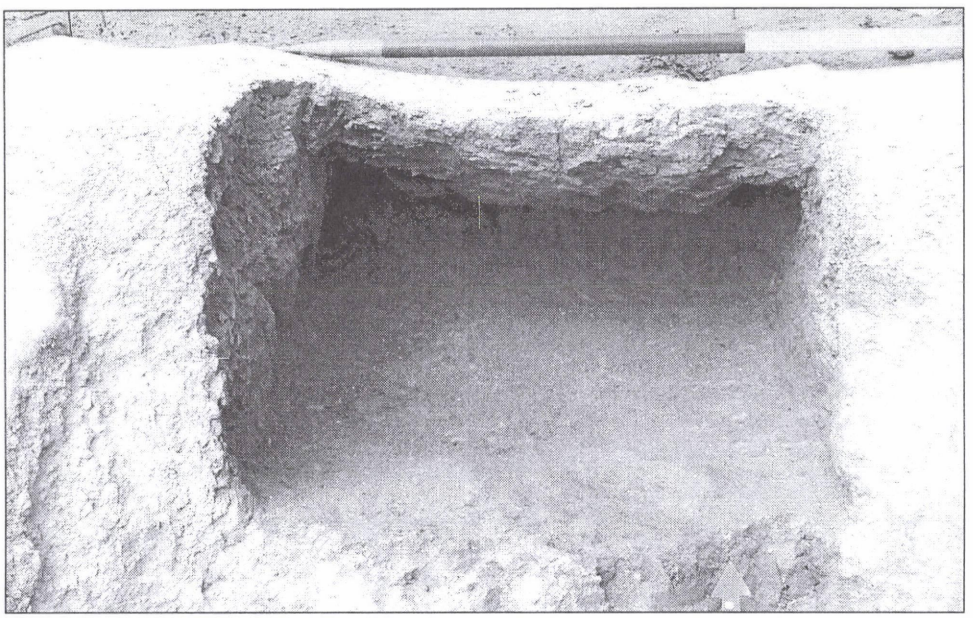

1.

2.

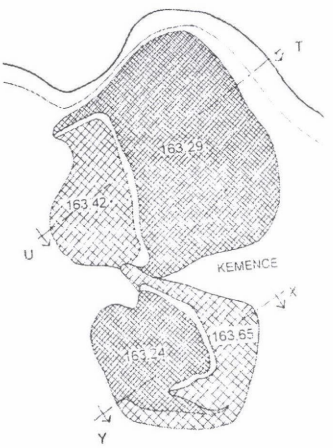

3.

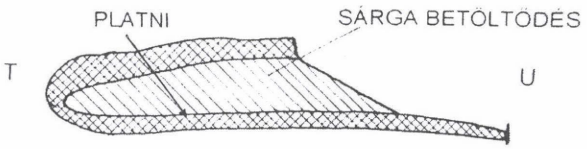

4.

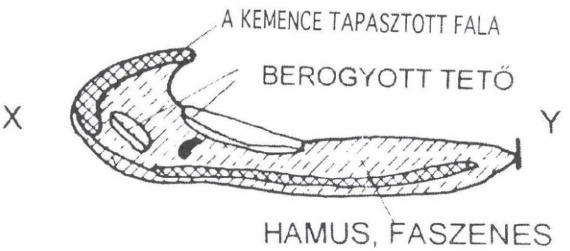

5.

5. kép. 1. A 186. objektum kemencéje
2–3. A 124. objektum kemencéi (fotó és alaprajz)
4–5. A 124. objektum kemencéi (metszetrajz)

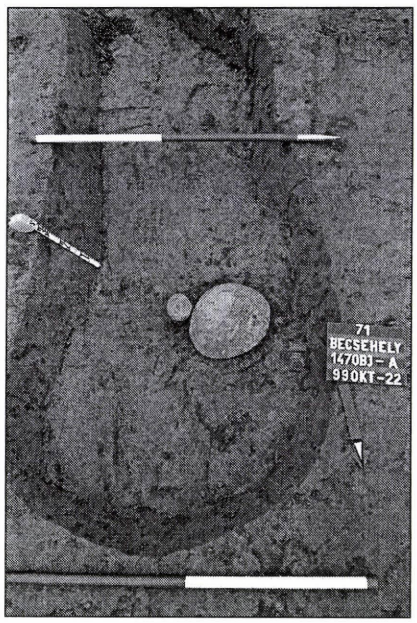

1.

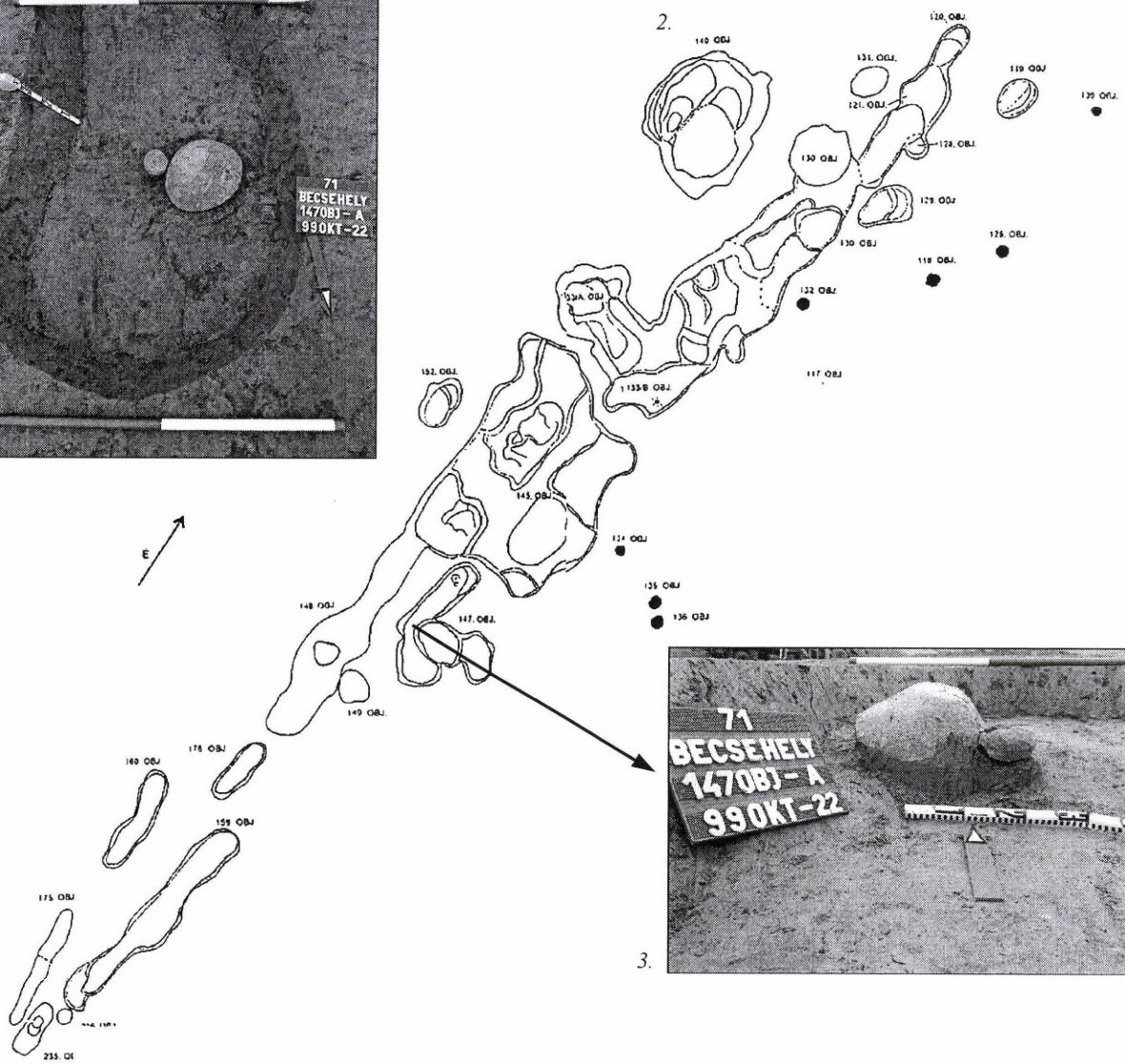

2.

3.

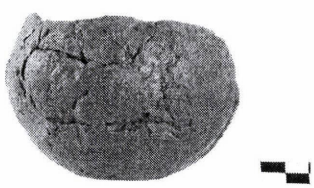

4.a

4.b

6. kép. 1. Építési áldozat. 2. A házhely, szélén az építési áldozatot tartalmazó gödörrel 3. Az áldozati edények in situ. 4. Az áldozati edények tisztítás után

BECSEHELY (II.) - HOMOKOS (M 71. LH.)
1999. AUGUSZTUS 30. - 2000. MÁJUS 08.

ÖSSZESÍTŐ ALAPRAJZ

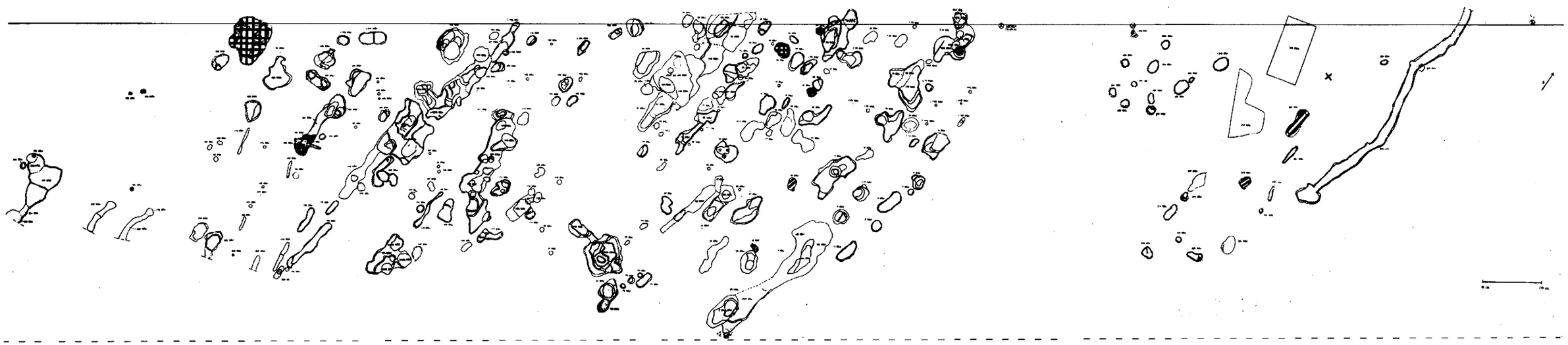

JELMAGYARÁZAT:

1. = DVK
2. = BALATON-LASINJA KULT.
3. = HALLSTATT C
4. = NÉPVÁNDORLÁSKOR
5. = KÉSŐKÖZÉPKOR (XVI.-XVII.SZ.)

JUDIT P. BARNA

BECSEHELY–HOMOKOS PRELIMINARY REPORT ON THE EXPLORATION OF THE NEOLITHIC SETTLEMENT AT SITE 71 OF M7 MOTORWAY (1999–2000)

The track of the planned motorway skirts the site earlier known as Becsehely II. (hereinafter identified as Homokos) (Picture 1/1). The previous excavation had been carried out by *ZMMI* under the supervision of dr. László Horváth (Thúry György Museum, Nagykanizsa) with the assistance of dr. László András Horváth (Göcseji Museum, Zalaegerszeg) and Judit P. Barna (Balatoni Museum, Keszthely). The present report outlines the information collected on this settlement belonging to the Transdanubian Linear Pottery Culture.

The part of the track that was to be explored intersected site for 200–250 meters in E, NE–S, SW direction along the valley of the brook that it followed for about 800 meters (Picture 1/2). The 16 000 m^2 surface explored is only a small portion of the estimated maximum expanse of the neolithic site (16–20 ha). The explored part provides us with a cross section of the settlement: the ditch of slightly curved shape, explored at a length of 42 meters at its eastern edge is the foundation ditch of the fence-like facility (Object 223), which used to encircle the settlement on the side closer to the brook. The closure of the western end of the village is less articulated, yet, the decreasing of the number of the settlement objects and two objects that appear to have been parts of ditches (Objects 228 and 229) clearly indicate its location. These are also narrow and shallow ditches, the arches of which are concentric.

The findings date back to TLPC, ranging from its oldest to the youngest of periods. We have explored more than 200 neolithic objects, whose distribution in the majority of the area of the settlement is fairly dense. There are pole holes, garbage pits, clay pits, bunkers, fencing ditches, kilns, fireplaces, working pits, and even a pit for sacrifices amongst them. Based on analogies and their ground plan locations, the long and narrow pits can be identified as the foundation ditches of buildings (e.g.: Objects 159, 160, 162, 170, 175, etc.). The presence of the so-called long houses, characteristic of the LPC (Moddermann 1986) can also be taken for a fact, although only their actual empty locations could be excavated, and the houses themselves could not. Altogether, about 6-7 sites of houses can be identified in the settlement section. The objects identifiable as the longish pits along the longer sides of the houses (Langgrube) or as the foundation ditches clearly demonstrate sites of the houses and, by extension, the structure of the settlement. The almost total absence of pole holes renders further specification impossible, so we do not have any information on the exact size, the internal division, or the proportioning of the houses (Moddermann 1985, Meier–Arendt 1989). The almost precisely N-S position of the sites of houses follows the practice characteristic of the LPC (Pavúk 1994, 68), and it also signifies the E-W linear division of the settlement (i.e., a line of houses of such a direction). The classification of the pits according to the individual phases of development of TLPC is supposed to be able to add more precision to rather sketchy outline that we happen to have at the present time. The presently available summary ground plan (as long as it does not differentiate between the individual neolithic pits based upon the time period of their origin) can be compared to an X-ray image, providing us with a somewhat distorted picture concerning the whole of the settlement structure.

1. Kilns and working pits: During the course of the excavation, we found two different variants of the single space kilns in an extraordinarily good condition. We could not gather any data concerning whether the two variants, i.e., the arched kiln (Picture 5/2–5) and the flat top kiln (Picture 5/1), were defined by their differing location (internal or external kilns). However, it can be assumed on the basis of examples in the literature (Petrasch 1986) that the different structures could be related to different functions. It also remains a question whe-

ther there is any correlation between the location and the function of the kilns and the working pits, which only occur at a certain part—i.e., on the eastern edge—of the settlement. The contents of these working pits display traces of intensive heating, with a lot of pebbles and mud-flakes but with little pottery (e.g.: Objects 126 and 152, and the southern end of Objects 140 and 145). 2. Sacrificial pit: Object 147/a is a narrow, oval, N-S longitude pit, which contained a lot of findings with charcoal-graind filling (Picture 6/2). In its northern end, there were shards of a pair of grinding stones underneath a pot turned upside down, with a small cup standing next to the pot (Picture 6/1). Both vessels are practically intact (Picture 6/3, 4a–4b). On the basis of the character of the findings and the context of its surfacing, I would identify the pit as a cult pit containing the remnants of a sacrifice offered in the framework of the fertility rite. The presence of the pair of grinding stones can also assist us in concluding at the concrete form of the rite: the ritual grinding (Makkay 1978a). The shape of the pit and its position would support the assumption that these findings can also be interpreted as a building sacrifice (Makkay 1983, 1986), as the object is located right underneath the wall of the former house, in its foundation ditch.

Within the enormous amount of neolithic findings unearthed, the majority of the pieces belong to pottery, and the number of supplementable vessels is also significant. The quantity of the stone implements is considerable but the animal bone remains are minimal, due to the chemical composition and features of the soil. A preliminary survey of the findings shows the dominance of the older phase of TLPC, in comparison to the classical and the younger phase (Keszthelyi-group). The great majority of the pottery-related findings comprise different shards of pots and vessels in the usual fine and coarse categories of forms characteristic of TLPC: bowls of various profiles, pedestalled bowls, cups, vessels of bomb or hemisphere shapes, bottles, amphorae, bins, and hods. The usual forms are complemented with the usual ornaments created according to the usual principles and techniques both in the material belonging to the oldest phase (Makkay 1978, Kalicz 1995, Pavúk 1980) and in that of the Keszthelyi-group (Kalicz 1991) (Picture 2). The total absence of Schlickwurf-ornamentation is quite noteworthy. There has not been found any imported pottery, except for one small, hemispherical bowl, whose ornamentation might have been inspired by the decorating style of the Malo Korenovo Culture (Picture 3/4). Among the particularly special forms, we should note a miniature goblet (Picture 4/6), a small two-necked vessel (Picture 4/3), and an octangular bowl (Picture 3/2a–b). Among the rest of the pottery-related findings, particular attention should be paid to a flat, oval clay object perforated at six places, the function of which is still unclear to us (Picture 3/1), and which has been unparalleled as yet (P. Barna 2000). Objects of cultic function include altar-legs, idol-sherds (Picture 4/1–2), shards of clay pendants (Picture 4/4), and the representation of a highly stylized human figure etched on the neck of a soup bowls can also be classified as belonging to the cultic sphere (Picture 4/5). The shards of two spindle-buttons manifest the presence of the contemporary practice of spinning and weaving.

P. BARNA JUDIT
BALATONI MÚZEUM
8360 KESZTHELY
MÚZEUM U. 2.
pbarna@dpg.hu

CSENGERI PIROSKA

ADATOK A CSEREHÁT ŐSKORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ

A CSEREHÁT FÖLDRAJZI VISZONYAIRÓL

A *Cserehát* az Északi-középhegység dombsági területe, melyet minden irányból folyóvölgyek határolnak: É-on a Rakacai-völgymedence, K-en a Hernád völgye, D-en és DNy-on a Sajó, Ny-on pedig a Bódva völgye. Vízrajzilag sziget jellegű vidék. A pleisztocén elején északon a Kanyapta-medence kialakulása elvágta a kárpáti hegységkerettől – azóta a vízfolyások a térségig nem jutnak el (Szabó 1978). Keletről, délről és nyugatról az említett határoló keretvölgyek vezetik el az érkező vizeket, és a dombságnak földalatti vízutánpótlása sincsen (Szabó 1998a; uő. 1998b).

A Cserehát vízkészlete tehát lényegében a csapadékból származik, ami jelenleg közepes mennyiségű (550–660 mm/év). A talajvíz igen mélyen található a területen, ráadásul a dombvidéket felépítő üledékek, üledékes kőzetek nagy része rossz, esetleg közepes vízadó képességű. A Cseréháton ma nincsenek állandó vízfolyások, völgyei nagy részén még időszakosak sem, a létező vízfolyások pedig kevés vizet szállítanak. A táj vízrajzi adottságai tehát igen rosszak (Szabó 1998a; uő. 1998b).

Miután a Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban MNM) Régészeti Adattárában a 47 mai csereháti település határából mindössze 6 őskori lelőhelyre vonatkozó adatot találtunk, úgy gondoltuk, hogy ez összefügg a kedvezőtlen természeti adottságokkal. Az őskor bizonyos időszakaiban azonban a dombság vízrajzi viszonyai kedvezőbbek lehettek a maiaknál. A jelenlegi kutatási eredmények alapján ilyen periódusnak tűnik az atlanti klímafázis első fele (korai neolitikum) és első harmadának vége (késői neolitikum), a szubboreális fázis egyes szakaszai (késő rézkor, középső bronzkor, késő bronzkor egy része, kora vaskor), valamint a szubatlantikum egy része (késő vaskor, annak végét kivéve; Horváth 2000, további irodalommal).[1] Ezekben a csapadékosabb időszakokban a mainál magasabb talajvízszinttel számolhatunk.

A csereháti őskori települések lakói azonban valószínűleg a kevésbé csapadékos időszakok kedvezőtlenebb vízrajzi körülményei között is meg tudták oldani a vízszerzést, amit az bizonyít, hogy az 1990-es évek kezdetéig egyetlen község sem vezetékes hálózatról, külső forrásból kapta az ivóvizet (Marosi–Somogyi 1990, 967, ill. 971).

A CSEREHÁT EDDIG MEGISMERT ŐSKORI LELŐHELYEIRŐL

A miskolci Herman Ottó Múzeum (a továbbiakban HOM) adattári és leltárkönyvi adatainak, valamint éves ásatási jelentéseinek és a területet is érintő összefoglaló jellegű régészeti publikációknak az áttekintése után egyre több őskori lelőhely vált számomra ismertté a Cserehát területéről. Megjegyzendő továbbá, hogy a vidék földrajzilag és geológiailag alig kutatott, faunája szintén kevéssé ismert, így az őskori lelőhelyek kis száma egyértelműen a régészeti kutatás hiányosságának tartható.

Az alábbiakban ismertetett adatok a MNM Régészeti Adattárából, a HOM Régészeti Adattárából, a HOM éves ásatási jelentéseiből, a HOM leltárkönyveiből, valamint az irodalomjegyzékben feltüntetett publikációkból származnak. Az adatok egyelőre „irodalmi jellegűek", nem a leletek személyes megfigyelésén alapulnak.

A Cserehát 47 mai települése közül 20 község határából semmilyen őskori lelőhelyre vonatkozó adatunk nincsen.[2] A többi 27 településről ismert *szórványanyag*[3] *kor szerinti megoszlása* a következő:

1 Az ún. „Arvicola humiditás-görbe" segítségével Kordos L. a kárpát-medencei holocén folyamán 8.500–7.000 B.P., ill. 4.000–2.000 B.P. között állapított meg csapadék maximumot, 5.000–4.000 B.P., valamint 1.500–1.000 B.P. között pedig csapadék minimumot az évi csapadékmennyiségben (KORDOS 1977, 227).

2 A Cserehát területének a geográfiai irodalomban létezik egy tágabb és egy szűkebb értelmezése (ld. SZABÓ 1978; uő. 1998a). Mi a Magyarország kistájainak kataszterében a Nyugati, ill. a Keleti Cseréháthoz sorolt településeket vettük vizsgálat alá (ld. MAROSI–SOMOGYI 1990, 965–972).

3 Itt nem ásatásból származó anyagot jelent.

- őskor megjelöléssel 5 lelőhely,
- a paleolitikum időszakából 2,
- neolitikum megjelöléssel 12, valamint az AVK-ból további 1, a bükki kultúra idejéből pedig 4 lelőhely,
- a rézkor időszakából 1, a badeni kultúra idejéből pedig további 2 lelőhely,
- közelebbi meghatározás nélkül a bronzkorból 5, továbbá a bodrogszerdahelyi csoport idejéből 1 lelőhely, valamint 8 lelőhelyről bronzlelet, 1 helyről aranylelet, 1 lelőhelyről bronzkori sírlelet, 1 helyről pedig bronzkori temető részlete,
- vaskor megjelöléssel 2 szórványlelet, a szkíta időszakból további 1 temetőrészlet, a kelta korból pedig 1 szórványlelet ismert.[4]

A dombság területén végzett ásatások és egy mai település határát érintő terepbejárások adatai a felsorolásban nem szerepelnek, ezek a következőkben kerülnek ismertetésre.

Mindössze 6, a Cserehátón végzett őskori lelőhelyet érintő *ásatás*ról tudunk. A múlt század végén Csoma József kutatott a *„monaji halmon"* (Csoma 1887), amely temetkezéseket, valamint a kelta korra datálható telepleleteket rejtett magában (Hunyady 1957, 177). 1940-ben Bálint Alajos „bükki lakótelep" részletét tárta fel *Szemerén* a Pallavicini-birtokon (Bálint 1942, 83; az anyagot ma a kassai múzeumban őrzik, Korek–Patay 1958, 29). 1943-ban Pusztaradványban szintén egy „bükki lakótelepet" ásatott meg a Kassai Múzeum.[5] 1964-ben Kemenczei Tibor *Detek-Agyagos* lelőhelyen a pilinyi kultúra bárcai csoportjának urnasíros temetőrészletét tárta fel (K. Végh–Kemenczei 1965). A XX. század elején Márton Lajos, 1979-ben pedig Simán Katalin vezetésével folytak kutatások (1978-ban és 1981-ben helyszíni szemle) *Alsóvadász-Várdomb*on, amelyek során egy többrétegű bronzkori település részletét hozták felszínre az ottományi és késő hatvani időszakokból (Simán 1979; uő. 1980; Lovász–L. Wolf–S. Koós 1982). 1982 és 1984 között pedig Koós Judit és Losits Ferenc végzett ásatást *Felsővadász-Várdomb*on, ahol a bükki kultúra, a hunyadihalmi csoport, a badeni kultúra, illetve a hatvani és füzesabonyi kultúrák időszakából tártak fel településmaradványokat (Koós 1983; uő. 1984; uő. 1985; uő. 1986a; uő. 1986b).

Egy mai település, *Fancsal* község határa tekinthető többé-kevésbé bejártnak, ahol az 1940-es években egy lelkes helybeli tanító, Pócsi István a tanítványaival gyűjtött leleteket, majd ezek előkerülési helyének ellenőrzésére 1952-ben Megay Géza folytatott terepbejárást,[6] 1978-ban pedig Wolf Mária kutatott a területen.[7] Ezen alkalmakkor a falu határában:

- legalább 26 helyről gyűjtöttek közelebbi megjelölés nélküli neolitikus telepanyagot, 9 helyről pedig a késői AVK, a tiszadobi csoport, illetve a bükki kultúra idejéből származó leleteket,
- 1 helyről szórványos rézkori anyag, további 1 helyről pedig a bodrogkeresztúri kultúra anyaga,
- 13 helyről bronzkori kerámiaanyag,
- 1 helyről vaskori szórványok, 3 helyről a Kyjatice-kultúra szórványanyaga, 2 helyről pedig kelta leletek kerültek elő.

Ez legalább 42 ismert lelőhelyet jelent Fancsal község környékén (egyes helyeken több korszak emlékei is megtalálhatóak voltak). Lehetséges azonban, hogy bizonyos különböző megjelölések azonos lelőhelyeket takarnak, a számadatok így nem feltétlenül pontosak.

A fenti összesítésekből kitűnik, hogy a neolitikum kezdetétől a korai és késő neolitikum, a kora rézkor, valamint a preszkíta kor időszakát kivéve – amely periódusokban jelenleg nem feltételezik őskori népességek megtelepedését az Északi-középhegység belsejében –, eltérő számban bár, de valamennyi korszakból ismerünk leleteket. A 20 mai település, amelyek határából nem állnak rendelkezésünkre őskori lelőhelyekre vonatkozó adatok azonban azt is mutatja, hogy vár még feladat a régészeti kutatásra ezen a vidéken.

FELSŐVADÁSZ-VÁRDOMB – EGY ŐSKORI LELŐHELY A NYUGATI CSEREHÁTBAN

Felsővadász D-i határában, a *Vadász-patak* partján húzódik az ÉK–DNy-i irányú, 160–184 m tszf. magasságú[8] *Várdomb* nevű dombhát, amely homok-

4 Egy lelőhelyen természetesen nem minden esetben csak egy korszak leletei fordultak elő. A Cserehát területén több kisebb terepbejárást is végeztek, amelyek adatai szerepelnek a fenti felsorolásban. A munkákat 1978 és 1984 között Wolf Mária és Simán Katalin folytatták, akik középkori falvak lokalizálását végezték, valamint 1993-ban Nováki Gyula és Sárközy Sebestyén, akik középkori várak után kutattak. Mindkét esetben őskori leleteket, lelőhelyeket is találtak a kutatók.

5 MNM Adattára, 67.P.II. dokumentum hivatkozása az ásatásra.

6 HOM Adattár: 731–1969; 732–1969; 733–1969.

7 HOM Adattár: 1395–1978.

8 Sándorfi Gy. 1983-as felmérése alapján.

ból és homokkőből épül fel (1. térkép és 1. kép).[9] A Vadász-patak közelsége és a környező vidék jó beláthatósága ezen a helyen kedvező megtelepedési lehetőséget biztosított a különböző őskori népességek számára.

A lelőhely 1883-ban tűnt fel a szakirodalomban, amikor *Lehóczky Tivadar* „Borsodmegye őstelepei" közt említette a vadászi „Várdomb nevű földhányást", illetve ismertette az innen előkerült leleteket (Lehóczky 1883, 132–133). Az elérhető adatok szerint az első régészeti kutatást egy leletbejelentést követően *Hellebrandt Magdolna* végezte a Várdombon 1978. novemberében, amelynek alkalmával a dombtetőn őskori telepleleteket gyűjtött (Hellebrandt 1979). A lelőhelyet a dombon folytatott homokbányászás veszélyeztette, ezért került sor az 1982 és 1984 között *Koós Judit* és *Losits Ferenc* által vezetett leletmentő ásatásra. A feltárás a dombtetőn folyt 16 kijelölt szelvényben és egy kutatóárokban, közel 350 m^2-es területen. Ennek alkalmával őskori települések maradványait hozták napvilágra – a neolitikumból a *bükki kultúra*, a rézkorból a *hunyadihalmi csoport* és a *badeni kultúra*, a bronzkorból pedig a *hatvani és a füzesabonyi kultúrák* népességének hagyatékát. A Füzesabony-településből az erődítés árkát, padlómaradványokat, gödröket, cölöplyukakat, a badeni időkből pedig temetkezéseket (valószínűleg két sírt) tártak fel. Előkerült továbbá 4 melléklet nélküli bronzkorinak meghatározott temetkezés is (Koós 1986a; uő. 1986b).[10] Azon kívül, hogy a füzesabonyi kultúra újabb árokkal körülvett települését szolgáltatta a lelőhely, jelentőségét adja még, hogy a hunyadihalmi csoport leleteit is megtalálták itt, melyek az Északi-középhegység belső területeiről kevéssé ismertek.

A felsővadászi feltárások során nagy mennyiségű *a bükki kultúrába sorolható leletanyag*ot találtak, amelynek a lehetőségek szerinti komplex feldolgozása volt a szerző szakdolgozati témája (Csengeri 2000).[11] A munka nagyrészt az első 11 szelvényből származó mintegy 10 000 bükki kerámiatöredéket érintette, melyeknek több mint 90%-a ásónyomokból való. A dombtető közepén átlagosan 150 cm rétegvastagságból (6 ásónyomból) kerültek elő a leletek, és a bükki kultúra anyaga a legtöbb esetben az elsőtől az utolsó ásónyomig megtalálható volt.

A bükki település néhány objektumát is feltárták az ásatások alkalmával, melyek a 4–6. ásónyomokban, valamint az altalajban rajzolódtak ki (7 gödör, 3 cölöplyuk, egy 70 x 70 cm-es padlómaradvány és egy kettős temetkezés; utóbbi a 2–3. képen). Az objektumokból, illetve ezek elhelyezkedéséből azonban a bükki település szerkezetére vonatkozóan semmiféle következtetést nem tudtunk levonni.

A neolitikus település nagyságát sem tudjuk megbecsülni. Lehetséges, hogy az egész dombtetőt elfoglalta (ennek területe több mint 0,5 ha). A dombtető széle felé található szelvényekből, továbbá a bronzkori körárok kutatására nyitott szelvényekből csak kevés bükki lelet került elő, ezek a területek a kultúra településének már minden bizonnyal a szélét képezték. A központi szelvényeket a dombtető DNy-i sarkában nyitották, újabb bükki telepnyomokra ettől É-ra, ÉK-re lehet még számítani. Koós Judit véleménye szerint az ÉK-i lankás részen, és az ott a Várdombbal részben összefüggő szomszéd dombon az őskori telepek valószínűleg tovább folytatódtak, mivel az 1980-as években végzett terepbejárások alkalmával annak felszínén is rengeteg cseréptöredéket találtak.[12] 2000. májusában Koós Judittal terepszemlét tartottunk a Várdombon, melynek során megállapítottuk, hogy a meglévő dombháton nem folyik mezőgazdasági művelés, a területet jórészt bokáig, térdig érő növényzet borítja, jelenleg bejárásra alkalmatlan. Leletanyagot a dombtetőn nem találtunk.

1983-ban került elő a lelőhelyen egy *kettős temetkezés*, mely a neolitikus népességhez köthető (2–3. kép). A sírgödör foltja 120 cm mélységben jelentkezett, irányítása DK–ÉNy-i volt. A sírba két elhunytat temettek közvetlenül egymás fölé, erősen zsugorított helyzetben, a bal oldalukra fektetve (a felső váz 1/A, az alsó 1/B elnevezést kapott; Koós 1986a, 104; uő. 1986b, 19).[13] Az antropológiai vizsgálatok szerint egy 31–37 és egy 23–27 éves férfi temetkezéséről van szó (K. Zoffmann 2000, 103). A gödör betöltés földjében kisebb paticsdarabokat, kőeszköz-töredékeket, jórészt a bükki kultúrába sorolható, valamint bronzkori és őskori edénytöredékeket találtak, továbbá az 1/A váz jobb térde

9 A domb anyagából származó mintákat Szakmány György (ELTE) határozta meg makroszkóposan. A kapcsolódó mellékletek közül az 1. képet Koós Judit készítette (2000. május), a 2–17. képek az 1980-as években készültek, a 18–20. képek pedig Kulcsár Géza (HOM) munkái.

10 Ld. még HOM Adattár: 1691–1983; 1703–1984; 1758–1985 dokumentációkat.

11 A leletanyag feldolgozásra való átengedését ezúton is köszönöm Koós Juditnak. A munka időhiány miatt csak az I–XI. szelvények anyagát érintette. Az előadás elhangzása óta a kerámiaanyag feldolgozása tanulmány formájában megjelent (ld. Csengeri 2001).

12 Koós J. szóbeli közlése.

13 Az előkerülési körülményekkel kapcsolatos adatok részben a HOM Adattára 1691–1983-as számú dokumentumából származnak.

előtt 10 cm-re egy fehér színű, hengeres, átfúrt mészkőgyöngyöt, koponyájának arci része előtt pedig egy 0,5 cm átmérőjű agyaggolyócskát. A tárgyak (melyek közül az utóbbi már nem lelhető fel) vagy a betöltéshez tartoztak, és így a kettős temetkezés melléklet nélkülinek tekinthető, vagy az elhunyt (1/A temetkezés) mellékletének tarthatóak. Ez utóbbi esetben az arc előtt talált kisméretű agyaggolyó (amennyiben átfúrt volt) gyöngyként értelmezhető, mely nyakláncon függhetett, vagy hajdíszként szolgálhatott eredetileg. A jobb térd előtt előkerült hengeres, átfúrt mészkőgyöngy pedig lehetett nyaklánc, vagy karkötő része, esetleg ruhadísz. Ezt tekintve a feltáráskor már mindkét lelet másodlagos helyzetben volt.

Amennyiben mellékletként értelmezzük a tárgyakat, úgy több párhuzamot is találhatunk hozzájuk a Kelet-Kárpát-medence középső neolitikumából. Kompolt-Kistér lelőhelyen késői AVK temetkezésben (28. sír) női halott állkapcsa alatt találtak egy golyó alakú, átfúrt agyaggyöngyöt, mely a feldolgozó, Bánffy Eszter szerint valószínűleg nyakék része volt (Bánffy 1999, 154). A Megyaszó-Csákón (tiszadobi csoport telepe) 1937-ben Tompa F. által feltárt 1. sírban, szintén női halott nyakánál hengeres spondylusgyöngy került elő (Korek–Patay 1958, 34–35).

Amennyiben a sírgödör betöltéséhez tartoztak a tárgyak, a feldolgozás során tett észrevételek (sírmélység, a sírgödör indulásának „szintjén" található leletek), az AVK-ból és késői csoportjaiból ismert temetkezések (azokkal megegyező tájolási irány, melléklet-nélküliség, vagy kevés melléklet), de legfőképpen az antropológiai vizsgálatok (ld. alább) ebben az esetben is arra utalnak, hogy a kettős temetkezés a neolitikum időszakából származik.

Az anyag *antropológiai elemzését* K. Zoffmann Zsuzsanna végezte (K. Zoffmann 2000). Elmondása szerint a felsővadászi vázak meglehetősen archaikusak és robusztusak, a legjobb eddig ismertté vált vázak az AVK-körből.[14] Típusuk a legjellemzőbbnek tartható AVK-variáns, mely a késői csoportokban eddig csak az É-i területekről került elő (K. Zoffmann 1992, 118–119).

A *többes temetkezés szokásá*ra vonatkozóan már a korai neoltikumtól rendelkezünk újkőkori párhuzamokkal (pl. a görögországi Nea Nikomedeiaból, Zalai-Gaál 1988, 35; a Kárpát-medencében Szarvas-Szappanosról, vagy Szarvas-23. lelőhelyről, Makkay 1977, 125–126), és a középső neolitikum folyamán kis számban a közép-európai vonaldíszes kultúrában is előfordulnak (pl. Sengkofen, Sondershausen, Zalai-Gaál 1988, 41–42; Nitra, Klein-Hadersdorf, Pavúk 1972, 124). A holttesteknek a felsővadászihoz hasonló közvetlenül egymás fölé helyezéséről azonban nem írnak a kutatók. A kettős temetés oka jelen sír esetében nem állapítható meg – ugyanúgy lehet kultikus, mint az egyszerre elhalálozásból adódó. A temetkezéshez időben és térben legközelebb a szlovákiai Šarišské Michal'any bükki kultúrához tartozó telepén talált 10. sír áll, melyben két egyéntől származó koponyadarabokat, valamint meglehetősen rossz megtartású egyéb váztöredékeket dokumentáltak. Sajnálatos módon nem ép csontvázakról van szó, Július Jakab azonban (kérdőjelesen) két 20–30 év körüli nő temetkezését feltételezi az adott sír esetében (Jakab 1986, 459).

A LELŐHELY BÜKKI KULTÚRÁHOZ KÖTHETŐ KERÁMIAANYAGA

Az ásatások során előkerült bükki objektumok közül mindössze 3 szolgáltatott nagyobb mennyiségű kerámiatöredéket – a 12. gödör (190 neolitikus, 54 rézkori és 60 jellegtelen őskori töredéket), a 14. gödör (7 edényt, ld. 10–12. és 15. képek; 466 neolitikus és 33 rézkori töredéket) és a 19. gödör (2 edényt, ld. 8. kép; 262 neolitikus és 1 őskori töredéket) – közülük a 12. gödör kizárólag házi kerámiát tartalmazott.

A leletanyag meglehetősen egységes, az előforduló edényformák egyszerűek, jól beleillenek a bükki kerámiaanyaggal kapcsolatban korábban kialakult képbe (Tompa 1929, 25–37; Lichardus 1974, 22–40; Kalicz–Makkay 1977, 45–47). A díszített finomkerámia az összes bükki töredéknek mintegy 30–40%-át, a házi kerámia 70–60%-át teszi ki. A lelőhelyről 18 kiegészíthető díszített edénnyel és 7 házi edénnyel rendelkezünk.

A bekarcolt díszű kerámiaanyagban igen magas a *fehér inkrusztációjú töredékek* aránya, melyekben a fehér betét sokszor jó állapotban megmaradt (pl. 14. kép). Előfordul a *vörös és sárga inkrusztáció alkalmazása* is (13. kép). A bükki finomkerámia Felsővadász-Várdombon általában világos és sötét szürkésbarna, barnásszürke, szürke, vagy fekete színű, emellett azonban kisebb számban megtalálhatóak a világosbarna, világos homokbarna és a narancsszínű, vékonyfalú töredékek is. Az edények a bükki kultúrára jellemző módon vékonyfalúak, esetleg igen vékonyfalúak, vagy közepes fal-

14 K. Zoffmann Zs. szóbeli közlése.

vastagságúak, jó kidolgozásúak, mindkét oldalukon simított és a legtöbbször fényezett felületűek.

A *díszített kerámia* darabjai között a leggyakoribbak a különböző méretű *bombaformájú edények*, gyakran S-profillal (13–15. kép). Különleges az egyik kisméretű, bomba alakú edény, amelynek bekarcolásait egymásba átmenő vörös és sárga színű inkrusztáció tölti ki (13. kép). Szintén gyakoriak az anyagban a különböző nagyságú *félgömbalakú, illetve félgömbalakú mély tálak* (11. és 17. képek). Kis számban fordulnak elő a *kónikus* és a *gömbszelet alakú tálak*, egy *kihajló peremű táltípus*, a *körte alakú edények*, valamint a *hengeres, vagy enyhén tölcséres nyakú, kihúzott, vagy ívelten ereszkedő vállú gömb hasú edények* (amphorák; ld. 12. kép). Az utóbbiak vállán felfelé néző, szögletes fülek, kinyomott bütykök, vagy áttört végű (többlyukú) kiöntőcsövek találhatók.

A leletanyagban több különleges töredék is található, köztük egy *kisméretű, négyszögletes fenekű* és a fenéktől fordított csonka kúp alakú fallal induló négyszögletes (?) *edényke töredéke*, egy *díszített, csőtalpas edény töredéke* a csőtalp és a tálrész találkozásából, valamint két *kisméretű, bikónikus edény(ek)ből származó töredék*, az egyik darab felső részén átfúrással, a másik darab kónuszán felfelé álló, vékony bütyökkel.

A leggyakoribb *házi kerámia-forma* Felsővadászon a *bomba alakú* (behúzott szájú, hosszúkás gömbtestű) *fazék* (6. és 9. képek). Szintén gyakoriak a *széles szájú*, hosszúkás gömbtestű *fazekak*, amelyek a bombaformájúaknál nagyobb méretűek, vastagabb falúak (8. kép). Mindkét típus gyakran perem alatt lyuksoros kivitelben készült. A második leggyakoribb típust a különböző *tálformák* képviselik, kiegészíthető darabbal azonban a leletanyagból nem rendelkezünk. *Félgömbalakú, gömbszelet alakú, kónikus tálak*, valamint egy *kisméretű, lapos tál* darabjai találhatóak meg. A házi edényeken előforduló leggyakoribb plasztikus dísz a nyelv alakú, lelógó bütyök. A *hengeres, vagy kissé tölcséres nyakú, kihúzott, vagy enyhén ereszkedő vállú gömb hasú edényforma* a házi kerámiák körében ugyancsak előfordul (7. kép). A felsővadászi településen nagyméretű *tárolóedényeket* is használtak, amelyeknek a töredékek alapján csak egy fő típusa különíthető el, egy *hengeres nyakú, ívelt vállú, hosszúkás testű, nagyméretű edény*, melyből kiegészíthető darabot nem ismerünk.

A lelőhely anyaga nagyfokú hasonlóságot mutat a szakálháti kultúra házi kerámiájával (pl. Battonya-Gödrösök leleteivel, ld. Goldman 1984).

Egy *különleges házi edény* is előkerült Felsővadászon, melyet a feltárás során összetörve, „in situ" találtak (4. kép). Kerámiaanyaga alapján neolitikusnak mondható (ld. még Koós 1986b, 18), mivel azonban bronzkori telepjelenségek „szintjén" került elő, nem köthető biztosan a bükki kultúrához. Az edény vastag falú, külső felén vörösessárga, belső oldalán szürkésbarna színű, kívül elsimított, belül rücskös, vízszintesen húzkodott felületű, enyhén profilált peremű, széles szájú, szűkülő testű, nagyobb méretű (5. kép). Külső oldalán 4 nem szimmetrikusan elhelyezett, függőlegesen átfúrt, belső oldalán pedig 2 vízszintesen átfúrt fül helyezkedik el. Az edény alja lyukas, mely belül a lyuk körül kis peremmel rendelkezik. A tárgy párhuzama a publikált bükki anyagok között nem található meg, és eddig más Kárpát-medencei őskori leletanyagban sem akadtunk a nyomára. Formája besorolható a neolitikus széles szájú fazéktípusba. Elképzelhető, hogy valamiféle erjesztő, vagy szűrőedény volt.

A feldolgozás során a leletanyagban *2 finomkerámia-* („a"–„b") *és 7 házi kerámia-anyagtípus*t („A"–„G") különítettünk el. Ezek közül a leggyakoribb típusokon („a" és „A" típusok), valamint egy jellemző, de kis számban előforduló típuson („D" típus) petrográfiai vizsgálatokat (vékonycsiszolati elemzést) végzett Szakmány György geológus.[15]

A vizsgálatok során kiderült, hogy a díszített finomkerámia egyik fajtáját („a" típus) jól iszapolt alapanyagból készítették, mely azonban közepes, vagy nagy mennyiségű, de igen kis, szabad szemmel nem látható méretű (a vizsgált mintánál 70–100 μm), különféle törmelékszemcsét is tartalmaz (főként kvarcot és különféle kvarcitokat, káliföldpátot, plagioklászt és muszkovitot). A kerámiák külső felületét még a kiégetés előtt vékony agyagbevonattal látták el.[16]

A lelőhely bükki házi kerámiájának leggyakoribb típusa esetében („A" típus, pl. 6. és 9. képek) viszonylag kevés, és kisméretűre összetört soványítóanyagot, főként kőzettörmeléket (különféle kvarcitokat, fillitet, mikritet) alkalmaztak. A kerámiák külső felületét vékony (a vizsgált mintánál 80–150 μm) agyagbevonattal látták el, ezáltal elsimítva az agyag felszínének egyenetlenségeit. A típus edényei általában világosbarna, sárgásbarna

15 Az elvégzett vizsgálatokért ezúton is köszönetet mondok Szakmány Györgynek, az ELTE TTK Kőzettan-Geokémiai Tanszéke munkatársának. Az előadásban elhangzott eredmények ebből az elemzésből származnak, mely azóta közlésre került, ld. Szakmáry 2001.

16 Az előadás elhangzása óta a „b" típus is vizsgálatra került (ld. Szakmáry 2001, 117–120).

színűek, előfordulnak azonban világosszürke változatban is. A kerámiák vékony, közepes, vagy vastag falúak, általában jó kidolgozásúak, elsimított, vagy simított felületűek, keményre égetettek.

A leletanyagban kis mennyiségben van jelen egy kerámiatípus („D" típus), melynek rozsdabarna színe és erős kőzettörmelékes soványítóanyaga sokáig kérdésessé tette neolitikus voltát. A feldolgozás során azonban sorra kerültek elő a bükki kultúrára jellemző perem alatt lyuksoros, illetve perem alatt lelógó bütykös darabjai is, melyek igazolták neolitikus eredetét. A típus kerámiája igen sok (a vizsgált mintánál 35,6%) törmelékes elegyrészt tartalmaz, melyet uralkodóan fillit alkot. A kőzet törmeléke a soványítóanyag több, mint 70%-át teszi ki. A törmelékek megjelenése, valamint a terület elhelyezkedése alapján elsősorban a szomszédos Szendrői-hegységben elterjedt Szendrői Fillit Formáció kőzetsorozata feltételezhető soványító anyagként (Fülöp 1994, 41–56).

Említésre méltó, hogy a felsővadászi neolitikus anyagban csak egy kis számban feltűnő kerámiatípus („C" típus) esetében figyelhető meg szabad szemmel szervesanyag-soványítás, így a többi típusnál kémiai vizsgálatokra is szükség lenne ahhoz, hogy megállapítsuk ennek esetleges alkalmazását.

A finomkerámiák díszítésénél használt *fehér, sárga és vörös inkrusztációk anyagá*nak kémiai vizsgálatát jelenleg végzik a MNM Restaurátor és Műtárgyvédelmi Főosztályán, illetve a Debreceni Egyetemen. Irodalmi adatok alapján valószínűnek tartható, hogy a vörös és sárga betétek elkészítéséhez hematitos, illetve limonitos agyagot, míg a fehér betétekéhez kaolint, vagy valamilyen kaolinos anyagot használtak a bükki kerámiakészítők (Mihalik 1897, 28–29; Wosinsky 1904, 151–156; Shepard 1995, 31–43).

A felsővadászi település anyagának a bükki kultúrán belüli időbeli elhelyezése a díszített finomkerámiák alapján lehetséges. Összefoglalóan elmondható, hogy a legtöbb edény esetében alkalmazott finom vonalvezetés, a vonalkötegekben sűrűn elhelyezett bekarcolt vonalak, az előforduló díszítőmotívumok, a fehér inkrusztáció magas aránya, valamint a vörös és sárga betétek alkalmazása arra utal, hogy az anyag a klasszikus bükki időszak végéről és a késői fázisból származhat. J. Lichardus kronológiai rendszere szerint az egyszerű, de rendkívül finom kivitelű (és lelőhelyünkön is megtalálható, ld. 13. kép) ún. „δ stílussal" társuló vörös és sárga inkrusztáció a késő bükki (Bükk C) időszakban tűnik fel (Lichardus 1969, 226). Amennyiben elfogadjuk ezt a felosztást, úgy *a bükki kultúra felsővadászi leletanyagát a klasszikus fázis végére és a késői időszakba (Lichardus-féle Bükk B vége, Bükk C) sorolhatjuk.* A Bükk C fázisba J. Lichardus Domica IV. réteg, Borsod, Boldogkőváralja és Zemplín/Zemplén régészeti anyagait helyezte (Domica IV – Borsod horizont, Lichardus 1969, 226). A publikált bükki anyagok áttekintése, és néhány, a MNM-ban és a HOM-ban őrzött leletanyag megfigyelése után úgy tűnik, hogy a felsővadászi leletekhez a legközelebb a szomszédos Borsod-Derékegyháza régészeti anyaga áll, habár ott az inkrusztált kerámia kisebb számú, a finomkerámia vastagabb falú, és többször alkalmazták az ún. „negatív díszítést" is.

A felsővadászi anyagban 8 *pasztózus vörös festésű töredéke*t (köztük két valószínűleg kisméretű, gömbös vagy bikónikus testű festéktartó edényből származó, korongszerű apró bütyökkel ellátott darabot), 9 *vörös bevonatos töredéke*t és 33 *fekete festésű darab*ot is találunk.

Az utóbbiak esetében házi kerámiákon alkalmazott *„csurgatott fekete festés"*, néhány esetben bombaformájú edények felületén *perem alatti fekete sáv*, vagy *teljes felületet beborító festés* tűnik fel. A szakálháti kultúra lelőhelyein behúzott szájú, kisméretű poharakon mindkét festésmód megtalálható, hengeres nyakú palackokon pedig a perem alatti fekete sáv fordul elő (pl. Battonyán, Goldman 1984, 31–32; ill. 8. és 10. képek, vagy 24. kép 9). Különleges egy igen kisméretű töredék, amelyen *finom, vékony, párhuzamos vonalakból kialakított fekete festés* látható. Ezt a festéstípust Kalicz N. és Makkay J. késői AVK-örökségnek, a szakálháti, vagy esztári kultúra hatásának tartja a bükki anyagban (Kalicz–Makkay 1977, 47). Elképzelhető, hogy a darab az esztári kultúrából származó import, de S. Šiška a vonalas fekete festést a bükki kultúra sajátjaként is leírta (Šiška 1979, 263).[17] További 7 vékonyfalú töredék esetében *lehetséges, hogy bitumenes festés*sel állunk szemben, ez azonban kémiai vizsgálatok nélkül nem bizonyítható.

Említésre méltó a leletek közül 16 nem a klasszikus, vagy késői bükki kerámiaanyagra jellemző, ritkábban elhelyezett, szélesebb és mélyebb bekarcolásokból felépülő díszítésű, valamint a bükki kultúráétól eltérő motívumrendszerű töredék (19–20. kép).

17 Újabban a S. Šiška által a bükki kultúra keleti, festett kerámiás csoportjába sorolt lelőhelyeket M. Potushniak az ún. „festett kerámia kultúrájának" késői, ún. „Gyakovó-csoportjához" kötötte (POTUSHNIAK 1997, 38).

Egyes darabok korábbi, *AVK-hagyományok*at tükröznek (bekarcolt vonalaik szélén elsimították az agyagot; 19. kép 6–7, 20. kép 1–9). Közülük egy nagyméretű edény töredékét párhuzamos, egymással szög alatt találkozó vonalakból álló díszítés borítja (20. kép 3), egy ferdén levágott és bevagdalt peremű töredék pedig feltehetően nagyméretű *sarlómintás arcos edény*ből származik (20. kép 1). A sarlómotívumos arcos edények az AVK és csoportjai kerámiaművességére voltak jellemzőek a szakálháti kultúráét kivéve (Kalicz–Makkay 1972, 15, ld. még azóta Kalicz–Koós 2000). Töredékeiket a bükki kultúra lelőhelyeiről is ismerjük (pl. a Baradla-barlangól, Kalicz–Makkay 1972, 9. kép 5; a Domica-barlangból, Lichardus 1974, 17. kép; vagy Šarišské Michal'any-ból, Šiška 1986, 2. kép 3; uő. 1995, 19. kép 5).

Négy felsővadászi edénytöredék *a szakálháti kultúrára jellemző technikával* – melynél a vonalak szélét nem simították el – *és díszítéssel* készült (19. kép 1–4). Közülük az egyiket jellegzetes, bekarcolt spirálmotívum maradványai díszítik a vonalközökben talán sötét festés nyomával (19. kép 3). Egy csőtalpas tál töredékét, mely a talp és a tálrész találkozásából származik, bekarcolt, vízszintes, párhuzamos vonalak borítanak (19. kép 4), két darab pedig lehetséges, hogy nagyméretű *arcos edényből* való. Ez utóbbiakon jellegzetes szakálháti minta látható. Az egyik fenéktöredék, valószínűleg meanderes díszítés maradványaival (19. kép 2), a másik pedig hengeres nyakú edényből származó nyaktöredék, esetleg virágcserép alakú edény darabja lehet (19. kép 1). Utóbbin plasztikus díszként egy kéz alakú fogót találunk, amelyet szabálytalanul bekarcolt vonalakból álló díszítés borít, és amelyen az ujjakat is kidolgozták. A fogó egyik oldalán ferde rácsminta, a másikon kezdetleges textildísz látható.

A szakálháti kultúra klasszikus szakaszának arcos edényei az eddigi kutatások eredményei szerint nagyméretűek, hengeres nyakúak és hosszúkás, kettős kónikus testűek voltak. A nyak két oldalára általában oszlopfülek kerültek, melyek valószínűleg feltartott kéz ábrázolásai. A perem alatt található arcábrázolást mindkét időszakban alulról M-motívummal határolták, az edények hasát pedig egymásba kapcsolódó spirálokkal, fél spirálokkal borították. A bekarcolt díszítéseket vörös, sárga és fehér színekkel festették (Kalicz–Makkay 1972; uők: 1977, 91; Goldman 1978, 33). Arcos edények nyakán rácsminta és meandermotívum alkalmazását – amelyek a felsővadászi fogóval ellátott darabon is megtalálhatóak – Goldman Gy. is megfigyelte (Goldman 1978, 35). Arcos edényről származó plasztikus kéz alakú fogót már Kalicz N. és Makkay J. említett Battonyáról (Kalicz–Makkay 1977, 91).

A különleges bekarcolt díszítésű töredékekkel kapcsolatban összegzésként elmondható, hogy a ritkán egymás mellé karcolt vonalakból álló, az AVK-kerámiákra emlékeztető darabok továbbélő hagyományra utalhatnak a településen, esetleg egy korábbi vonaldíszes telep létezését feltételezik a Várdombon. Felsővadász község DNy-i határában, a Vadász-patakon túl elterülő Balmaz nevű határ részben 1986-ban terepbejárás alkalmával Koós J. a bükki kultúráénál korábbi középső neolitikus anyagot gyűjtött,[18] ami igazolja az ezt megelőző újkőkori megtelepedést a környéken. A Várdombon előkerült, a szakálháti kultúrára jellemző díszítésű töredékek kerámiaanyaga nem idegen a lelőhely bükki anyagában, így importként és utánzatként egyaránt értelmezhetőek. Mindkét esetben azonban a szakálháti és késő bükki kultúrák között fennálló kapcsolatokra utalnak. A középső neolitikum végén élő késői vonaldíszes csoportok közötti élénk kapcsolatok úgy tűnik, hogy az Északi-középhegység eldugottabb területeire is kiterjedtek.

A LELŐHELY KŐESZKÖZ-ANYAGA

A kerámialeletek között a felsoroltakon kívül más kultúrák importanyagát nem találtuk meg, a pattintott és csiszolt kőeszköz-anyag azonban más irányú kapcsolatokra is utal – itt csupán ezeket a kapcsolatjelző nyersanyagokat emelnénk ki.

A lelőhely *pattintott kőeszköz-anyag*át (több mint 700 tárgyat) T. Biró Katalin dolgozta fel az 1980-as években (T. Biró 1987; uő. 1998). Megállapítása szerint a nyersanyagok között a bükki kultúra saját anyagának tartható obszidián és limnokvarcitok dominálnak, szórványosan előfordul azonban 1–1 *„északi tűzkő"*-ből készült idegen típus, mely nyersanyag távolabbi kapcsolatokat mutat (T. Biró 1987, 161–164; uő. 1998, 44).

A 32 *csiszolt kőeszköz* nyersanyagában a kékpala-zöldpala és a bazalt az uralkodó (18. kép 1–4).[19] Bazaltot a Nógrád-Gömöri Bazaltterületen (Szabó–Harangi–Csontos 1992), tehát a bükki kultúra határain belül is találunk, mint ahogy kékpalát is, melynek a szádelői/Zádielske Dvorníky Šugovvölgyben (a magyarországi Tornanádaska közelé-

18 HOM ltsz: 87.26.1–3.

19 A nyersanyagokat T. Biró K. és Szakmány Gy. határozta meg makroszkóposan. Az anyagcsoport feldolgozását Horváth Tünde (MTA Régészeti Intézete) végzi.

ben) ismert a legközelebbi előfordulása. A *zöldpala* viszont az Alpok-Kárpátok régiójában csak az Alpok területén, illetve a Nyugati Kárpátok déli részén fordul elő, vagyis mindenképpen nagy távolságról került a felsővadászi bükki népességhez. Legközelebbi előbukkanásai a Rohonci-ablak (Keleti Alpok Pennini Egység) területén Burgenlandban (Felsőcsatár, Burg, Bazin) találhatóak (Szabó–Harangi–Csontos 1992; Kasztovszky–Szakmány 1999), azaz nyugati vonaldíszes csoportokkal – minden bizonnyal a zselizi kultúrával, esetleg a Šarka-típusú kerámiát készítő népességgel – fennálló kapcsolatokra utalnak, amire a lelőhely eddig feldolgozott kerámiaanyaga nem utalt.[20]

ÖSSZEGZÉS

Az eddigiekben nem volt szó a felsővadászi bükki népesség gazdálkodásáról. Ennek felvázolását azonban a lelőhely megmaradt csonteszközeire támaszkodva, az állatcsont-anyag és növényi maradványok hiányában csupán nagy vonalakban tehetnénk meg.

Elmondható, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adatok nem elegendőek a bükki település részletének rekonstruálásához és lakói életének megrajzolásához. Mindez a felsővadászi lelőhely esetében csak újabb kutatások révén válhat lehetővé. A település azonban nem a legkésőbbiek közül való, így a kultúra megszűnésének okaira és népének sorsára vonatkozóan nem adhat magyarázatot. A válaszadáshoz a Cserehát és más kevéssé kutatott északi-középhegységbeli területek bejárására, újabb lelőhelyek kutatására lenne szükség Magyarországon.

A felsővadász-várdombi lelőhely az itt megtelepedett későbbi őskori kultúrák kutatása szempontjából is jelentős. Kibővíti a hunyadihalmi csoport elterjedésének határait (Patay 1987, 30. ábra 2), és gazdagíthatja a badeni, hatvani és füzesabonyi kultúrákra vonatkozó ismereteinket is.[21]

20 6 töredékes baltát prompt-gamma aktivációs analízisnek, illetve vékonycsiszolati elemzésnek vetettek alá. Közülük 5 eszköz anyaga kékpalának, 1 baltáé pedig zöldpalának bizonyult. Utóbbi a prompt-gamma eredmények alapján a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban őrzött Miháldy-gyűjtemény vizsgált anyagának ún. 1. típusával mutat hasonlóságot. Ennek a típusnak a pontos geológiai lelőhelye egyelőre nem ismert. A vizsgálatok elvégzését köszönöm Kasztovszky Zsoltnak (KFKI) és Szakmány Györgynek. A kékpala nyersanyagú eszközök vizsgálatának eredményei az előadás elhangzása óta megjelentek, ld. Józsa et al. 2001.

21 A bronzkori leletanyag feldolgozását az ásató, Koós Judit végzi, míg a hunyadihalmi csoport leleteit Patay R. dolgozza fel.

IRODALOM

BÁLINT A. 1942. Régészeti feladatok a Felvidéken. Uj Magyar Museum I/1, Kassa, 79–97.

BÁNFFY E. 1999. Az újkőkori lelőhely értékelése. In: Kompolt-Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. – The Site of Kompolt, Kistér. Neolithic settlement and graves, part of a Bronze Age cemetery, Sarmatian and Avar settlements. Heves Megyei Régészeti Közlemények, Eger, 141–170.

T. BIRÓ K. 1987. Chipped stone industry of the Linearband Pottery Culture in Hungary. In: Kozłowski, J. K.–Kozłowski, S. K. (Eds.), Chipped Stone Industry of the Early Farming Cultures, Archaeologia Interregionalis, Warszaw–Kraków, 131–167.

T. BIRÓ K. 1998. Lithic Implements and the Circulation of Raw Materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period. Hungarian National Museum, Budapest

CSENGERI P. 2000. A bükki kultúra települése Felsővadász-Várdombon. Diplomamunka, ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest. Kézirat

CSENGERI P. 2001. Adatok a bükki kultúra kerámiaművességének ismeretéhez. A felsővadász-várdombi leletanyaga. – Data to the pottery of the Bükk Culture Archaeological finds from the settlement at Felsővadász-Várdomb. HOMÉ 40, 73–105.

CSOMA J. 1887. A monaji halomról. ArchÉrt 1887, 60–65.

FÜLÖP J. 1994. Magyarország geológiája. Paleozoikum II. Budapest

GOLDMAN GY. 1978. Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. BMMK 5, 13–60.

GOLDMAN GY. 1984. Battonya-Gödrösök. Eine neolitische Siedlung in Südost-Ungarn. Goldman Gy. (szerk.), Békéscsaba

HELLEBRANDT M. 1979. Felsővadász-Várdomb (A Herman Ottó Múzeum 1978. évi ásatásai és leletmentései). HOMÉ 17–18, 1978–79, 111.

HORVÁTH A. 2000. Hazai újholocén klíma- és környezetváltozások vizsgálata régészeti adatok segítségével. – Investigation of Middle and Late Holocene climatic and environmental changes in Hungary by means of archaeological data. FrK 124 (48), 2000, 149–164.

HUNYADY I. 1957. Kelták a Kárpátmedencében. Leletanyag. RégFüz Ser. I., No. 2, Budapest

JAKAB, J. 1986. Grundlegende anthropologische Charakteristik von Skeletten der Träger der Bükker Kultur aus Šarišské Michal'any. SlA 34–2, 455–462.

JÓZSA S.–SZAKMÁNY GY.–ORAVECZ H.–CSENGERI P. 2001. Preliminary petrographic report on blueschists, the materials of Neolithic polished stone tools from Hungary. Slovak Geological Magazine 7, 351–354.

KALICZ N.–KOÓS J. 2000. Újkokori arcos edények a Kárpátmedence északkeleti részéből. Neolitische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens. HOMÉ 39, 15–44.

KALICZ N.–MAKKAY J. 1972. Gefäße mit Gesichtsdarstellungen der Linienbandkeramik in Ungarn. In: Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum, Neue Folge 7, Wien, 9–15.

KALICZ N.–MAKKAY J. 1977. Die Linienbandkeramik der Grossen Ungarischen Tiefebene. StudArch 7, Budapest

KASZTOVSZKY ZS.–SZAKMÁNY GY. 1999. Prompt gamma activation analysis of Neolithic greenschist polished stone tools. Poster. In: Archaeological Conference on the Research of the Lengyel Culture 1999. Abstract book, Veszprém, 30–31.

KOÓS J. 1983. Felsővadász-Várdomb. (Az 1982. év régészeti kutatásai). RégFüz Ser. I., No. 36, 14.

KOÓS J. 1984. Felsővadász-Várdomb. (Az 1983. év régészeti kutatásai). RégFüz Ser. I., No. 37, 14–15.

KOÓS J. 1985. Felsővadász-Várdomb. (Az 1984. év régészeti kutatásai). RégFüz Ser. I., No. 38, 12.

KOÓS J. 1986a. Archäologische Beiträge zur Geschichte der Bükker Kultur in Nordost-Ungarn. In: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra, 103–106.

KOÓS J. 1986b. Jelentés a Felsővadász-Várdombon folytatott ásatásokról, 1982–1984. HOMK 24, 18–20.

KORDOS L. 1977. Changes in the Holocene climate of Hungary reflected by the „vole-thermometer" method. FrK 25, 222–229.

KOREK J.–PATAY P. 1958. A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. – Der Verbreitung der Bükker Kultur in Ungarn. RégFüz Ser. II., No. 2, Budapest

LEHÓCZKY T. 1883. Hazai adatok az archaeológiához. Borsodmegye őstelepei. ArchÉrt 1883, 109–142.

LICHARDUS, J. 1969. Beitrag zur chronologischen Stellung der rot und gelb inkrustierten Bükker Keramik. ŠtZ 17, 219–232.

LICHARDUS, J. 1974. Studien zur Bükker Kultur. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 12, Bonn

LOVÁSZ E.–L. WOLF M.–S. KOÓS J. 1982. Alsóvadász-Várdomb. (A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1980–82). HOMÉ 21, 110.

MAKKAY J. 1977. Ausgrabungen 1975 (Szarvas-23. Fundort, Szarvas-Szappanos). MittArchInst 7, 125–126.

MAROSI S.–SOMOGYI S. 1990. Magyarország kistájainak katasztere II. Marosi S.–Somogyi S. (szerk.), MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest

MIHALIK J. 1897. A boldogkőváraljai neolithkori telepek. ArchKözl 20, 5–39.

PATAY P. 1987. A tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásatásának eddigi eredményei. FolArch 38, 89–120.

PAVÚK, J. 1972. Zur Problematik der Gräberfelder mit der Linienbandkeramik. In: Aktuelle Fragen der Bandkeramik. A vonaldíszes kerámia időszerű kérdései. Az István Király Múzeum Közleményei 18, Székesfehérvár, 123–129.

POTUSHNIAK, M. 1997. Some results of research of the Middle Neolithic layer from a multilevel settlement near the village of Zastavne/Zápszony-Kovadomb in the Carpathian Ukraine. – Adatok Zastavne/Zápszony-kovadombi többrétegű telep középső neolit rétegének kutatásához. JAMÉ 37–38, 1995–96, 35–50.

SHEPARD, A. O. 1995. Ceramics for the Archaeologist. (Washington 1956) reprint, Ann Arbor.

SIMÁN K. 1979. Alsóvadász-Várdomb. (A Herman Ottó Múzeum 1978. évi ásatásai és leletmentései). HOMÉ 17–18, 1978–79, 109–110.

SIMÁN K. 1980. Alsóvadász-Várdomb. (Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1979. évben). HOMÉ 19, 88.

ŠIŠKA, S. 1979. Die Bükker Kultur in der Ostslowakischen Tiefebene. SlA 37–2, 245–290.

ŠIŠKA, S. 1986. Grabungen auf der neolitischen und äneolitischen Siedlung in Šarišské Michal'any. SlA 34–2, 439–454.

ŠIŠKA, S. 1995. Dokument o spoločnosti mladšej doby kamennej: Šarišské Michal'any. – Evidence for the society of the Late Stone Age. Šarišské Michal'any. Archeologické Památniky Slovenska 4, Bratislava

SZABÓ J. 1978. A Cserehát felszínfejlődésének fő vonásai. – Die wichtigsten Züge der Oberflächenentwicklung des Hügellandes Cserehát. FrK 47, 246–268.

SZABÓ J. 1998a. A Cserehátvidék geomorfológiai fejlődése és domborzati képe. – Geomorphic evolution of the Cserehát and its topography. FrÉ 47, 409–431.

SZABÓ J. 1998b. Természeti viszonyok. In: Rakaczky–Repei (szerk.), A Cserehát turistakalauza. Észak-magyarországi Turistakalauzok 3, Miskolc, 8–21.

SZABÓ CS.–HARANGI SZ.–CSONTOS L. 1992. Review of Neogene and Quarternary volcanism of the Carpathian-Pannonian region. Tectonophysics 208, 243–256.

SZAKMÁNY Gy. 2001. Felsővadász-Várdomb neolitikus és bronzkori kerámiatípusainak petrográfiai vizsgálata. – Petrographic analysis of the ceramic types of the site at Felsővadász-Várdomb from the Neolithic and the Bronze Age. HOMÉ 40, 107–125.

TOMPA F. 1929. Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker- und die Theiss-Kultur. ArchHung 5–6, Budapest

K. VÉGH K.–KEMENCZEI T. 1965. Detek-Agyagos. (A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1964-ben). HOMÉ 5, 1964–65, 450.

WOSINSKY M. 1904. Az őskor mészbetétes díszű agyagművessége. Budapest. – Die inkrustierte Keramik der Stein und Bronzezeit. Berlin

ZALAI-GAÁL I. 1988. Közép-európai neolitikus temetők szociálarcheológiai elemzése. – Sozialarchäologische Untersuchungen des Mitteleuropäische Neolithikums aufgrund der Gräberfeldanalyse. BÁMÉ 14, 3–178.

K. ZOFFMANN ZS.1992. Kelet-Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességeinek embertani vázlata. Kandidátusi értekezés, Budapest. Kézirat

K. ZOFFMANN ZS. 2000. Az alföldi vonaldíszes kerámia Felsővadász-Várdomb lelőhelyén feltárt kettős temetkezésének embertani leletei. – Die anthropologischen Funde eines freigelegten Doppelgrabes am Felsővadász Várdomber Fundort der Linienverzierten Keramik des Tieflandes (AVK). HOMÉ 39, 103–115.

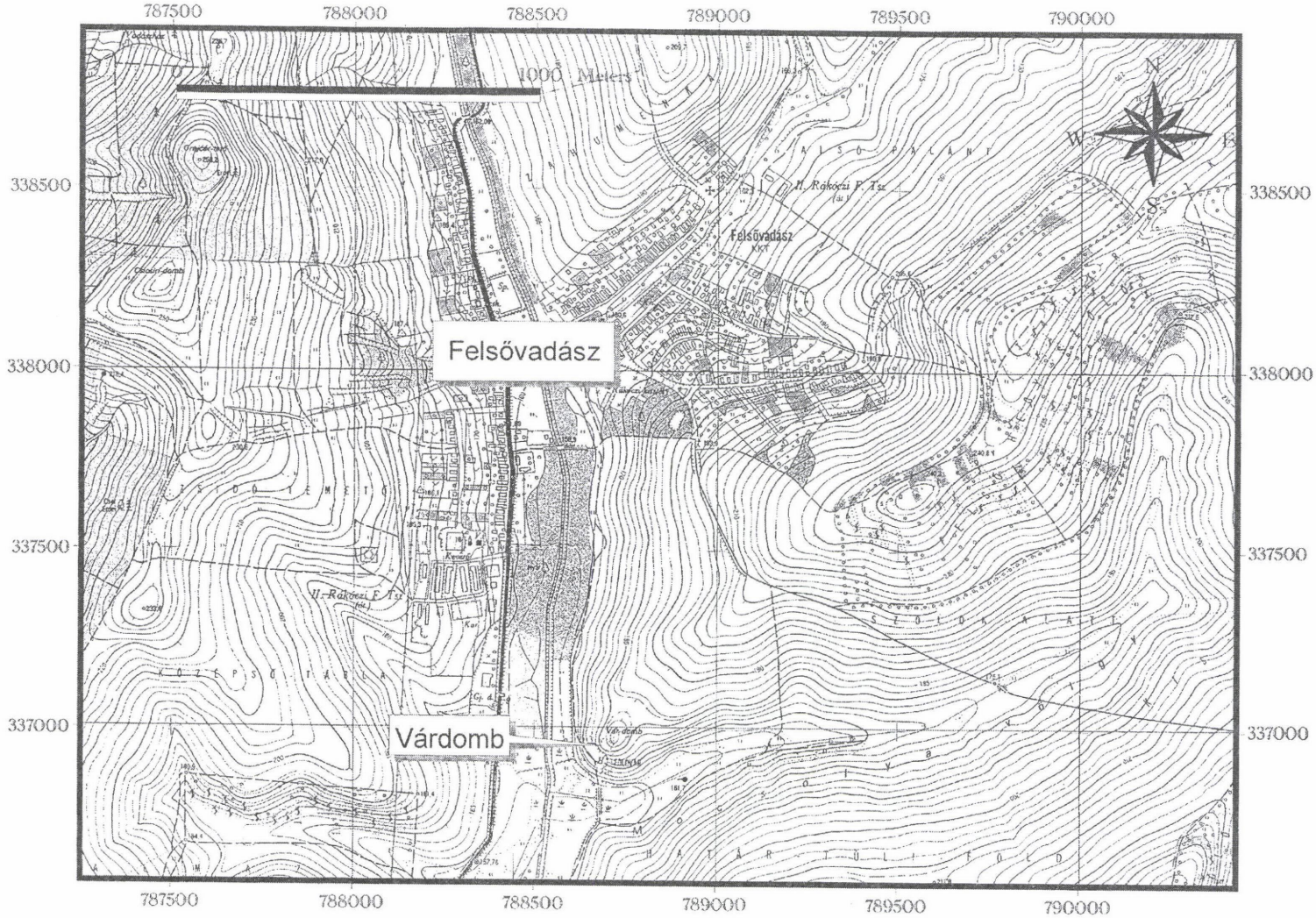

1. térkép. A Várdomb Felsővadász D-i határában (EOV, 98–144 térképlap)

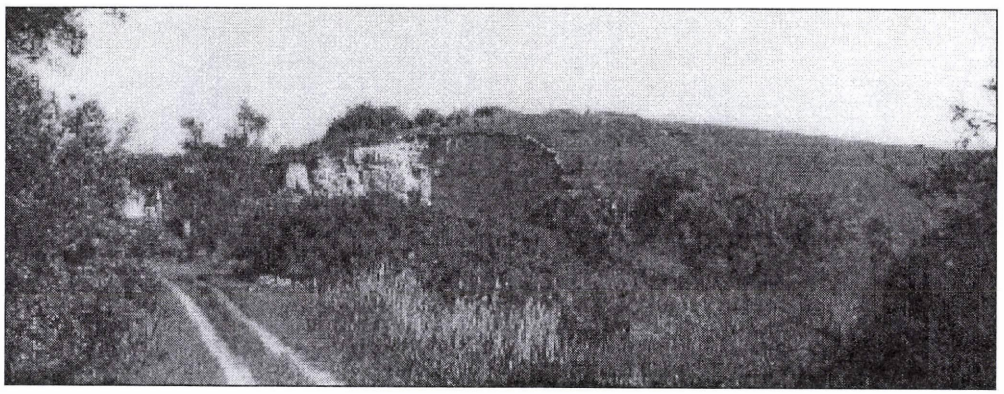

1. kép. A Várdomb Felsővadászon

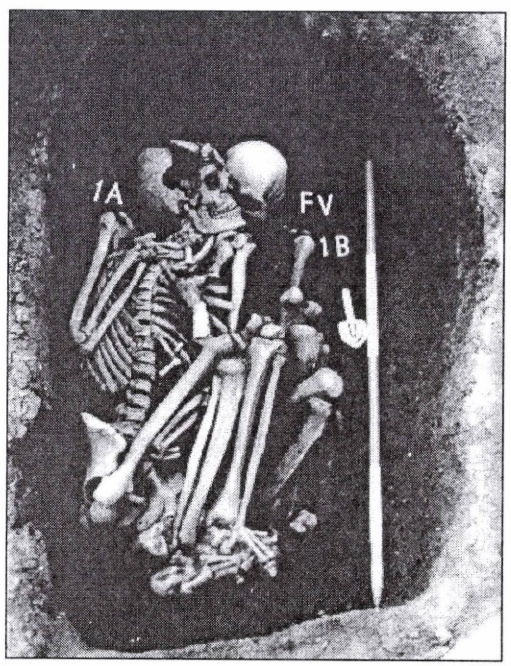

2. kép. A kettős temetkezés (1/A–B sír)

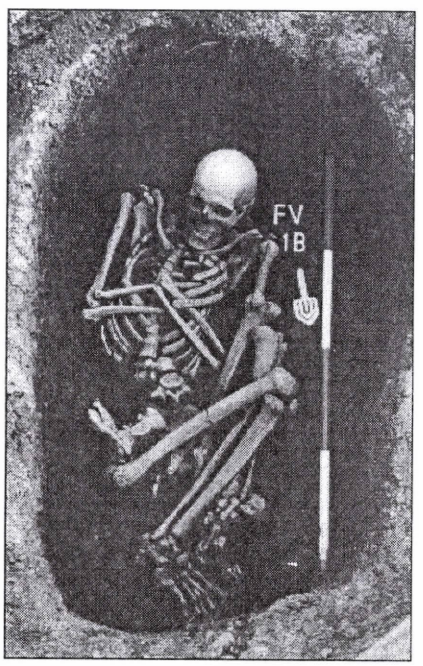

3. kép. Az 1/B temetkezés

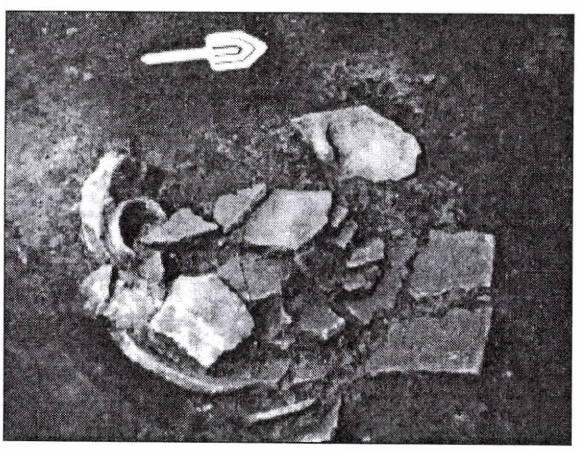

4. kép. Lyukas fenekű házi edény „in situ"

5. kép. Lyukas fenekű házi edény restaurálva

6. kép. „Bomba alakú fazék"

7. kép. Hengeres nyakú, gömb testű házi edény

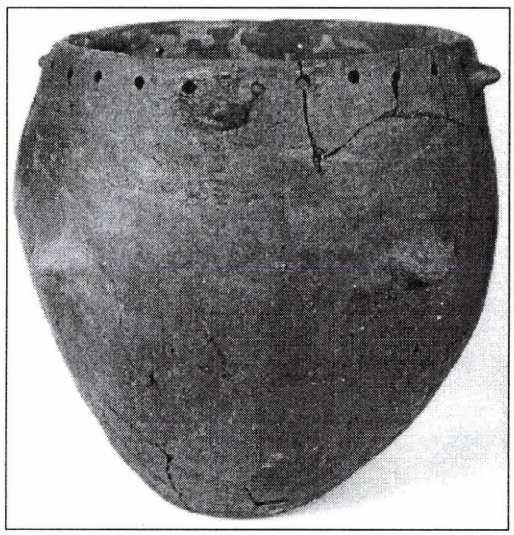

8. kép. Pereme alatt lyuksoros, nagyméretű fazék a 19. gödörből

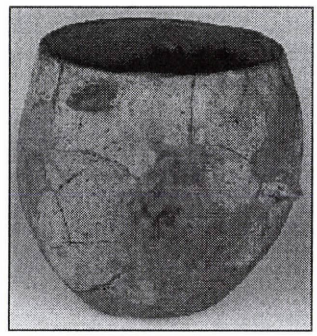

9. kép. „Bomba alakú fazék" (Fotó: Kulcsár Géza)

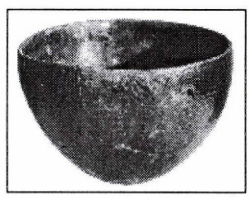

10. kép. Félgömb alakú, kisméretű, díszítetlen tál a 14. gödörből

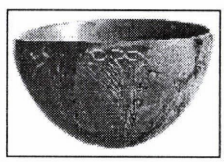

11. kép. Félgömb alakú, kisméretű, díszített tál a 14. gödörből

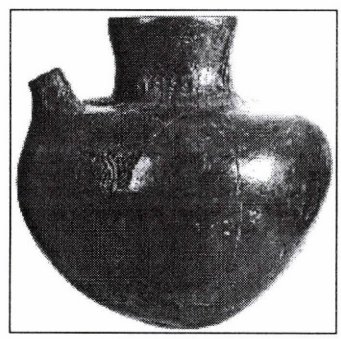

12. kép. Hengeres nyakú, gömb testű, díszített edény a 14. gödörből

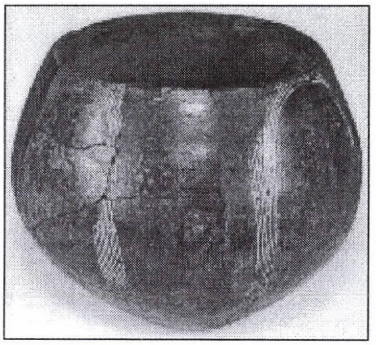

13. kép. Bombaformájú edény vörös és sárga inkrusztációjú díszítéssel

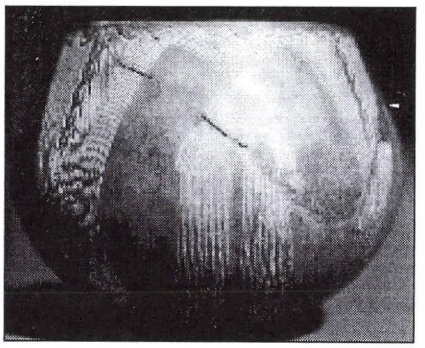

14. kép. Bombaformájú edény fehér inkrusztációjú díszítéssel a 4. gödörből

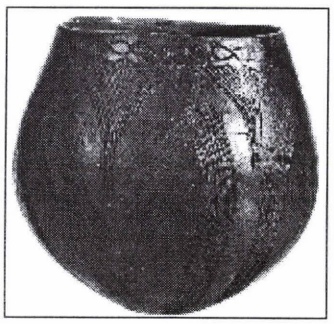

15. kép. Bomba alakú díszített edény a 14. gödörből

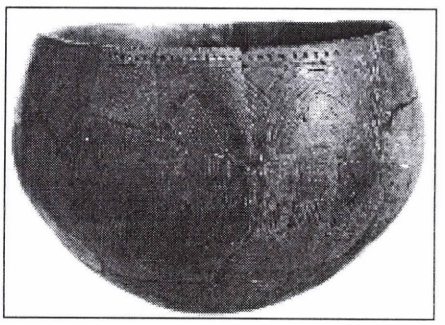

16. kép. Lekerekített bikónikus testű, díszített edény a 3. cölöplyukból

17. kép. Félgömb alakú, díszített tál stilizált emberalakkal

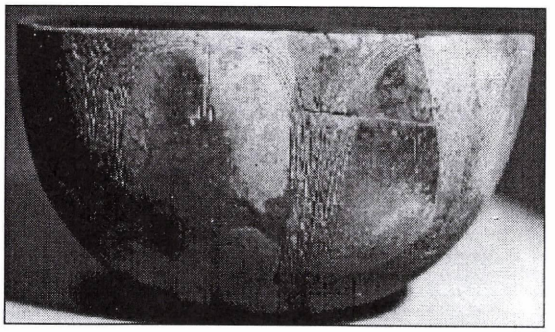

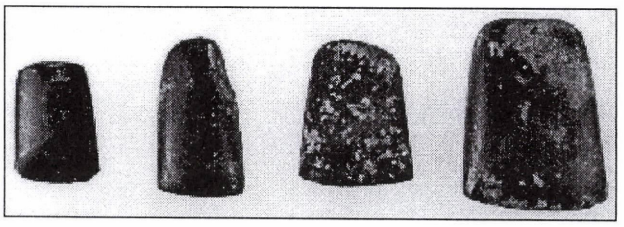

18. kép. Feltehetően kékpalából készült balták Felsővadászról (Fotó: Kulcsár Géza) 1–4.

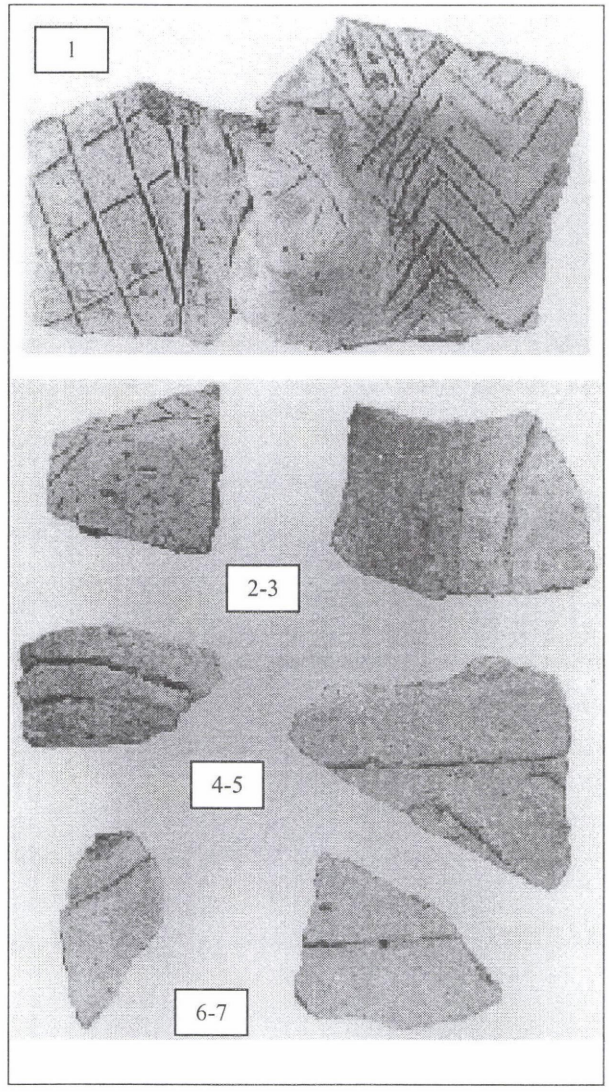

19. kép. Szakálháti és AVK típusú kerámiatöredékek Felsővadászról (Fotó: Kulcsár Géza

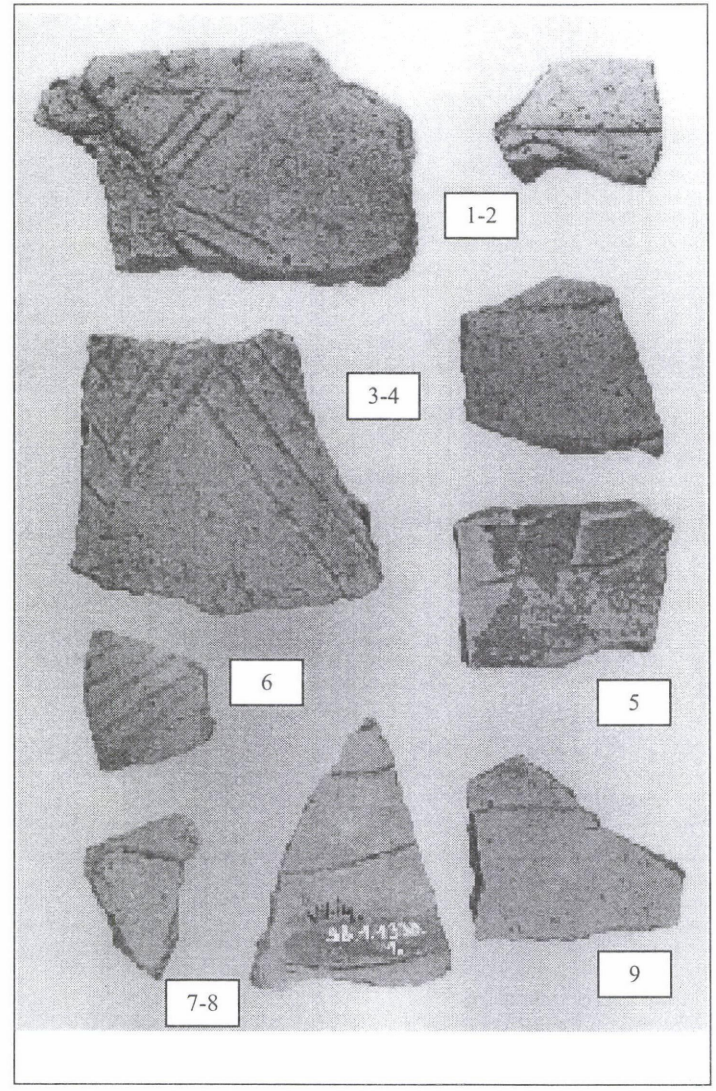

20. kép. AVK típusú kerámiatöredékek Felsővadászról (Fotó: Kulcsár Géza)

PIROSKA CSENGERI

DATA TO THE PREHISTORIC SETTLEMENTS OF THE CSEREHÁT

The first part of this paper focuses on natural conditions of the *Cserehát* (a hill region of the North-Hungarian Mountains), the state of archaeological research in this territory, *its known prehistoric sites*, and the distribution of these ones according to archaeological periods.

The second part gives an account of *the results of investigations at* a prehistoric site, *Felsővadász-Várdomb* (Western-Cserehát, Pl. 1.). The excavations made by *J. Koós* and *F. Losits* from 1982 to 1984. Parts of prehistoric settlements were revealed here from *the Neolithic period* (Bükk Culture), *the Copper Age* (Hunyadihalom Group and Baden Culture) and *the Bronze Age* (Hatvan and Füzesabony Cultures; Koós 1986a).

The author of this paper made her thesis on the analysis of archaeological finds and settlement remains of *the Bükk Culture* from Felsővadász. Unfortunately, very few features of the Neolithic settlement could be observed – 7 pits, 3 postholes, remains of a (house?) floor and a double burial (the last cf. Pl. 2–3., and K. Zoffmann 2000). Because of that the size and structure of this settlement could not be established.

The most important finds are the ceramics from Felsővadász, more than 10 000 pieces, 90% of which have not been derived from any settlement features (Pl. 4–17.). All the elaboration and the forms of the ceramics, the fine incised decorations (densely placed bundle of lines), the motives of ornamentation, the large number of white-incrustated pieces and the application of red- and yellow-coloured inlay *uniformly dates the find material to the end of the classical and the late phase of the Bükk Culture – the end of Bükk B and Bükk C according to J. Lichardus' chronological system* (Lichardus 1974, 84–93).

Some sherds with incised decoration have been made according to the tradition of the pottery of the *ALPC* in this material (Pl. 19., 6–7; Pl. 20., 1–9). On the basis of the fragments of imported or imitated vessels (Pl. 19, 1–4) the contacts of the inhabitants with the population of the *Szakálhát* Culture are provable. The contacts with the *Zseliz* Culture are also provable, based on a stone raw material, the greenschist.

It could be said that its significant quantity, high quality of its decorations and its contact-marker role gives the importance of the ceramics of the Bükk Culture from Felsővadász. This find material has not given an explanation for the reasons of the destruction of the Bükk Culture and for the subsequent life of its people. To give an answer to these questions it is necessary to look for new archaeological sites in the Cserehát or in other less-investigated parts of the North-Hungarian Mountains.

CSENGERI PIROSKA
HERMAN OTTÓ MÚZEUM
3529 MISKOLC
GÖRGEY ARTÚR U. 28.

PATAY RÓBERT

A BODROGKERESZTÚRI KULTÚRA TELEPÜLÉSÉNEK NYOMAI MEZŐZOMBORON[1]

2000. júniusában S. Koós Judit vezetésével leletmentő ásatás folyt Mezőzomboron, a község jelenleg is működő temetőjében. Az ásatás apropóját az adta, hogy 1999 őszén az utolsó sírsor szélén sírgödör ásása közben a tiszadobi csoport arcos edénye, hasonló korú edénytöredékek és vörös festéses koponyatöredékek is felszínre kerültek (Kalicz–Koós 2000). Az ásatás eredendően az arcos edény leletkörülményeit kívánta tisztázni.

A temető egy 98 méter tengerszint feletti magasságú, délkeleti irányba enyhén lejtő domboldalon terül el. A feltárás a domboldal délkeleti végén – a temető szélén – egy 13,5x15 méteres, téglalap alakú részen zajlott. A munka első fázisában gépi erővel eltávolítottuk a 120 cm vastag humuszréteget és így elértük a sárga altalajt. Ebben számos objektum foltja rajzolódott ki. A feltárás során szarmata gödrök, a füzesabonyi kultúra sírjai, neolitikus sírok, tiszadobi csoport és az alföldi vonaldíszes kultúra cserepeit tartalmazó gödrök mellett két objektumból (9. és 9/A gödrök) a bodrogkeresztúri kultúra leletanyaga is előkerült.[2] (1. t.)

Mindkét rézkori objektum nagyméretű gödrök részletei, amelyek az ásatási terület keleti, délkeleti szélén helyezkedtek el. Szabálytalan alakú foltjuk a gépi munka után kirajzolódott, mindkettőt szarmata gödrök és középső–bronzkori sírok vágták. Mélységük 40 és 75 cm között váltakozott. A munkaterület keleti és déli oldalán szélüket nem találtuk meg, azok az ásatási területen túl húzódhatnak. A gödrökből nagy mennyiségű középső rézkori kerámia, kőeszközök, valamint a 9/A gödörből egy réztárgy került elő.

KERÁMIA

A feltárt kerámiaanyag jellegzetessége, hogy sokban hasonlít a kultúra temetőiben előkerült leletanyaghoz. Megtalálhatók köztük a bodrogkeresztúri kultúra jellemző típusai, díszítőmotívumai, valamint számos kora rézkori díszítést és formát idéző töredék is. A kerámiaanyag nagyobb része szürke, sötétszürke színű, homokkal és apró kaviccsal soványított, jó kidolgozású és jó égetésű; de található közte nagyobb kavicsdarabokkal soványított, durvább kidolgozású cserepek is. Sajnos csak nagyon kevés töredéket lehetett nagyobb darabokká összeilleszteni, így elég nehéz volt az edények eredeti formájára következtetni.

A 9. gödörből előkerült számos hálómintás és pontsorral keretelt hálómintás töredék, amelyek a kultúra egyik legjellemzőbb díszítőmotívumú darabjai. (2. t. 5–8, 3. t.) Innen való egy enyhén kihajló, elvékonyodó peremű töredék benyomott lencsedísszel. (2. t. 2) Ez a díszítés a tiszapolgári kultúra igen jellegzetes motívuma, számos hasonló díszű edény és cseréptöredék került elő a kultúra lelőhelyein. Terepbejáráson is találtak igen hasonló töredékeket: Bihardancsháza–Halomszeren (B. Kutzián 1972, 12, XIV. t. 4) a tiszapolgári kultúra lelőhelyén, valamint Gyoma–Póhalom, útszéli digógödörnél, ez utóbbi a tiszapolgári, és a bodrogkeresztúri kultúrák átmeneti időszakára keltezhető lelőhely (MRT 8, 241, 11. t. 18). Hasonlóképp a kisrétparti csoport jellegzetességeit mutatja egy karcolt, sraffozott díszű oldaltöredék (9. t. 4), hasonló darab Tiszaug–Kisrétpartról ismert (Siklódi 1982, 3. k. 12). Egy másik töredék pereme bevagdalt, rajta bekarcolt hálóminta és ívelt vonalak láthatók, a bekarcolásban még megfigyelhető az inkrusztráció nyoma is. (2. t. 3) Jó párhuzama az 1924-es kisrétparti ásatás anyagában található meg (Szabó 1934, 13, I. k. c). Egy benyomott díszes töredék (2. t. 4) kiváló párhuzama Tiszavalk–Tetesről, a XII/a gödörből származik (Patay 1979, 6. ábr. 8, 10), de hasonlók előkerültek a kisrétparti csoport lelőhelyeiről is: Tiszaföldvárról (Siklódi 1982–83, 9. ábr. 2) és Tiszaug–Kisrétpartról (Siklódi 1982, 2. k. 10).

Számos peremfüles töredéket is találtunk, valószínűleg tejesköcsög formájú edények füleit (8. t. 1–3, 6). Előkerült egy mély tál peremtöredéke fü-

1 Jelen tanulmány a konferencián tartott előadás bővített, jegyzetekkel ellátott változata. A szöveg angol nyelven az Anteus 26. kötetében jelenik meg.

2 HOM, leltározatlan. Ez úton is szeretnék köszönetet mondani S. Koós Juditnak, hogy a rézkori leleteket számomra feldolgozásra átengedte.

lel (8. t. 4). Ennek a típusnak előzményei megtalálható a tiszapolgári kultúrában, számos hasonló példányuk ismert a bodrogkeresztúri kultúra temetőiből (Patay 1974, 22; Patay 1975, XII. t. 9; Patay 1978, 27. ábr. 6; stb.). A tejesköcsög formájú edények hengeres nyakú, vállon ülő fülű példányáról származhat egy enyhén hegyesedő, vállon ülő fül (9. t. 2). Ez az edénytípus a tiszapolgári kultúra öröksége (Patay 1974, 21), csakúgy, mint a hegyesedő fül (B. Kutzián 1963, plate CXXV., E_{1f} típus). Hasonló tejesköcsög formájú edények, fülek már Magyarhomorog–Kónyadombról is előkerültek (Patay 1975, IV. t. 1, 8, VII. t. 13).

Igen fontos darab egy ún. nagy fülű bögre (korábban jordansmühli típus) oldaltöredéke a fül csonkjával. Díszítését bekarcolt egyenes vonalak és mellettük apró beböködött pontsor alkotja. (2. t. 1) Ezek a kétfülű csészék megtalálhatók több olyan temetőben, amelyet a bodrogkeresztúri kultúra korai szakaszába sorolunk: Magyarhomorog–Kónyadombon (Patay 1975, VII. t. 9, IX. t. 4, stb.), Tiszavalk–Tetesen (PATAY 1978, 11. ábr. 4, 27. ábr. 2, 5, 18, stb.), Tiszakeszi–Fáykertben (Patay 1957, 1. t. 2), a pusztaistvánházi (Hillebrandt 1929, Taf. I. 9, Taf. II. 1) és a szentes–kistőkei temetők korai fázishoz sorolt sírjaiban (Patay 1943, I. t. 9, 3. t. 6, 8, stb.), a tarnabodi telepanyagban (Kalicz 1966, 2. k. 19). Díszítésének legjobb párhuzama a tiszabábolnai szórványként előkerült példányon látható (Hellebrandt–Patay 1977, XVI. t. 1). A kétfülű csészék megjelenése a Kárpát-medencében korszakjelző. Bognár–Kutzián I. bizonyította, hogy eredetük a Balkánon és Makedónián át ÉNY–Anatóliában keresendő (B. Kutzián 1958, 169–180). Patay P. korábban egy, a java rézkor elején a Kárpát-medencébe beérkező (nép?)hullám hagyatékaként értékelte a kétfülű bögréket, feltételezése szerint ez a hullám szerepet játszhatott a bodrogkeresztúri kultúra kialakulásában is (Patay 1975, 240). Újabb vélemények szerint a kétfülű csészék megjelenése nem hozható összefüggésbe népmozgásokkal (Kalicz 1987–88, 11). Hasonló díszű kétfülű csészék a Lasinja-kultúra leletanyagából is ismertek, E. Ruttkay ezt a típus a Lasinja I. horizont legfontosabb edénytípusának nevezte. Felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy ez az edénytípus a Kárpát–medencétől délre egy horizonttal korábbi időszakból, a Krivodol–Sălcuța–Gumelnița kultúrákban is előfordult. Ugyanakkor ismeretlen a tiszapolgári és késő-Lengyeli kultúrákban (Ruttkay 1983, 31). A mezőzombori példány bekarcolt vonalas-pontsoros díszítésének jó párhuzamai a Balaton–Lasinja kultúra edényein is megfigyelhetők, pl.: a vinkovcii telepről (Dimitriević 1982, Abb. 4, 2, 5, 7), Lengyeltótiból (Somogyi 2000, Abb. 13, 9).

Több kisméretű, kétoldalt benyomott vagy átfúrt bütyök is megtalálható a leletanyagban (9. t. 1, 3), hasonló Tiszavalk–Tetes V/f gödörből származik (Patay 1979, 28, 2. ábr. 2). A kétoldalt benyomott vagy átfúrt bütykök nagyobb, hegyesebb változatai a tiszapolgári kultúra egyik legjellemzőbb, legfontosabb ismertető jegyének számítanak. Egy elvékonyodó perem egy egészen hegyes bütyökkel (5. t. 1) szintén a tiszapolgári kultúra jellegzetességeit mutatja. A Tiszakeszi–Fáykert 1. sírjának táljairól lehet ismerős egy edényaljon ülő apró bütyök, a tálakat és a temetőt a bodrogkeresztúri kultúra legkorábbi részéhez sorolta Patay P. (Patay 1957, I. t. 1, 4).

A 9/A gödörből is számos – a kultúrára igen jellemző díszű és formájú kerámiatöredék – került elő.

Innen is több, kihagyott meandrikus vonalakkal megszakított hálómintás töredék, pontsorral keretelt hálómintás töredék származik. (4. t.) Szintén hálómintával díszített az az alj, amely a kevés összeilleszthető darab egyike volt. (6. t. 6) Talán tejesköcsög formájú edény aljtöredéke.

A 9/A gödörből került elő egy tejesköcsög formájú edény peremtöredéke füllel, amelynek pereme a fülnél felemelkedik, csúcsosodik. Ez a Ludanice-kultúra edényeinek egyik gyakori jellemzője (M. Virág 1995, 71). Számos hasonló töredék és edény ismert, különösen Budapest környékéről (M. Virág 1995, Abb. 5. 1, 3). Közöl egyet Kalicz N. a tarnabodi telep anyagából (Kalicz 1966, 5, 4. k. 2), és megtalálható a szentes–kistőkei temető 6. sírjában is (Patay 1943, 28, I. t. 8). A Ludanice-csoportot a kutatás a bodrogkeresztúri kultúra korai időszakával párhuzamosítja (Kalicz 1979–80, 51–52; M. Virág 1995, 90–92).

Ebből a gödörből származik több nagyobb méretű, durvább kidolgozású, kerek bütykös oldaltöredék, talán virágcserép alakú edényekről. (6. t. 1–3)

Több csőtalp töredék is előkerült a 9/A gödörből. (7. t.) A csőtalpak, csőtalpas edények valamennyi típusának van előzménye a tiszapolgári kultúrában, a hengeres lábúaknál legszembetűnőbb a hasonlóság (Patay 1974, 27). Korábban volt olyan feltételezés, amely szerint nem voltak használatban a középső rézkor végéi, hiányuk kronológiai értékkel bírna, de ez nem bizonyított (Patay 1974, 40, 60).

Az oldaltöredékek közül említést érdemel egy profilállt, kihajló peremű töredék (5. t. 4), amely a Bognár–Kutzián I. által H_2 típusúnak nevezett tiszapolgári csőtalpas edények profiljához igen hasonló (B. Kutzián 1963, plate CXXXVI). Ez a forma

a középső rézkorban sem ismeretlen, előkerült Magyarhomorog–Kónyadombról (Patay 1975, V. t. 8, X. t. 1, XI. t. 5), a temető legrégebbi, déli részén lévő sírokból, amelyek a bodrogkeresztúri kultúra legkorábbi, kialakulásában lévő szakaszát képviseli (Patay 1975, 235). További hasonló profilú csöves talpú tálak kerültek elő Tiszavalk–Tetesről (Patay 1978, 11. ábr. 14) és Tiszabábolnáról (Hellebrandt–Patay 1977, VI. t. 1).

Szintén innen való egy gyűrűs fogantyúval ellátott fordított talpas tál alakú fedő. (6. t. 4) Számos hasonló példány ismert Magyarhomorog–Kónyadombról (Patay 1975, 230, I. t. 13, II. t. 14, 17, IV. t. 5), Hajdúszoboszlóról (Patay 1961, 30, XV. t. 3).

RÉZTÁRGY A 9/A GÖDÖRBŐL

A tárgy egy rézvéső töredéke. (11. t. 1) Elölnézetben téglalap, oldalnézetben négyszög alakú, oldalai egyenesek, éle felé enyhén vékonyodik. Élének sarkai lekoptak, ezért az ívelt. Méretei: h.: 4,6 cm, élének h.: 0,8 cm, sz. az élnél 0,9 cm, v. a csonka végénél 1,1 cm, v. az élnél 0,4 cm, v. a csonka végénél: 0,9 cm.

A rézvésők meglehetősen ritkán előforduló eszközök, mégis előbukkannak sírokban, kincsleletben és telepen is: így pl. a fényeslitkei 53. sírban (Patay 1984, 21, Taf. 1, 9), Mezősason (Patay 1984, 22, Taf. 1. 12) a szeged–sziléri rézkincsben (Patay 1984, 21: Taf. 1, 10) és a tiszalúc–sarkadi telep 47/A gödörében (Patay 1987, 105, 25. ábr. 2). Kísérőleleteik a bodrogkeresztúri kultúra tipikus tárgyai, a dorogi példány kivételével annak elterjedési területéről kerültek elő.

A TEMETŐ TERÜLETÉRŐL SZÁRMAZÓ SZÓRVÁNY RÉZBALTA

2000. évi ásatási területünktől keletre, a temető másik oldalán, egy régebben ásott sír kidobott földjéből került elő egy réz lapos balta.[3] (11. t. 2) A leletkörülményeiről egyebet sajnos nem tudunk. A balta teste szimmetrikus, elölnézetben trapéz formájú, oldalai egyenesek, az él közelében enyhe hajlással kiszélesednek. Éle ívelt, egyik oldalán kis csorbulással, fokán nagyon csekély ütögetés nyoma látható. Közepén kissé domborodik, enyhe ívvel fut össze az élhez. Testének közepén mindkét oldalán kopásnyom látható. Méretei: h.: 17,2 cm, élének h.: 5,2 cm, fokának sz.: 1,6 cm, fokának v.: 1,2 cm, középtájon a sz.: 2,5 cm, v.: 1,6 cm. Formai jellemzői, szimmetrikus volta alapján a réz lapos balták szakálháti típusába tartozik (Patay 1984, 32–33).

Legjobb párhuzama: Zalavár–Basaszigeten feltárt Balaton–Lasinja I. korú telep 35. gödréből származik (M. Virág 1986, 3–5, 2. k. 1, 3. k.). További párhuzamai a következő lelőhelyeken került elő: Dorog (Patay 1984, 32, Taf. 5, 79), Fényeslitke (Patay 1969, 53, II. t. 11, IV. t. 7, VI. t. 8; Patay 1974, Taf. 1); Kisvárda környékéről (Patay 1950, 110, 1. k. 4; Patay 1984, 33, Taf. 6, 91), Tatabánya–Felsőgalla (Patay 1984, 32, Taf. 5, 80), Tiszaug (?) (Patay 1984, 32, Taf. 5, 85), Vasmegyer–Kisvármi (Patay 1969, 48 j.) ismeretlen lelőhelyről (Patay 1984, 32, Taf. 5, 83), ismeretlen lelőhelyről (Patay 1984, 33, Taf. 6, 89).

A réz lapos balták nem ismertek a kora rézkorban, hiányoznak a tiszapolgári kultúra eszközkészletéből. Legelső példányaik – a hajdúszoboszlói és szakálháti típusok – a legkorábbi bodrogkeresztúri leletanyagot tartalmazó hajdúszoboszlói (Patay 1961, 26, XII. t. 4), magyarhomorog–kónyadombi (Patay 1975, 183–184, XIV. t. 6) és tiszavalk–tetesi (Patay 1978, 33, 10. ábr. 1) temetőben fordulnak elő. A szakálháti típus megtalálhatók a későbbi időszakra keltezett temetők leletanyagában is (pl.: Fényeslitke, Polgár–Bacsókert), elsősorban a bodrogkeresztúri kultúra törzsterületén terjedt el. A szimmetrikus balták közül a hajdúszoboszlói, tiszavalk–tetesi és a felsőgallai típusú zalavár–basaszigeti került elő hiteles leletegyüttesből. Valamennyi példány a bodrogkeresztúri és Balaton–Lasinja kultúrák korai időszakára keltezhető. Ebbe a sorba illeszthető a mezőzombori szórványt is, amely lehet egy temetkezés melléklete, de a zalavár–basaszigeti példát szem előtt tartva akár telepobjektumból is származhat.

IDŐREND

Több próbálkozás történt már a bodrogkeresztúri kultúra belső időrendjének tagolására. Felmerült, hogy a csőtalpas edényeket nem használták végig, a kultúra egész élettartama alatt, ám ez téves elképzelésnek bizonyult (Csalogovits 1931, 111; Patay 1958, 154; B. Kutzián 1969, 54; Patay 1974, 60). A tiszapolgár–basatanyai temető elemzése során Bognár–Kutzián I. több sírcsoportra bontotta a temetőt. Felfigyelt arra, hogy az ún. D sírcsoportban megtalálhatók a hunyadihalmi csoport formái, díszítései. Ezek, valamint a furchenstich-dísz jelenlétét tartotta a bodrogkeresztúri kultúra késői, B fázisa jellemzőjének B. Kutzián 1969, 54-55; B. Kutzián 1972, 194–195). A kultúráról írt összefog-

3 A baltát Bojsz István mezőzombori általános iskolai tanuló találta.

lalásában Patay P. is a hunyadihalmi jellemzők meglétét/hiányát tartotta kronológiai sajátosságnak (Patay 1974, 61). Így lehetőség nyílt a bodrogkeresztúri kultúra fiatalabb, B fázisának leválasztására. A kultúra idősebb, korai szakaszának főbb ismérveit is Patay P. írta le először a magyarhomorogi temető leletei kapcsán (Patay 1975, 233–239). A leletanyag bemutatása során felsorolt jellegzetességek, párhuzamok alapján nem kétséges, hogy a Mezőzomboron előkerült telepanyag a bodrogkeresztúri kultúra legidősebb, kialakulásban lévő fázisába sorolható. Számos kerámiatöredéken szembe tűnnek a tiszapolgári kultúra, és különösen a kisrétparti csoport jellemző formái, díszítései. Ezeken kívül olyan jegyek is felfedezhetők, amelyek jelen alakjukban őrzik a tiszapolgári kultúra formai sajátságait, de a klasszikus tiszapolgári leletek között nem fordulnak elő és nem tekinthetők a klasszikus bodrogkeresztúri kultúra formájának sem. Ide sorolom az apró, hegyes kétoldalt átfúrt bütyköket. Megfigyelhető a Ludanice-kultúra jellemzője is. Ugyanebben a korszakba tartoznak a magyarhamorogi temetőn kívül többek közt a Tiszavalk–Tetesen feltárt temető és telep egy részének (Patay 1978; Patay 1979), a hajdúszoboszlói (Patay 1961, 25–30: XII–XV. t) szerencs–hajdúréti (Patay 1956), tiszakeszi–fáykerti (Patay 1957), a pusztaistvánházi temetők egyes sírjai (Hillebrandt 1929, Taf. II 4, 6), stb. Nem véletlen, hogy a mezőzombori leletek jó párhuzamait találtuk meg ezeken a lelőhelyeken. Mindezek alapján a mezőzombori leletanyagot a bodrogkeresztúri kultúra legelejére, annak kialakuló fázisába, a Bodrogkeresztúr A–Balaton–Lasinja I–Ludanice horizontra helyezzük (Kalicz 1980, 51–52; Kalicz 1982, 7–8; M. Virág 1995, 91; Bánffy 1995, 180–181).

ÖSSZEGZÉS

A mezőzombori ásatáson csak két, a körülmények miatt nem is teljesen feltárt telepobjektumból jutott napvilágra rézkori leletanyag. Ennek ellenére az ásatás értékes információkat nyújtott a bodrogkeresztúri kultúra legidősebb, A fázisa leletanyagának további megismeréséhez, leírásához. Nagyon fontos tény, hogy a leletek településobjektumokból kerültek elő. Így adatokat nyertünk a kultúra településén előforduló kerámiatípusokról. A mezőzombori leletanyag alátámasztja azt a megállapítást, hogy a temetőkben és telepeken előkerülő kerámia főbb vonalaiban nem különbözik egymástól (Patay 1974, 20–21). Ezen kívül újabb lelőhelyet sorolhatunk be a Kárpát-medence mindeddig meglehetősen csekély számban ismert középső–rézkori települései közé.[4]

4 A rajzokat Homola Krisztina(1, 6, 11 t.), Marton Tibor (10. t.) és Nagy S. József (2–5, 7–9 t.) készítette, munkájukat ezúton is köszönöm. Szintén hálás köszönetemet szeretném kifejezni Dr. Horváth Ferencnek a dolgozat lektorálása során tett hasznos észrevételeiért.

MARTON TIBOR

PATTINTOTT KŐESZKÖZÖK MEZŐZOMBORBÓL

A bodrogkeresztúri kultúra kőiparai régóta kutatottak (Kaczanowska 1980; T. Dobosi 1968). A kutatás sajátos aránytalansága azonban, hogy a kultúra temetőinek vizsgálata került előtérbe, a telepekről előkerült leletanyag jóval kisebb arányú. Mivel azonban a temetőkből (sírmellékletként) előkerült lelettípusok összetételét tudatos válogatás során határozták meg, nem biztos, hogy a kultúra teljes kőiparáról megfelelő információt adnak (Bácskay 1990, 59). Nem tartjuk tehát feleslegesnek az előkerült leletanyag közzétételét.

Tételes típuslista:

előmagkő, kortexes szilánk:	7 db
nyersanyagtöredék:	8 db
szilánk, pattinték:	33 db
magkő (-töredék, -maradék):	6 db
retusált szilánk:	1 db
retusálatlan penge:	6 db
sarlóbetét (retusálatlan penge):	3 db
retusált penge:	1 db
retusált, bifaciális sarlóbetét:	1 db
meredeken retusált sarlóbetét:	1 db
csonkított szilánk	1 db
szilánkkaparó:	1 db
pengevakaró:	2 db
Összesen:	71 db

TECHNOLÓGIAI, TIPOLÓGIAI MEGFIGYELÉSEK

Első látásra is rögtön szembetűnik a leletanyag műhely jellege. Az előkészített nyersanyagdarabok, magkövek és szilánkok azonban kevés összefüggést mutatnak az itt talált típuseszközökkel.

A magkövek közt egyetlen „szilánkmagkő" és szintén egy darab pengenegatívos töredék fordul elő. Jóval gyakoribbak a sok esetben vaskos, szinte már „középső paleolit" jellegű szilánkok. Egy esetben a szilánk homorú élét a – kopásnyomok tanúsága szerint – alkalmi vágóélként használták, egy kortexes obszidián szilánk pedig retusált „ad hoc" eszköz lehetett.

A nagy méretű, vaskos szilánkokkal szemben a típuseszközök jó része kis méretű pengéken kialakított. A retusálatlan pengék között (10. t. 1–6) háromszögletű sarlófényes példányok is előfordulnak (10. t. 4–6). A sarlóbetétek speciális típusai közt egy meredeken retusált, ívelt élű, disztális végén kopott (10. t. 10) és egy bifaciális, felületi retusokkal megmunkált példány (10. t. 11) is előkerült. Leleteink közt élén retusált obszidián penge (10. t. 9), kortexes, meredeken retusált szilánkkaparó (10. t. 7) és egy felületi retusokkal megmunkált, disztális végén csonkított penge (10. t. 8) is szerepel. A típuslistát egy szabályos pengevakaró (10. t. 12) és egy hosszú pengén kialakított, proximális végén „nyelezés" jellegű meredek retussal ellátott vakaró egészíti ki (10. t. 13).

A lelőhely nyersanyagbázisa alapvetően lokális jellegű: hidrokvarcitok, „kvarcporfirok" és obszidiánok alkotják (T. Bíró–Pálosi 1983, 1. t.). Egyetlen, a korszakra mindenesetre általánosan jellemző távolsági import nyersanyag a már említett, alkalmi vágóélként használt „volhyniai" típusú kovaszilánk (T. Bíró–T. Dobosi 1991).

A mezőzombori leletanyag aránylag kis mennyisége miatt csak nehezen hasonlítható össze a reprezentatív mennyiségű leletanyagokkal, az összehasonlításra – telepről feltárt lévén – a tarnabodi anyag tűnik legalkalmasabbnak. A retusálatlan mikropengék pengevakarók és csonkított szilánk mindenesetre megtalálhatók mindkét leletanyagban (Csongrádiné Balogh 2000, 57). Különlegesnek számítanak azonban a hosszú pengevakaró és a bifaciális kidolgozású sarlóbetét. Ez utóbbi típus előkerült Gomolava II. rétegéből, az „eneolitikus humuszból" (Kaczanowska–Kozlowski 1987: Fig. 8, 14) ezenkívül a Bodrogkeresztúri–kultúránál némileg fiatalabb Retz–Křepice típusú leletanyagokban (Medunová–Benešová 1986, Taf. 61) is ismert.

IRODALOM

BÁCSKAY 1990. Bácskay E: A lengyeli kultúra pattintott kőeszközei a DK–Dunántúlon II. – The chipped stone industry of the Lengyel culture in south–east Transdanubia II. ComArchHung 1990, 59-66.

BÁNFFY 1995. Bánffy, E.: South–West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the early and middle chalcolithic. Anteus 22 (1995) 157–196.

T.BÍRÓ–T.DOBOSI 1991. T.Bíró, K.–T.Dobosi, V.: LITHOTECA. The Comparative Raw
Material Collection of the Hungarian National Museum. Catalogue. Budapest 1991.

T. BÍRÓ–PÁLOSI 1983. T. Bíró K.–Pálosi M.: A pattintott kőeszközök nyersanyagának forrásai Magyarországon. A MÁFI évi jelentése az 1983-as évről. Budapest 1986, 407-435.

CSALOGOVITS 1931. Csalogovits, J.: Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskőrös. PZ 22 (1931) 102–115.

CSONGRÁDINÉ BALOGH 2000. Csongrádiné Balogh É.: Rézkori pattintott kőeszközök a Magyar Nemzeti Múzeumban. ComArchHung 2000, 49-66.

DIMITRIEVIĆ 1982. S. Dimitrievič: Zu einigen chronologischen Fragen des pannonischen Äneolithikums. Germania 60/2 (1982) 425–458.

T. DOBOSI 1968. T. Dobosi, V. Kupferzeitliche Silexgeräte aus Ungarn.AAC X. (1968) 271-285.

HELLEBRANDT–PATAY 1977. Hellebrandt M–Patay P.: Újabb rézkori temetők Dél-Borsodban. – Neuere Friedhöfe aus der Kupferzeit in Süd–Borsod. HOMÉ 17 (1977) 43–76.

HILLEBRANDT 1929. Hillebrandt, J.: Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaistvánháza. ArchHung 4 (1929)

KACZANOWSKA 1980. Kaczanowska, M.: Uwagi o surowcach, technice i typologii przemysłu krzemiennego kultury Bodrogkeresztúrsiej i grupy Lažňany. AAC XX (1980), 19-56.

KACZANOWSKA–KOZLOWSKI 1987. Kaczanowska, M.–Kozlowski, J. K.: Eneolithic stone industries from Gomolava. AAC XXVI (1987) 38-91

KALICZ 1966. Kalicz N.: Rézkori telep Tarnabodon. – A copper age settlement at Tarnabod. ArchÉrt 93 (1966) 3–19.

KALICZ 1980. Kalicz N.: Újabb adatok a hunyadihalmi csoport időrendjéhez. – Neue Beiträge zur Chronologie der kupferzeitlichen Hunyadihalom–Gruppe. SzMMÉ 1979–80 (1980) 43–62.

KALICZ 1982. Kalicz N.: A Balaton–Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei. – The historical problems of the Balaton–Lasinja culture and its metal finds. ArchÉrt 109 (1982) 3–17.

KALICZ 1987–88. Kalicz N.: Kultúraváltozások a korai és középső rézkorban a Kárpát-medencében. – The oldest metal finds in southeastern Europe and Carpatian basin from the 6th to 5th millenian BC. ArchÉrt 114–115. (1987–88) 3–15.

KALICZ–KOÓS 2000. Kalicz N.–Koós J.: Újkőkori arcos edények a Kárpát-medence északkeleti részéből. Neolitische Gesichtsgefäße im nordosten des Karpatenbeckens. HOMÉ 39 (2000) 15–44.

B. KUTZIÁN 1958. Bognár–Kutzián, I.: Über südliche Bezihungen der ungarische Hockupferzeit. ActaArchHung 9 (1958) 155–190.

B. KUTZIÁN 1963. Bognár–Kutzián, I.: The copper age cemetery of Tiszapolgár–Basatanya. ArchHung 42 (1963).

B. KUTZIÁN 1972. Bognár–Kutzián, I.: The early copper age Tiszapolgár Culture in the Carpatian Basin. ArchHung 48 (1972).

MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1986. Medunová–Benešová, A.: Křepice, bez. Znojmo, äneolithische Höhensiedlung „Hradisko" Brno 1986.

MRT 8. Magyarország Régészeti Topográfiája (Archeological Topography of Hungary) 8. Békés megye régészeti topográfiája 2. A szarvasi járás IV/2. Szerk.: Makkay J. Budapest 1989.

PATAY 1943. Patay P.: Szentesvidéki rézkori temetők. – Kupferzeitliche Gräberfelder aus der gegend Szentes. ArchÉrt 3. Ser. 4. (1943) 26–40.

PATAY 1950. Patay P.: A bodrogkeresztúri kultúra emlékei a szabolcsmegyei Jósa András Múzeumban. – Some finds belonging to the Bodrogkeresztúr–Culture in the Jósa András Museum in County Szabolcs (Nyíregyháza). ArchÉrt 77 (1950) 110–116.

PATAY 1956. Patay P.: A szerencs–hajdúréti rézkori temető. HOMKözl 1956 június, 4–14.

PATAY 1957. Patay P.: Rézkori temető Tiszakeszin. – Gräberfeld aus dem Kupferzeit bei Tiszakeszi. HOMÉ 1 (1957) 31–40.

PATAY 1958. Patay, P.: Kupferzeitliches Gräberfeld in Polgár am Bacsókert genannten Hügel. ActaArchHung 9 (1958) 141–154.

PATAY 1961. Patay P.: A bodrogkeresztúri kultúra temetői. – Die Gräberfelder der Bodrogkereszturer Kultúr. RégFüz 2., Ser. 10. (1961)

PATAY 1969. Patay P.: A fényeslitkei rézkori temető. – Das kupferzeitliche Gräberfeld von Fényeslitke. JAMÉ 11 (1969) 15–62.

PATAY 1974. Patay, P.: Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztúr–Kultur. BRGK 55 (1974) 3–71.

PATAY 1975. Patay P.: A magyarhomorogi rézkori temető. – Das kupferzeitliche Gräberfeld von Magyarhomorog. DMÉ 1975, 173–254.

PATAY 1978. Patay P.: A tiszavalk–tetesi rézkori temető és telep. – Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk–Tetes. FolArch 29 (1978) 21–58.

PATAY 1978a. Patay, P.: Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk–Kenderföld. FontArchHung Budapest 1978.

PATAY 1979. Patay P.: A tiszavalk–tetesi rézkori temető és telep. II. A telep – Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk–Tetes. II. Die Siedlung. FolArch 30 (1979) 27–53.

PATAY 1984. Patay, P.: Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn. PBF IX/15. München 1984.

PATAY 1987. Patay P.: A tiszalúc–sarkadi telep ásatásának eddigi eredményei. – Bisherige Ergebnisse der Ausgrabung in der Kupferzeitlichen Siedlung von Tiszalúc–Sarkad. FolArch 38 (1987) 89–120.

RUTTKAY 1983. Ruttkay, E.: Das Neolithikum in Niederöstereich. Forschungsberichte zur Ur– und Frühgesichte. Nr. 12. Wien 1983.

SIKLÓDI 1982. Siklódi Cs.: Előzetes jelentés a tiszaug–kisrétparti rézkori telep ásatásáról. – Vorbericht über die Ausgrabung der kupferzeitliche Siedlung von Tiszaug–Kisrétpart. ArchÉrt 109 (1982) 231–238.

SIKLÓDI 1982–83. Siklódi Cs.: Kora rézkori település Tiszaföldváron. – An early copper age settlement at Tiszaföldvár. SzMMÉ 1982–83, 11–31.

SOMOGYI 2000. Somogyi K.: A Balaton–Lasinja kultúra leletanyaga Somogy megyében. – Die Funde der Balaton–Lasinja kultur im Komitat Somogy. ComArchHung 2000.

SZABÓ 1934. Szabó K.: Kecskeméti múzeum ásatásai I. Kisréti part. ArchÉrt 47 (1934) 9–39.

M: VIRÁG 1986. M. Virág Zs.: Javarézkori rézleletek Zalavár–Basaszigetről. – Middle copper age finds from Zalavár–Basasziget. ArchÉrt 113 (1986) 3–14.

M. VIRÁG 1995. M. Virág, Zs.: Die Hochkupferzeit in der Umgebung von Budapest und in No–Transdanubien (Das Ludanice–Problem). ActaArchHung 48 (1995) 61–94.

RÖVIDÍTÉSEK

AAC	Acta Archaeologica Carpathica (Kraków)
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae (Budapest)
ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	Archaeologica Hungarica (Budapest)
Anteus Anteus.	Communicationes ex Instituto Archeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
BRGK	Bericht der Römisch–Germanischen Komission (Berlin)
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
Germania	Germania. Anzeiger der Röm.–Germ. Komission des Deutchen Archaologischen Instituts (Mainz)
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HOMKözl	A Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc)
JAMÉ	A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
MÁFI	A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése (Budapest)
PBF	Präehistorische Bronzefunde (München)
PZ	Praehistorische Zeitschrift (Berlin)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)
SzMMÉ	A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
ábr.	ábra
h.	hossz
HOM	Herman Ottó Múzeum (Miskolc)
k.	kép
sz.	szélesség
t.	tábla
v.	vastagság

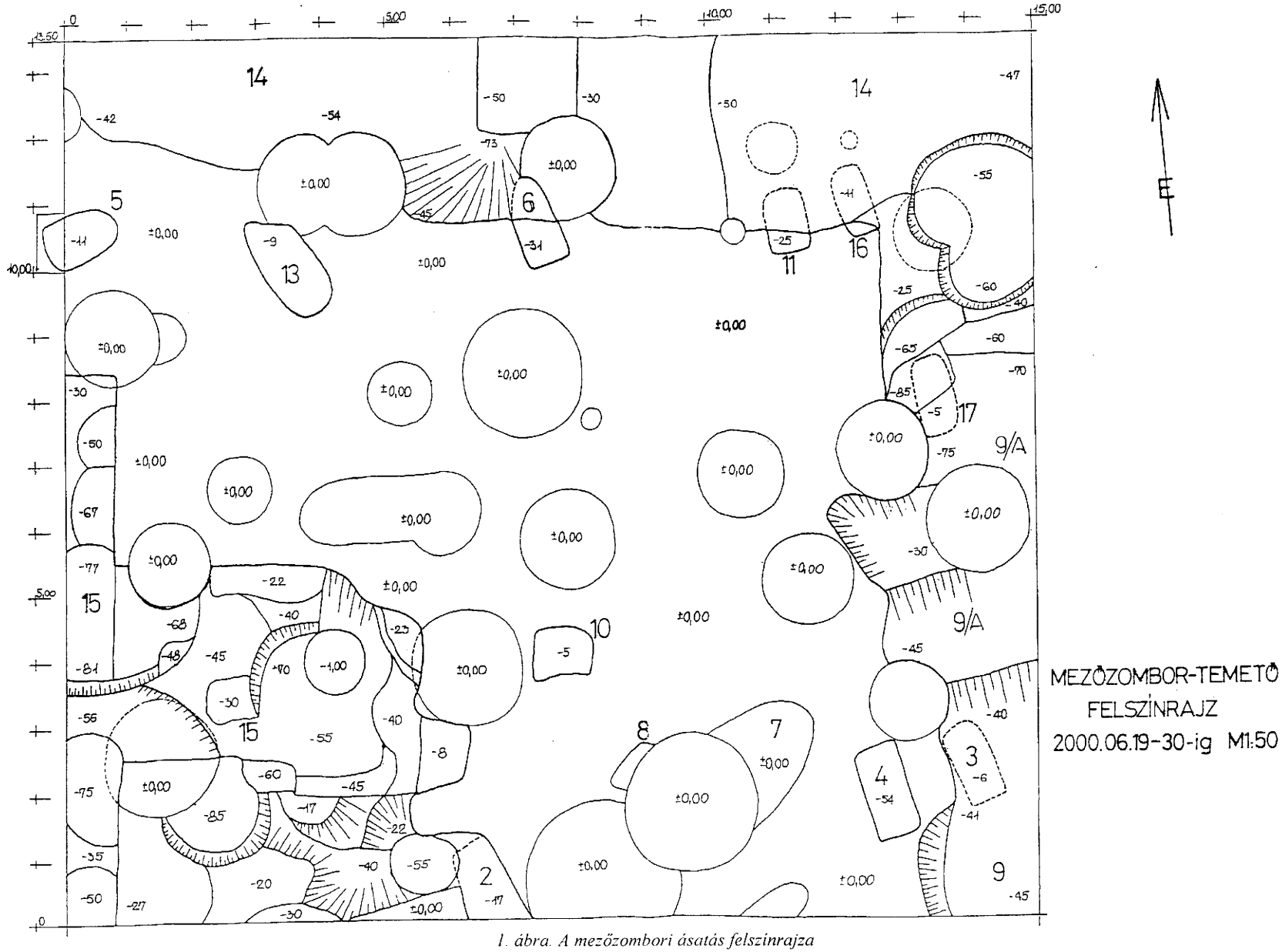

1. ábra. A mezőzombori ásatás felszínrajza

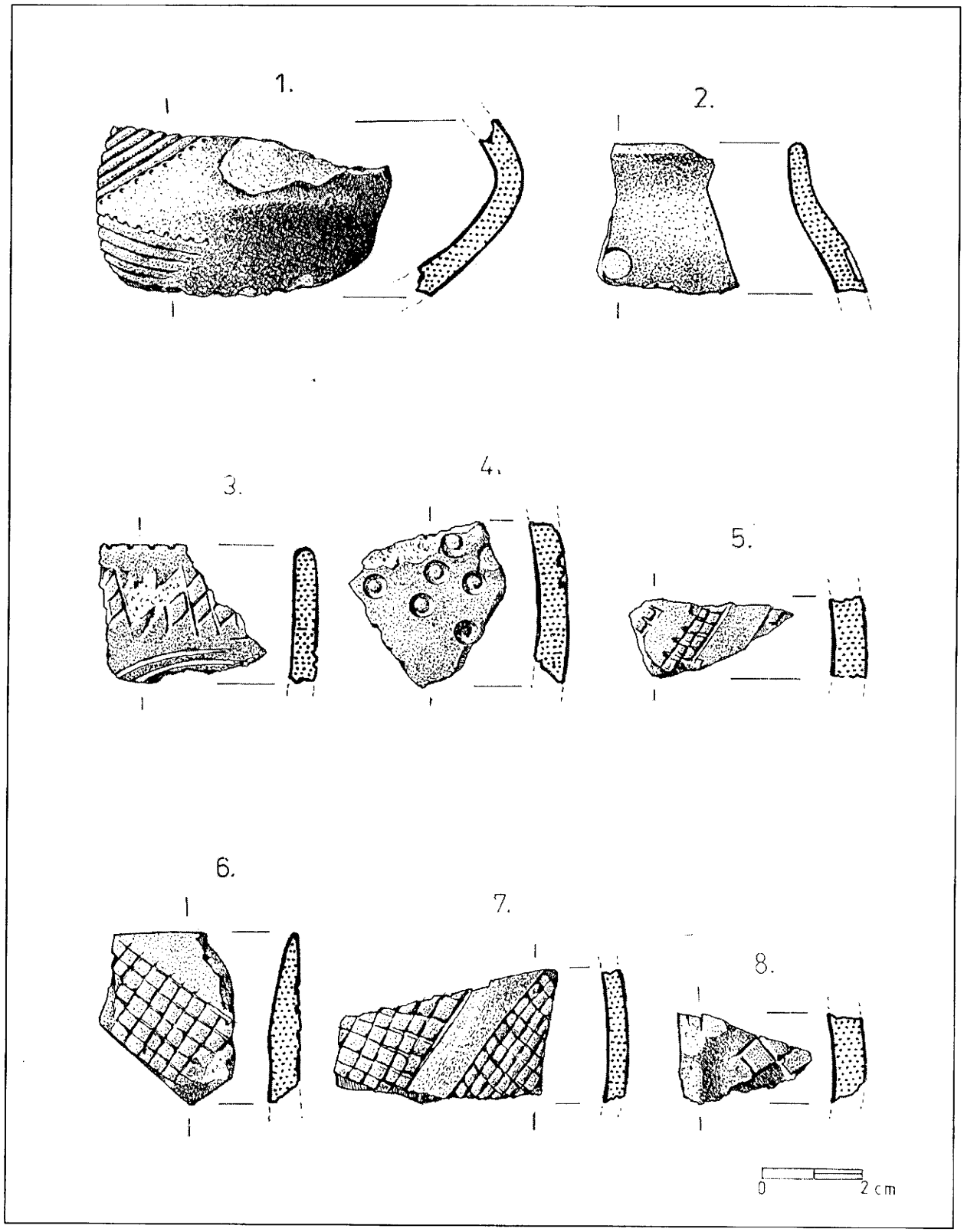

2. ábra. 1–8. Mezőzombor–Temető: 9. gödör

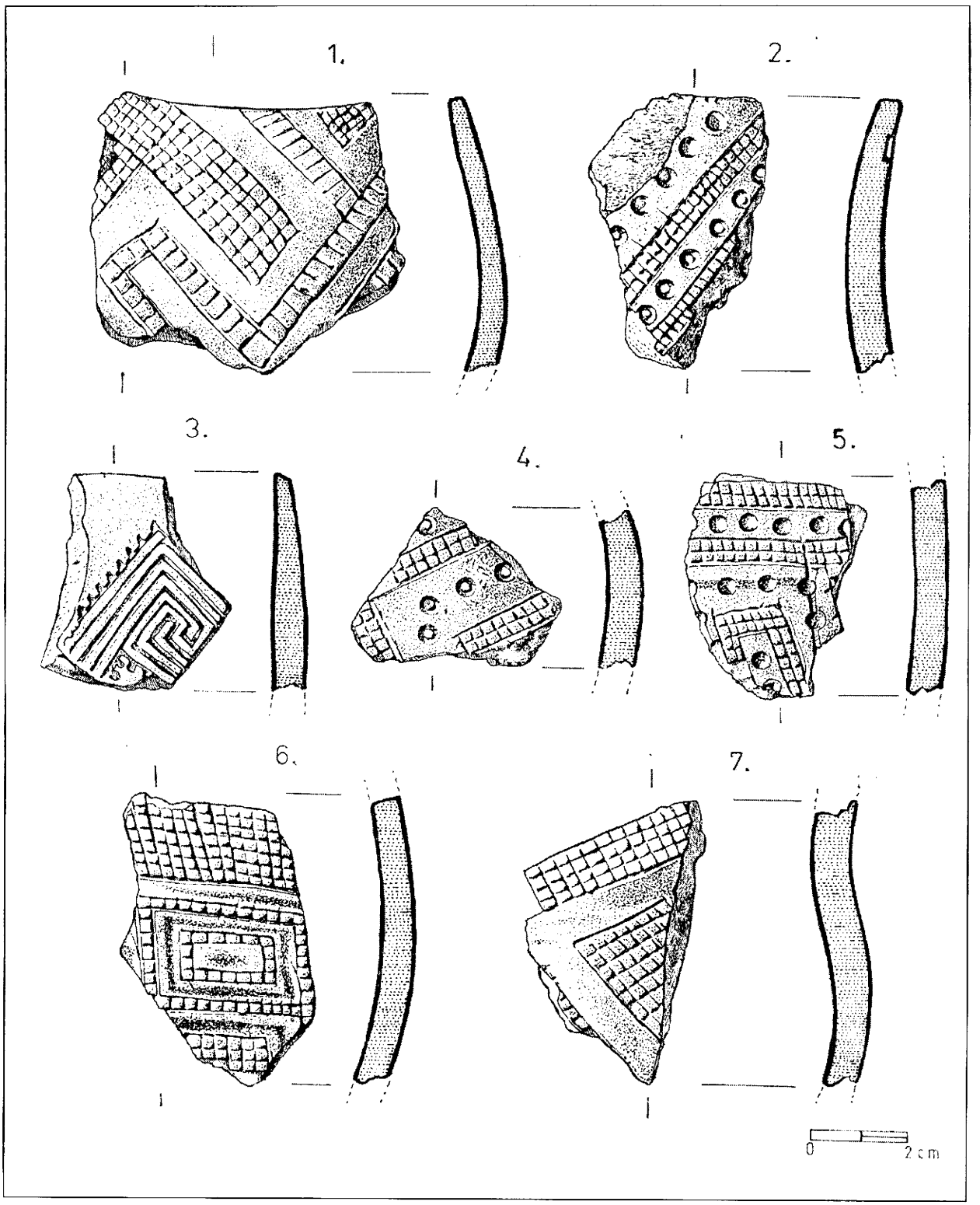

3. ábra. 1–7. Mezőzombor–Temető: 9. gödör

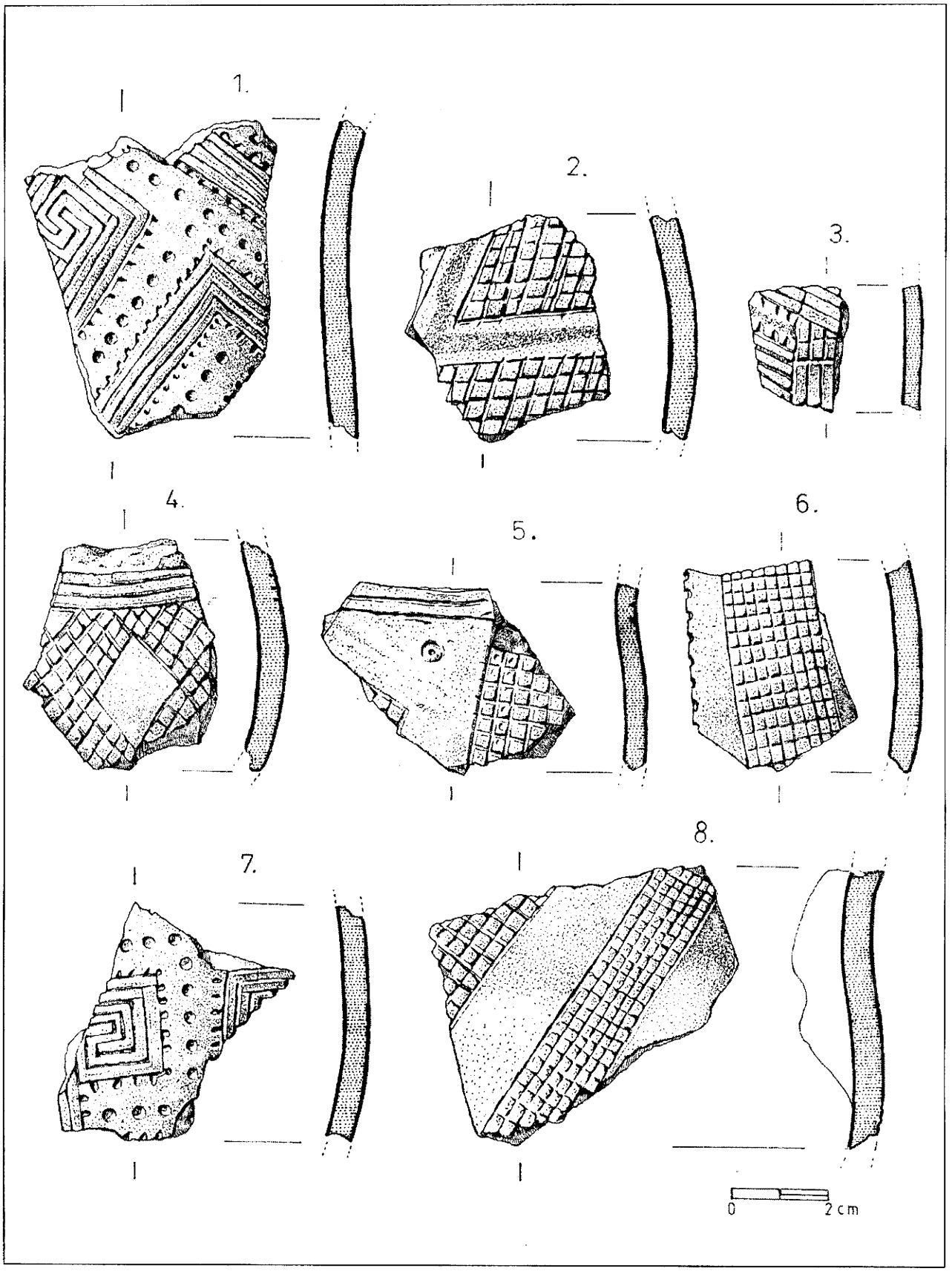

4. ábra. 1–8. Mezőzombor–Temető: 9/A. gödör

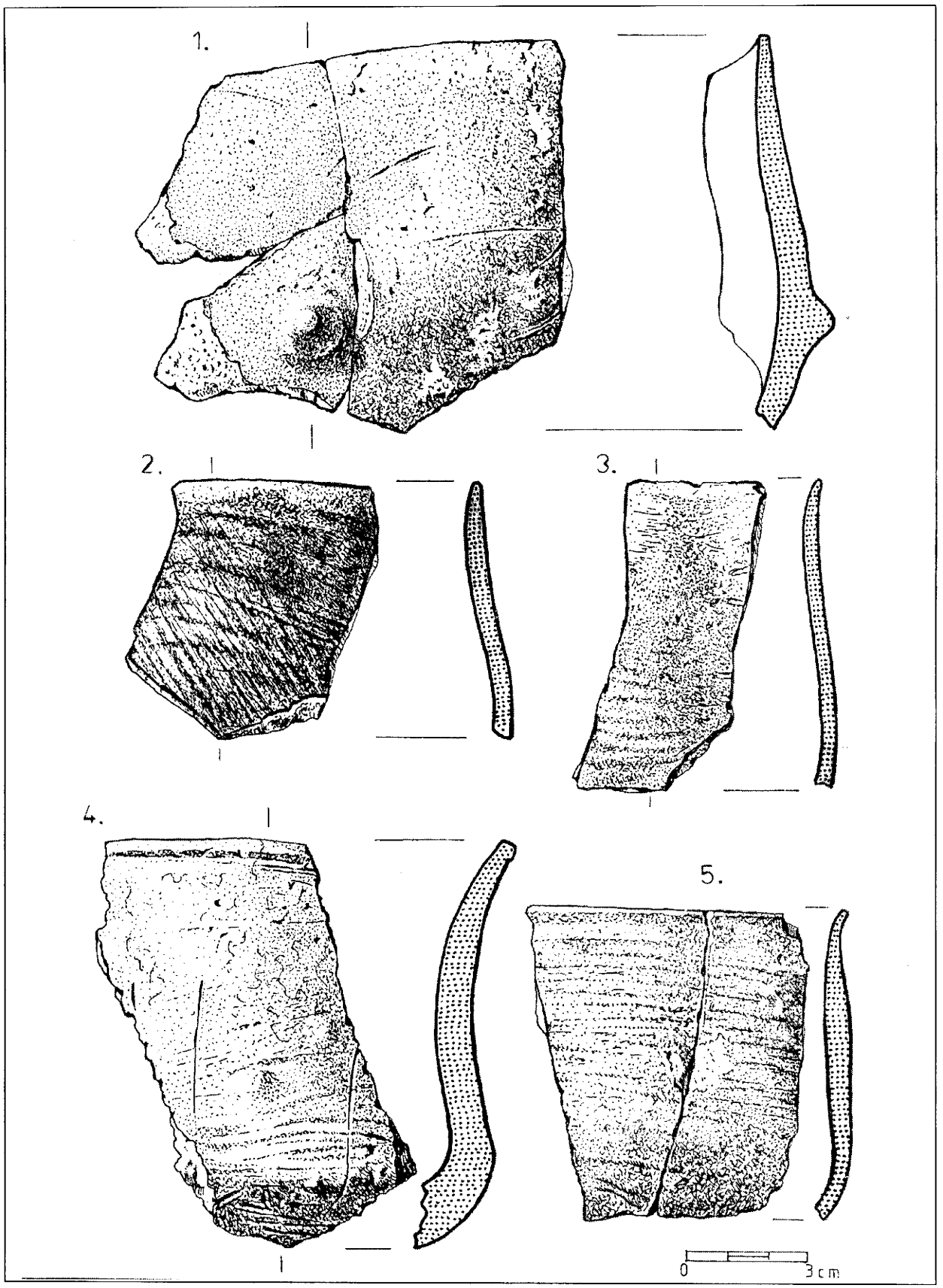

5. ábra. 1. Mezőzombor–Temető: 9. gödör. 2–5. Mezőzombor–Temető 9/A. gödör

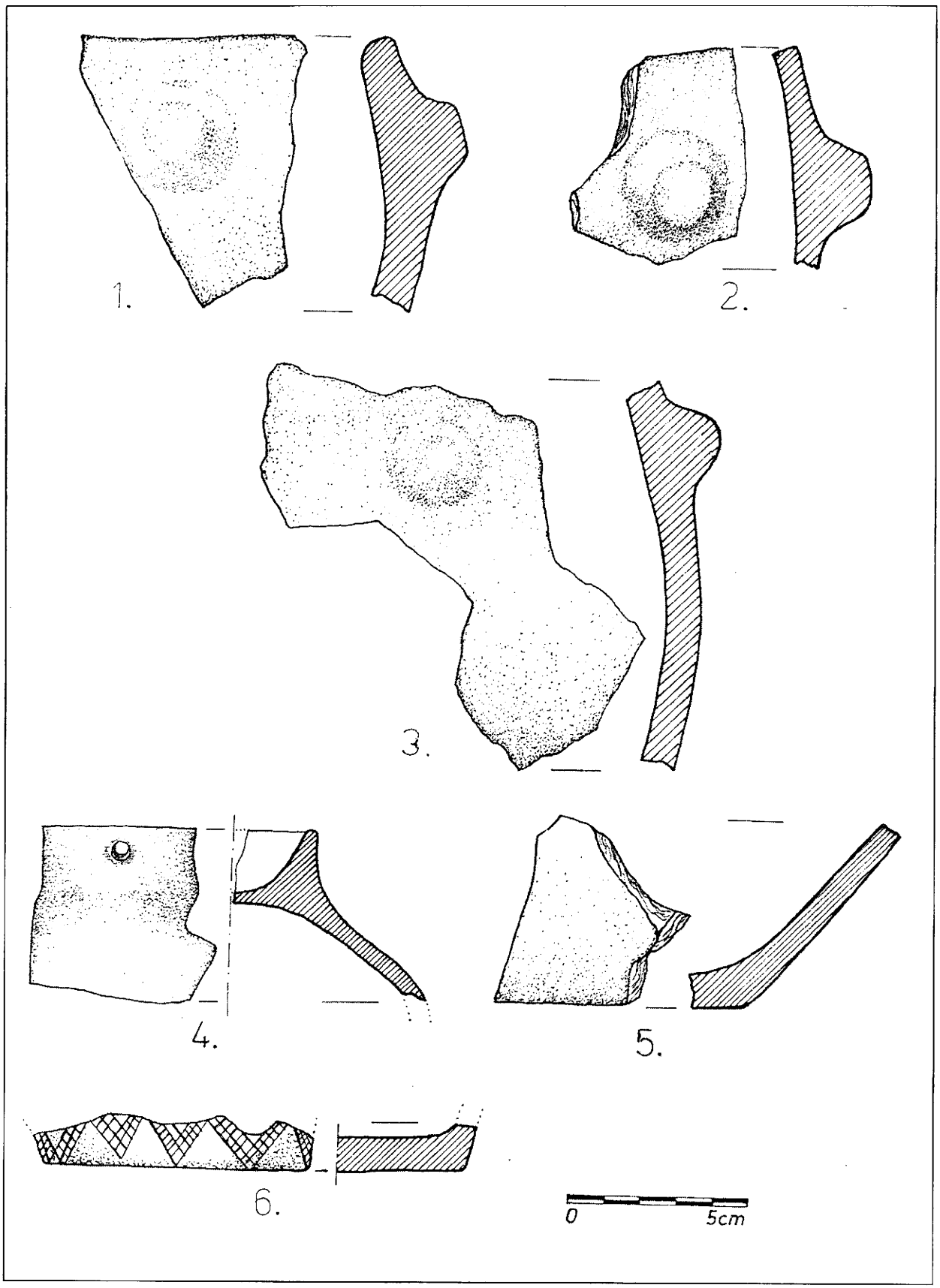

6. ábra. 1–6. Mezőzombor–Temető: 9/A. gödör

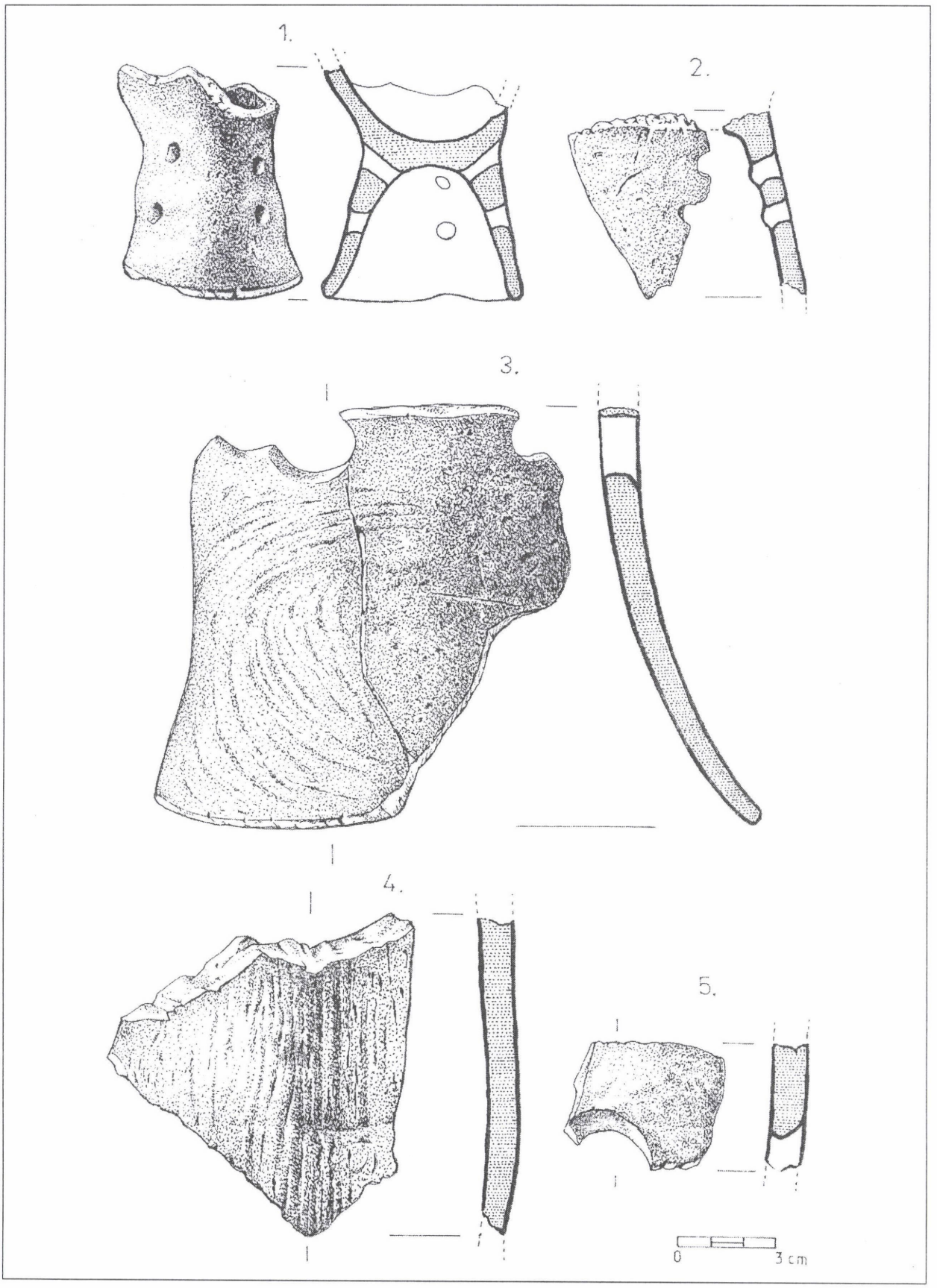

7. ábra. 1–5. Mezőzombor–Temető: 9/A. gödör

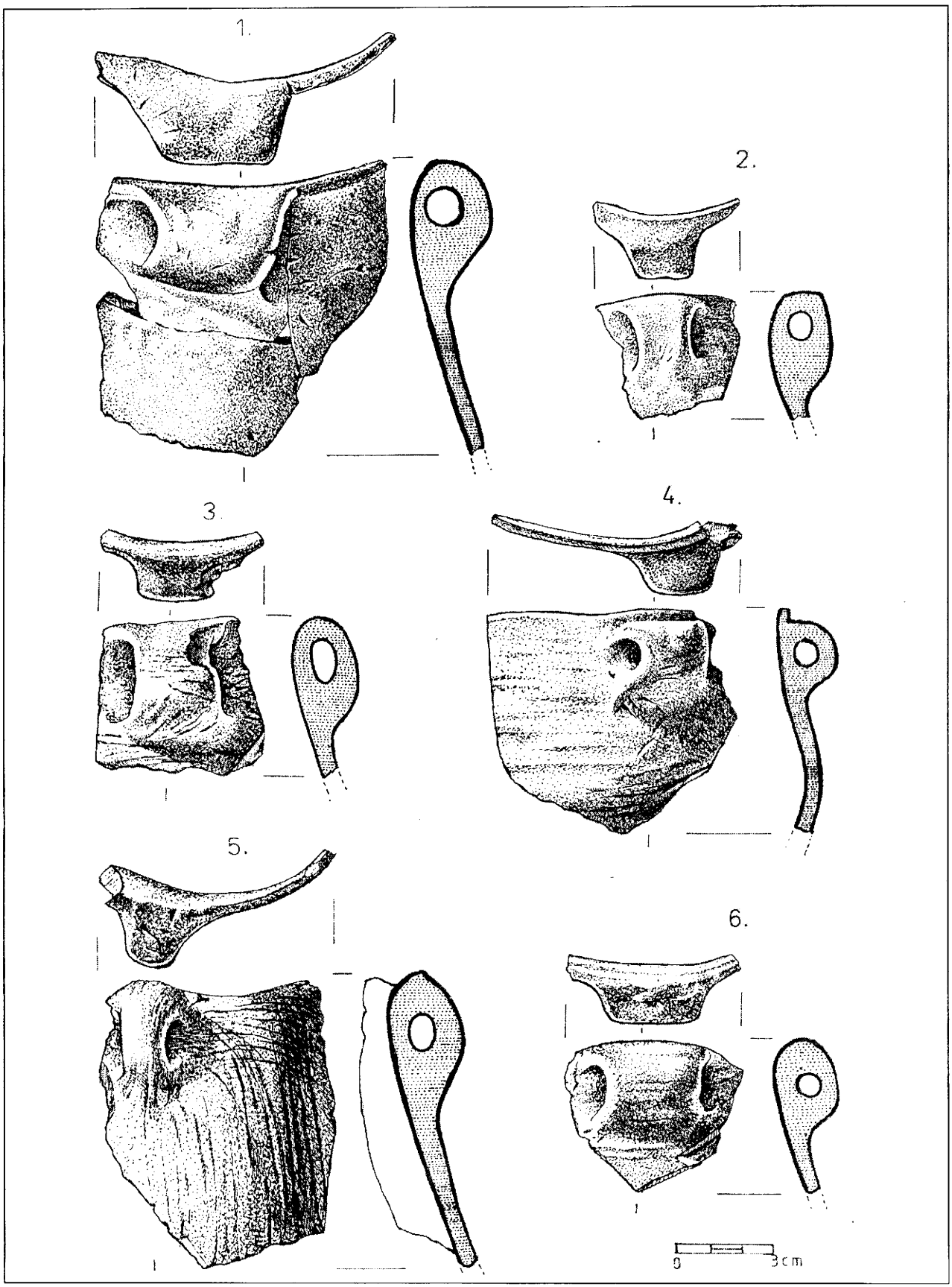

8. ábra. 1–4, 6. Mezőzombor–Temető: 9. gödör. 5. Mezőzombor–Temető: 9/A. gödör

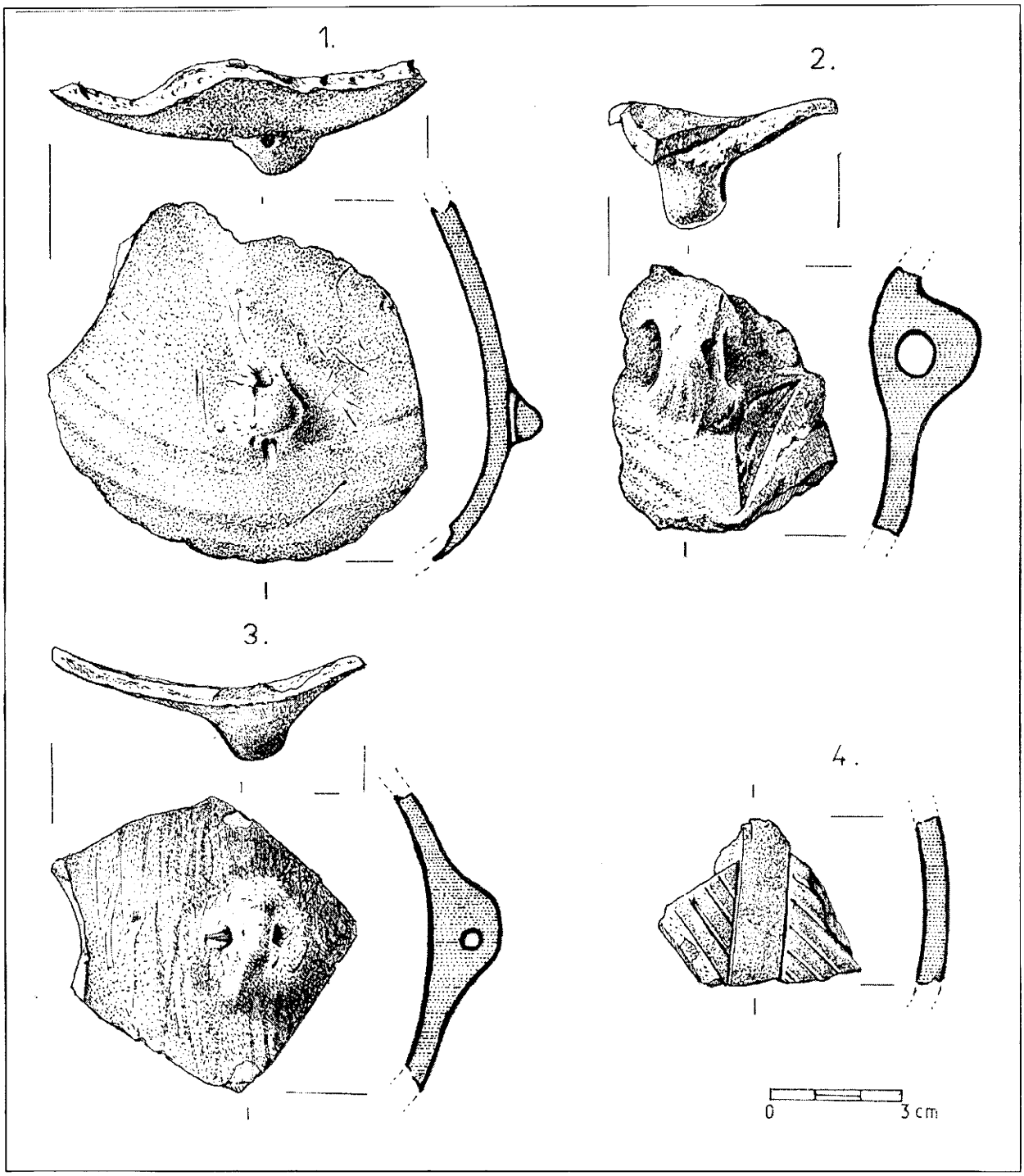

9. ábra. 1–4. Mezőzombor–Temető: 9. gödör

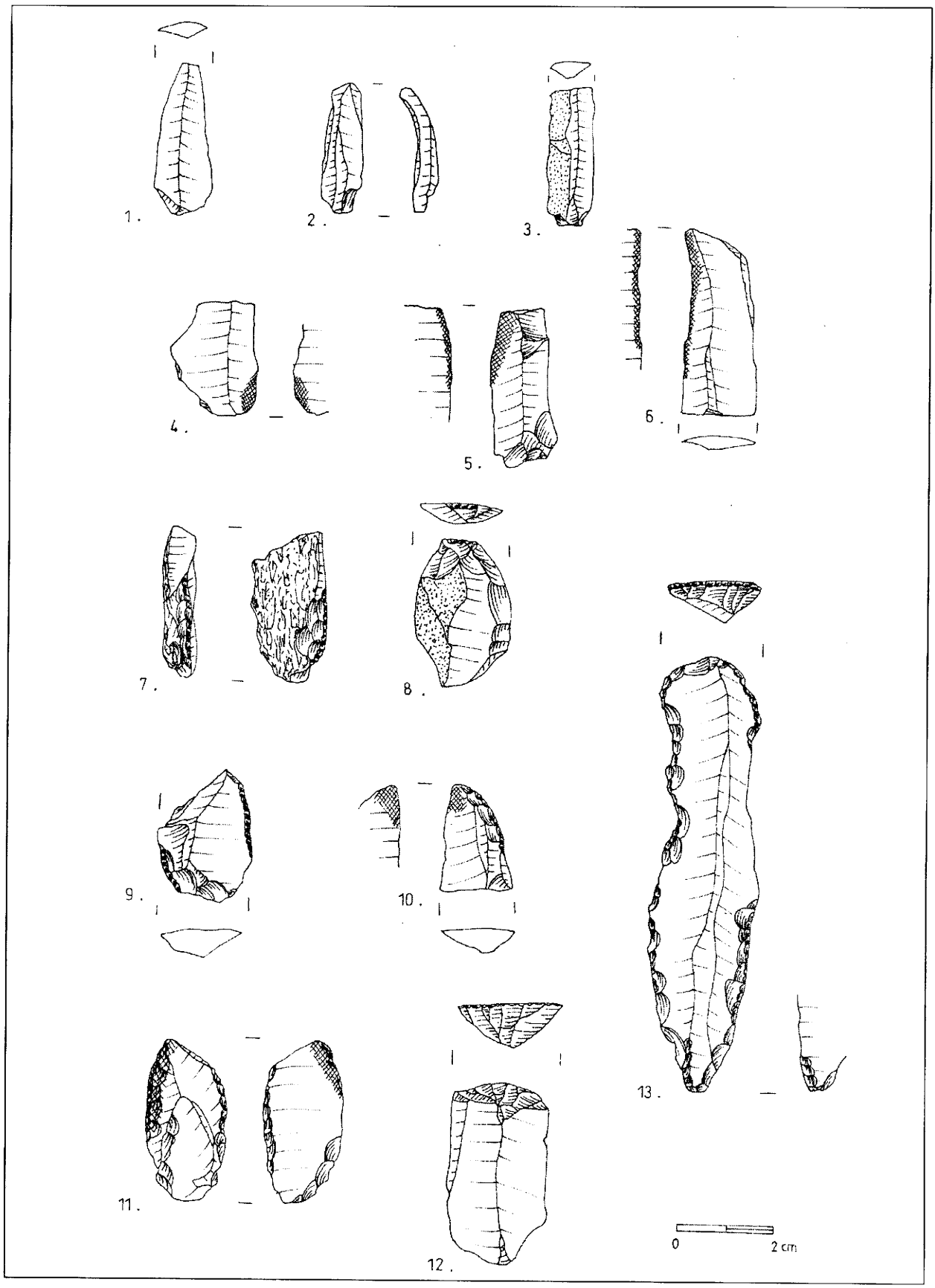

10. ábra. 1–13. Mezőzombor–Temető: pattintott kőeszközök

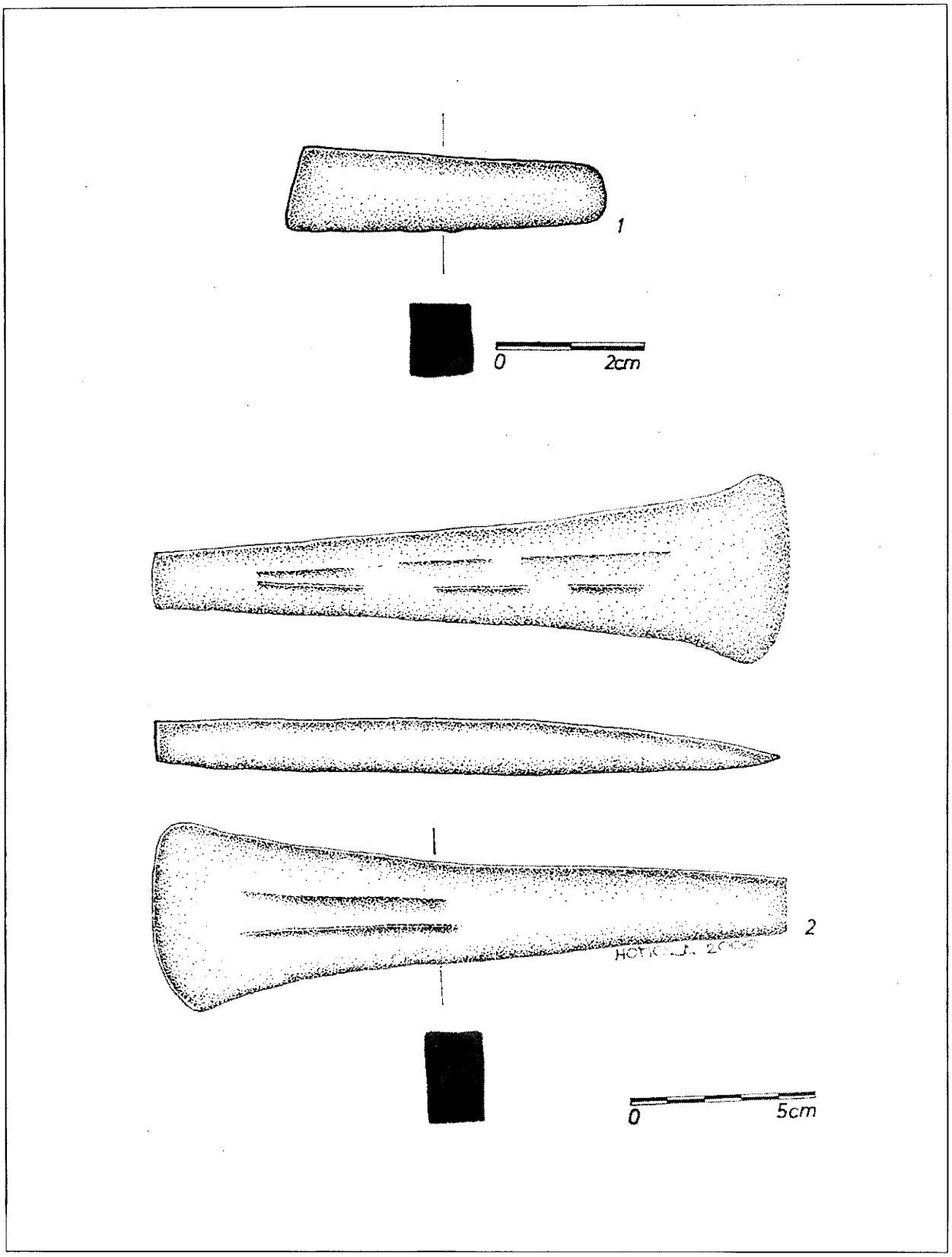

11. ábra. 1. Mezőzombor–Temető: Réz véső töredéke a 9/A. gödörből
2. Mezőzombor–Temető: A szórványként előkerült réz laposbalta

RÓBERT PATAY

TRACES OF THE BODROGKERESZTÚR CULTURE IN MEZŐZOMBOR

In the June of 2000, an excavation was carried out in the still operating cemetery of the settlement called Mezőzombor under the supervision of Judit S. Koós. During the course of the excavating work, the graves of the Füzesabony Culture, neolithic graves, the traces of a settlement belonging to the Bükk Culture, and also the traces of a settlement belonging to the Bodrogkeresztúr Culture were unearthed. There were two large size pits of irregular shape found, which contained potsherds from the Copper Age. Among the findings, the salient vessel and pot forms of the culture were identified. These included the rim and shoulder shards of milk-jug shaped vessels, some of them even with handles, bits of a flowerpot shaped vessel, shards of tubular supports, several characteristic wart-ornaments, fishnet pattern shards and dotted-line frame fishnet pattern shards, and a number of stone implements. The shape and ornamentation of several potsherds remind us of the characteristics of the Early Copper Age Tiszapolgár Culture and its Kisrétpart Group. We also uncovered a piece of a copper chisel in one of the excavated objects. A symmetrical copper axe of the Felsőgalla type was discovered at the site as a sporadic find. The findings belong to the earliest phase of the culture, to Bodrogkeresztúr A horizont.

PATAY RÓBERT
ÁRPÁD MÚZEUM
2300 RÁCKEVE
KOSSUTH U. 34.

TÓTH KATALIN

A MAKÓ–KOSIHY–ČAKA-KULTÚRA TELEPÜLÉSEIRŐL

A következőkben a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra településeiről való ismereteinket szeretném bővíteni néhány újabb Csongrád megyei feltárás tapasztalatai alapján. A hangsúlyt a települések szerkezetére, a településrészleteken előkerült objektum típusokra és a korszak településkutatásának gyakorlati problémáira helyezem.

Általánosan elfogadott vélemény, hogy a népesség települései sem intenzív megtelepedésre, sem sűrűn lakottságra nem utalnak, a kultúra emlékanyagát szinte kizárólag gödrökből ismerjük (Csányi 1996, 52). Vitathatatlan, hogy a népesség eddig ismert és közölt településeinek egy részére az jellemző, hogy a településjelenségek száma igen alacsony, gyakran viszonylag nagy feltárt felületen is mindössze néhány – általában 1–5 – gödör kerül elő.[1] Valószínű, hogy ezek a telepek inkább átmeneti, alkalmi szálláshelyek voltak, nem hosszabb ideig tartó megtelepülésre szolgáló lakóhelyek (Csányi 1996, 53; Szathmári 1999, 69). A telepjelenségek „szórványos" voltát azzal magyarázzák, hogy a népesség – nagyállattartó életmódjával összefüggésben – gyakori és gyors helyváltoztatásra rendezkedett be (Ecsedy 1995, 18; Csányi 1996, 56).

Azonban úgy gondolom, hogy mindenképpen jogos a közelmúltban Csányi Marietta majd Szathmári Ildikó által felvetett kérdés, miszerint a telepjelenségek ilyen nagy fokú „szórványos" volta a kultúrára mindenütt jellemző sajátosság-e, vagy csak bizonyos földrajzi területekre szűkíthető jellegzetesség (Csányi 1996, 53; Szathmári 1999, 69). Legutóbb Szathmári Ildikó foglalkozott részletesen a témával (Szathmári 1999; Szathmári 1999a), az alábbiakban az általa felvetettekhez szeretnék kapcsolódni, újabb adatok bemutatásával. A kiindulópont, hogy – noha egyelőre viszonylag ritkán – a Makó–Kosihy–Čaka-kultúrában is előfordulnak olyan települések, amelyeken a feltárt településjelenségek száma magasabb a „szokásosnál." A néhány gödörből álló átmeneti szálláshelyek mellett számolnunk kell a kultúra „intenzívebb" településeivel is.[2] A népesség helyenként – valószínűleg a kedvező földrajzi környezet hatására – viszonylag hosszabb ideig tartó egy helyben tartózkodásra rendezkedett be.

A régebbről ismert feltárások közül ide sorolhatjuk a Kalicz-Schreiber Rózsa által Budapest-Aranyhegyi úton (Kalicz-Schreiber 1994), a Gazdapusztai Gyula által Csongrád-Saroktanyán (Gazdapusztai 1966), a Kalicz Nándor által Tarnabod-Berekalján (Kalicz 1998), valamint a Patay Pál által Tiszalúc-Sarkadon feltárt településrészletet (Szathmári 1999). Csongrád-Vidresziget jelentőségét mutatja a kultúrában máig egyedülálló ház (Kalicz 1984, 95, Taf. XXIII. 1). A kutatás a kultúrához sorolja a Csalog József által Kiskányán feltárt településrészletet is (Kalicz 1968, 80; Kalicz 1984, 95), mely földbe mélyített, tűzhelyes épületeivel és külső kemencéjével mindenképpen az „intenzívebb" településrészletek közé tartozik (Csalog 1941).[3] Szlovákia területéről a Čaka/Cseke (Točik–Paulík 1960; Vladár 1962; Vladár 1966, 255–256), Nové Zámky/Érsekújvár (Vladár 1966, 258) és Bajč/Bajcs lelőhelyen (Vladár 1966, 254) feltárt településrészleteket sorolhatjuk ide.[4]

1 Így például Szeghalom-Környén több mint 5000 m²-es felületen egy gödör (SZÉNÁSZKY 1988, 152), Gyomaendrődön 700 m²-es felületen szintén egy gödör (BONDÁR 1999, 47), Tiszakürt–Homoki-szőlő lelőhelyen több hektárnyi felületen 5 gödör (CSÁNYI 1996, 52) került elő. Jánosszállás, Katona-parton is viszonylag nagy területen folyt a feltárás, itt 5 kora bronzkori gödröt (KÜRTI 1974, 37), Kompolt-Kistéren szintén nagy felületen egy gödröt és két temetkezést találtak (GOGÂLTAN 1999, 171).

2 Az intenzív jelzőt természetesen viszonylagosan, a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra vonatkozásában értem, amelynek eddigi legnagyobb közölt hazai településrészletéről, Tiszalúc-Sarkadról 20 gödröt ismerünk (SZATHMÁRI 1999).

3 Véleményem szerint nem egyértelmű, hogy a lelőhely a Makó–Kosihy–Čaka-kultúrához tartozik. Ecsedy István már 1979-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a bemutatott leletek jó részének párhuzamait a Somogyvár–Vinkovci-kultúra telepein is megtaláljuk. Úgy vélte, hogy Kiskánya további kutatása során számolhatunk a Somogyvár–Vinkovci-kultúra jellegzetes típusainak előkerülésével (ECSEDY 1979, 108). Ezt a csípett díszítésű házikerámia jelenléte is megerősíti a kiskányai anyagban (CSALOG 1941, V. t. 6), ez ugyanis a Makó–Kosihy–Čaka-kultúrában nem fordul elő, a Somogyvár–Vinkovci-kultúrában viszont gyakran (BÁNDI 1980, 4. kép 6, 7).

4 Utóbbi 32 objektumával a kultúra eddig ismert legnagyobb – sajnos közöletlen – településrészlete. J. Vladár felhívta a figyelmet arra, hogy a lelőhelyen nem folyt ugyan igazi leletmentés, az objektumokról nem állnak rendelkezésre közelebbi adatok, de a J. Turbač által megmentett leletek zárt együttesekből származnak (VLADÁR 1966, 254).

Az utóbbi évek túlnyomórészt útépítésekhez kapcsolódó nagy felületű hazai feltárásai tovább gyarapították az „intenzívebb" településrészletek számát. Győr-Sopron megyében az M1 autópálya földmunkáihoz kapcsolódóan Figler András Táp-Borbapusztán 13 gödröt (Figler 1994), Abda-Hármasok lelőhelyen pedig néhány gödröt és egy lakóházat tárt fel (Figler 1996). Borsod megyében az M3 autópálya nyomvonalán Koós Judit leletmentésén Oszlár-Nyárfaszögön 20 gödör (Koós 1998; Koós 1999), Mezőkeresztes és Gelej között Wolf Mária leletmentésén 8–10 gödör került elő.[5] Valószínűleg a népesség „intenzívebb" településrészletei közé tartozik a Vecsés 56. lelőhelyen (Ferihegy-dűlő) 1998-ban feltárt településrészlet is (Dinnyés 2001, 77).[6]

A továbbiakban röviden bemutatom a népesség 3 olyan településrészletét, melyeket az elmúlt években tártunk fel Csongrád megyében.

1. CSONGRÁD-SERTÉSTELEP (Tóth 2001; Tóth 2001a)

Csongrád határában a Héjja István tulajdonában lévő sertéstelepen egy új sertésól építésének földmunkáihoz kapcsolódóan végeztünk leletmentést 1998. május 4. és 10. között. A lelőhely Csongrádtól DNy-ra 5 km-re található (1. kép), a Csongrádot és Felgyőt összekötő műúttól közvetlenül Ny-ra, a Vidre-ér K-i magaspartján, egy környezetéből jelentősen kiemelkedő dombháton. A leletmentés során 600 m^2-es felületen („A" felület) késő

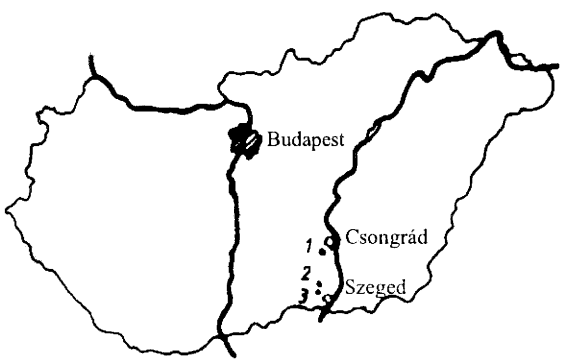

1. kép. A 3 bemutatott Csongrád megyei lelőhely földrajzi elhelyezkedése. 1. Csongrád-Sertéstelep; 2. Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék I. (M5 26/68. Nr. 33. lelőhely); 3. Szeged-Kiskundorozsma-Subasa (M5 26/73. Nr. 35. lelőhely)

bronzkori és Árpád-kori településjelenségek mellett a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra 7 gödrét – 4., 6., 8., 10., 14., 15. és 18. objektum – tártuk fel (2. kép 1). Az általunk megkutatott felület DK-i végétől közvetlenül DK-re 1998. július 8. és 15. között B. Nagy Katalin és V. Szabó Gábor végzett leletmentést. A szintén körülbelül 600 m^2-es felületen („B" felület) újabb két kora bronzkori gödör – a B 10. és B 11. számú – került elő (2. kép 2).[7]

Valamennyi feltárt kora bronzkori objektum gödör volt. A „B" felületen előkerült ugyan egy cölöpszerkezetes épület részlete, ennek keltezése azonban bizonytalan, a késő bronzkori telephez is tartozhatott. A gödrök zöme valószínűleg élelemtároló gödör volt, eredeti funkciójuk elvesztése után hulladékgödrökként használták őket. Enyhén vagy erősebben kiöblösödő, az aljuk felé szélesedő, függőleges vagy az aljuk felé lejtősen szűkülő oldalúak, egyenes aljjal. A 6. számú gödör felső részének betöltése apró paticsos volt, nagyobb paticsdarabok és egy egyik oldalán egyenesre simított tapasztásdarab is előkerült belőle. Valószínűleg egy kemence vagy épület omladékának egy részét dobták bele. A 4. számú gödör eredeti funkciója kérdéses. Utólag ezt is hulladékgödörként használták, de formája és réteges betöltése alapján elképzelhető, hogy eredetileg kút lehetett. Annak ellenére, hogy nem teljesen feltárt, méreteivel is kiemelkedik a többi gödör közül, feltárt részének átm.: 210 x 184 cm, m.: 100 cm.[8] Külön említést érdemel a 14. számú kiöblösödő oldalú, egyenes aljú, réteges betöltésű gödör, melynek ÉNy-i szélénél, a betöltés felső részében egy 2–3 éves gyermek csontváza került elő.[9] A településgödörben feltárt gyermekcsontváz tudomásom szerint jelenleg analógia nélkül áll a kultúra területén. A gödörről elképzelhető, hogy áldozati funkciója lehetett.

A kora bronzkori gödrök közül 6 a feltárt terület ÉK-i negyedében helyezkedett el, egymáshoz viszonylag közel. Egymástól való távolságuk 1 és 6 méter között változott. A 18. számú gödör ezektől elkülönülten, tőlük körülbelül 18 méterre, a terület DK-i felében került elő (2. kép 1). Ettől megközelítőleg 30 méter távolságra tárták fel a „B" felületen a B10. és B11. gödröt (2. kép 2). A két egymástól legmesszebbre lévő kora bronzkori gödör közötti távolság 85 méter. Hangsúlyozom azonban, hogy ezek a gödrök valószínűleg nem a

5 Az adatot Szathmári Ildikó közölte, az ásató szóbeli információjára hivatkozva (SZATHMÁRI 1999, 69).

6 A településrészletről csak említés szintjén tudunk. A lelőhelyen egy vízelvezető csatorna építése során 30 gödör került elő, melyek többsége az ásató szerint a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra egykori településrészletéhez tartozik (DINNYÉS 2001, 77).

7 A lelőhelyen feltárt késő bronzkori leletanyag feldolgozását V. Szabó Gábor végzi (SZABÓ 1999, 67).

8 Az objektum a K-i szelvényfal alá nyúlt, így a régészeti feltárással párhuzamosan folyó zsaluzási munkálatok miatt nem tudtunk rábontani.

9 A kormeghatározást Marcsik Antónia végezte, adatát ezúton is köszönöm.

telep szélét jelzik. Mivel a megkutatható terület behatárolt volt, a települést nem tudtuk teljesen feltárni. Kiterjedésére sem tudunk következtetni, hiszen a környező terület nagy része beépített. A gödrök elhelyezkedését figyelembe véve valószínűnek tarthatjuk, hogy a település minden irányban tovább folytatódik. A településrészlet szerkezete tehát viszonylag hosszan elnyúló és laza, a gödrök illetve gödörcsoportok között jelentős – 18–30 méter – a távolság.

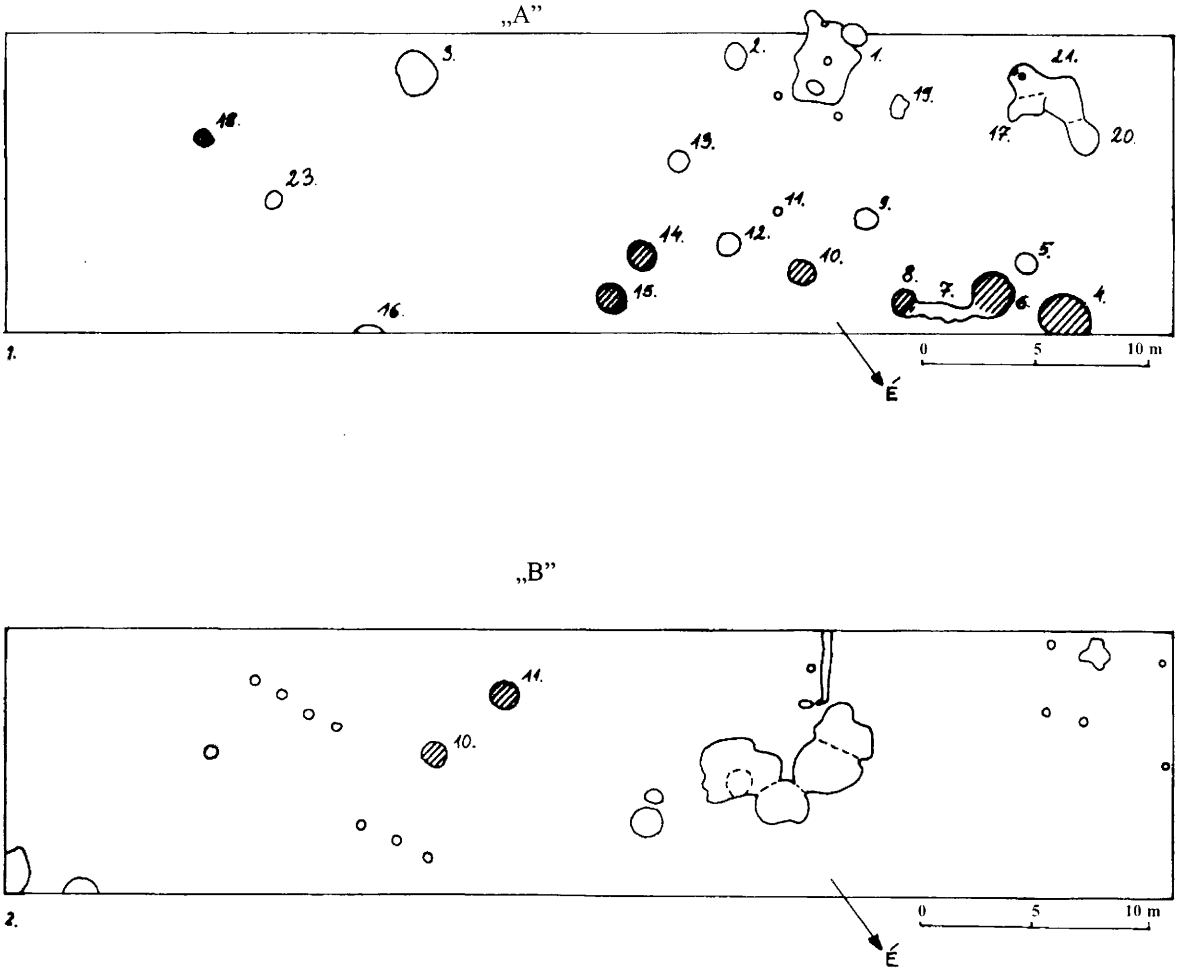

2. kép. 1. A Csongrád-Sertéstelepen 1998 májusában feltárt „A" felület összesítő térképe; 2. a Csongrád-Sertéstelepen 1998. júliusában feltárt „B" felület összesítő térképe

2. SZEGED-KISKUNDOROZSMA-NAGYSZÉK I. (M5 28/68. Nr. 33. lelőhely)

Az M5 autópálya Csongrád megyei nyomvonalán Szalontai Csabával végzett előzetes régészeti leletmentéseink során is előkerült a népesség két településrészlete. A 26/68. (Nr. 33.) lelőhely Szeged-Kiskundorozsmától ÉNy-ra 1,5 km-re található (1. kép), a Nagyszék nevű határrészben, a Maty-ér egykori ágának Ny-i oldalán húzódó magasparton. Az 1999. július 1. és november 25. között végzett leletmentés során egy késő népvándorlás kori (?) és egy Árpád-kori település részlete mellett a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra 8 gödrét – 40–43., 49., 51–52. és 55. objektum – tártuk fel. (Szalontai–Tóth 2003, 63–67) Valamennyi élelemtároló- illetve hulladékgödör volt, kiöblösödő, az aljuk felé szélesedő vagy szűkülő oldallal, egyenes aljjal.

A kora bronzkori település részlete a feltárt 26 770 m^2-es, megközelítőleg É–D irányban húzódó felület D-i harmadában került elő (3. kép). Az autópálya nyomvonalába eső részének É-i és D-i szélét meghatároztuk, É–D irányú kiterjedése 82 méter.[10] Az autópálya nyomvonalán túlnyúló, Ny–

10 Ezt azért jelenthetem ki ilyen határozottan, mert a 26/68. (Nr. 33.) lelőhely D-i széléhez közvetlenül csatlakozott a 26/72. (Nr. 34.) lelőhelyünk, melyet szintén feltártunk (SZALONTAI–TÓTH 2000).

K irányú kiterjedését nem ismerjük, tehát itt sem teljesen feltárt településről van szó. Az ásatási területünkön ÉNy–DK irányban keresztülhúzódott egy egykori, kisebb patakmeder, melynek vize a Maty-érbe folyt. Ezen meder két partján helyezkedtek el a kora bronzkori gödrök, 3 csoportban (4. kép). Egymás közelében kisebb csoportot alkotott a 40., 41., 42. és 43. gödör. Ezektől ÉNy-ra 40 méterre tártuk fel a 49. gödröt, ettől DNy-ra 25 méterre pedig az 55. számút. A négyes gödörcsoporttól DNy-ra megközelítőleg 50 méterre került elő 2 újabb kora bronzkori gödör – az 51. és 52. számú –, egymástól 10 méter távolságra. A településrészlet szerkezete tehát itt is hosszan elnyúló és laza. A gödrök, illetve 2–4 gödörből álló gödörcsoportok között 25–50 méter a távolság. Ez a fajta településszerkezet ezen a lelőhelyen figyelhető meg a legtisztábban, hiszen az ásatás D-i harmadában – néhány bizonytalan korú cölöplyuktól és két gödörtől eltekintve – csak kora bronzkori objektumok kerültek elő.

3. SZEGED-KISKUNDOROZSMA-SUBASA (M5 26/73. Nr. 35. lelőhely)

Az M5 autópálya nyomvonalán a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra egy másik településrészletét is feltártuk (M5 26/73. Nr. 35. lelőhely) Szeged-Kiskundorozsmától Ny-ra 1 km-re (1. kép), a subasai határrészben, szintén a Maty-ér egykori ágának Ny-i oldalát kísérő magasparton. A két idényben – 1998. május 13. és június 19., valamint 2000. április 10. és június 16. között – végzett leletmentés során egy kora bronzkori, egy Árpád-kori és egy késő középkori-újkori település részlete, egy kora bronzkori hamvasztásos temetkezés, egy bizonytalan korú kettős csontvázas temetkezés, valamint egy szintén bizonytalan korú, a Maty-ér egykori ágán átívelő „híd" maradványai kerültek elő. (Szalontai–Tóth 2003a, 83–96)

A kora bronzkori település részlete a feltárt 20 900 m^2-es felület É-i felében helyezkedett el (6–7. kép). Ezen a szakaszon az autópálya Ny-i szélét majdan kísérő erdősáv miatt 110 méter széles, megközelítőleg É–D irányú sávot kutathattunk meg. Ezen sáv K-i felében húzódott az autópálya nyomvonalával közel párhuzamosan a Maty-ér medre.[11] A kora bronzkori népesség közvetlenül a meder Ny-i partjára települt. Településük nyomvonalba eső részének É–D irányú kiterjedése 130 méter. A feltárt felülettől északra, a nyomvonaltól közvetlenül nyugatra lévő dombon a felszínen kora bronzkori cserepeket találtunk, tehát észak felé a nyomvonalon kívül a település tovább folytatódik.[12] A gödrök elhelyezkedését figyelembe véve a település nyugat felé valószínűleg szintén tovább folytatódik, hogy meddig, azt a terület beépítettsége miatt nem tudjuk. A Maty-ér K-i partján sem a felszínen, sem a kutatóárkunkban nem találtuk nyomát a településnek.

Az objektumok közül 26 – az 1., 3–5., 11., 35., 37., 74., 82., 107–108., 116., 124., 131–132., 135–136., 139., 149–151., 156., 169., 180–181. és 188. számú – gazdag leletanyaga révén egyértelműen a kora bronzkori településhez tartozik.[13] A gödrök egy részének keltezése azonban bizonytalan, mert jó néhányból mindössze egy-két apró kora bronzkori cseréptöredék került elő. Ezekről nem dönthető el egyértelműen, hogy kora bronzkoriak-e, vagy az – általában nagyon kevés leletanyagot tartalmazó – késő középkori-újkori gödrök betöltésébe keveredett néhány korábbi cserép. A településszerkezet vizsgálatakor csak a kétséget kizáróan kora bronzkori objektumokat veszem figyelembe. A településrészlet ÉNy-i részén kisebb csoportot alkotott az 1., 3–5. és 11. gödör. Ezen gödörcsoporttól körülbelül 35 méterre DK-re került elő két újabb kora bronzkori gödör (a 35. és 37. számú), egymástól 8 méterre (6. kép). Ezektől D-re körülbelül 35 méterre találtuk meg a következő két kora bronzkori gödröt (a 74. és 82. számút), egymástól 8 méterre. Ezen két gödörtől DNy-ra körülbelül 40 méterre tártuk fel a legintenzívebb objektumcsoportosulást. Egy kb. 10 x 30 méteres felületen 14 kora bronzkori objektum (a 107–108., 116., 124., 131–132., 135–136., 139., 149–151., 156. és 169. számú) jelentkezett. Ezen csoporttól D-re 20 méterre került elő a településrészlet legdélebbi, 3 gödörből (180–181. és 188. objektum) álló gödörcsoportja (7. kép). A településrészlet szerkezete tehát még az előzőeknél is hosszabban elnyúló és laza, a gödörcsoportok között 20–40 méter a távolság.

A kora bronzkori objektumok zöme méhkas alakú, az alja felé szűkülő vagy kiöblösödő oldalú, egyenes aljú élelemtároló- illetve hulladékgödör volt. A gödrökön kívül feltártunk egy külső ke-

Ezen a lelőhelyen kora bronzkori településobjektumok már nem kerültek elő, azonban a tárgyalt településrészlet D-i szélétől D-re 800 méterre feltártuk a Makó-Kosihy–Čaka-kultúra 3 urnás temetkezését.

11 Természetesen a mederrészt nem tártuk fel.

12 A nyomvonalon kívül eső településrészt az előzetes leletmentés keretében nem tárhattuk fel, a nyomvonalon belül húzott kutatóárkok üresek voltak.

13 A település nyomvonalba eső D-i szélétől D-re körülbelül 60 méterre feltártuk a népesség egy urnás temetkezését is (234. objektum).

mencét is, tapasztott aljú előtérgödörrel (150–151. objektum). Az előtérgödör sározását 5 alkalommal megújították. Igen figyelemre méltó a külső kemence előkerülése, hiszen a kultúra településeiről alig van adatunk kemencékről és tűzhelyekről.[14] A kemence jelenléte a településen stabilabb egy helyben való berendezkedésre utal, az előtérgödör sározásának többszöri gondos megújítása ezt még inkább alátámasztja.

A TELEPÜLÉSRÉSZLETEK KÖZÖS JELLEMZŐI ÉS KÜLÖNBSÉGEIK

A településrészletek rövid bemutatása után összefoglalom közös jellemzőiket, valamint a közöttük lévő különbségeket.

1. Mindhárom településrészlet a kultúra „intenzívebb" településrészletei közé tartozik, melyeken a településjelenségek száma viszonylag nagy. Csongrád-Sertéstelepen 9, Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszéken 8, Szeged-Kiskundorozsma-Subasán pedig 26 kora bronzkori településobjektum került elő.[15]

2. Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszéken csak élelemtároló- illetve hulladékgödröket tártunk fel, Csongrád-Sertéstelepen és Szeged-Kiskundorozsma-Subasán azonban egyéb funkciójú objektumokat is. Csongrád-Sertéstelepen egy feltehetően áldozati funkciójú gödröt gyermekcsontvázzal, Szeged-Kiskundorozsma-Subasán pedig egy kemencét a hozzá csatlakozó előtérgödörrel.[16]

3. Egyik településrészleten sem került elő épületmaradvány, ugyanakkor mindhárom lelőhelyen több gödörben találtunk paticsokat és tapasztásdarabokat, melyek elpusztult házakra vagy kemencékre utalnak. Csongrád-Sertéstelepen néhány edényégetés során képződött salakdarabot is találtunk, ezek közvetetten azt jelzik, hogy a településen kerámiaégetés folyt.[17]

4. A településrészletek szerkezete hasonló volt, hosszan elnyúló és laza. Hogy milyen nagymértékben, azt jól érzékeltetik a konkrét számadatok. Csongrád-Sertéstelepen 1200 m^2-en jelentkezett a 9 gödör, Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszéken közel 5000 m^2-en került elő a 8 gödör, Szeged-Kiskundorozsma-Subasán pedig körülbelül 7000 m^2-es felületen tártuk fel a 26 objektumot.[18]

5. Némi különbség mutatkozik a településrészletek között a gödörcsoportokat alkotó gödrök számában. Míg Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszéken 2–4 gödör alkotott egy-egy csoportot, addig Csongrád-Sertéstelepen előkerült egy 6 gödörből álló csoportosulás, Szeged-Kiskundorozsma-Subasán pedig egy 5 és egy 14 objektumból álló csoportosulás is. Ez utóbbit a külső kemence és a körülötte lévő gödrök alkották.

6. A települések közös vonása, hogy egyik sem teljesen feltárt, azonban a telepek egészére vonatkozóan a 3 feltárás esetében különböző mennyiségű és minőségű információval rendelkezünk. Csongrád-Sertéstelepen a település egyik szélét sem tudtuk meghatározni. Tulajdonképpen kétszer 600 négyzetméternyi téglalap alakú felületet tártunk fel egy ismeretlen nagyságú település valamely, nem meghatározható részén. Erről a településről rendelkezünk a leginkább esetleges – „véletlenszerű" – információkkal. Szeged-Kiskundorozsma-Nagy-

14 Nyergesújfalun egy kissé szabálytalan kör alakú, földbe mélyített épületben tártak fel egy többszörösen megújított tűzhelyet (VADÁSZ–VÉKONY 1979, 59). Tiszalúc-Sarkadon is előkerült egy enyhén kiégett külső kemence tapasztott sütőfelülettel. Szathmári Ildikó nem tekinti a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra településéhez tartozónak, arra hivatkozva, hogy a kora bronzkori objektumoktól távol, rézkori környezetben került elő. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a szájnyílásánál kora bronzkori kerámiatöredékeket találtak, valamint az ásató, Patay Pál kora bronzkorinak határozta meg az objektumot (SZATHMÁRI 1999, 69). Tehát nem zárhatjuk ki, hogy a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra településéhez tartozhatott. Csongrád megyében 2000-ben a kultúra egy másik településrészletén – Kiszombor-Nagyszentmiklósi út, 28/7. lelőhely –, Kürti Béla feltárásán is előkerült két külső kemence. Szíves szóbeli közlését köszönöm. Mint már említettem, a Kiskányán feltárt külső kemence és építményekkel védett tűzhelyek (CSALOG 1941) kultúrához sorolása véleményem szerint kérdéses. Néhány közvetett adattal is rendelkezünk tűzhelyekre, kemencékre vonatkozóan. Kompolt-Kistéren a 7. objektumban paticsrögök, egy agyag tűzhely peremtapasztása és egy másik ívelt agyag tapasztás került elő (BÁNFFY–GOGÂLTAN–HORVÁTH–NAGY–VADAY 1999, 20, 95. t. 1–2). Budapest-Aranyhegyi úton az egyik gödör felső részében sárga és vörös égett tapasztásrétegek, alsó részében tűzhelymaradványok voltak (KALICZ-SCHREIBER 1994, 41). Domonyban az egyik hulladékgödör tűzhely darabjait tartalmazta (KALICZ 1968, 81). Nové Zámky/Érsekújvár lelőhelyen a 8. objektumban egy kemence hamus, kormos omladékrétegét figyelték meg (VLADÁR 1966, 258). Čaka/Cseke lelőhelyen is előkerültek kemencéből származó tapasztásdarabok (VLADÁR 1966, 266).

15 Elképzelhető, hogy Szeged-Kiskundorozsma-Subasán még ennél is nagyobb volt a kora bronzkori objektumok száma, hiszen lehetséges, hogy a néhány kora bronzkori cserepet tartalmazó gödrök egy része is a kora bronzkori telephez tartozott.

16 Elképzelhető, hogy a Csongrád-Sertéstelepen feltárt 4. számú objektum kút lehetett.

17 Kerámiaégetésre utaló jelenségeket Čaka/Cseke lelőhelyen is megfigyeltek. Két gödörben nagy mennyiségű rosszul kiégett és másodlagosan megégett cseréptöredéket találtak (VLADÁR 1966, 255–256, 265–266). A Battonya-Fővezeték II. lelőhelyen feltárt 1. számú gödörben, valamint a Mezőgyán-Gépműhely lelőhelyen feltárt gödörben előkerült cserepek egy része szintén deformálódott volt a másodlagos égéstől (SZÉNÁSZKY 1988, 146).

18 A gödrök kisebb-nagyobb csoportokat alkottak, az egymástól 20–50 méterre lévő gödörcsoportok között jókora „üres felületek" jelentkeztek.

széken egy ÉNy–DK irányú patakmeder két partján húzódó településből ismerünk egy 60 méter széles, É–D irányú „metszetet", ami azonban valószínűleg „nem a legjellemzőbb metszete" a településnek. Szeged-Kiskundorozsma-Subasán volt a legszerencsésebb a viszony a feltárt terület és a kora bronzkori település elhelyezkedése között, hiszen egy É–D irányban húzódó településből ismerünk egy 60 méter széles, megközelítőleg É–D irányú sávot. Emellett a terepbejárási adatok és néhány kutatóárok alapján részben meg tudjuk határozni a telep folytatódásának irányát is. Az ásatási és a felszíni megfigyeléseink alapján a település kb. 350 méter hosszan húzódott a Maty-ér Ny-i magaspartján.[19] Tehát a legtöbb információval erről a telepről rendelkezünk, azonban hangsúlyoznunk kell, hogy ezek is csak részinformációk.

A KORSZAK TELEPÜLÉSKUTATÁSÁNAK GYAKORLATI PROBLÉMÁI

A települések vizsgálatánál mindenképpen figyelembe kell vennünk, hogy a közölt egyes, elszigetelt objektumok nagy része véletlenül, kisebb földmunkák során került elő, melyek esetében nem volt lehetőség arra, hogy környezetüket megkutassák.[20]

Az esetek zömében – már amelyekről vannak információink – az „intenzívebbek" közé sorolható településeken sem tárták fel a teljes telepet. Csongrád-Saroktanyán körülbelül 450 m^2-es felületen került elő a 12 gödör, Gazdapusztai Gyula hangsúlyozza, hogy a kora bronzkori település egy része a lelőhelyen végzett homokbányászás során valószínűleg elpusztult (Gazdapusztai 1966, 243). Tiszalúc-Sarkadon a kultúra objektumainak többsége a feltárt 10 522 m^2-es felület D-i, DK-i részén koncentrálódott, Szathmári Ildikó joggal feltételezi, hogy a telepet nem tárták fel teljesen (Szathmári 1999, 60). Tarnabod-Berekalján egy 100 x 50 m-es felületet szondáztak meg 7 kutatóárokkal, ez az ásatási módszer eleve kizárja azt, hogy a feltárt 12 gödör a teljes telepet reprezentálja (Kalicz 1998, 5). Csongrád-Vidreszigetről (Kalicz 1984, 95) és Budapest-Aranyhegyi útról (Kalicz-Schreiber 1994) nincsenek pontos információink a feltárt terület nagyságáról, az objektumok számáról és arról, hogy a településrészlet milyen mértékben feltárt.

Az igazán nagy felületű feltárások általában nagyberuházásokhoz – legtöbbször utak nyomvonalához – kötődnek, amelyeknél a feltárható felület szigorúan megszabott. Valószínűnek tarthatjuk, hogy az autópályák nyomvonalán végzett feltárások során – Táp-Borbapuszta, Abda-Hármasok, Oszlár-Nyárfaszög, Mezőkeresztes és Gelej közötti lelőhely – a Csongrád megyeihez hasonló lehetett a helyzet, tehát kicsi a valószínűsége, hogy a kora bronzkori telepeket teljesen feltárták.[21] A bemutatott két dorozsmai településrészlet jó példa arra, hogy nagyon nagy felületű feltárásoknál is igen szerencsés egybeesés szükséges a feltárható felület és a telep elhelyezkedése között ahhoz, hogy legalább részben hiteles képet nyerjünk a kultúra településeiről.

Ha az itt bemutatott laza és igen hosszan elnyúló településszerkezet a kultúra telepeinek legalábbis egy részére jellemző, ez magyarázatul szolgálhat arra vonatkozóan, hogy miért ennyire hézagosak és szórványosak az ismereteink a népesség településeiről. Ez a településszerkezet ugyanis jelentősen megnehezíti a telepek teljes feltárását. Mind a tervásatásoknál, mind a nagy, de megszabott felületű leletmentéseknél ritkán van mód arra, hogy 20–50 méter hosszú „üres felületeket" megkutatva próbáljuk követni a népesség telepein a gödörcsoportok folytatódásának irányát.[22]

A népesség településeinek és életmódjának vizsgálatában továbblépést egyrészt a teljességre törekvő településfeltárásoktól, másrészt a természettudományos vizsgálatok alkalmazásától várhatunk.

IRODALOM

19 Az ilyen hosszan elnyúló településrészlet nem egyedi a kultúrában. Nové Zámky/Érsekújvár lelőhelyen körülbelül 300 méter hosszan figyelték meg a népesség objektumait (VLADÁR 1966, 262).

20 Néhány példa: Battonya-Aradi út I. és Battonya-Fővezeték II. lelőhelyen gázvezeték ásásakor került elő 2–2 gödör, Mezőgyán-Gépműhely lelőhelyen szintén közmű árkának ásása során találtak egy gödröt (SZÉNÁSZKY 1988, 154). Ide sorolhatjuk a Kalicz Nándor által Domonyban feltárt két gödröt, a Bag-Peresdűlőn feltárt gödröt (KALICZ 1968, 78, 79), a Boldog-Vasútállomásról közölt, gépi földmunkák során előkerült, egy vagy két gödörből származó leleteket (KALICZ 1998, 13), valamint a Kunfehértó-Kovács-tanyáról ismert gödröt (TÓTH 1998, 57).

21 A lelőhelyekről közzétett előzetes jelentésekben összesítő térképeket nem közöltek (FIGLER 1994; FIGLER 1996; KOÓS 1998; KOÓS 1999), tehát a kora bronzkori gödrök elhelyezkedéséből nem tudunk következtetéseket levonni.

22 Az a tény, hogy egy adott lelőhelyen nagy felületet feltártak és a nagy felületen mindössze néhány a Makó–Kosihy–Čaka-kultúrához sorolható gödör került elő, önmagában még nem jelenti azt, hogy ennyire szórványosak a települések. Ehhez feltétlenül szükséges annak ismerete, hogy a kultúra objektumai a feltárt terület mely részén kerültek elő.

BÁNDI 1980 Bándi G.: *A Dunántúl korabronzkori civilizációjának kialakulásáról. – Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien.* Savaria 9–10 (1975–76) 1980, 81–92.

BÁNFFY–GOGÂLTAN–HORVÁTH–NAGY–VADAY 1999 Bánffy E.–Gogâltan, F.–Horváth F.–Nagy A.–Vaday A.: *Régészeti objektum- és anyagleírások.* In: Kompolt-Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. Heves megyei Régészeti Közlemények, Szerk.: Petercsák T.–Szabó J. J. Eger 1999, 13–128.

BONDÁR 1999 Bondár M.: *Rézkori és kora bronzkori településmaradvány Gyomaendrődön. – A Copper Age and Early Bronze Age settlement at Gyomaendrőd.* BMMK 20 (1999) 47–65.

CSALOG 1941 Csalog J.: *A „vučedol-zóki" típusú kerámia lelőhelyei Tolna Vármegyében. – Fundorte der Vucedol - Zóker Keramik in dem Komitat Tolna.* ArchÉrt 1941, 6–14.

CSÁNYI 1996 Csányi M.: *Újabb adat kelet-magyarországi kora bronzkorunkhoz (Teleprészlet Tiszakürt határában). – New data to the Early Bronze Age of East Hungary.* Tisicum 9 (1996) 45–75.

DINNYÉS 2001 Dinnyés I.: *Vecsés 56. lelőhely (Ferihegy-dűlő) szarmata sírjai. – Sarmatian graves at the Vecsés 56 site (Ferihegy-dűlő).* Régészeti kutatások Magyarországon 1998. – Archaeological Investigations in Hungary 1998. Budapest 2001, 77–85.

ECSEDY 1979 Ecsedy, I.: *Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. – A Somogyvár-Vinkovci kultúra szavai települése és a déldunántúli korabronzkor néhány kérdése.* JPMÉ 23 (1978) 1979, 97–136.

ECSEDY 1995 Ecsedy I. : *A bronzkor kezdete.* In: A bronzkor kincsei Magyarországon. Szerk.: Maráz B. Pécs 1995, 14–18.

FIGLER 1994 Figler, A.: *Die Fragen der Frühbronzezeit in Nordwest-Transdanubien. – Északnyugat-Dunántúl korai bronzkorának kérdései.* Zalai Múzeum 5 (1994) 21–38.

FIGLER 1996 Figler A.: *Adatok Győr környékének bronzkorához. – Angaben zur Bronzezeit in der Umgebung von Győr.* Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996) 7–29.

GAZDAPUSZTAI 1966 Gazdapusztai Gy.: *Korabronzkori lakótelep Csongrádon. – Eine frühbronzezeitliche Siedlung in Csongrád.* ArchÉrt 93 (1966) 241–248.

GOGÂLTAN 1999 Gogâltan, F.: *A bronzkori lelőhely értékelése.* In: Kompolt-Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. Heves megyei Régészeti Közlemények, Szerk.: Petercsák T.–Szabó J. J. Eger 1999, 171–177.

KALICZ 1968 Kalicz, N.: *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn.* ArchHung 45, Budapest 1968.

KALICZ 1984 Kalicz, N.: *Die Makó-Kultur.* In: Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans. Hrg: Tasić, N. Beograd 1984, 93–107.

KALICZ 1998 Kalicz N.: *A kora bronzkori Makó kultúra két települése Heves megyében. – Zwei Siedlungen der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur im Komitat Heves.* Agria 34 (1998) 5–32.

KALICZ-SCHREIBER 1994 Kalicz-Schreiber, R.: *Siedlungsfunde und ein Brandgrab der Frühbronzezeitlichen Makó-Kultúr in Budapest. – A korabronzkori makói kultúra telepleletei és hamvasztásos sírja Budapesten.* Zalai Múzeum 5 (1994) 39–59.

KOÓS 1998 Koós, J.: *Grabungen auf neueren Fundstellen der Makó-kultur in Nordostungarn.* In: The Early and Middle bronze age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24–28 September 1997. Red.: Ciugudean, H.–Gogâltan, F. Bibliotheca Musei Apulensis 8 (1998) 7–30.

KOÓS 1999 Koós J.: *Újabb adatok a kora bronzkori Makó-kultúra elterjedéséhez és időrendjéhez Északkelet-Magyarországon. – Neuere Angaben zur Verbreitung und zur Chronologie der Makó-Kultur in Nordostungarn.* HOMÉ 37 (1998–1999) 1999, 103–128.

KÜRTI 1974 ifj. Kürti B.: *Újabb adatok a Dél-Alföld korabronzkorához. – Neuere Angaben zur Frühbronzezeit der Süd-Tiefebene.* MFMÉ 1971/2 (1974) 29–52.

NOVOTNÝ 1955 Novotný, B.: *Slavónska kultúra v Československu. – Slawonische Kultur in der Tschechoslowakei.* SlovArch 3 (1955) 5–69.

SZABÓ 1999 V. Szabó G.: *A bronzkor Csongrád megyében. (Történeti vázlat a készülő régészeti állandó kiállítás kapcsán). – Die Bronzezeit im Komitat Csongrád. Eine historische Skizze anläßlich der künftigen ständigen Ausstellung. (Zusammenfassung). – The Bronze Age in country Csongrád. A Historical outline made on the occasion of the arrangement of the permanent archaeological exhibition. (Summary).* Múzeumi Füzetek – Csongrád 2 (1999) 51–117.

SZALONTAI–TÓTH 2003 Szalontai Csaba–Tóth Katalin: Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék I. (M5 26/68. Nr. 33. lelőhely). – Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék I (Site 26/68. M5 No. 33). In: Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. – On the road.Museum research along the intended route of the M5 motorway. Szerk.: Szalontai Csaba. Szeged, 2003. 63–67.

SZALONTAI–TÓTH 2003a Szalontai Csaba–Tóth Katalin: Szeged Kiskundorozsma-Subasa. (M5 26/73. Nr. 35. lelőhely). – Szeged-Kiskundorozsma-Subasa (Site 26/73. M5 No. 35). In: Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. – On the road. Museum research along the intended route of the M5 motorway. Szerk.: Szalontai Csaba. Szeged, 2003. 83–96.

SZATHMÁRI 1999 Szathmári, I.: *Beiträge zur frühbronzezeitlichen Geschichte von Nordostungarn – Siedlungsspuren der Makó- und Nyírség-Kultur in Tiszalúc-Sarkad (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). – Adatok Északkelet-Magyarország kora bronzkori történetéhez. A Makó- és a Nyírség-kultúra településnyomai Tiszalúc-Sarkadon.* JAMÉ 41 (1999) 59–99.

SZATHMÁRI 1999a Szathmári I.: *Adatok a kora bronzkori Makó kultúra kérdéséhez. – Beiträge zur Frage der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur.* Savaria 24/3 (1998–1999) 1999, 141–152.

SZÉNÁSZKY 1988 G. Szénászky J.: *Korai bronzkori leletek Békés megyéből. – Frühbronzezeitliche Funde aus dem Komitat Békés.* ArchÉrt 114–115 (1987–88) 1988, 141–155.

TOČIK–PAULÍK 1960 Točik, A.–Paulík, J.: *Výskum mohyly v Čake v rokoch 1950–51. – Die Ausgrabung eines Grabhü-*

gels in Čaka in den Jahren 1950–51. SlovArch 8 (1960) 59–124.

TÓTH 1998 Tóth K.: *Kora bronzkori leletek Bács-Kiskun megyéből. – Frühbronzezeitliche Funde im Komitat Bács-Kiskun.* MFMÉ – StudArch 4 (1998) 55–80.

TÓTH 2001 Tóth K.: *Előzetes jelentés a Csongrád-Sertéstelepen feltárt kora bronzkori településrészletről. – Preliminary report on the Bronze Age settlement fragment unearthead at Csongrád-Sertéstelep.* Régészeti kutatások Magyarországon 1998. – Archaeological Investigations in Hungary 1998. Budapest 2001, 25–36.

TÓTH 2001a Tóth K.: *Kora bronzkori településrészlet Csongrád határában. – Ein frühbronzezeitliches Siedlungsdetail in der Gemarkung von Csongrád.* MFMÉ-StudArch 7 (2001) 115–160.

VADÁSZ–VÉKONY 1979 V. Vadász É.–Vékony G.: *Tata története a jégkorszak végétől a római honfoglalásig.* In: Tata története I. (Az őskortól 1727-ig). Szerk: Bíró E. Tata 1979, 51–97.

VLADÁR 1962 Vladár, J.: *Nagyrévske sídlisko v Čake. – Nagyréver Siedlung in Čaka.* SlovArch 10 (1962) 319–340.

VLADÁR 1966 Vladár, J.: *Zur Problematik der Kosihy-Čaka-Gruppe in der Slowakei.* SlovArch 14 (1966) 245–336.

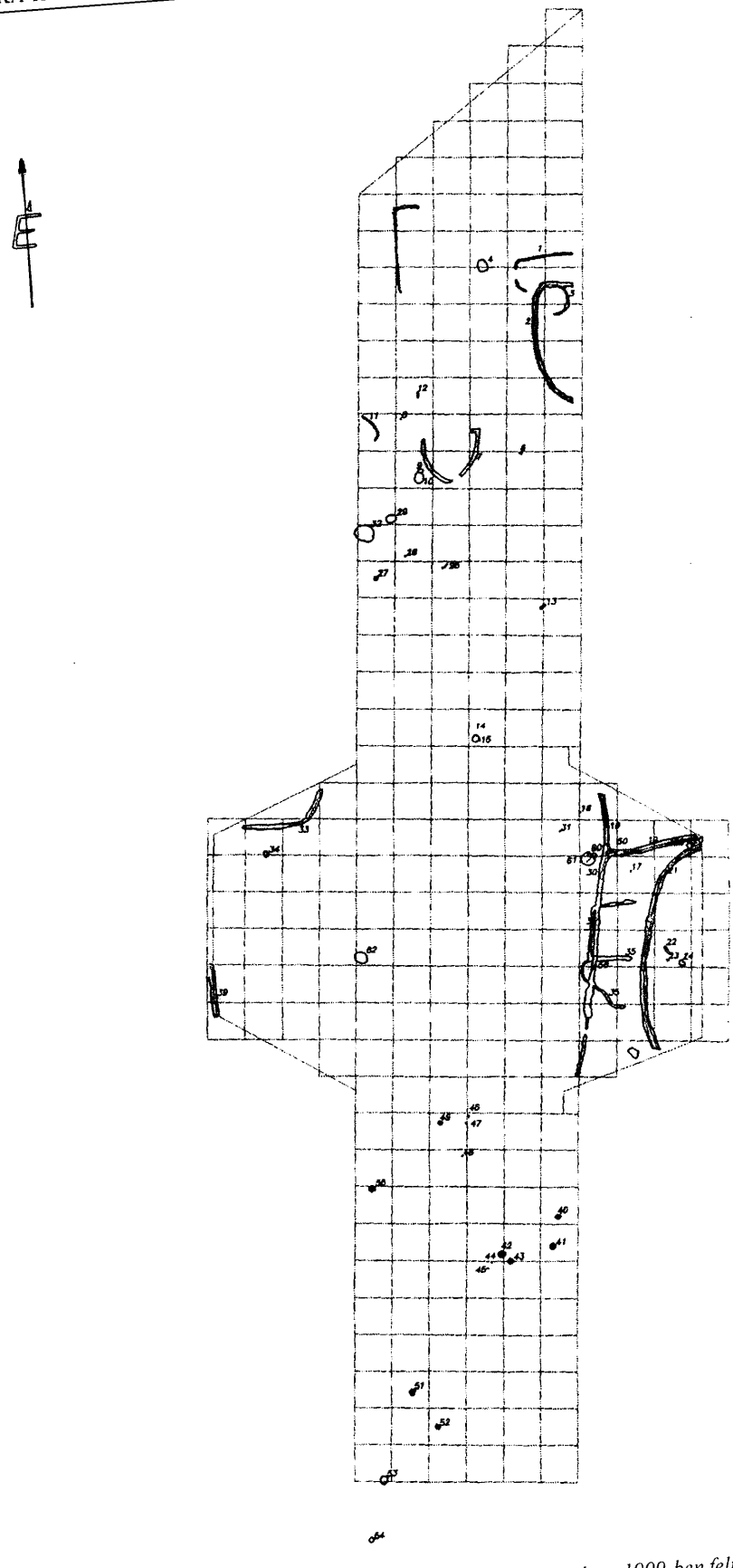

3. kép. A Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék I. (M5 26/68. Nr. 33.) lelőhelyen 1999-ben feltárt felület összesítő térképe

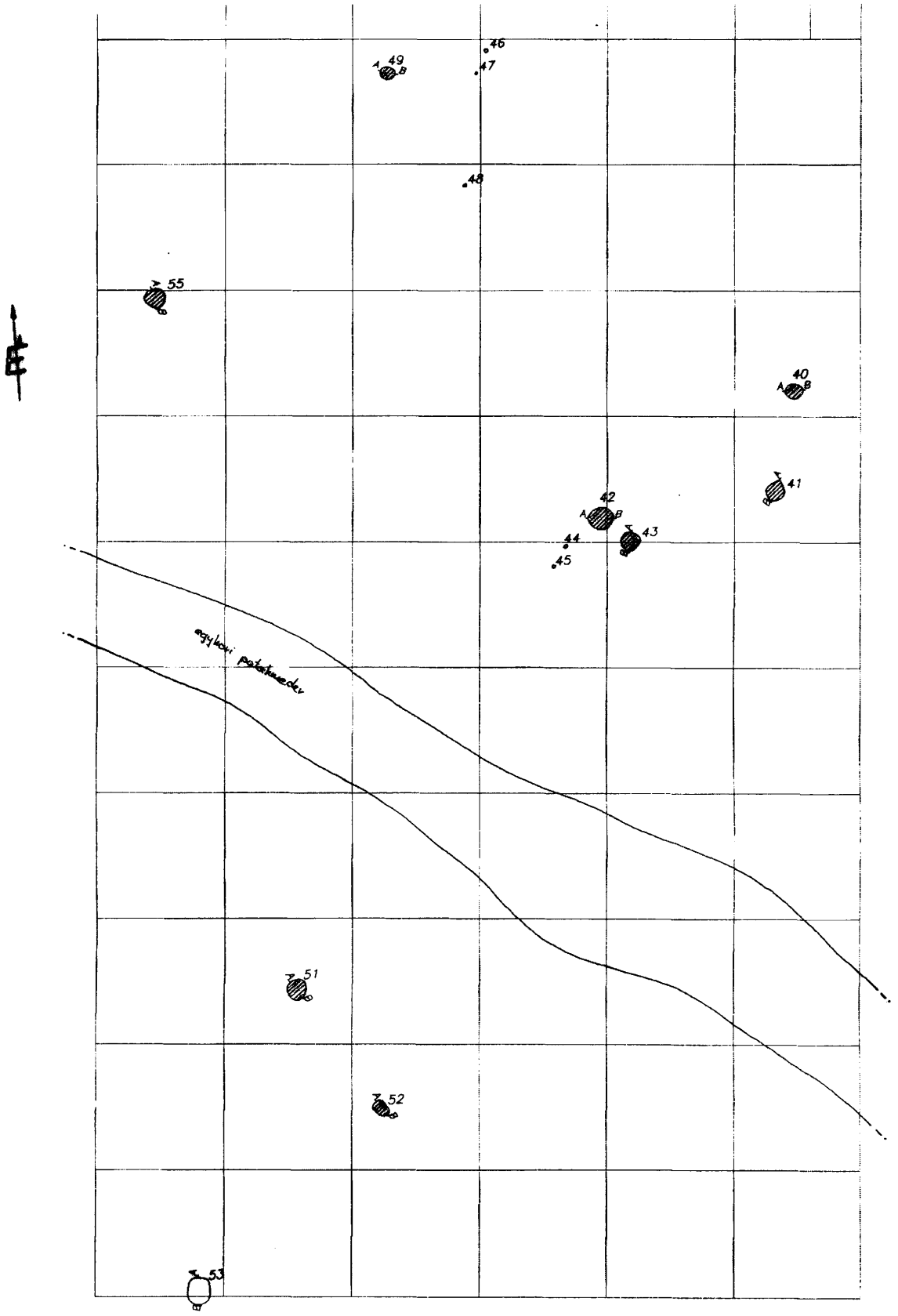

4. kép. A kora bronzkori gödrök elhelyezkedése a Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék I. (M5 26/68. Nr. 33.) lelőhelyen feltárt felület D-i harmadának összesítő térképén

5. kép. A Szeged-Kiskundorozsma-Subasán (M5 26/73. Nr. 35. lelőhely) 1998-ban és 2000-ben feltárt lelőhely összesítő térképe

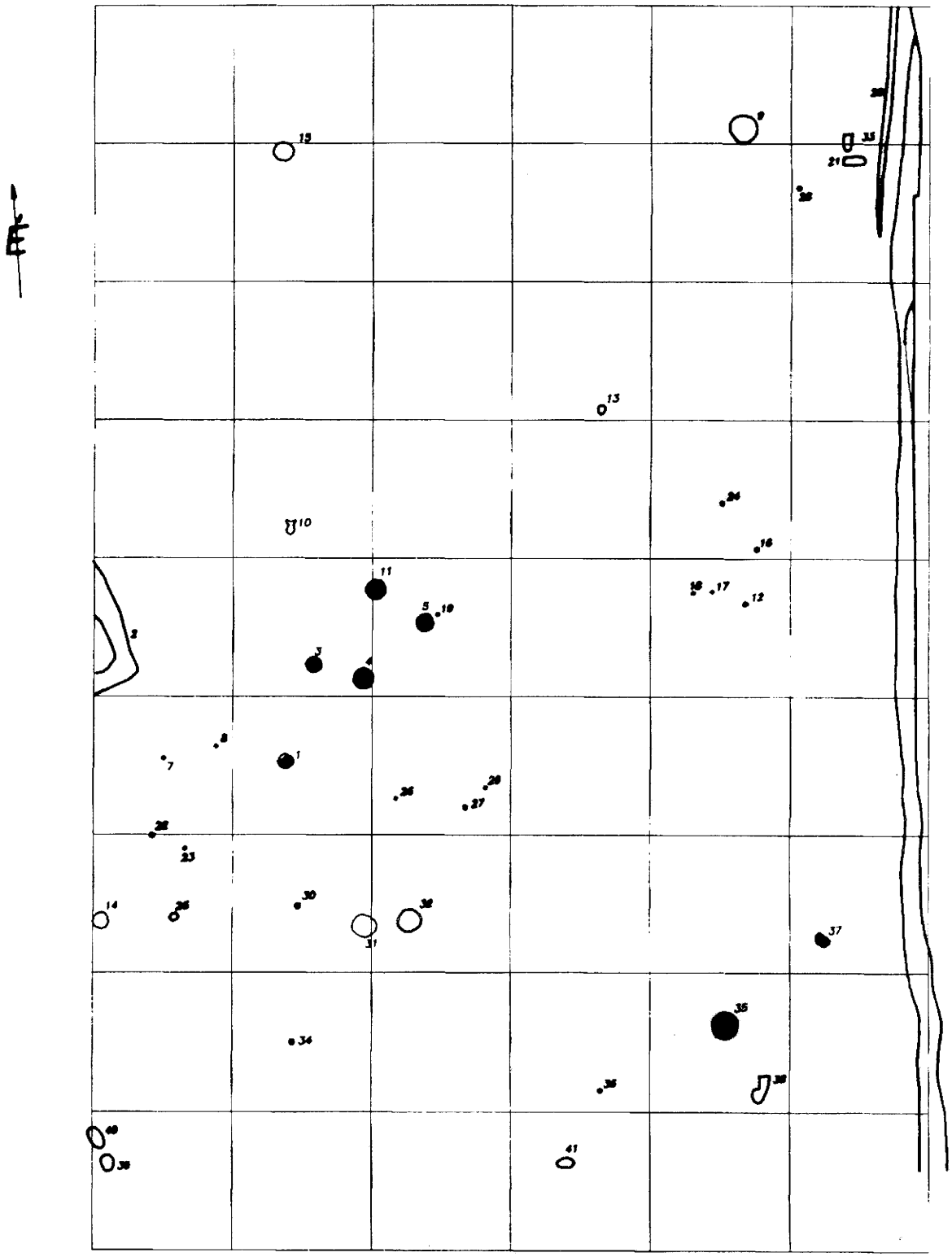

6. kép. A kora bronzkori objektumok elhelyezkedése a Szeged-Kiskundorozsma-Subasán (M5 26/73. Nr. 35. lelőhely) 1998-ban és 2000-ben feltárt lelőhely É-i harmadának összesítő térképén

7. kép. A kora bronzkori objektumok elhelyezkedése a Szeged-Kiskundorozsma-Subasán (M5 26/73. Nr. 35. lelőhely) 1998-ban és 2000-ben feltárt lelőhely középső harmadának összesítő térképén

KATALIN TÓTH

ON THE SETTLEMENTS OF THE MAKÓ–KOSIHY–ČAKA CULTURE

Recently, it has become quite clear that, beside the transitional or temporary accommodations, which consist of a few (generally 1-5) pits altogether, indicating frequent and fast movements between locations, presumably due to the requirements of animal husbandry of larger species, (Ecsedy 1995, 18; Csányi 1996, 53, 56; Szathmári 1999, 69), in the Makó–Kosihy–Čaka Culture, there could also be settlements in which the quantity of actual settlement features found would be higher. Most probably because of the influence of favorable geographical conditions, the population of these settlements at times decided to get settled for a longer period of stay at the same location (Szathmári 1999a).

In the present study, I offer a brief introduction to 3 settlement-sections – Csongrád–Sertéstelep (Picture 1/1; Picture 2) (Tóth 2001; Tóth 2001a), Szeged–Kiskundorozsma-Nagyszék I. Site (Picture 1/2; Pictures 3–4), and Szeged–Kiskundorozsma-Subasa (Picture 1/3; Pictures 5–7) – which we have excavated recently in Csongrád County. The examination of the settlement structure of these sites has revealed that the larger settlement sections of the Makó–Kosihy–Čaka culture that consist of several objects are characterized by an elongated structure. The pits form groups of varying size, and there are quite sizeable „vacant" surfaces among the groups of pits that are located at a distance of 20–50 meters from one another.

These distinct groups of pits probably used to belong to residential or other buildings that stood on the surfaces between the individual groups of pits and whose traces we generally cannot find during the process of excavation. These buildings or huts were most likely made of lighter structures, like wood, reed, or branches of trees, and their pole holes did not reach down to the subsoil level. They cannot be traced in the plowed topsoil either, perhaps because they had their foundations above the ground. This kind of elongated settlement structure makes it rather difficult to fully explore the sites. Both in the case of test excavations and in the case of rescue excavations that expand over a larger but definite size area, it is rarely possible to check the 20–50 meter long „vacant" surfaces when trying to determine the direction in which the next group of objects would be located. This could also be the reason why we have such sparse and scant knowledge concerning the settlements of the population.

TÓTH KATALIN
TORNYAI JÁNOS MÚZEUM
6800 HÓDMEZŐVÁSÁRHELY
SZÁNTÓ KOVÁCS U. 16–18.

KISS VIKTÓRIA–SOMOGYI KRISZTINA

ÚJABB ADATOK A MÉSZBETÉTES KERÁMIA KULTÚRÁJA TELEPEIRŐL ELŐZETES JELENTÉS A KAPOSVÁR-61. ÚT 1. LELŐHELY KÖZÉPSŐ BRONZKORI TELEPÜLÉSÉRŐL

A középső bronzkorban a Dunántúlon élt mészbetétes kerámia kultúrája telepeiről máig igen kevés adat látott napvilágot. Telepásatások hiányában elsősorban Wosinsky Mór leírásai utaltak arra, hogy a kultúrához köthető telepeken égett gabonaszemek, őrlőkövek, agancs- és kőkapák, szűrők, illetve nagyszámú állatcsont fordul elő (WOSINSKY 1896; WOSINSKY 1904). Bóna I. e leírások alapján azt állapította meg, hogy a középső bronzkori dunántúli népesség elsősorban sík területeken és völgyekben élt, magaslati telepeik inkább csak a Dél-Dunántúlról ismertek (Harc-Várhegy, Kölesd-Csonthegy, Lengyel-Sánchegy, Simontornya-Mozsihegy), az Észak-Dunántúlon alig (Tihany-Óvár). Ezek, illetve a nemzetségi temetők az állandó letelepedést bizonyítják, bár az elterjedési terület nagy részének alkalmatlansága miatt a földművelés jelentősége kisebb, mint a Kárpát-medence keleti részén élő tell-kultúráknál. Inkább az állattartás (főként szarvasmarha) lehetett fontos, bár a lószerszámzat hiányából az volt megállapítható, hogy a lótartás és fogatolás nem terjedt el. Emellett néhány sírlelet (pl. szarvasagancs) a vadászott állatokra is utalt. A kis nemzetségi temetők alapján kisméretű telepekre lehetett következtetni (BÓNA 1975, 222-223). Bóna I. későbbi megállapítása szerint annak ellenére, hogy a dunántúli népesség több ponton rokon a hatvani kultúra és a tokodi csoport anyagi kultúrájával (vö. szórthamvasztásos rítus, hasonló kultusztárgyak), alapvető különbség, hogy a dunántúliaknak sem vára, sem állandó telepe nem került elő (BÓNA 1987, 158; BÓNA 1992, 24).

Az utóbbi évtizedekben számos újabb adattal gazdagodott a dunántúli korai és középső bronzkori telepek kutatása. A mészbetétes kerámia kultúrája több teleprészlete főként a nagyfelületű kis-balatoni illetve az újabb autópálya- és autóút-leletmentések során került elő. E településeket azonban csak rövid jelentésekből ismerjük, teljes telepfeldolgozás mindmáig nem látott napvilágot. Mindezekből következően fontosnak tartjuk a kultúra telepeire, illetve életmódjára vonatkozó újabb adatok összegzését.

Elsőként a Kaposvárt elkerülő 61. út nyomvonalának megelőző feltárása során, az 1. sz. lelőhelyen 1999-ben napvilágra került települést mutatjuk be, amely a mészbetétes kerámia kultúrája eddig ismert legnagyobb településmaradványa. A lelőhely Kaposvár és Toponár között a Deseda-patak jobb partján emelkedő dombon található. A 40 m szélességű nyomvonalon kb. 400 m hosszú sáv feltárására nyílt lehetőség (pontosan 14770 m^2), amely a dombot ÉNy–DK-i irányban szelte át (1. kép, 4. kép 8). Az előkerült, számos korszakhoz tartozó, több mint 800 objektum (SOMOGYI 2000, 245) közül mintegy 180 telepjelenség sorolható a mészbetétes kerámia kultúrájához.[1] Utóbbi objektumok a teljes feltárt területen megtalálhatók voltak, de zömmel a domb tetején sűrűsödtek, észak-déli irányban. A patak mentén és a domb patakhoz közeli, keleti lejtőjén csak elszórtan fordultak elő, a túlsó, nyugati lejtőn pedig egy különálló csoportban helyezkedtek el. Az objektumok kerámiaanyaga alapján a település a kultúra teljes élete során lakott volt. A feldolgozás jelenlegi szintjén annyi állapítható meg, hogy a korábbi időszakban kisebb településsel számolhatunk – a késő kisapostagi–korai mészbetétes fázis és az idősebb észak-dunántúli fázis (HONTI–KISS 1996, 1998) telepjelenségei többnyire a feltárt terület keleti részén, a patakhoz közeli lejtőn és a dombtető keleti felén fordulnak elő. Az objektumok nagyobb része a mészbetétes kerámia kultúrája fiatalabb időszakára tehető (a legfiatalabb dunántúli mészbetétes időszakig; vö. HONTI 1994a; KOVÁCS 1994; KISS 1997; VÉKONY 2000). Ebben a fázisban vált sűrűbben lakottá a domb és – a feltárt, szűk sáv leletanyagából ítélve – a falu a patakparttól távolabb eső területekre is kiterjedt. Ugyanakkor a nagyobb mennyiségű telepjelenség feltehetően a fiatalabb periódus hosszabb időn át lakott, idővel horizontálisan mozgó települését jelzi.

1 További 20-30 objektum a kisapostagi kultúra kisebb, főként a patak felé lejtő területre koncentrálódó településrészletéhez tartozik.

Valószínűleg a települést keleti irányból, a Deseda patak felől védő jelenségként értékelhető egy átlag 5 m széles és a nyesési szinten 35-40 cm mély árok (22. obj.), amely a domb aljától kb. 60 méterre, szinte a felület teljes szélességében húzódott É-D-i irányban és nagy mennyiségű leletet tartalmazott. Déli végében a többszöri nyesés előtt még három nyúlványa látszott a rendkívül agyagos altalajban. Az ároktól keletre alig néhány középső bronzkori gödör került elő (1. kép).

A telepobjektumok többsége különböző nagyságú és funkciójú gödör; kb. egyharmaduk jellegzetes méhkas alakú verem. Néhánynak tapasztott volt az alja, fala vagy az alja átégett. Mérete és leletanyaga alapján kiemelkedett ezek közül a 397. számú méhkas alakú verem. A 120 cm-es átmérőjű nyílása és kb. fél méter mély aknaszerű rész után falai erősen kifelé tartottak: a 2 m mélyen megtalált aljánál átmérője már 3,7 m volt. Hét különböző réteget különböztettünk meg, közte faszenes, ill. átégett vörös rétegeket is (2. kép 1).[2] A gödör rendkívül nagy mennyiségű kerámiatöredéket, kevesebb állatcsontot és apró nehezékeket tartalmazott, emellett a verem széle mentén (-90-180 cm mélységben) 13 ép illetve sérült bögre és kisebb edényke került elő (2. kép 1; 3. kép 1-8; SOMOGYI 2000, 5-6. kép) – utóbbiak egyikében állatcsont, egy másik mellett orsógomb volt. Mivel ismétlődő rétegződést nem találtunk, így talán nem nevezhető áldozati veremnek, méretei és leletanyaga miatt mindenesetre különleges funkciójú gödör lehetett.

A domb középső szakaszán helyezkedett el néhány nagyobb, lekerekített sarkú téglalap-alakú beásás, amelyek a bennük megfigyelt egy-két cölöplyuk alapján feltehetően gazdasági építményként, vagyis valamiféle féltetős fedéssel ellátott műhelyként vagy munkagödörként értékelhetők. Két ilyen jellegű objektumban egy-két sérült edényke is előkerült (436. és 343. obj); a harmadik (508. obj) leletanyagából egy orsókarika említhető meg.[3] Hasonló, fedett munkagödör lehetett egy másik objektumcsoport is, amelyben egy cölöplyukat tudtunk megfigyelni (630-632. obj.), betöltéséből salakosra égett paticsdarabok kerültek elő.

Szerkezetét tekintve gondosabban kialakított építmény része lehetett a következő objektumcsoport (2. kép 3): középen egy négyszögletes, lekerekített sarkú, földbe mélyített beásás helyezkedik el (453. obj.), amelynek oszlopszerkezetéből a középtengelyben három, DNy-i sarkában egy cölöp nyoma maradt meg. ÉK-i széle bizonytalan, mivel itt két, hasonló korú, méhkasalakú gödör (454, 565. obj.) volt. Déli vége mellé egy sekélyebb gödröt ástak (451. obj.). A központi, 2,2 x 2,6 méter nagyságú, földbe mélyített objektum egy építmény alapját képezhette, amelynek nyeregtetejét három vastag ágasfa tartotta. A kis méret az Árpád-korból ismert, a talajszintre támaszkodó tetőszerkezetű, a földbe mélyedő résznél nagyobb alapterületű veremházra utalna. A DNy-i sarokban megtalált, kisebb cölöplyuk és az épület sekélyen leásott alapja miatt azonban inkább a földbe mélyedő beásás oldalát belülről kísérő és a földfelszín fölé menő alacsony fallal képzelhetjük el, vagyis félig földbe mélyített gödörépítményként. Nem elképzelhetetlen, hogy a műhelyként funkcionáló objektumhoz a mellé ásott gödrök is hozzá tartoztak.

Víznyerő helyként értelmezhető egy mély gödör (571. obj.), amelyet 5 méter mélységig lehetett feltárni (SOMOGYI 2000, 245). Mivel szerkezetére utaló nyom nem került elő, valószínűleg egyszerű földkút volt (2. kép 2). A mészbetétes kerámia kultúrájához köthető kútról eddig csak Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont lelőhelyről volt adat (M. EGRY–SZŐNYI–TOMKA–VADAY RégFüz 49 (1995) 72), annak ellenére, hogy az újabb nagyfelületű feltárások során szinte minden korszakból előkerültek víznyerő helyek (egyszerű földkutak vagy veszszőből font, ácsolt faszekezetes, esetleg kővel bélelt vagy bodonkutak; az őskoriakhoz vö. SZILAS 2002; HORVÁTH–JUHÁSZ–KÖHLER 2003).

A jellegzetes objektumok után a leletanyagot szeretnénk röviden jellemezni. A nagy mennyiségű, észak-dunántúli mészbetétes kerámiaanyagban a sírokból is ismert típusok (urnaalakú edények, fazekak, korsók, bögrék, tálak) fordulnak elő. Csaknem tucatnyi gödörből kerültek elő ép vagy alig sérült edények. A telepkerámiának megfelelően persze nagyobb arányban találhatók meg a tároló- és főzőedények, főként fazekak, de a vékonyfalú, mészbetétmintás díszkerámia is nagy mennyiségben képviselt (3. kép). Ugyanakkor néhány formát, pl. a tojástartó edényt a sírból ismerteknél rusztikusabb kivitelben (SOMOGYI 2000, 7. kép) találjuk meg. A kedvező talajviszonyoknak köszönhetően igen jó állapotban maradt meg a mészbetétes díszítés (SOMOGYI 2000, 5-6. kép). A mészbetéthez felhasznált alapanyagot kagyló- és csigahéjból nyerhették, amelyet számos gödör gyakran vastagabb rétegben vagy foltokban, nagy mennyiségben tartalmazott.

2 A mélyen benyúló méhkasalakú rész bontását balesetvédelmi okokból (még aládúcolva is) gyors munkával kellett végezni, metszetrajza ezért hiányos.

3 Egy hasonló, kerámiatöredékből csiszolt orsókarika funkcióját V. Vadász É. újabban nem a szövés-fonással, hanem tűzgyújtással hozta kapcsolatba (V. VADÁSZ 2001, 12, 47. és 109. j.).

A leletanyag további részét az említett kagylók, orsógombok és orsókarikák, hálónehezékek mellett az állatcsontok, illetve számos kőeszköz alkotta. Utóbbiak között pattintott és csiszolt kőeszközök, őrlőkövek voltak (feldolgozásukat Horváth Tünde végezte el – ld. a Függelékben). Az említett kőeszközök illetve a csonteszközök (csontárak, tűk), agancsbalták és -kapák (4. kép 1), illetve állatfogból készített ékszerek, amulettek (4. kép 2-3) annál is inkább fontosak, mivel a kultúra kő- és csonteszközeiről – a feldolgozott telepleletek hiánya miatt – meglehetősen keveset tudunk.

Jelentősek még a nagy számban előkerült patics és vakolatdarabok, amelyek az egykori házak meglétét jelzik. Egy paticsfal-töredék (612. obj) enyves éger (Alnus Glutinosa) levelének lenyomatát őrizte meg (4. kép 4).[4]

A kaposvári településnél kisebb, de hasonlóan szórtan elhelyezkedő gödrök által jelzett, egyrétegű síktelepeket ismerünk a Dunántúl más részeiről is a kisapostagi kultúra és a mészbetétes kerámia kultúrája időszakából, bár többségük közöletlen (HONTI 1996, 47-49). Utóbbi kultúra kialakuló időszaka, vagyis a késő kisapostagi–korai mészbetétes fázis településre utaló szórványleleteit és hulladékgödreit figyelték meg Juta-Gagarin major, Kaposújlak-Várhegy dűlő, Lánycsók-Égettmalom dűlő, Ordacsehi-Bugaszeg, Ordacsehi-Kis-töltés, Pári-Altacker, Regöly-Fűzfás, Szentlőrinc-Strandfürdő lelőhelyeken (BÁNDI 1967, II. t. 1-3, III-IV. t., IX. t. 1; TORMA 1969a, 31, Taf. 10, 6, 9, 12; TORMA 1958-1968, 128, Taf. 19, 2; TORMA 1978, 21; HONTI–KISS 1996, 21, 25-26, VII. t. 1-7; HONTI et al. 2002, 15, 26).[5] Vörs-Tótok dombja körárokkal körülvett telepén, a klasszikus kisapostagi kultúra idejére tehető körárkon (vö. HONTI 1996, 47-48, 17. kép; KISS 2003, 148-149, 10. kép) kívül helyezkedtek el a késő kisapostagi–korai mészbetétes fázis gödrei – ebből az a következtetés vonható le, hogy a kisapostagi telep körárka ebben a későbbi időszakban már nem funkcionált.[6] A mészbetétes kerámia kultúrája kialakult (idősebb és fiatalabb) időszakának telepeit számos lelőhelyen több-kevesebb gödör jelzi (Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, Vörs-Battyáni-disznólegelő, Vörs-Papkert „C", Sávoly-Fekete-sziget; M1: Ménfőcsanak-Szeles-dűlő; M7: Ordacsehi-Kis-töltés, Ordacsehi-Major; M9: Tolna-Mözs III. lh.) (BONDÁR 1989; HONTI 1996, 49; FIGLER 1996, 10-11; BONDÁR–HONTI–KISS 2000, 94; KISS–KULCSÁR 2001, 26, 8. t. 4, 9. t. 1; HONTI et al. 2002, 26). Vörs-Kerékerdőn a kaposvárihoz hasonló mennyiségű, kb. 200 objektum sokkal sűrűbben, mindössze 2000 m^2-es területen helyezkedett el; többségük méhkas-alakú tárológödör (HONTI 1996, 49, 54; HONTI 1994b, 173-174, Abb. 1, Abb. 2. 1-4, Abb. 4. 11, Abb. 8). A korszak telepobjektumaiból (hulladék- vagy tárológödrök) származó leleteket közöltek még Decs-Városhely dűlőből, Lánycsókról, Lengyel-Sánchegyről, Pécs-Szabolcsról, Szakály-Téglaégetőről, Szebény-Paperdőről, Turonyból (CSALOG 1942, 129, XIII. t. 1-14; BÁNDI 1972-73, 62-64; BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979, 85-86; ECSEDY 1984, 96, 12-14. kép, 19-20. t., 21. t. 1-23, 25-29; WOSINSKY 1904, 45, XXVIII. t. 1-6, 8-9, XXIX.t.1, 3-7; TORMA 1969b, 35-37, Taf. 12, 1-2, Taf. 18, 1). A mai Horvátország területén, a Karancs (Karanac, HR) és Keskend (Kozarac-Ciglana, HR) közötti téglagyár mellett nagyobb telepet tártak fel, amelyet a gödrök mellett helyenként egy méter vastag bronzkori kultúrréteg jelzett (SPAJIĆ 1956; ŠIMIĆ 2000, 130, T. 4, T. 5. 1/4).

Lakóházra utaló nyom nagyon kevés van. A késő kisapostagi–korai mészbetétes időszakban legtöbb adattal a Bándi G. által feltárt szentlőrinc-strandfürdői objektumból előkerült hatalmas (kb. 30-40 cm hosszú és 20 cm széles) paticsdarabok szolgálnak (BÁNDI 1967, 20-21; BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979, 77, 79-80. o. kép).[7] Maga a téglalap alakú, 6 x 4,5 méteres, félig földbe mélyített gödör – amelyből a paticsok előkerültek – inkább gazdasági épületként értelmezhető, mint lakóházként; a tapasztott agyag-omladék a környező, felszínre épített házakból kerülhetett a gödörbe. Ugyanez mondható el a Balatonlelle-Rádpuszta-Temetőalja-dűlőn előkerült, 5 x 3,5 m nagyságú, lekerekített sarkú téglalap alakú gödörről, amelyből szintén a késő kisapostagi–korai mészbetétes fázis

4 A meghatározásért Juhász Magdolnának (Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár) és Bajzáth Juditnak (Természettudományi Múzeum, Budapest) tartozunk köszönettel.

5 Lánycsók-Égettmalom dűlőben a kisapostagi leletek (ECSEDY 1977, 119, Pl. 8-12) mellett késő kisapostagi–korai mészbetétes korú kerámia is előkerült (utóbbiak: JPM ltsz. Ő 75.4.1-34).

6 1984, 1989: Honti Szilvia, 1996-1998: Kiss Viktória ásatása. Ezúton is szeretnénk megköszönni Honti Szilviának a Vörs-Tótok dombi lelőhely általa feltárt adatainak közlésre engedélyezését.

7 A publikáció fotótáblái sajnos nem érzékeltetik az említett paticsfal-töredékek méretét, de a pécsi Janus Pannonius Múzeum állandó kiállításán megtekinthetők az omladék-darabok. A telepet a kisapostagi kultúra 2. fázisának végétől (ld. BÁNDI 1967, I.t. 1, 5, 7-8) a déli mészbetétes kerámia idősebb fázisának kialakulásáig használhatták (BÁNDI 1967, II.t.4). A szentlőrinci épület rekonstrukciójának szerkezeti kritikájáról ld. V. VADÁSZ 2001, 23, 35. j.

jellegzetes kerámiája került elő (HONTI–KISS 1996, 17-19, 4. kép, I-III. t., IV.t.1-12).

A mészbetétes kerámia kultúrája időszakából a fentebb bemutatott, kaposvári ágasfás-szelemenes épülethez hasonló alaprajzú, de jóval nagyobb építményt (mérete: kb. 10 x 8 m) közölt újabban Vadász É. Dunaalmás-Foktorokról. A földbe mélyedő, három cölöplyukkal és kemencével rendelkező épületet az Árpád-korból ismert, felmenő falak nélküli veremházként rekonstruálta (VÉKONY 1988, 73; V. VADÁSZ 2001, 18-24, 10. kép). A Turonyban és Szebény-Paperdőn, BÁNDI G. által feltárt és a bennük előkerült tűzhelyek alapján házként értelmezett objektumok (Bándi 1962, 107-108, 7. kép) – csakúgy, mint a kaposvári telep nagyjából szabályos, alaprajzú gödrei – inkább műhelyként vagy gazdasági épületként értékelhetők. A valódi lakóházakról kevés, de annál fontosabb adatunk van: Egry Ildikónak legalább három ház összefüggő cölöpszerkezetének nyomát sikerült megtalálnia Dör határában (M. EGRY–TOMKA–SZŐNYI Múzeumi Hírlevél XVIII (1997) 318). Tapasztott padlójú, sövényfalú házakat írt le Vadász É. és Vékony G. is süttő-nagysánctetői ásatásuk kapcsán. Mivel a földbe mélyedő szerkezeti elemre utaló nyom nem volt, borona- vagy talpasházként értelmezik ezek felépítményét (V. VADÁSZ–VÉKONY 1982; VÉKONY 1988, 73). Ménfőcsanakon a méhkasalakú gödröket Figler A. is felszín fölé épített házak tárolóvermeinek tartja (FIGLER 1996, 11).[8] Sajnos, az említett lelőhelyek adatai közöletlenek. Szintén közöletlen a mosonszentmiklós-akasztódombi telep, ahol Uzsoki A. szerint egy kétszer megújított padlójú ház került elő (alaprajza nem volt meghatározható) (UZSOKI RégFüz 20 (1966) 20). Ezek szerint a dunántúli középső bronzkorban is minden bizonnyal az egykorú alföldi tellekről jól ismert, vesszőfonatos-paticsos szerkezetű, földfelszínre épített házakkal számolhatunk. Utóbbiak mellett földbe mélyedő, alacsony felmenő falra vagy a felszínre támaszkodó, nyereg- vagy sátortetős műhelyek és egyéb építmények állhattak a korabeli településeken a különféle funkciójú, földbe ásott gödrök között. A kaposvári településen a mészbetétes kerámia kultúrája fiatalabb időszakának anyagát tartalmazó objektumok, vagyis a feltárt terület középső és nyugati részén elhelyezkedő gödrök észak-déli irányú sávokban koncentrálódnak, köztük nagyobb szabadon hagyott felületekkel (1. kép). Ez utóbbi térségek véleményünk szerint a házhelyeknek felelnek meg, tehát észak-déli irányban (valószínűleg az uralkodó széljárásnak megfelelően) tájolt házakat feltételezhetünk. A házakat Egry I. adata és a feltehetően hasonló életmódot folytató, szomszédos, alsó-ausztriai, korai bronzkori népesség (Unterwölbling kultúra) településén, Franzhausenben feltárt és rekonstruált házak (vö. NEUGEBAUER 1994, Abb. 57) nyomán felszínre épített, cölöpszerkezetre font és agyaggal tapasztott paticsfalú, nyeregtetős házakként képzeljük el. A házak falát a kaposvári paticsfal-omladékok tanúsága szerint gondosan meszelték.

Az eddig tárgyalt síktelepeken kívül a mészbetétes kerámia kultúrája magaslati telepeiről és földvárairól is rendelkezünk adatokkal. A Wosinskytól[9] ismert magaslati telepek mellett újabbak is ismertté váltak az elmúlt évtizedekben: Dunaszekcső-Várhegy (ECSEDY 1984, 96), Somogyvár-Kupavárhegy, Veszprém-Várhegy. Veszprémben a Séd mindkét partja menti dombokon, több lelőhelyen is előkerültek a mészbetétes kerámia kultúrája telepnyomai: a Papvásári-domb délkeleti részén, a Pajtakertnél, a Sashegyen, a Gulyadombon, Benedekhegyen és a Várhegyen. Utóbbi lelőhelyen a topográfia adatai szerint a korszakban nagyobb kiterjedésű telep volt: a vár északkeleti részén álló Püspöki palota és a vár délnyugati részén elhelyezkedő Tűztorony térségében, illetve a két terület között (pl. a Szentháromság szobornál) is találtak jelentős mennyiségű középső bronzkori kerámiát és paticsokat; a két szélső térség kb. 400 méterre van egymástól (MRT 2, 224, 228, 51/1b. lh.; KRALOVÁNSZKY–LÁSZLÓ RégFüz 34 (1980) 121; RAINER RégFüz 38 (1984) 125-126; RAINER RégFüz 40 (1986) 123; RAINER RégFüz 42 (1988) 97).[10] A Tűztorony mellett létesítendő Ifjúsági park helyén, a várfal külső és belső oldalán végzett leletmentésen 24 m^2-nyi területen, a koravaskori sánc által bolygatott részen kívül 1,5-1,6 m vastagságú érintetlen korai és középső bronzkori rétege-

8 Ménfőcsanak–Szeles-dűlőn 1990-1991-ben 4 ha-t tártak fel; az első évadban 22 középső bronzkori gödör, 1991-ben továbbiak kerültek elő (FIGLER RégFüz 44 (1990) 12; FIGLER RégFüz 45 (1991), 12; FIGLER 1996, 10). A közelben megépített bevásárlóközpont területének leletmentésekor 1995-ben 800 m^2-en 30 cm vastag teleprétegre, hét gödörre és két kútra bukkantak (M. EGRY–SZŐNYI–TOMKA–VADAY RégFüz 49 (1995) 72).

9 Pl. Harc: WOSINSKY 1896, 249-250, 438-440; Kölesd: WOSINSKY 1896, 253-254, 444-454, CVII-CVIII.t.

10 A telep még nagyobb kiterjedésére utalhat, hogy a Várhegytől északra, az attól egy kisebb nyereggel elválasztott Benedekhegyen is előkerültek a kultúra telepleletei – bár elképzelhető, hogy nem egy összefüggő telepről, hanem több, egymáshoz képest időben eltolódott kisebb faluról van szó (KUZSINSZKY 1920, 187; MRT 2, 232, 51/2).

ket is feltártak, amelyek a késő kisapostagi–korai mészbetétes fázishoz illetve a fiatal észak-dunántúli mészbetétes időszakhoz tartoztak (CSÁNYI 1978, 30-32). Somogyvár-Kupavárhegyen Bakay K. végzett ásatást a középkori bencés kolostor területén, az ásatáson a mészbetétes kerámia kultúrája fiatalabb időszakának telepe is előkerült. A középkori falkutatás során azonban az őskori telepjelenségek szakszerű feltárása nem történt meg, így kultúránk helyenként 30 cm vastag teleprétegéből csak szórványként értékelhető a másfélezer darab edénytöredék és egy gödör kivételével az ásatás a telepszerkezetre nézve semmilyen adattal nem szolgál (HONTI 1994a, 5-6, 1. kép, I-VII.t.; HONTI 1994b, 175-176, Abb. 4. 1-10, 12-13, Abb. 5-7). A késő kisapostagi–korai mészbetétes időszak magaslati telepe ismert Szentkirályszabadja-Kőhegy I-II. lelőhelyen is (MRT 2, 191, 44/12. és 44/13. lh; TORMA 1969c, 135-139). Míg az említett magaslati telepeknél az esetleges erődítésekről nem rendelkezünk adatokkal, a Bakonyszentlászló-Kesellőhegy I. földvárban Nováki Gy. egyértelműen a kultúra leleteivel keltezett sáncot tárt fel 1962-ben. Az előkerült leletek alapján a földvár területe már a kisapostagi kultúra idején lakott volt, a sánc építésének korát a széles eszközbenyomkodással készített mészbetétdíszes edénytöredékek alapján az észak-dunántúli mészbetétes csoport korai időszakára lehetett tenni. Ez az időszak egyben a telep életének végét is megadja, később a földvár nem volt lakott (MRT 4, 12/11. lh; NOVÁKI 1979, 78-84, 5-8. képek). Süttő-Nagysánctető erődítését – legalább két méter magas sánccal – szintén kultúránk idejére keltezik (V. VADÁSZ–VÉKONY 1982; VÉKONY 1988, 74).

Barlangi telepekre is van adat: Szentgál–Mecsek-hegy–Kőlik barlangban barlangkutatók találták meg különböző régészeti korok, köztük a késő kisapostagi–korai mészbetétes időszak telepleleteit (ILON 1991, 83-95, 6. ábra 1-5). A mészbetétes kerámia kultúrája fiatalabb időszakából Pilisszentlélekről és Kesztölcről ismerünk barlangi települést (ILON 1991, 92).

A mészbetétes kerámia kultúrája telepein élő emberek életmódjáról a kevés hitelesen feltárt, illetve publikált település miatt még mindig meglehetősen kevés adattal rendelkezünk. Ezzel függ össze, hogy a Kaposvár-61. út 1. lelőhelyről bemutatott telepkerámia-típusokat eddig kevés lelőhelyről közöltek (a dél-dunántúli csoport hosszabb ideig lakott szebény-paperdői telepéről válogatást ld. BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979, 85-86. o. képein). A gazdagon inkrusztált díszedények mellett a telepeken gyakoriak a mészbetétes mintákkal kevésbé, inkább csak függőleges vagy ívelt háromszögalakban futó vonalkötegmintával díszített fazekak, urnaalakú vagy hordóalakú edények (3. kép 8-11, 4. kép 5-6).[11] Ezeken kívül az alföldi középső bronzkori tellekről ismert házikerámia-típusok (halsütő tálak, parázsborítók, fedők, erjesztő- vagy pácedények) is megtalálhatók az egykorú dunántúli településeken (vö. BÓNA 1975, 250-254; V. VADÁSZ 2001, 47, 18. t. 1-3). Ez utóbbiak közé sorolhatók a hordozható tűzhelyek is, amelyeknek a beépített rostélyos típushoz tartozó példányát Bóna I. említette a lengyel-sánchegyi telepről (WOSINSKY 1896, XCIV. t. 4.), ez azonban tipológiai alapon inkább a Sánchegy urnamezős anyagához sorolható. Ezzel szemben újabban beépített edényes hordozható tűzhelyre van adat a somogyvár-kupavárhegyi telepről (4. kép 7) és Patpusztán (Patince, SK) sírból (FISCHL–KISS–KULCSÁR 2001, 177).

További adalékot jelent a dunántúli népesség életmódjának rekonstruálásához az állatcsontanyag vizsgálata. Archeozoológiai elemzést a kultúra telepanyagában mindmáig csupán egyetlen lelőhelyről, Ménfőcsanak-Szelesről közöltek (a telep régészeti anyagáról rövid jelentés: FIGLER 1996, 11). Bartosiewicz L. a középső bronzkori telepen 206 állatcsontból 129 háziasított állat csontját azonosította (63%), emellett 4 szarvas és 73 halcsont fordult elő (utóbbi az állatcsontanyag 35%-a). A háziasított állatok megoszlása: 60% szarvasmarha, 30% juh-kecske, 5% sertés, 5% ló.[12] A kevés és főként idős egyedektől származó lócsont magyarázata az, hogy a lovat nem húsa miatt tartották, hanem igavonásra és hátaslónak használták. Felhívja továbbá a figyelmet arra, hogy a korai és középső bronzkorban a disznó fontosabb szerepet töltött be, mint korábban (aránya a juh-kecske hátrányára növekszik), ennek okát a nedvesedő éghajlatban keresi; emellett a fent leírtakkal összhangban a disznó jelenléte is a tartósan letelepedett életmódra utal (BARTOSIEWICZ 1996, 33-34, List 1). Dunaalmáson is szarvasmarha, juh-kecske, kevesebb sertés és néhány kutyacsont került elő (V. VADÁSZ 2001, 46, 108. j.). További eredmény, hogy

11 Harc: WMM ltsz. B 101.933.1-8.

12 Az eredmények mellett az elemzés felhívja a figyelmet arra, hogy a kevés és töredékes csontanyag alapján levont következtetéseket óvatosan kezeljük, mivel kis mennyiségű mintában 1-2 csonttöredék is kiugró százalékarányt eredményezhet: pl. a Ravazd korai bronzkori telepén előkerült 4 db lócsont az összes állatcsont 0,65%-át adja, míg Ménfőcsanak-Szelesen a 6 db lócsont az archeozoológiai anyag 5%-ának felel meg.

az Alföldről ismert, csontból készített lószerszámzat a Dunántúlon is előkerült: szíjelosztó Tokod-Altáróról, zablapálca Bonyhád környékéről (BÁNDI 1963, Fig. 1.1; VÉKONY 1988, 72; KISS 1999, 1. kép).[13] A Ménfőcsanakon és a Kis-Balatonnál feltárt telepeken talált halcsontok, pikkelyek és a Kaposvárról is említett csiga- és kagylóhéjak tanúsága szerint a halászat is fontos kiegészítő táplálékforrásról gondoskodott, emellett az összegyűjtött mészvázakat a kerámia mészbetétdíszítéséhez is felhasználták (vö. még Ordacsehi-Kis-töltés leleteivel: HONTI et al. 2002, 26).

Az állatcsontanyag feldolgozatlanságával is összefügg, hogy keveset tudunk a hétköznapi életben használt, agancsból vagy csontból készített eszközökről.[14] Az egykorú, csontvázas rítussal temetkező népességek sírjaiban kivétel nélkül megvannak a csontból készült tűk, csüngők, apró kagylógyöngyök – ezek megléte a Dunántúlon is valószínűsíthető, de a hamvasztásos temetkezési rítus miatt ritkábban számíthatunk ezek előkerülésére. Ezért jelentősek a Kaposvárról megismert csontárak, agancskapák, átfúrt állatfog-ékszerek (4. kép 1-3).[15] Ugyanezen okból minimális információval rendelkezünk a borostyángyöngyökről is (Veszprém-Rákóczi tér II., XII. sír; MRT 2, 243, 51/40. lh.), amelyek az Alföld egykorú kultúráinál sírokban és kincsleletekben is nagyobb számban fordulnak elő (vö. HORVÁTH 1998-1999).

A kultúra telepein zajló önálló bronzműves tevékenységet a csak a mészbetétes kerámia kultúrájára jellemző bronzékszer-típusok (tolnanémedi típusú bronzkincsek) és néhány öntőforma bizonyítja (csüngő-öntőforma Lengyelről, balta-öntőforma Pécs-Szabolcsról, lándzsa-öntőforma Balatonszóládról). Az egyedüli, hiteles feltárásból származó, Pécs-Szabolcs-Középhegy dűlőben, gödörben talált homokkő öntőforma (BÁNDI 1972-73, 62-64, 3. kép) mellett újabban Ordacsehiben is előkerült egy kő öntőforma-töredék (HONTI et al. 2002, 26). A Kaposvár-61. út 1. lelőhelyen több gödörben és gazdasági épületben talált, salakosra égett paticstöredékekről természettudományos vizsgálat nélkül nem dönthető el egyértelműen, hogy összekapcsolhatók-e a bronztárgyak helyi gyártásával.

A településeket körülvevő egykori természeti környezetre vonatkozóan a dunántúli középső bronzkorról eddig nem rendelkeztünk információval. A Kaposvár-61. út 1. lelőhely telepét az agyagtapasztásban megmaradt enyves éger levél-lenyomat alapján mocsaras, vízparti környezet vette körül.[16] Hasonló eredménnyel szolgált a dunaalmási telep agyagtapasztás töredékeiből nyert növénymaradványok vizsgálata: a meghatározott fajok többsége irtott erdő és nedves rét határát jelezte (V. VADÁSZ 2001, 11, 6. j.).

A kárpát-medencei bronzkori vegetáció és klíma rekonstruálását célzó újabb vizsgálatokból megállapítható, hogy a mészbetétes kerámia kultúrája népessége – és a tőle nyugatra élő kultúráké – az óceáni klímazónában élt, amely az (Alföld keleti szélétől a Mezőföldig nyúló pannon) erdős sztyeppe zónájában élő tell-kultúrákétól alapvetően eltérő életmódot tett lehetővé. A dunántúli vegetációs zónákat tekintve az észak-dunántúli mészbetétes csoport területe a szubmediterrán és középeurópai kevert erdős régióban, míg a dél-dunántúli csoport területe a szubmediterrán tölgyerdők zónájában található (SÜMEGI–BODOR 2000, Fig. 3-4; VICZE 2000, 119). Érdekes ugyanakkor, hogy a dél-dunántúli csoport népessége nem vette birtokba az egész Dél-Dunántúlt, hanem a Sió, a Kapos, a Mecsek, a Dráva és a Duna által határolt területen belül maradt – az eddigi adatok alapján csak a Kapos torkolatvidékénél lépték át kissé a folyót (Regöly, Szakály). Kaposvár környéke (tehát a 61. út 1. lh. is) azonban teljes bizonyossággal az észak-dunántúli csoport területére esik.[17] A leletanyagban jelentős mennyiségű déli mészbetétes edény is megtalálható (SOMOGYI 2000, 6. kép), ami jól jelzi, hogy lelőhelyünk lakói a déli csoport

13 A bonyhádi zablapálca szórvány, esetleges késő bronzkori keltezése is elképzelhető.

14 A kultúra kőeszközeinek (pl. márványbuzogány Királyszentistván 10. sírjából: BÓNA 1975, 220, Taf. 218.20, Taf. 222.6; őrlőkő és kovapengék Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta sírjaiban: UZSOKI 1963, 84, XXI.t.) származási helyéről még nem készült elemzés.

15 A kisapostagi kultúra telepeiről gazdagabb agancseszköz-állományt ismerünk (pl. Balatongyörök: TORMA 1972, 10. kép).

16 Az eredeti bronzkori környezet illetve az emberi hatások rekonstruálásának lehetőségeiről ld. SÜMEGI–BODOR 2000; SÜMEGI ET AL. 1996-1997.

17 A mészbetétes kerámia kultúráját tárgyaló térképes összefoglalások (BÁNDI 1972, 2. és 3. térkép; BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979, 82; BÓNA 1992, 17: Mittlere Bronzezeit III) Somogy megyét rendszerint a dél-dunántúli csoporthoz sorolták, pedig már Torma I. felhívta a figyelmet (Patay P. gyűjtése és újabb leletek alapján), hogy a Kapos és Koppány felső folyásvidéke az északi mészbetétes népesség területéhez tartozott (PATAY 1938, IX. és XIII. térkép; TORMA 1969, 79; TORMA 1971, 32-33. és 8-12. j.; HONTI–KISS 1998, 50, 79-80. j.). Kérdéses egyelőre Somogy megye déli részén, a Rinya balpartja mentén fekvő terület hovatartozása (mivel itt észak- és dél-dunántúli mészbetétes kerámia egyaránt előkerült), illetve Baranya megye nyugati részének lakossága (a Mecsektől illetve a Pécsi-víztől nyugatra eső területről alig ismertek leletek).

elterjedéséhez közeli fekvésű településen erősebb kapcsolatot ápoltak a déli szomszédokkal, mint az észak-dunántúli csoport Balaton parti vagy a Balatontól északra fekvő területeinek népessége.

Mindezek alapján ma már határozottabb bizonyítékokkal rendelkezünk a dunántúli középső bronzkori népesség letelepedett életmódjáról. A nagyobb méretű telepek eddigi hiánya részben kutatási hiányosságokkal magyarázható, részben pedig azzal, hogy a dunántúli egyrétegű telepek házomladékait – az alföldi tellekéivel szemben – nem védték meg a föléjük épített újabb házak romjai, így áldozatául estek a későbbi korok bolygatásának, az eróziónak és a jelenkori mezőgazdasági munkáknak. Hosszabb idejű letelepedésre utal a kaposvári nagy kiterjedésű falu és a magaslati telepeken megmaradt vastagabb kultúrréteg is (Veszprém: késő kisapostagi–korai mészbetétes fázis 70 cm, fiatal észak-dunántúli időszak 80-90 cm; Bakonyszentlászló-Kesellőhegy I.: a kisapostagi kultúra illetve a késő kisapostagi–korai mészbetétes és az idősebb észak-dunántúli fázis rétege együtt 60 cm; Somogyvár-Kupavárhegy: legalább 30 cm; Karancs-Keskend (Karanac-Kozarac, HR) 1 m). Ugyanakkor az életmód pontosabb körvonalazásában, a földművelés és állattenyésztés egymáshoz viszonyított arányának megállapításában fontos szerepet játszik majd a kőeszköz- és az állatcsontanyag vizsgálata. A kaposvári telep feldolgozott kőeszközei (ld. Függelék) arra utalnak, hogy a földművelés jelentősége kisebb lehetett, mint a tell-kultúráknál.

A fenti elemzés alapján bizonyos hierarchia figyelhető meg a települések között (földvárak illetve nagyobb és kisebb telepek) és a tolnanémedi bronzkincsek illetve néhány gazdag mellékletekkel földbe helyezett elhunyt is kiemelkedő rangú személyekre enged következtetni.[18] Ugyanakkor a központosított, főnöki társadalom legfontosabb attribútumaiként meghatározott újraelosztó szerepre és kiemelkedő vallási vagy gazdasági, hatalmi központra semmilyen bizonyítékkal nem rendelkezünk. A bronztermékek redisztribúció révén való terjesztése nem valószínű; a kisebb fémműves műhelyek a környezetükben fekvő falvakat láthatták el, belső csere révén. A jelenlegi adatok alapján tehát a törzsi vagy szegmentáris társadalomnál fejlettebb szociális szervezet feltételezésére nincs lehetőség (RENFREW–BAHN 1999, 166-169; vö. még O'SHEA 1996, 258–312; KRISTIANSEN 2000, 9).

Tovább árnyalhatja a fenti képet a temetkezések elemzése is. Rendkívül fontos, hogy a tárgyalt kaposvári településhez tartozó temető feltárására is lehetőség nyílt (61. út 2. lh.; 4. kép 8).[19] A Kaposvár-61. út 1. lelőhellyel szemközt, a Deseda-patak túlpartján előkerült kb. 160 sír (a hasonló sírszámú ménfőcsanaki, szintén az utóbbi évtizedben feltárt temető mellett) a kultúra legnagyobb ismert temetkezési helyét képviseli. A mészbetétes kerámia kultúrája néhány más lelőhelye esetében is fény derült arra, hogy a temetők a telepek közvetlen közelében vannak: Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta és -Akasztódomb (egymástól 1,5 km-re), Ménfőcsanak-Szeles (telep és temető egymástól 150 méterre), Veszprém, Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, Sávoly-Fekete-sziget, Vörs-Papkert, Vörs-Battyáni-disznólegelő, Bonyhád-Bonyhádvarasdi út és -Szecska dűlő, Szakály-Vágóhíd és -Téglaégető (egymástól 200 m-re), Szebény-Paperdő, -Kétgáttető és -Farkaslik (UZSOKI 1963; UZSOKI RégFüz 20 (1966) 20; MRT 2, 224, 51.lh.; BÁNDI–ZOFFMANN 1966, 53-54; TORMA 1969b; FIGLER 1996, 11; HONTI 1996, 49; Kiss 1999). Az említett lelőhelyeken azonban egyelőre nem rendelkezünk olyan információkkal, amelyek természettudományos módszerek[20] révén bizonyítják egyes telepek és temetők összetartozását. Utóbbi vizsgálatokra kíváló lehetőséget biztosíthat a Kaposvár-61. úti két lelőhely anyaga.

IRODALOM

BALLA 1990. Balla, M.: Provenance studies of Avar ceramics by neutron activation analysis. WMMÉ 15 (1990) 125-130.

BÁNDI 1962. Bándi G.: Adatok a Közép-Dunamedence korai és középső bronzkorának települési kérdéseihez. (Beiträge zu den Siedlungsfragen der frühen und mittleren Bronzezeit im mittleren Donauraum.) JPMÉ 7 (1962) 103-109.

BÁNDI 1963. Bándi, G.: Die Lage der Tokodgruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nordtransdanubiens und der Südslowakei. Musaica 3 (1963) 3-25.

18 Ugyanezt állapította meg BÓNA 1975, 223: a bronzkincsek a nemzetségi szervezet és gazdaság felbomlásának kezdetét jelzik – a vezető már nem „primus inter pares", hiszen kiemelkedő anyagi helyzete van és várban lakik, de még nem szakad el a közösségtől, hatalma egyrészt gazdasági (pl. abdai, esztergomi és Ipoly-völgyi kincs a dunai átkelő uráé lehetett), másrészt nemzetségi méltóság.

19 Bárdos Edith ásatása 2000-2001. Az adatokért és a temető feldolgozásánk lehetőségéért köszönettel tartozunk.

20 Telep- és a temetőkerámia agyagának összehasonlítására alkalmas neutronaktivációs vizsgálatokat avarkori kerámián végeztek (ROSNER 1990, BALLA 1990).

BÁNDI 1967. Bándi G.: A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. DuDolg. 4. Pécs 1967.

BÁNDI 1972-73. Bándi G.: Újabb adatok a bronzkori nyélcsöves csákányok elterjedéséhez. JPMÉ 17-18 (1972-73) 61-71.

BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979. Bándi G.–F. Petres É.–Maráz B.: Baranya megye az őskorban. (Die Urzeit im Komitat Baranya.) In: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Szerk. Bándi Gábor. (Pécs 1979) 9-220.

BÁNDI–ZOFFMANN 1966. Bándi G.–Zoffmann Zs.: Középső bronzkori hamvasztásos temetők Baranyában. (Brandgräberfelder der Mittelbronzezeit im Komitat Baranya.) JPMÉ 11 (1966) 3-56.

BARTOSIEWICZ 1996. Bartosiewicz, L.: Bronze Age animal keeping in Northwestern Tranbdanubia, Hungary. (Bronzkori állattartás az Északnyugat-Dunántúlon.) PáMÉ 6 (1996) 31-42.

BÓNA 1975. Bóna, I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. ArchHung 49. Budapest 1975.

BÓNA 1987. Bóna I.: A nemzetségi és törzsi társadalom története Magyarországon. A bronzkor. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1. Szerk. Bartha A. Budapest 1987, 148-168.

BÓNA 1992. Bóna, I.: Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Hrsg. Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1992, 9–39.

BONDÁR 1989. Bondár, M.: Früh- und Mittelbronzezeit. In: Sieben Jahrthausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkrieg. Red. Müller, R. Mannheim 1989, 30-36.

BONDÁR–HONTI–KISS 2000. Bondár M.–Honti Sz.–Kiss V.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992-1999). Előzetes jelentés I. (The preceding archaeological excavation of the planning M7 highway in county Somogy (1992-1999). Preliminary report I.) SMK 14 (2000) 93-114.

CSALOG 1942. Csalog J.: Bronzkori temető és újabbkőkori telepnyomok Bonyhád határában. (A cemetery of the Bronze Age and traces of a Neolithic dwelling-settlement in the precincts of Bonyhád.) ArchÉrt 54 (1942) 119-131.

CSÁNYI 1978. Csányi M.: Középső bronzkori telep a veszprémi Várhegyen. (Siedlung aus der mittleren Bronzezeit auf dem Burgberg von Veszprém) VMMK 13 (1978) 29-50.

ECSEDY 1977. Ecsedy, I.: Excavations at Lánycsók in 1976. Preliminary report. (Ásatás Lánycsók-Égettmalon lelőhelyen. Előzetes jelentés.) JPMÉ 22 (1977) 119-135.

ECSEDY 1984. Ecsedy I.: Őskori leletek Dunaszekcső-Várhegyről. (Prehistoric finds from Dunaszekcső-Várhegy.) JPMÉ 29 (1984) 89-125.

FIGLER 1996. Figler A.: Adatok Győr környékének bronzkorához. Bronzkori kultúrák Győr környékén. (Angaben zur Bronzezeit in der Umgebung von Győr. Bronzezeitliche Kulturen in der Umgebung von Győr.) PáMÉ 6 (1996) 7-29.

FISCHL–KISS–KULCSÁR 2001. P. Fischl K.–Kiss V.–Kulcsár G.: A hordozható tűzhelyek használata a Kárpát-medencében I. Középső bronzkor. (The use of portable stoves in the Carpathian Basin I. The Middle Bronze Age.) In: ΜΩΜΟΣ I. „Fiatal Őskoros Kutatók" I. Összejövetelének konferenciakötete. Szerk. Dani J.–Hajdú Zs.–Nagy E. Gy.–Selmeczi L. Debrecen 2001, 163–193.

HONTI 1994a. Honti Sz.: A mészbetétes kerámia kultúrája leletei Somogyvárról. (Funde der Kultur der inkrustierten Keramik aus Somogyvár.) SMK 10 (1994) 5-20.

HONTI 1994b. Honti, Sz.: Neue Angaben zur Geschichte der Kultur der transdanubischen Inkrustierten Keramik im Komitat Somogy. Zalai Múzeum 5 (1994) 173-188.

HONTI 1996. Honti Sz.: A kisapostagi kultúra. A mészbetétes kerámia kultúrája. In: Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979-1992. Szerk. Költő L.–Vándor L. Kaposvár-Zalaegerszeg 1996, 47-56.

HONTI ET AL. 2002. Honti Sz.–Belényesy K.–Gallina Zs.–Kiss V.–Kulcsár G.–Marton T.–Nagy Á.–Németh P. G.–Oross K.–Sebők K.–Somogyi K.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000-2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. (Rescue excavations in 2000-2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary report II.) SMK 15 (2002) 3-36.

HONTI–KISS 1996. Honti Sz.–Kiss V.: Középső bronzkori leletek Somogy megyéből. (Funde aus der Mittelbronzezeit im Komitat Somogy.) SMK 12 (1996) 17-37.

HONTI–KISS 1998. Honti Sz.–Kiss V.: A mészbetétes kerámia kultúrája korai időszakának leletei Somogy megyében. (Finds of the early phase of the Transdanubian Incrusted Pottery culture in County Somogy.) SMK 13 (1998) 41-66.

HORVÁTH 1998-1999. Horváth, T.: Contribution to the study of Hungarian amber-finds. (Adatok a középső bronzkori borostyánleletek vizsgálataihoz.) Savaria-Pars archaeologica 24/3 (1998-1999) 277-289.

HORVÁTH–JUHÁSZ–KÖHLER 2003. Horváth T.–Jihász I.–Köhler K.: A Balaton-Lasinja kultúra két kútja Balatonőszödről. Előzetes jelentés (Balatonőszöd–Temetőidűlő M7-es autópálya leletmentő ásatás). (Zwei Brunnen der Balaton-Lasinja-Kultur in Balatonőszöd – Vorabmitteilung (Balatonőszöd–Friedhofsflur Notgrabung der Autobahn M7).) Antaeus 26 (2003) im Druck.

ILON 1991. Ilon G.: A Szentgál-Mecsek-hegyi Kő-lik barlang régészeti emlékei. Előzetes jelentés. (Archäologiche Funde in der „Kő-lik" Höhle im Mecsek-Berg bei Szentgál (Komitat Veszprém). Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2 (1991) 83-95.

KISS 1998. Kiss V.: A mészbetétes kerámia kultúrája késői fázisának sírlelete Veszprémből. (Die Grabfunde aus der Spätphase der Inkrustierten Keramik von Veszprém.) CommArchHung 1997. 39-49.

KISS 1999. Kiss, V.: A new antler horse-bit from Transdanubia. Ősrégészeti Levelek / Prehistoric Newsletter 1. (1999) 33-36.

KISS 2003. Kiss V.: Közép-európai típusú gazdálkodás: földművesek a Dunántúlon. Fazekasmesterek a Dunántúlon. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerk. Visy Zs. Budapest 2003, 148-151.

KISS–KULCSÁR 2001. Kiss V.–Kulcsár, G.: Bronzkor. In: Tolna megye évszázadai a régészet tükrében. (Válogatás az elmúlt tíz év ásatási anyagából) Szerk. Gaál A. Szekszárd 2001, 25-26.

KOVÁCS 1994. Kovács T.: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának fémművességéhez. (Neuere Beiträge zur Metallkunst der Kultur der inkrustierten Keramik) VMMK 28 (1994) 119-132.

KRISTIANSEN 2000. Kristiansen, K.: The emergence of European Communities: household, settlement and territory in Later Prehistory (2300-300 BC). In: SAX Annual Report 1. Eds. Poroszlai, I.–Vicze, M. Százhalombatta 2000, 7-11.

KUZSINSZKY 1920. Kuzsinszky B.: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest 1920.

MRT 2. Éri I.–Kelemen M.–Németh P.–Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. Veszprémi járás. Budapest 1969.

MRT 4. Dax M.–Éri I.–Mithay S.–Palágyi S.–Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. Pápai és Zirci járás. Budapest 1972.

MRT 5. Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergomi és dorogi járás. Budapest 1979.

NEUGEBAUER 1994. Neugebauer, J.-W.: Die Bronzezeit in Ostösterreich. Wien 1994.

NOVÁKI 1979. Nováki Gy.: Őskori és középkori földvárak a bakonyi Cuha-völgyben. (Vorgeschichtliche und mittelalterliche Erdfesten im Cuha-Tal im Bakonywald.) VMMK 14 (1979) 75-123.

O'SHEA 1996. O'Shea, J.: Villagers of the Maros. A portrait of an Early Bronze Age society. New York 1996.

PATAY 1938. Patay P.: Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. (Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn.) Diss Pann II/13. Budapest 1938.

RENFREW–BAHN 1999. Renfrew, C.–Bahn, P.: Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat. Budapest 1999.

ROSNER 1990. Rosner, Gy.: Keramikherstellung und Handel im Karpaten-Becken in der frühen Awarenzeit. WMMÉ 15 (1990) 125-130.

ŠIMIĆ 2000. Šimić, J.: Kulturne skupine s inkrustiranom keramikom u brončanom dobu sjeveroistočne Hrvatske. (Cultural groups with encrusted ceramics in the Bronze Age in North-East Croatia.) Osijek 2000.

SOMOGYI 2000. Somogyi K.: Előzetes jelentés a Kaposvár-61. út elkerülő szakasz 1. számú lelőhelyén végzett feltárásról. (Preliminary report of the excavation of site No. 1 situated on the encircling section of Road 61 around Kaposvár.) SMK 14 (2000) 245-249.

SPAJIĆ 1956. Spajić, E.: Izvještaj o nalazima keramike u brončanog doba iz Kozarca. (An account of the Bronze Age finds from Kozarac.) OA 5 (1956) 37-46.

SÜMEGI–BODOR 2000. Sümegi, P.–Bodor, E.: Sedimentological, pollen and geoarchaeological analysis of core sequence at Tököl. In: SAX Annual Report 1. Eds. Poroszlai I.–Vicze M. Százhalombatta 2000, 83-97.

SÜMEGI ET AL. 1996-1997. Sümegi P.–Kozák J.–Magyari E.–Tóth Cs.: A Szakáld-Testhalom bronzkori tell geoarcheológiai vizsgálata. (Geoarchaeological investigation of a Bronze Age Tell in Szakáld-Testhalom.) Acta Geographica Debrecina 34 (1996-1997) 181-202.

SZILAS 2002. Szilas, G.: Die Freilegung eines bronzezeitlichen Brunnens besonderen Typs in Dunakeszi. (Egyedi típusú bronzkori kút feltárása Budakeszin.) BudRég 36 (2002) 291-303.

UZSOKI 1963. Uzsoki A.: Bronzkori temető Mosonszentmiklós-Jánosházapusztán. (Bronzezeitliche Gräberfeld in Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta.) Arrabona 5 (1963) 5-89.

TORMA 1958-1968. Torma I.: Regöly. In: Zehn Jahre Archäologische Forschung 1958-68. MittArchInst 1 (1958-1968) 127-129.

TORMA 1969a. Torma, I.: Neolitische Siedlung und Gräberfeld, kupferzeitliche Siedlung, bronzezeitliche Siedlung in Pári-Altacker. Vorbericht. MittArchInst 2 (1969) 27-34.

TORMA 1969b. Torma, I.: Das Gräberfeld von Szakály aus der mittleren Bronzezeit. MittArchInst 2 (1969) 35-44.

TORMA 1969c. Torma I.: A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményei. (Über vorgeschichtliche Ergebnisse der archäologischen Topographie auf dem Gebiet des Komitats Veszprém.) VMMK 7 (1969) 75-82.

TORMA 1972. Torma I.: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön. (Eine Siedlung der Kisapostag-Kultur in Balatongyörök.) VMMK 11 (1972) 15-34.

TORMA 1978. Torma I.: A balatonakali bronzkori sír. (Das bronzezeitliche Grab in Balatonakali.) VMMK 13 (1978) 15-24.

V. VADÁSZ–VÉKONY 1982. V. Vadász É.–Vékony G.: Őskori sáncok és halmok Süttőn. Régészeti kutatások a Dunántúlon 2. (A fortified settlement and cemeteries of the early Iron Age at Süttő.) Tata 1982.

V. VADÁSZ 2001. V. Vadász É.: Az észak-dunántúli mészbetétes kerámia Esztergomi alcsoportjának települése Dunaalmás-Foktorokban. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Közleményei 8 (2001) 7-81.

VÉKONY 1988. Vékony G.: Őskori népek Komárom megyében a jégkorszak után. In: Komárom megye története I. Szerk. Bíró E.–Szathmári S. Komárom é. n (1988), 67-78.

VÉKONY 2000. Vékony G.: A koszideri korszak a Dunántúlon. (Die Koszider-Periode in Transdanubien.) Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 7 (2000) 173-186.

VICZE 2000. Vicze, M.: Background information to the field-survey. In: SAX Annual Report 1. Eds. Poroszlai I.–Vicze M. Százhalombatta 2000, 119-129.

WOSINSKY 1896. Wosinsky M.: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. Budapest 1896.

WOSINSKY 1904. Wosinsky M.: Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművessége. Budapest 1904.

ZOFFMANN 1971. Zoffmann, Zs.: Anthropologische Untersuchungen der mittelbronzezeitlichen Bevölkerung der Gräberfelder von Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta und Siófok-Balatonszéplak (Ungarn). JPMÉ 16 (1971) 43-58.

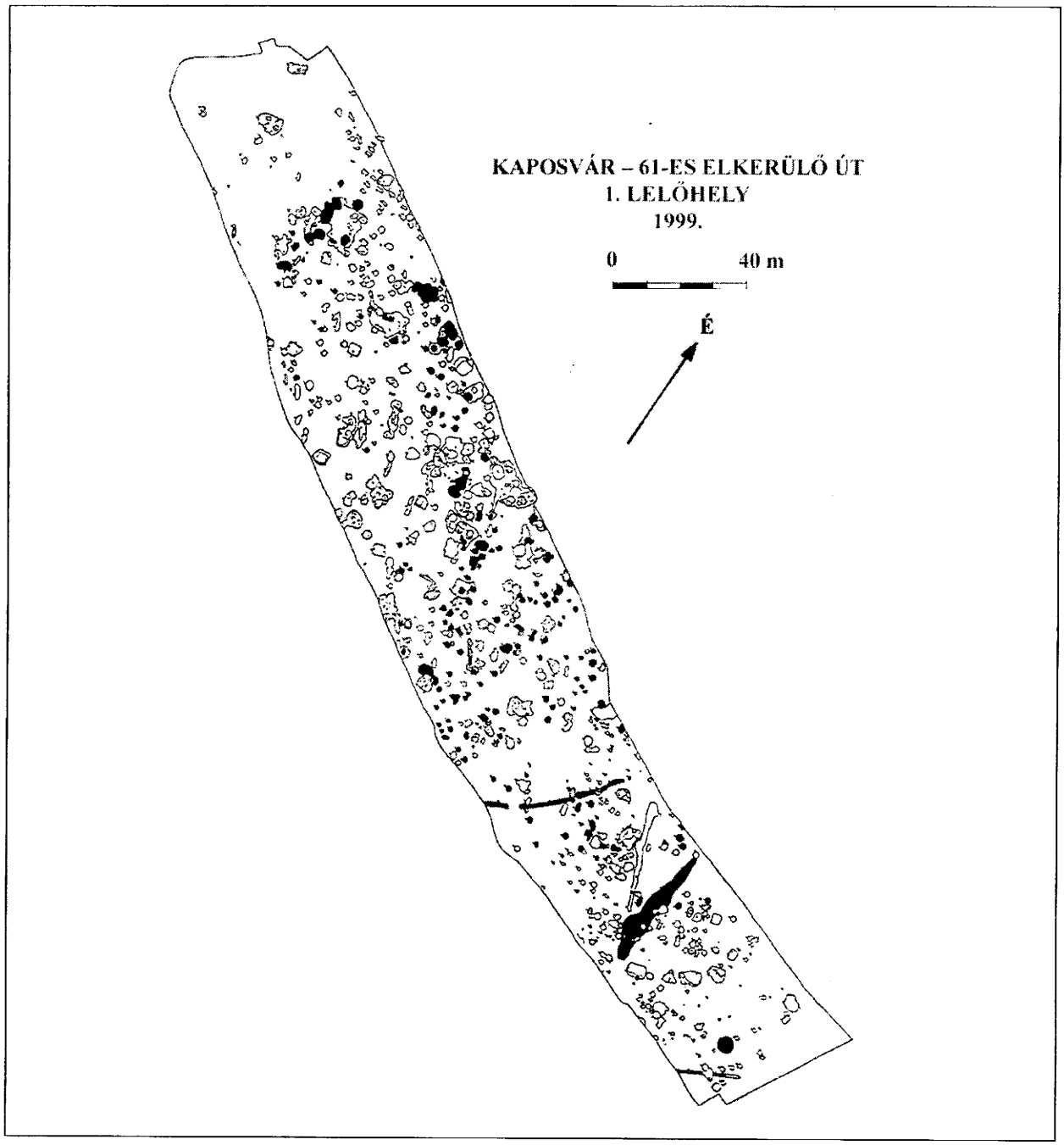

1. kép. Kaposvár-61. út 1. lelőhely összesítő térképe
(kiemelve a mészbetétes kerámia kultúrája objektumai)

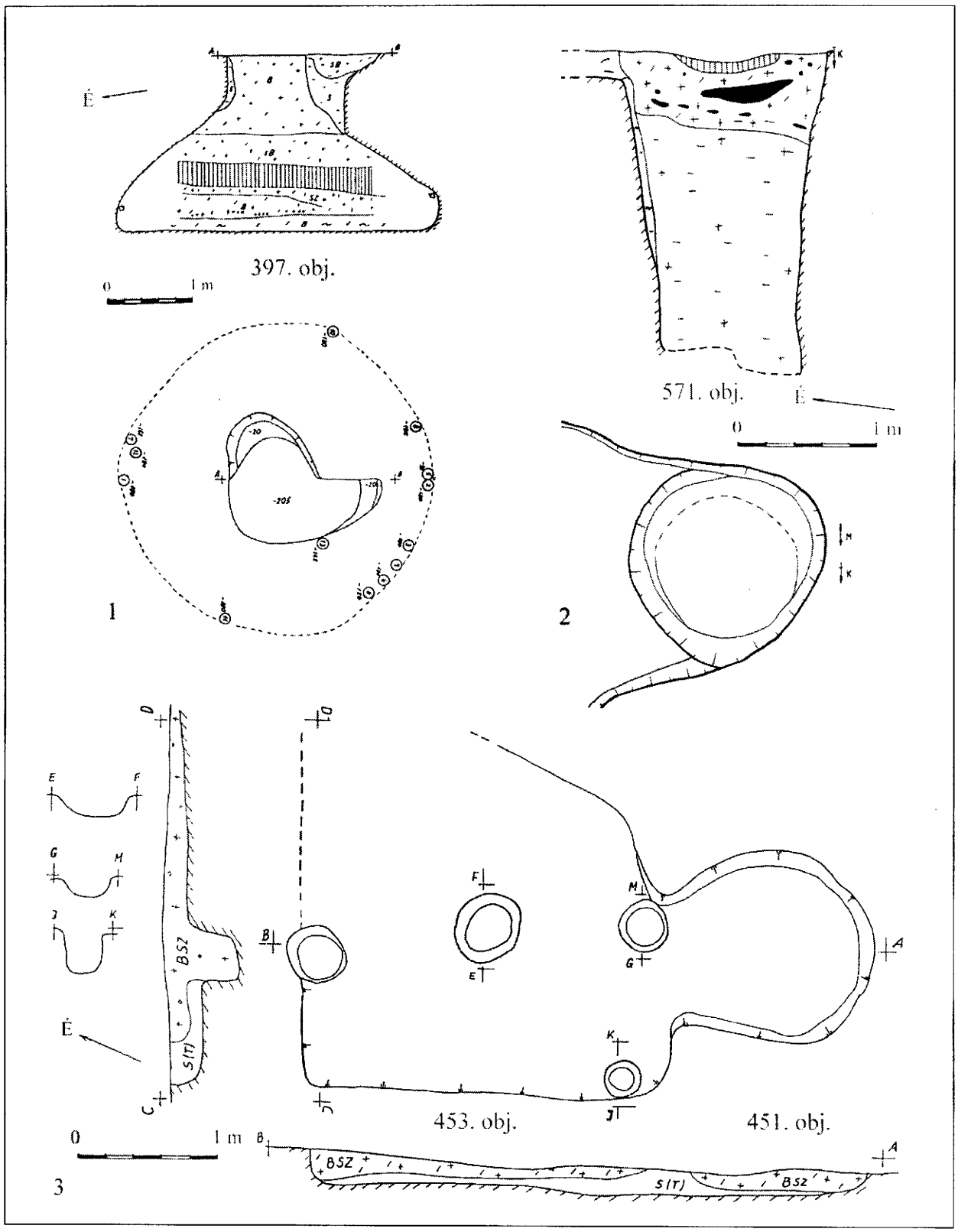

2. kép. 1: Kaposvár-61. út 1. lelőhely, 397. objektum, 2: 571. objektum, 3: 453-451. objektum

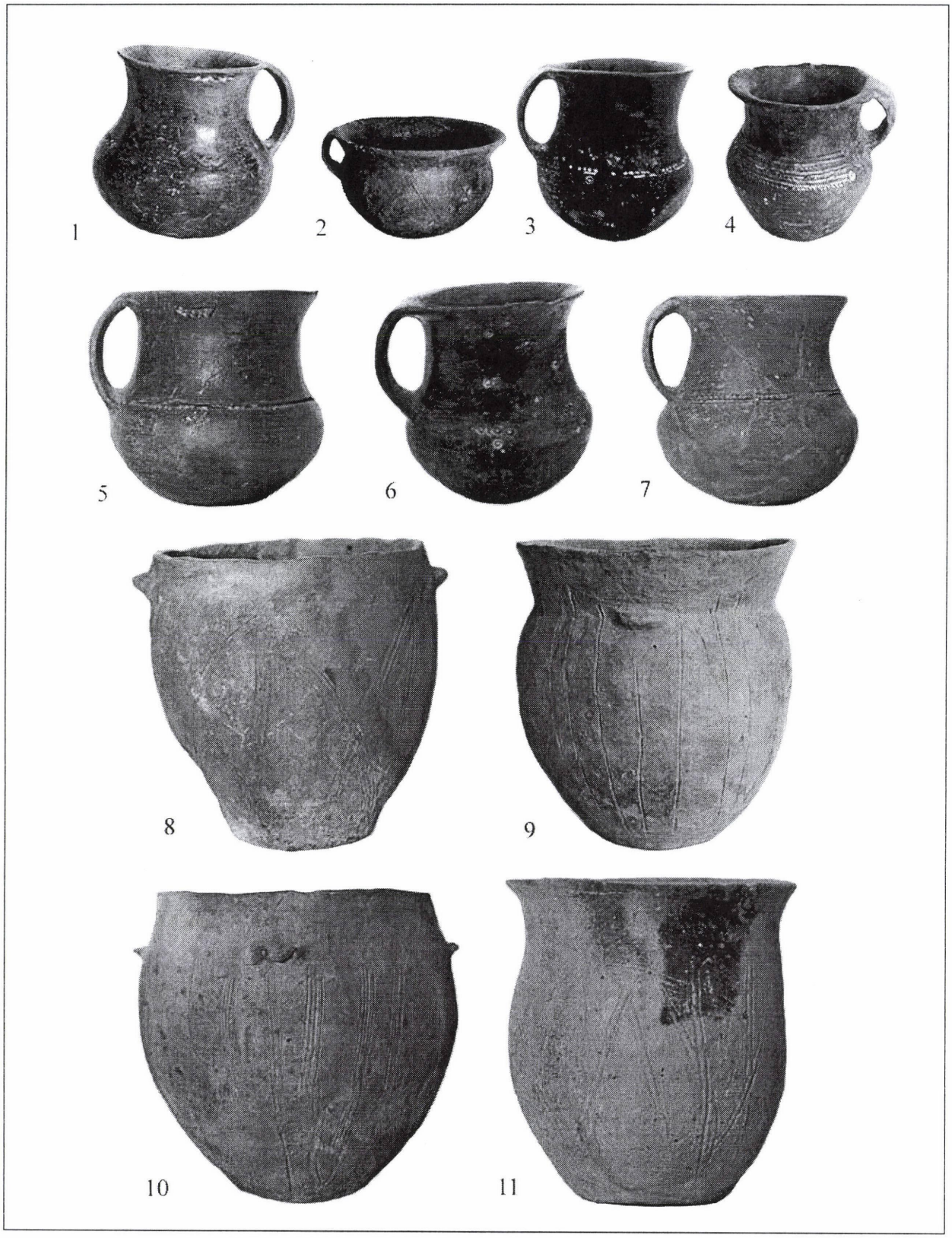

3. kép. 1-8: Kaposvár-61. út 1. lelőhely, 397. objektum, 9: 787. objektum, 10-11: 440. objektum

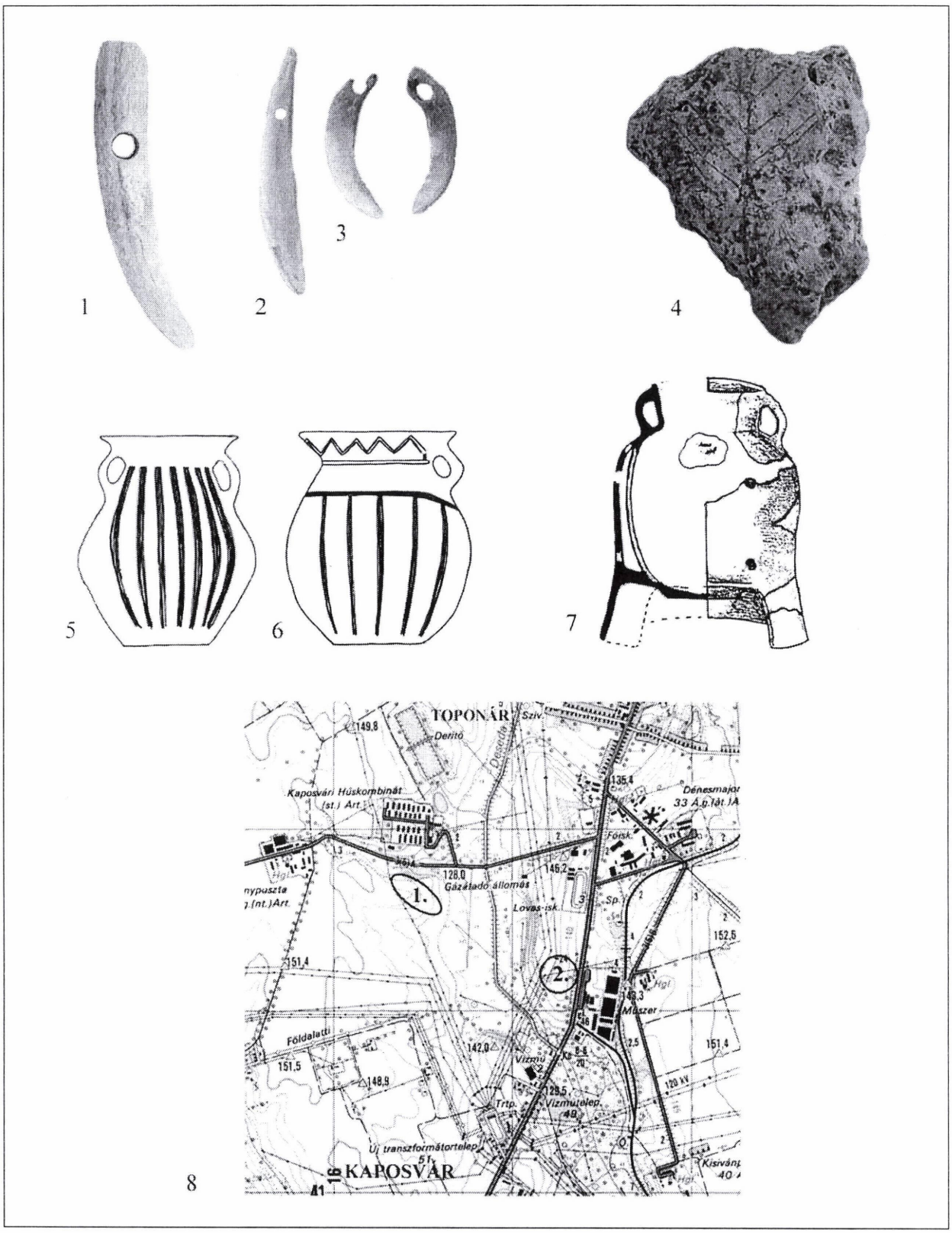

4. kép. 1: Kaposvár-61. út 1. lelőhely, 440. objektum, 2: 397. objektum, 3: 166. objektum, 4: 612. objektum, 5-6: Harc, 7. Somogyvár-Kupavárhegy, 8: Kaposvár-61. út 1. és 2. lelőhely elhelyezkedése

VIKTÓRIA KISS–KRISZTINA SOMOGYI

RECENT DATA ON THE SETTLEMENTS OF ENCRUSTED POTTERY CULTURE: PRELIMINARY REPORT ON THE MIDDLE BRONZE AGE SETTLEMENT OF KAPOSVÁR – ROUTE 61, SITE NO. 1.

In recent decades the research of Transdanubian settlements dating back to the early and middle Bronze Age has been enriched with a number of new data. Many of the settlement-patterns from the Encrusted Pottery culture came to light mostly during the extensive rescue-excavations at Kis-Balaton and, more recently, during the excavations on the track of newly-built motorways. However, we know these sites only from brief reports, as no comprehensive site processing has been published so far. As a consequence, we find it important to summarize those latest data that are related to the sites and lifestyle of the culture.

First, we would like to present the settlement that came to light in 1999 at site no.1 during the rescue-excavations on the track of Route 61 around Kaposvár. It is the largest known settlement segment of the Encrusted Pottery culture. The site is located on a hill between Kaposvár and Toponár, on the right bank of the stream called Deseda. We excavated a 400 metre long land strip on the 40-50 meter wide road track (the exact size of the researched area is 14770 m) that ran across the hill in a NW – SE direction. The great number of objects that were found here belonged to various historic ages (SOMOGYI 2000, 245), but around 180 of them dated back to the period of the Encrusted Pottery culture. These latter objects were scattered across the full extent of the excavated territory, but their occurrence was mostly concentrated on top of the hill in a north-south direction. From the pottery material of the objects found we can conclude that the settlement was populated during the entire time period of the culture and also the period of the preceding Kisapostag culture. At the present stage of the processing, we can establish that in the earlier phases of the site, the settlement was smaller: the settlement-patterns of the late Kisapostag-early Encrusted Pottery phase and the older north-Transdanubian Encrusted Pottery phase (HONTI-KISS 1996) appear mostly in the eastern part of the excavated territory, around the slope near the stream and on the eastern side of the hill-top. The majority of the objects date back to the younger phase of the Encrusted Pottery culture (up to the youngest Transdanubian Encrusted Pottery phase; cf. HONTI 1994a; KOVÁCS 1994; KISS 1997; VÉKONY 2000): this was the phase when the hill-slope became more densely populated and, judging from the finds coming to light from the excavated narrow strip, the settlement extended as far as the territories well beyond the stream bank. However, the large number of sight phenomena refers to a settlement from the younger phase that was populated for a longer time period and moved horizontally with time.

Due to the small number of authentically excavated settlements, we still know little about how people lived in the villages of the Encrusted Pottery culture. In relation to that, the household-pottery types that emerged from site no. 1 at Route 61 Kaposvár, had previously been published from few sites only (for a selected material about the several phases of Szebény–Paperdő, see BÁNDI–PETRES–MARÁZ 1979, 85-86). At the Transdanubian settlements originating from the Middle Bronze Age (according to the chronology of the Bronze Age used in Hungarian literature) we can find pots and barrel-shaped vessels, which are predominantly decorated with a bundle of lines running vertically or in arched triangle shape rather than with encrusted patterns. Beside these forms, there are other household pottery types that are already known from the so-called tell-cultures from the Great Hungarian Plain: fish fryers, embers covers, fermenting and marinating vessels (BÓNA 1975, 250-254; V. VADÁSZ 2001, 47, Pl. 18. 1-3), as well as portable firehearths. As for these portable firehearths, we have note that I. Bóna mentioned one with a built-in grate from the Lengyel–Sánchegy site. This one, however, based on typology, should belong to the material of the Urnfield culture at the mentioned site. In contrast to that, data have been gathered more recently from the Somogyvár–Kupavárhegy settlement and from a cemetery at Patpuszta (Patince, SK) about portable firehearths with a built-in vessel (FISCHL-KISS-KULCSÁR 2001, 177).

The analysis of the bone material of the domesticated and wild animals provides further hints for the reconstruction of the Transdanubian population's way of life (BARTOSIEWICZ 1996).

From the observations aimed at the reconstruction of the climate and vegetation of the Bronze Age in the Carpathian Basin, we can conclude that the Encrusted Pottery culture – and the cultures living west of it – lived in the oceanic climate zone, which enabled them to lead a very different life from the tell-cultures that occupied the wooded steppe zone (from the eastern edge of the Great Hungarian Plain to Mezőföld). Considering the Transdanubian vegetation zones, the territory of the north-Transdanubian Encrusted Pottery culture extended to the sub-Mediterranean and Central European mixed wooded regions, whereas the territory of the south-Transdanubian group occupied the zone of the sub-Mediterranean oak woods (SÜMEGI-BODOR 2000, Fig. 3-4; VICZE 2000, 119). It is interesting to note, however, that the south-Transdanubian Encrusted Pottery group did not occupy the whole of South-Transdanubia (as opposed to the map summaries suggesting so: BÁNDI 1972, map 2. and 3.; BÁNDI-PETRES-MARÁZ 1979, 82; BÓNA 1992, 17, Karte: Mittlere Bronzezeit III), but remained on the territory bordered by the rivers Sió, Kapos, Dráva, Duna and by the Mecsek mountains. Based on the data gathered so far, their territory crossed the river slightly just at the estuary of the Kapos (Regöly, Szakály). The status of the territory west of the Pécsi-víz and the Mecsek, as well as the south part of Somogy County, at the left bank of the river Rinya is still uncertain. But the region around Kaposvár falls, undoubtedly, on the territory of the north-Transdanubian Encrusted Pottery group (PATAY 1938, maps IX and XIII; TORMA 1969, 79; TORMA 1971, 32-33, notes 8-12; HONTI–KISS 1998, 50). Among the finds from the settlement at Kaposvár – Route 61, site No. 1., we can observe a significant amount of vessels from the south-Transdanubian Encrusted Pottery culture too, which clearly indicates that the residents of this village maintained closer relations with their southern neighbors than the population of the north-Transdanubian group inhabiting the shores of Lake Balaton or the territories north of it.

Based on the above, today we have more definite evidence with regard to the settled, land-cultivating lifestyle of the Transdanubian Middle Bronze Age population. There are two basic reasons for the lack of larger-sized sites: one is that research work has, so far, been incomplete, the other is that, in contrast with the tells on the Great Hungarian Plain, the remains of the houses built on the one-layered Transdanubian sites were not protected by the rubble of the new houses built on them, therefore, they fell prey to the tempering of succeeding ages, to erosion and to recent agricultural activity. The large-sized village at Kaposvár and the thicker settlement layer that got preserved on the hill-sites and also some one-layered settlements refer to longer-term settling (Veszprém: late Kisapostag – early Encrusted Pottery phase 70 cm; young north-Trans-Danubian Encrusted Pottery phase 80-90 cm; Bakonyszentlászló–Kesellőhegy I.: the layer of the Kisapostag culture and the older north-Transdanubian Encrusted Pottery phase together is 60 cm; Somogyvár–Kupavárhegy: at least 30 cm; Karancs–Keskend (Karanac-Kozarac, HR: 1 m). However, the analysis of the tools made of animal bones and stone will enable us to present a more accurate picture of their lifestyle and to establish the relative proportion between land-cultivation and stock-breeding. The already processed stone tools from the Kaposvár site (see Appendix) suggest that land cultivation may have been of lesser importance than it was with the tell-cultures.

On the basis of the above analysis, we can observe a kind of hierarchy among the sites (hillforts and larger or smaller sites), and, in addition, the bronze treasures of the Tolnanémedi type, and the fact that some of the dead were buried with rich furniture imply the presence of some high-ranking people. Nevertheless, we found no evidence of a re-distributing role characteristic of the centralized chiefdoms, nor could we observe an outstanding religious or economic center. The redistribution of the bronze products is not likely; the small metal workshops are likely to have provided the local villages with their products by bartering them. Consequently, based on presently known data, we cannot assume the existence of a social organization that would be more developed than a tribal or segmentary society (RENFREW–BAHN 1999, 166-169; cf. also O'SHEA 1996, 258-312; KRISTIANSEN 2000, 9).

Translated by Zsuzsa Kelemen

KISS VIKTÓRIA
MTA RÉGÉSZETI INTÉZETE
1014 Budapest, Úri u. 49.

SOMOGYI KRISZTINA
RIPPL-RÓNAI MÚZEUM
7400 Kaposvár, Fő u. 10.

FÜGGELÉK

HORVÁTH TÜNDE

ELŐZETES JELENTÉS A KAPOSVÁR-61. ÚT 1. LELŐHELY KÖZÉPSŐ BRONZKORI TELEPÜLÉSÉNEK KŐANYAGÁRÓL

Az alábbiakban az 1999-ben leletmentés során Kaposvár-61. elkerülő út 1. számú lelőhelyen napvilágra került, nagy kiterjedésű középső bronzkori település kőből készült leletanyagának vizsgálatát mutatom be.[21]

Pattintott kőeszközök

- Ltsz: 98.101.397.237.: 397. objektum, méhkas alakú gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: hajlott mikropenge, talonja pontszerű, bulbusa kicsi, leütött, előlapján két gerinc, distalis vége törött, az előlap distalis végén kis foltban kéreg található, a bal oldal recésre kopott ad hoc vágóélként szolgált, nyersanyag: mangánpettyes sümegi vagy teveli szürke kova. M.: 25x9x4 mm (1. kép 1).
- Ltsz: 98.101.397.236.: 397. objektum. Leírás: pengevakaró hajlott mikropengén, talonja sima, bulbusa kicsi, előlapján egy gerinc fut, distalis végén vakaróél van kialakítva, amely a bal oldalélre is rákanyarodik, a vakaróél széles, egyenetlen legyezőretusokkal van kialakítva, a bal oldalél vastag, a jobb oldalél kissé recésre kopott ad hoc vágóélként szolgálhatott, nyersanyag: barnás-rózsaszín radiolarit. M.: 26x11x3 mm (1. kép 2).
- Ltsz: 98.101.397.211.: 397. objektum. Leírás: magkőmaradék talpas magkőből, amely több tájolású volt, nyersanyag: szürkésfehér, kérges sümegi? kova. M.: 31x29x21 mm (1. kép 7).
- Ltsz: 98.101.322.1.: 322. Objektum, kerek gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: enyhén hajlott mikropenge distalis töredéke, előlapján egy gerinccel, hátlapján a kemény ütővel való leválasztás koncentrikus körei, nyersanyag: szentgáli radiolarit. M.: 20x5x1,5 mm (1. kép 3).
- Ltsz: 98.101.784.742.: 784. objektum, amorf gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: háromszögletű szilánkgerezd, szélei körben élesen csipkéződött ad hoc vágóélek, distalis vége elkopott fúró is lehet, a hátlapon néhány kisebb peremi élretus, nyersanyag: idős, áthalmozott kovakavicsból. M.: 32x22x11 mm (1. kép 6).
- Ltsz: 98.101.333.64.: 333. objektum, méhkas alakú gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: háromszögletű szilánk, előlapján magas gerinccel, a csúcsánál (distalis végén) az éles oldalélek csipkézettek, hegy, nyersanyag: szentgáli radiolarit, anyagában fehéres kéreggel. M.: 22x18x6 mm (1. kép 4).
- Ltsz: 98.101.412.1.: 412. objektum, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: kovadarab, néhány helyen kéregdarabbal, nyersanyag: szürke sümegi? kova. M.: 33x21x17 mm.
- Ltsz: 98.101.297.145.: 297. objektum, gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: szilánk, bulbusa nagy, talonja preparált, jobb élén és előlapján retus-szerű kikopás, ad hoc vágóél, nyersanyag: mély, vörösesbarna radiolarit. M.: 33x23x13 mm (1. kép 5).

Csiszolt balták

- Ltsz: 98.101.201.88.: 201. objektum, gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: miniatűr méretűre kopott trapéz alakú kőbalta, vésőélű, munkaéle ép, éles, végsőkig használt, mindkét lapja domború, fokéle ép, nyersanyag: idős, áthalmozott kavicsanyag, hordalékból?. M.: 18x 21x9 mm (2. kép 1).
- Ltsz: 98.101.784.743.: 784. objektum, gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: kőbalta foktöredéke, kopott, sérült ütögetéstől, alsó lapja sík, felső domború, testén apró foltokban kérges, nyersanyag: csillámos kőzet. M.: 57x 43x26 mm.

21 Köszönettel tartozom Somogyi Krisztinának, az ásatás vezetőjének, hogy 1999 folyamán magam is részt vehettem az ásatáson, hasonlóképpen köszönet illeti a leletanyagot feldolgozó Kiss Viktóriát és Somogyi Krisztinát, hogy a kőből készült leletek vizsgálatával engem bíztak meg.

- Ltsz: 98.101.419.1.: 419. objektum, gödör, mészbetétes edények kultúrája. Leírás: trapéz alakú, meglehetősen kopott felületű kőbalta, lapjai domborúak, éle kopott, ép vésőél, középtájon alul és felül az oldaléleken befogástól származó homorú kikopás, nyersanyag: palás kőzet?. M.: 49x35x14 mm (2. kép 2).
- Ltsz: 98.101.622.1.: 622. objektum, gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: trapéz alakú kőbalta, alsó, ép lapja sír, felső lapja törött, munkaéle vésőél, sérült, törött. M.: 74x44x12 mm (2. kép 3).
- Ltsz: 98.101.673.1.: 673. objektum, gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: átfúrt, nyéllyuknál törött kőbalta töredék, munkaéle vésőél, a nyélre merőlegesen álló fejszeél, erősen kopott, majdnem 11 mm vastagságúra, a nyéllyuk tölcséres, oldalélei magasak, a felső és az alsó oldallapok sérültek, töröttek foltokban, kopásnyomokkal, nyersanyag: zöldpala?. M.: 38x48x46 mm (2. kép 5).
- Ltsz: 98.101.518.3.: 518. objektum, méhkas alakú gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: átfúrt kőbalta nyéllyuknál törött töredéke a munkaél felől, a munkaél vésőél, a nyélre merőlegesen álló fejszeél, erősen kopott: mintegy 4 mm vastagságú, alul törött, csorba, a nyéllyuk tölcséres, az oldalélek közepesen magasak, az alsó és felső lapok pereme középen vájatszerűen homorul a befogástól, igen szépen polírozott, nyersanyag: zöldpala?. M.: 69x40x35 mm (2. kép 4).

Őrlőszerszámok

- Ltsz: 98.101.715.157.: 715. objektum, méhkas alakú gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: korong alakú lapos marokkő, oldalperemének egy része sérült, törött, a két sima oldal kis pontokban kopott, oldalperemein ütéstől származó sérülések. M.: 69x60x31 mm.
- Ltsz. 98.101.534.1.: 534. objektum, gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: őrlőkő töredéke, mindkét lapján munkafelülettel, amelyek simák, teknősre kopottak, az eszköz durván kialakított, nyersanyag: vörös homokkő, finom szemcsés. M.: 136x109x59 mm.
- Ltsz: 98.101.774.1.: 774. objektum, méhkas alakú gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Lapos oldaltöredék, munkafelülete simára kopott, fényes, csiszolókőből?, nyersanyag: finom szemcsés vörös homokkő. M.: 83x77x37 mm.
- Ltsz. 98.101.334.14.: 334. objektum, gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: peremes őrlőlap-edény, alsó része törött. A munkafelület (őrlőfelület) erősen teknős, ovális, markáns piros festéknyomokkal a pórusokban. Az ép felső peremen erősen vastag rácementálódott anyag maradványai. A piros folt közepe táján üregszerű kerek kikopás. Nyersanyaga finom szemcsés, lilás-rózsaszín, gránitszerűen kemény finomkonglomerátum, Mecsek környéki?, az eszköz finoman kidolgozott, csiszolt. M.: 375x170x30 mm (2. kép 6).

Egyéb

- Ltsz: 98.101.327.1.: 327. objektum, gödör, mészbetétes kerámia kultúrája. Leírás: kova?-kavics darab.

ÉRTÉKELÉS

Összesen 19 kőből készült leletet vizsgáltam meg, köztük pattintással és csiszolással kialakított eszközöket. A lelőhely teljes kőanyagát tekintve, az azonosított objektumokból származó leletanyag szerint a kőből készült eszközök szinte kizárólag a középső bronzkori mészbetétes kerámia kultúrája hagyatékából kerültek elő.

A *pattintással kialakított eszközök* nyolc darabot tettek ki, nyersanyagukat nézve dunántúli radiolarit-változatokkal és szürke, anyagában fekete pettyes kovával (sümegi vagy teveli?), amelyek a vizsgált mészbetétes népesség saját területén található bányákból származnak, nem túl messzire a lelőhelytől. Típusukat tekintve három penge, köztük egy pengén kialakított vakaró, egy magkőmaradék, háromszögletű szilánkok és szilánkgerezdek fordultak elő. A magas előlapú, háromszögletű szilánkok distalis végén és oldalélein látható kopásnyomok arra utalnak, hogy hegyként voltak használatban. A pengék oldalélei is ad hoc vágóélként szolgáltak. Az eszközök sérülései erőteljes és esetleg hosszú életű használatra utalhatnak.

Az eszközkészlet –, bár kis száma alaposabb statisztikai értékelést és következtetést nem tesz lehetővé –, mégis szempontokkal szolgál a mészbetétes edények népének középső bronzkori, jelenleg szinte teljesen ismeretlen eszközkészletével kapcsolatban. Körülbelül hasonló arányban fordulnak elő a penge és szilánk-kiindulási formák, sőt, eszközöket alakíthattak ki magköveken is, amely a bronzkorra jellemző technológiai vonás. A pengeformák a nagyrévi és vatyai kultúrától eltérő, magasabb arányú felhasználása megfelel az itt előkerült nyersanyagtípusok jó minőségétől elvárható színvonalnak.

A feltárt település viszonylagos nagysága és hosszú élete és az előkerült kőeszközök kis száma közötti viszony arra enged következtetni, hogy valóban nem a kőből készült eszközök alkothatták e népcsoport használati eszközeinek nagy hányadát. A pattintott kőeszközök között hiányoznak a hasonló korú nagyrévi és vatyai kultúrában jellegzetes fűrészek, amelyek a gabonafeldolgozás során játszottak fontos szerepet. A hajlott pengék és a miniatűr méretű formák a technológiai fogásokról árulkodnak. A kaposvári telepen előkerült kisszámú pattintott eszköz inkább a vadászattal és az azzal kapcsolatos termékek feldolgozásával hozható összefüggésbe.

A *csiszolt kőeszközök* között hat db balta, két marokkő, egy őrlőlap és egy csiszolókő található.

A balták között három trapéz alakú, átfúratlan példány, az egyik ép vésőéllel, de már miniatűr méretűre kopott, végsőkig használt darab; a másik kettő pedig kisméretű, erősen sérült példányok. Ezen kívül két nyéllyuknál törött, egykor vésőélű, de mindkét esetben nagyon erősen elkopott fejsze került még elő.

Az őrlés egykori eszközeit két lapos, korong alakú, ütésnyomokat viselő marokkő és egy peremes kiképzésű lapos őrlőlap-őrlőedény képviseli, amely belül, az őrlőfelületén markáns piros festéknyomokat visel, középtájt pedig mechanikai behatástól származó üreg látható. A telepen más objektumból került elő okkerrög is (419. objektum). A festékanyag felhasználásának módja a régészeti leletanyagból nem olvasható ki.

A peremes, lapos őrlőedény-őrlőlap meglehetősen ritka forma a hazai őskori leletanyagban. Jelenleg hasonló korú leletet a vatyai kultúra anyagából Dunaújváros-Kosziderpadlásról (szintén piros festéknyomokkal!) és Nagykőrös-Földvárról,[22] későbbről Bakonyszentkirály-Zöröhegy II-ről (BD-HaA időszak: Nováki 1979, 103) ismerünk. Az ilyen jellegű őrlőkő-kiképzés feltehetően értékes, ritka nyersanyagok őrlésének megnyilvánulása (esetünkben a piros-vörös árnyalatú okker).

A kőeszközökön még nem történt nyersanyagvizsgálat, a helyenként feltüntetett és kérdőjellel jelölt nyersanyagok csak a szabad szemmel való vizsgálat során nyert értesüléseket tükrözik, amelyek még jelentősen átalakulhatnak a pontos, hiteles természettudományos vizsgálatok során. Ennek ellenére a pattintott kőeszközök nyersanyagaiként a lelőhelytől viszonylag nem túl távoli fekvésű, jó minőségű radiolarit és kova-származékok, a csiszolt balták esetében feltehetően áthalmozott, hordalékból gyűjtött, valamint az Alpok előteréből származó metamorfitok valószínűsíthetők, az őrlőkő esetében pedig talán a Mecsek felől érkező homokkőváltozattal számolhatunk.

A leletanyag kis mennyiségben is nagy jelentősége, hogy hasonló korú és kultúrájú lelőhelyről (sem településről, sem pedig temetőből) eddig még nem dolgoztak fel kőből készült leleteket, így a mészbetétes kerámia kultúrája kőeszköz-felhasználásáról most elsőként szerezhettünk értesüléseket. Összevetése az általam tanulmányozott középső bronzkori vatyai kultúra lelőhelyeiről, elsősorban településeiről származó kőanyaggal, rendkívül értékes és fontos kiegészítő információt szolgáltat.[23]

IRODALOM

NOVÁKI 1979. Nováki Gy.: Őskori és középkori várak a bakonyi Cuha-völgyben. (Vorgeschichtliche und mittelalterliche Erdfesten im Cuha-Tal im Bakonywald.) VMMK 14 (1979) 75-123.

22 Dunaújváros-Kosziderpadlás: Intercisa Múzeum, 53.2.126.; Nagykőrös-Földvárról: tálkaszerű, Nagykőrös, Arany János Múzeum, 64.893.

23 A készülő doktori disszertáció címe: Farkas-Pető A.–Horváth T.: A vatyai kultúra településeiről származó kőeszközök komplex petrográfiai és régészeti feldolgozása.

HORVÁTH TÜNDE
MTA RÉGÉSZETI INTÉZETE
1014 BUDAPEST, ÚRI U. 49.

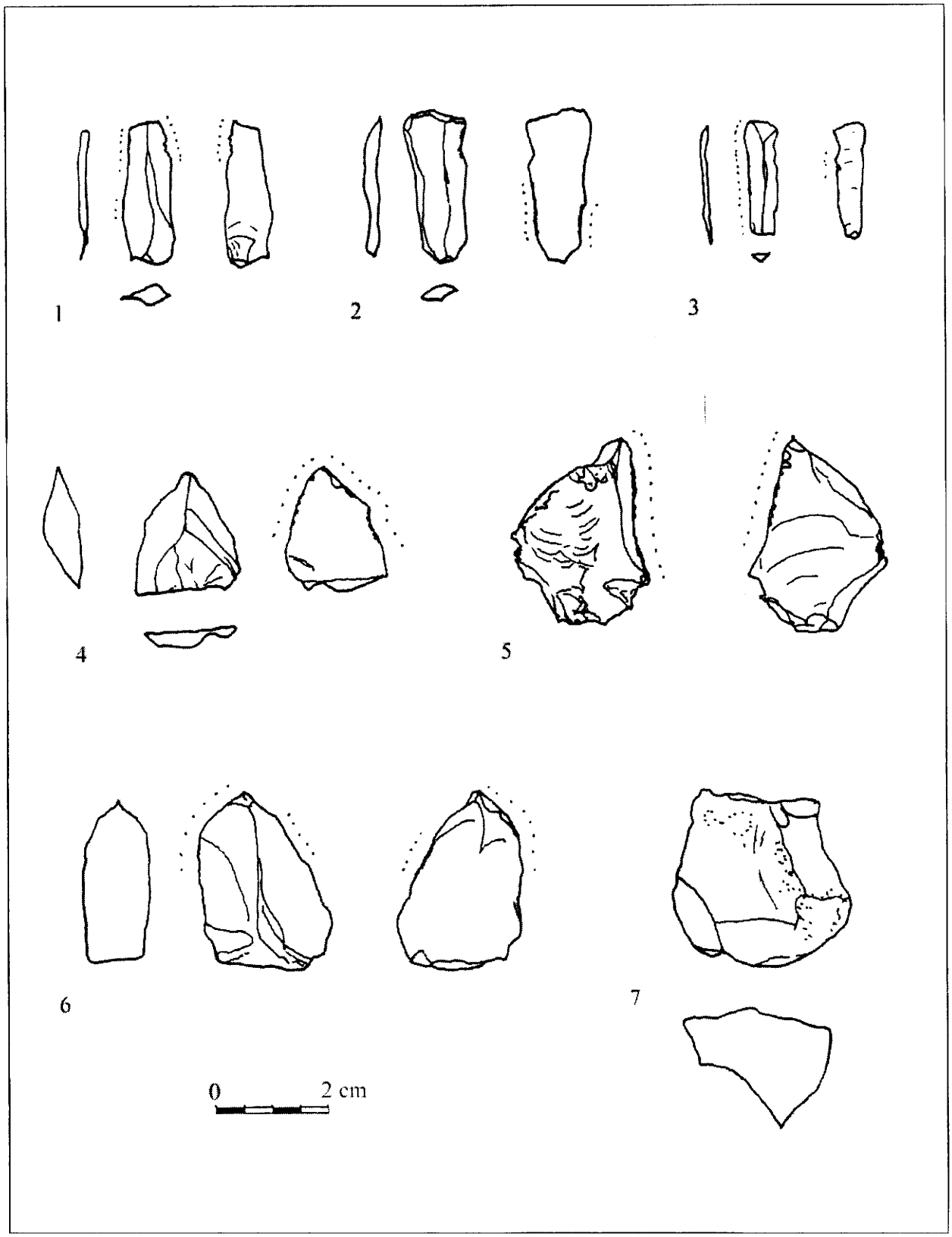

1. kép 1-2, 7: Kaposvár-61. út 1. lelőhely, 397. objektum, 3: 322. objektum, 4: 333. objektum, 5: 297. objektum, 6: 784. objektum

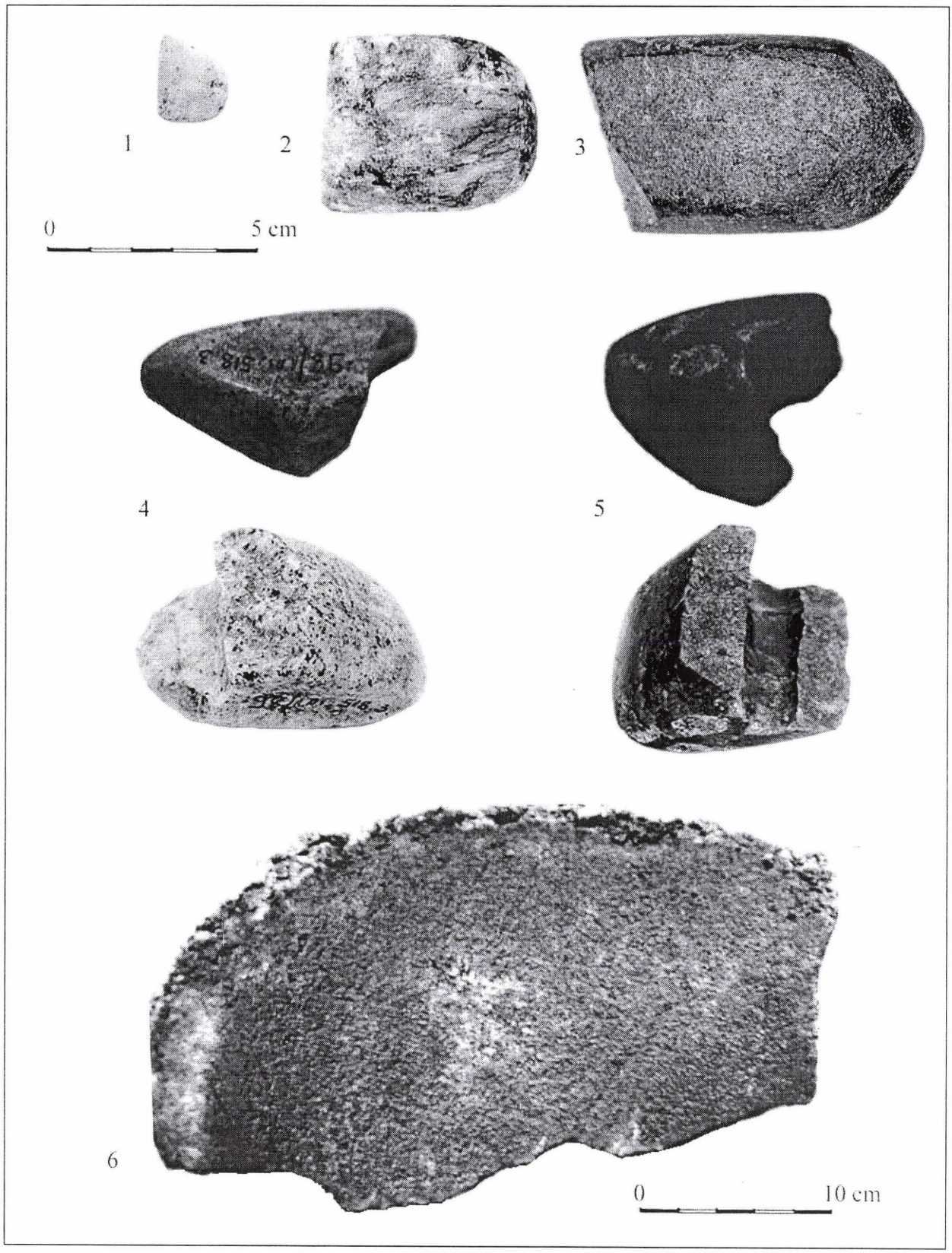

2. kép 1: Kaposvár-61. út 1. lelőhely, 201. objektum, 2: 419. objektum, 3: 622. objektum, 4: 518. objektum, 5: 673. objektum, 6: 334. objektum

FARKAS-PETŐ ANNA–HORVÁTH TÜNDE–KOZÁK MIKLÓS

FEJÉR MEGYE KÖZÉPSŐ BRONZKORI FÖLDVÁRAINAK KŐANYAGA RÉGÉSZETI ÉS PETROGRÁFIAI FELDOLGOZÁS I. RÉSZ

BEVEZETÉS

Ebben a cikkben Fejér-megye területén feltárt Vatya-földvárak (Aba-Belsőbárándpuszta-Bolondvár, Igar-Vámpuszta-Galástya, Kajászó-Várdomb, Lovasberény-Mihályvár, Pákozd-Vár, és Sárbogárd-Cifrabolondvár) (1–2. kép) eddig feldolgozatlan kőeszköz-anyagát kívánjuk bemutatni.[1]

A tanulmány egyaránt tartalmazza a kőeszközök régészeti és petrográfiai feldolgozását.

Interdiszciplináris vizsgálataink célja, hogy az azonos korba és kultúrába tartozó, hasonló földrajzi környezetben elhelyezkedő földvárakról minél átfogóbb, teljesebb képet nyerjünk, és újabb adatokat szolgáltassunk a 'Vatya-project' számára, amelynek végső célja e kultúra teljes kőeszköz-anyagának komplex feldolgozása.[2]

A tanulmány a földrajzi értelemben vett legnyugatabbra fekvő Vatya-erődített települések kőeszköz anyagát ismerteti, amely lehetőséget adott arra is, hogy a Duna jobb partján elhelyezkedő, korábban már feldolgozásra került százhalombattai (Pető1998, Pető 1999) és bölcskei (Horváth et al. 1998, Horváth et al. 1999) földvár anyagát összevethessük a most kapott újabb adatokkal.

A 2000. év novemberében tartott Őskoros Kutatók II. Összejövetelének fő témája a településszerkezet vizsgálata volt, ezért előadásunkban és annak írott változatában megpróbáljuk a Vatya-földvárak ilyen irányú bemutatását, értékelését, melyhez feldolgozott leletanyagként a kőből készült eszközöket kívánjuk csatolni.

Kiindulási hipotézisünk az volt, hogy a magyar őskorkutatás által gazdasági, ipari és főnöki központokként interpretált Vatya-földvárakról megpróbáljuk a fent említett szálon keresztül igazolni e tézist.

1. ABA-BELSŐBÁRÁNDPUSZTA-BOLONDVÁR (3. kép)

A Bolondvár Belsőbárándpusztától K-re fekszik fél kilométerre, a K-re húzódó Háromágvölgy elején, egy nagy fennsík ÉNy-i szélén. A földvár tágabb környezetét az átlagosan 100-200 m tengerszint feletti magasságú, nagyrészt lösszel fedett, hullámos felszínű hordalékkúpsíkság, a Közép-Mezőföld jelenti, mely terület mai arculatát a pleisztocén során bekövetkező szerkezeti mozgásokat követően nyerte el. A jelenleg kiemelt területeket lösz borítja, míg a süllyedékek holocén ártéri üledékkel vannak fedve. A táj felszínét a löszre jellemző lepusztulásformák (löszdolinák, löszmélyutak), valamint eróziós-deráziós völgyek és völgyközi hátak tagolják. Ilyen vízmosások választják el a Bolondvár területét a fennsík többi részétől, melyek természetes védelmet biztosítottak az ott élők számára.

A vár alakja háromszöghöz hasonló, K-i oldalát sekélyebb árok, D-i oldalát egy majdnem függőleges falú, mély vízmosásos kocsiút határolja, Ny-i oldalán pedig meredeken lejt lefelé a rétre. A vár hossza 180 m, legnagyobb szélessége 100 m. Az egész terület egy 25 m széles, 2 m mély árokkal két részre van osztva, amely árok a K-i oldalon lankásan ereszkedik lefelé, ez lehetett a vár egykori feljárata. Sáncnak csak a II. rész ÉK-i sarkában akadunk nyomára, de a belső magassága itt is alig éri el a 200 cm-t. Figyelemreméltó még a vár D-i és É-i végében egy-egy kiemelkedő mesterséges domb, amelyek a védelemmel állhattak kapcsolatban. Az I. részben egy 26 m átmérőjű kör található, amelyet egy 6 m széles, fél méter mély árok vesz körül. Az I. rész egész területe, különösen K-i oldala sok, a II. világháborúkor keletkezett katonai árokkal van feltörve, s ezekből sok emlék került a felszínre. A II. rész felülete egyenletes, kevés gyakorlóárokkal, ezekben néhány bronzkori cserép és patics látható.

Feltárás a vár területén (ásató: Kovács Tibor, 1960, Tell-kutató Munkaközösség):

1 Szeretnénk köszönetet mondani az anyag átengedéséért az egykori ásatóknak (dr. F. Petres Évának és dr. Kovács Tibornak), külön köszönet illeti dr. F. Petres Évát, aki az anyagfeldolgozás során elengedhetetlen segítséget nyújtott számunkra.

2 2000. év őszétől doktori disszertáció témája, ELTE Régészeti Intézet, Budapest

A vár déli részén 4x4 m-es szelvényt nyitottak, ahol 37 és 50 cm között 5 lakószint jelentkezett. A II. szelvényt 25 m-re az I. szelvénytől DK-re nyitották, a vár K-i fala mellett. A 33 négyzetméteres felületen 97 és 246 cm közötti mélységben 8 szintet lehetett elkülöníteni. Az előkerült háztípusok többfélék voltak. A leletanyag alapján az ásató szerint a vár a Vatyai kultúra 2. periódusának erődített telepe, csakúgy mint Vál és Sárbogárd. (Kovács 1963, 131.)

A leletanyag teljes közlése 2000-ig nem történt meg. Az előzetes jelentés alapján arra következtetünk, hogy a földvár területe fokozatosan települt be, eltérő intenzitással (5 ill. 8 szint), amely talán eltérő életmódot, vagy funkciót is jelenthetett egyben.

2000. nyarán szemrevételeztük a lelőhelyet, és a következő tapasztalatokat szereztük:

A vár egy szinte teljesen sík területből kiemelkedő hosszú löszdombháton fekszik, annak ÉNy-i szélén. Az egykori lakosok a természetes képződményeket kihasználva is meglehetősen nagy volumenű védmű-munkálatokat végeztek. A kétrészes földvár déli oldalát és a löszdomb további részét kettévágó mély kocsiutat ma is használják. A vár D-i oldalán levő sík, szántott területen sok szétszántott cserepet és csontot lehet találni, feltehetően erre húzódott a vár külső települése. Ennek meglétét különösen indokolja a vár viszonylag kicsiny belső területe. A környéken az őskorban patak folyt, de helyi kőzetanyag nem található a vár közvetlen környezetében. A földvár szerkezete a kultúra egészét tekintve egyedi: az I. részt alkotó kör alakú erődítmény (bástya?) más földváron ennyire karakterisztikusan nem található meg, csak a II. rész alkalmas letelepedésre. Az abai középső bronzkori Vatya kultúra földvára olyan impozáns építmény, mely uralja a környéket, és méretével, stratégiai fontosságával kiérdemelne egy nagyobb területű, településstruktúrát is vizsgálni képes alaposabb feltárást.

A meglehetősen kis felületű feltárásból következően a kőeszközök száma is csekély. A feltárt kőből készült leletek (3 db) csak utalnak a telepen egykor használt kőeszközök szükségességére. Ez alapján a telepen folyt gabonaőrlés, a hagyományos félgömb alakú kézi őrlőköveken, melyeken azonban festékporítást is végeztek (1 db töredék). A festéket valószínűleg az őrlőkőnek használt homokkövek bányájából ill. annak környezetéből szerezhették be (Hárshegyi formáció). Ezen kívül csiszolóköveket is használtak.

2. IGAR-VÁMPUSZTA-GALÁSTYA (4. kép)

Vámospuszta DK-i széle felett emelkedik egy fennsík, ennek D-i sarkában van a Galástya. A földvár tágabb környezetét a Ny-Mezőföld Kálóz-Igari löszplatója alkotja, mely átlagosan 100-170 m tengerszint feletti magasságú, DK felé fokozatosan lejtő és kiszélesedő, egyenetlen felszínű, ÉNy-DK-i irányú völgyközi hátakkal és azzal párhuzamos völgyekkel tagolt síksági terület, amit ÉK- és DNy-felől éles, meredek peremek határolnak el a Sárvíz, ill. a Sió árterétől. A területen a pliocén üledékfelhalmozódást eltérő mértékű folyóvízi akkumuláció váltotta fel a pleisztocén elején, miközben a felújuló tektonikai mozgások a térszín aszimmetrikus kiemelkedéséhez vezettek. A megsüllyedt területek továbbra is a folyóvízi felhalmozás fő színterei maradtak, míg a kiemelt területeken megindult a futóhomok és löszképződés. Így a plató legelterjedtebb felszíni képződményei a lösz és a löszszerű üledékek, melyeken kiváló minőségű talajok (mészlepedékes csernozjom) alakultak ki. Az eredeti vegetációt a tatárjuharos pusztai lösztölgyesek alkothatták, amelyek ma már csak kisebb foltokban lelhetők fel a térség kultúrtájjá alakulása miatt. A legjellemzőbb felszínformák az eróziós-deráziós úton kialakult völgyek és az azt elválasztó hátak. Ezek, valamint a Sárvíz és Sió árterére néző meredek peremek kiváló lehetőséget nyújtottak a letelepedésre, amint azt a galástyai földvár elhelyezkedése is mutatja.

A vár Ny-i oldala meredeken ereszkedik alá a síkságra, míg a D-i oldala, helyenként függőlegesen 8-10 m mély szakadékban végződik. Az É-i és K-i oldalakon a fennsíktól egy 50-60 m széles árok választja el. Ez az árok eredetileg valószínűleg természetes úton keletkezett, de szabályos alakja arra mutat, hogy a védelem szempontjából átalakították. Az árok ÉNy-i vége kétoldalt újabbkori levágással ma már nem eredeti alakját mutatja. A vár területét a földművelés annyira átforgatta, hogy elszigetelt helyzetén kívül már semmi nyoma sincsen az egykori erődítésnek. A dombnak ma már nincsen pontosan meghatározható széle, a földművelés teljesen elegyengette. Egyedül a D-i oldalon van éles határ a vár területe és a meredek között, de ez is nagyon bizonytalan eredetű. A vár hossza mai állapotában 194 m, legnagyobb szélessége 60 m.

Igar-Galástya régészetileg védett terület, 1969-ben és 1973-ban geodéziai mérések történtek a vár területén, 1972-ben, -73-ban és -74-ben pedig régészeti feltárások is. Az erődített bronzkori telep a legdélibb Fejér megyében, a Sió árterében. Kettős

földvár, erősen bolygatott, szőlő és gyümölcsös van rajta.

A Kisvár csak egyrétegű. A Nagyvárban 1972-ben végzett feltárások alapján 3 réteg volt elkülöníthető, egy felső koszideri, szeremlei importokkal majd fiatalabb Vatya periódus. 1974-ben végzett ásatáson a Nagyrévi kultúra régebbi periódusának gödrei jelentkeztek a Vatyai kultúra után. A leletanyag és az ásatás közöletlen, az információk az adattárban hozzáférhetők. (Nováki 1952, 11, Bándi 1973, 11, Petres-Bándi-Kovács 1974, 9, valamint a székesfehérvári Szent István Király Múzeum Adattára)

2000. nyarán terepbejárást végeztünk a helyszínen. A telep területe ma teljes terjedelmében magánterület, Vámpuszta falu bal első utcája maga a Galástya, melyen végig házak és hozzájuk tartozó telkek húzódnak. A felső részt, a vár egykori területét csak a házakon keresztül lehet megközelíteni. A terület lankás részein, helyenként a tetején is szőlőművelés folyik. A fenti rész – az egykori plató nagy része azonban elvadult szőlőtőkékkel, gyümölcsfákkal van tele. A felszínen rengeteg cserép található. Ma már csak az északi oldalon levő, a fennsíkot lezáró erődítés nyomait lehet jól látni. A Sió ártere kissé odébb vonult, viszont a környék még most is mocsaras, vizenyős, utalva arra, hogy itt az őskorban jelentős vízfolyás lehetett. Dél felé a Mecsek legészakibb lejtőire lehet rálátni, mely elérhető messzeségben helyi kőanyag forrásául is szolgálhatott.

Az ásatások során összesen 27 db kőeszköz került elő. Az őrlésben részt vevő szerszámok: őrlőkő alsó részét képező félgömb alakú őrlőkő 12 db volt, ebből 2 db egész, 10 töredékes állapotban. 2 db nagyméretű volt köztük, 1 db kisméretű, 2 db pedig nagyon magas oldallappal volt kiképezve. A szemcseméretet tekintve 7 db durva, 5 db közepesen durva és 2 db finom szemcsés volt az arány. Lapos, téglalap formájú őrlőlap 4 db volt, ebből 3 töredékesen került elő. Az őrlőfelületen karcolás nyomát 1 esetben, teknős őrlőfelületet 8, a rácementálódott anyag maradványát 5 esetben regisztráltunk. Az őrlőfelületen, az oldalperemeken és az aljon 6 esetben vörös árnyalatú festékanyagot figyeltünk meg. A kövek többsége (7 db) durván volt kialakítva, 3 esetben finoman megmunkálták. A vizsgált eredmények azt mutatják, hogy a telepen erőteljes gabonaőrlő tevékenység folyt, a kövek el vannak kopva, törve az erős mechanikai hatásoktól. Az egykor őrölt anyag jól láthatóan rárakódott az őrlőfelületekre, melyek maguk is a hosszú használattól erősen teknősödtek. A kövek többségén csak őrlési tevékenység folyt. Az őrlőszerszámok felső részét képező marokkő 2 db töredék, és a hosszúkás kavicson használt mozsártörő 1 példánnyal képviseltette magát.

Az őrlésre használt eszközök közül az őrlőkövek alsó része, valamint az őrlőlapok limonitos-kovás cementációjú homokkőből, finomkonglomerátumból, ill. ezek átmeneteiből lettek kialakítva. A marokkövek anyaga általában kvarcit, de egy kemény, kovás cementációjú homokkőből készült példány is előkerült.

Két nyéllyukas balta került elő, az egyik annyira töredékes, (csak a nyéllyuk maradványa), hogy nem állapítható meg rendeltetése, a másik vésőélű. (5. kép) Az átfúratlan balták között egy trapéz alakú, mindkét végén kalapácsnak kialakított szerszám, és egy trapéz alakú, de munkaél nélküli példány volt. Ez utóbbi kőeszköz kivételével, amely homokkőből készült, a többi amfibolandezitnek minősült az előzetes makroszkópi vizsgálatok alapján.

Előkerült még egy gneiszből készült simítókavics, és egy tipikus, budai szarukőből készült félhold alakú szilánkon kialakított sarlófényes fűrész, mely az aratás egykori eszközeként szolgált. (6. kép)

A kőeszközök többsége gödörből (ezek többsége töredék vagy erősen sérült, elhasznált darab volt), ill. feltöltésből került elő. Egy alsó őrlőkő azonban házból származott, utalva ezen tevékenység házon belüli végzésére.

3. KAJÁSZÓ-VÁRDOMB (7. kép)

A település a Mezőföld ÉK-i részén, a Váli-víz ártéri síkján fekszik. Maga a Várdomb közvetlenül a község ÉK-i széle felett emelkedő, átlagosan 100-185 m tengerszint feletti magasságú, ÉNY felé aszimmetrikusan kiemelt, eróziós-deráziós völgyekkel, völgymedencékkel szabdalt eróziós halomvidék peremén található. A kiemelt hátakat D felé fokozatosan kivastagodó (1-2 m-től 10-20 m-ig) lösztakaró fedi, melyen a lösz jellegzetes lepusztulásformái figyelhetők meg, míg az alacsonyabb térszíneket holocén ártéri üledékek borítják. A térség hasznosítható ásványi nyersanyaga a löszhöz kötődő agyag (Tordas).

A Várdomb közvetlenül a község ÉK-i széle felett helyezkedik el. Minden oldaláról legelők veszik körül, a Ny-i oldala pedig határos a kertekkel. A Várdomb a falu feletti fennsík egy része, amelytől mély és széles árok választja el, ez természetes úton keletkezhetett. A vár egy majdnem vízszintes fennsíkból áll, az említett árok három oldalról veszi körül, csupán a DNy-i oldalon ereszkedik lankásan a kertekig. Állítólag azonban egykor ez az oldal is meredek, sőt szakadékos volt. Az erődített telep alakja megközelítőleg négyszögletes, legnagyobb átmérője

160 m. ÉNy-i oldalán erős beugrás látszik, ez lehetett a feljárata. Erődítés csak az ÉK-i oldalon figyelhető meg. Itt a sánc belső oldala mintegy fél méter magas, a külső oldala pedig nem csap le rögtön meredeken, hanem előbb másfél méterrel lejjebb árkot képez. A másik hely, ahol erődítésnek nyomai látszanak, a DNy-i oldal. Itt a lankás oldal ellen árokkal van védve a vár, ennek mélysége 80 cm, szélessége 2-3 m. Az árok őskori eredete kétséges. A vár belső területe egyenletes, legelőnek használják.

Kajászó-Várdomb régészetileg védett terület, adataink szerint a vár területét erdő borítja. Az innen előkerült leletanyag a Vatyai kultúra II. periódusába tartozik. Ásatásra 1963-ban került sor Bándi Gábor vezetésével (Tell-kutató Munkaközösség), a leletanyagot a székesfehérvári István Király Múzeum őrzi (63.49.1. – 63.93.1. leltári számtól). Az ásató három szelvényt nyitott (méretükről nem találtunk adatokat), publikáció nem jelent meg róla. A múzeum adattárában csak rajzokat őriznek. (Nováki 1952, 11, valamint ld. a székesfehérvári Szent István Király Múzeum Adattárát)

2000 nyarán terepbejárást végeztünk a helyszínen. A nagy kiterjedésű löszdomb a falu temploma felett húzódik. Az egykori erődítés nyomait már csak az ÉK-i oldalon láttuk. A vár egyrészes, ma kaszálónak használják. A szembeni oldalon temetőt nyitottak, a vár területén kívül, ÉK-i sarkában pedig szeméttelep húzódik. A vár területe, főképp a védművei erősen bolygatott állapotban vannak Mindenképpen szükségszerű lenne az 1963-as ásatás anyagát feldolgozni, hogy valóban hivatkozni lehessen a vár kronológiai helyzetére. Kajászó természeti adottságait tekintve a várban agyagfeldolgozó (pl. kerámiaműves) központot kellene gyanítanunk, de feldolgozott és közölt leletek hiányában ezt a feltételezést érvekkel nem tudjuk alátámasztani.

A kőeszközök értékelése: Őrlőkövek: összesen 15 db alsó őrlőkő került elő, ebből 6 db ép, 9 törött. Alakjuk szerint félgömb alakú volt 12 db, lapos téglalap ill. szögletes 4 db. Szemcseméretük szerint közepesen durva 3 db, durva 9 db, finom 3 db volt. Méretük szerint megállapíthatóan nagyméretű 3 db, kisméretű 4 db volt. Az alsó őrlőköveken látható használati kopásnyomok: kopott őrlőfelület 11 esetben, cementálódott anyagberakódás a pórusokba 1 db (8. kép), teknős őrlőfelület a hosszú, egyirányú használattól 7 db, festéknyomos 1 db, frekventált őrlőfelülettel: 2 db – élesítés, ütögetés, őrlés nyomait is mutatva, egy sávban kopott őrlőfelület őrléstől 3 esetben volt megfigyelhető, az őrlőfelület kiüregesedése mechanikai behatástól 4 esetben, közepén mélyülés őrléstől 2 esetben, oldalai csipkézetten letörve 1 esetben volt látható (9. kép).

Az őrlőkövek felső részét képező marokkő kettő került elő, egy ép és egy törött állapotban és 2 db retusőr-mozsártörő (10. kép)

Balták: 1 db bizonytalan darab – nem biztos, hogy balta volt, 2 db átfúratlan, melyből egy vésőélű, közepes méretű, kopott, csorba (11. kép), 1 db kalapács (12. kép), durva ormótlan. 1 db nyéllyukas balta, nyéllyuknál és keresztben is törve, vésőélűből kalapáccsá alakítva.

A csiszolt eszközök közé tartozik 1 db simítókavics, 1 db félig kész amulett (?), valamint egy öntőminta.

A homokkőből készült ép öntőminta két oldalas: egyik oldala vésőélű baltát, másik oldala tőket formál. A balta öntőformájában levő fekete elszíneződés feltehetőleg az öntés során alkalmazott fekecselés (zsiradék vagy grafitpor beleégetése a mintába) nyoma, mely arra szolgált, hogy a fém ne ragadjon az öntőformába. A vésőbalta párhuzamai: Öntőminta Pécskáról – egész, kétrészes öntőminta, agyagból (Dömötör 1902, 22, 1-3). Bronzból öntött változatai: a jászdózsai kincs egyik darabja (Bronzezeit in Ungarn, 1992, Kat. No. 368.), valamint a dunakömlődi baltalelet hasonló darabjai (A bronzkor kincsei Magyarországon, 1995, 62/2), és a kölesdnagyhangosi lelet hasonló darabja (Mozsolics 1967, 4). A párhuzamok alapján megállapítható, hogy egy korabronzkori (kömlődi típusú) baltaforma középső bronzkori továbbélését láthatjuk a leletben.

A telepen az őrlés során legtöbbször a durva szemcsés kövekre volt szükség. Őrlőkőnek legtöbbször a kovás cementációjú finomkonglomerátumokat használták, ill. ezek finomabb szemcseváltozatait. Méretük szerint igen kis és nagyméretűek is vannak közöttük. A kopásnyomok alapján a legfontosabb tevékenység a gabonaőrlés volt, erre utalnak az őrlősávok, a teknősödés, és egyéb erős mechanikai behatástól és hosszú használattól származó kopásnyomok. Az őrlés első munkafázisaképpen az ütés a mozsártörőkkel folyhatott. Ritka esetben az őrlőköveket más funkcióra is igénybe vették: festékporításra, élezésre. Nagyon kevés eszköz képviselte a 'baltákat', melyek között 1-1 darabbal előfordult átfúrt és átfúratlan, véső és kalapács munkaélű eszköz is. Egy esetben másodlagos használatnak is nyomára bukkanhattunk. Ezen eszközök készítésére keményebb, jól polírozható nyersanyagot választottak, általában andezitet, vagy metamorf eredetű kőzetfajtákat (a térségben található helyi kőzetek).

4. LOVASBERÉNY-MIHÁLYVÁR (13. kép)

Lovasberény a Vértes-Velencei-hegyvidék D-i peremén, az ún. Lovasberényi-hát területén fekszik, mely az előbb említett két hegység között ÉÉK-DDNy-i irányban húzódó, eróziós-deráziós völgyekkel és fiatal peremsüllyedékekkel tagolt, aszimmetrikusan kibillent, lösszel fedett térszín. K-en a Válivíz völgye, ÉNy-on a Zámolyi-medence, Ny-on pedig a Császár-víz zárja le a kistájat. A pliocén-pleisztocén határán még hegylábi térszínként fejlődő térség mai arculatát a későbbi fiatal szerkezeti mozgások során nyerte el. A löszképződést követő folyóvízi erózió, ill. felületi derázió meredek lejtésű löszös háttá formálta a tájat.

A Mihályvár a település K-i része felett emelkedő, szőlővel betelepített, lösszel borított kiemelkedés, melyet a löszre jellemző lepusztulásformák, a löszmélyutak kisebb egységekre szabdaltak. Ilyen eróziósan kialakult mélyárkok, néhol függőleges löszfalak veszik körül az egykori földvár területét, amely egyben természetes védelmet is jelentett. A telep egyedül a Ny-i oldalon volt támadható, ahol az egykori feljárat is lehetett. Erődítésnek ma már csak a Ny-i oldalon van nyoma, ahol egy 40 m hosszú, a terepnek megfelelően lefelé tartó sánc van, belső magassága 1-1,5 m. Ez a többi oldalakon végig hiányzik. A vár legnagyobb hossza 230 m, szélessége 90 m. Ezt a Ny-i oldalon levő nyílás, az egykori út két részre osztja. Itt valamikor nagyobb árok lehetett, de idővel majdnem egészen betemetődött, feljáratnak sem lehetett már használni, azért kellett a DK-i oldalon utat vágni a meredek oldalba. A vár két része az ÉK-i oldalon törés nélkül egybefolyik, ide vezetett fel az egykori út. A II. rész majdnem egészen vízszintes, csak az egykori feljárat felé, ÉNy-i irányban lejt erősen s a végén egy hirtelen meredek védi a feljárat felől. Az I. résznek a feljárat felé eső oldala valóságos kis oromzatot képez, amely az egykori feljárat fölé 4-6 m-re emelkedik. Ezután ÉNy-i irányban lejt tovább a meredek széléig. (Nováki 1952, 10.)

2000. nyarán terepbejárást végeztünk a helyszínen, a vár területe betelepült. A löszdomb – melynek teljes területét fedi az őskori földvár – át van vágva mélyutakkal. A felszínen sok a leletanyag.

Lovasberény-Mihályvár-Kisvár területén négy alkalommal végeztek feltárást F. Petres Éva vezetésével. (Tell-kutató Munkaközösség, Arch Ért 92, 1965, 232., 93, 1966, 292). A Nagyvár területén akkor szőlőművelés folyt, így jelentős felületet nem tudtak kibontani. A feltárt terület nagysága kb. 3000 négyzetméter. A felület kibontása során tisztázódott, hogy a Kisvár legmagasabban fekvő részén a telep egyrétegű volt. A Ny-i és ÉNy-i alacsonyabban fekvő részeken azonban – ahol a kisvárat övező árok (sánc) húzódott – határozattan több települési szint volt megfigyelhető. A Kisvár alacsonyabb teraszán, a vár külső vonalát követő (kb. 10 m széles és 4 m mély) árkot 30 m hosszúságban bontották ki, nyomvonalát tovább, egészen a földvár csúcsáig követték. A felső plató gödörcsoportja és az árok melletti gödörsor között elterülő, viszonylag nagy (400 négyzetméter) területen semmiféle jelenséget nem találtak. Ez a rész lehetett a Kisvár központi tere, amelyet a jelenségek körbefogtak. A Kisvár területén, sem a platón sem az árok melletti jelenségek között lakóépület nem került elő. A teret körbefogó részen mindössze két házat tártak fel. Az egyik a plató északi oldalán helyezkedett el. A Kisvár déli sarkában, az árok belső oldalán került elő a másik épület. Alakja szabályos téglalap, hosszanti tengelye az árokkal párhuzamos. Mérete 8,5x5,5 m. Földbe mélyített volt, körvonala mentén négy nagyméretű cölöplyukkal. A gödör falai függőlegesek, a ház padlója egyenes. A belsejében több, munkahelyre utaló jelenséget tártak fel: az északi sarokban egy mély, lapos fenekű gödörben ovális alakú tapasztott tűzhely volt, a tűzhelygödröt 4 kisebb cölöplyuk fogta körül, melyek a tűzhelyet védő belső tetőszerkezetet tarthatták, közvetlenül mellette egy nagyobb, közvetlenül a padlóra tapasztott, erősen kiégett tűzhely állt. A ház nyugati oldalán egymásba csatlakozó két teknősen kivájt gödör volt. A dél felé eső oldalát vastagon kitapasztották, erősen átégett, alján kicsiny, négyszög alakú mélyedés volt. A gödrök mellett a ház padlójára épített, vastagon tapasztott cserépalapozású padka került elő, melybe több különböző alakú mélyedés található, amely feltételezések szerint a bronz nyersanyagformák kiöntésére szolgált. A negatívok között piskóta, gömbszelet, henger alakúak voltak. A barrenöntő a használat során igen erősen átégett. Az épület DK-i részén még egy ovális, padlóra épített, vörösre égett tűzhely volt. Közelében a padlószint feletti töltelékföldben egy övkapocs öntőmintája került elő. A ház területéről ismerünk még egy öntőkanalat is. A házat öntőműhelyként határozták meg (14. kép).

Lovasberény-Kisvár területe nem lakóhelyül szolgált. Az öntőműhely, a kisméretű kunyhó és a nagyszámú gödör mind azt bizonyítják, hogy ez a terület a telep gazdasági részét – munkahelyét – jelentette. Így az egyébként sem tágas Nagyvár területét – ahol a lakórészt tételezzük fel – ilyenekkel nem terhelték. Bár a Nagyvár régészetileg nem feltárható, a DNy-i oldalán egy 4x4 m-es szelvényt nyitott az

ásató: a terület peremén futó árok egy részét érte el. A szelvényben az árok belső oldalán, lakótelepre utaló – a kis területhez képest igen sűrűen – tűzhelyek, tapasztott vermek kerültek elő. A leletanyag alapján úgy tűnik, hogy a telep a Vatyai kultúra legkorábbi időszakában létesül: korai mészbetétes leletek, majd észak-dunántúli mészbetétes leletek fordulnak elő importként. A telep életének megszűnése a leletanyagból nem olvasható ki. Az esetlegesen végbemenő történeti változások elsősorban a lakórészt érinthették, ill. ennek anyagában jelentkezhettek. (Nováki 1952, 10, F. Petres 1969, 170-177)

A kőeszközök értékelése: Az őrlés műveletében részt vevő kövek: felső részekként 3 db marokkő, az egyik festékes, alsó részként 5 db őrlőkő, melyből 3 töredékes. Főleg durva szemcsések az alsó kövek, de akad finom és közepesen durva is. Az eszközök általában durván megmunkáltak. Nyersanyagukat tekintve az őrlőkövek kivétel nélkül durvahomokkő és finomkonglomerátum közötti átmeneti kőzettípusból készültek. A marokkövek közül kettő kvarcitból, egy példány pedig biotitos amfibolandezitből lett kialakítva. Ez utóbbi példány festékporításra szolgált, pórusaiba vörös okker és fekete korom volt rakódva. Az alsó őrlőköveken teknősödés 2 esetben figyelhető meg, az őrlőfelületen festékőrlés nyoma 3 darabon (15. kép). A leletek között volt 2 db csiszolókő is, melyek tárgyak élesítésére szolgáltak (16. kép). Egy darab tipikus, budai szarukőből készült félhold alakú szilánkon kialakított fűrész az aratás bizonyítéka (17. kép). A csiszolt eszközök között egy szerpentinitből készült, valószínűleg méltóságjelvényül szolgáló átfúrt buzogány két darabja is volt (18. kép). Egy kaptafa alakú, vésőélű, egy durva, alig megmunkált kalapács, és egy nyéllyukas, de törött, vésőélű balta (19. kép) képviselte a 'baltákat'. A leletanyagban található egy agancsból készült baltafoglalat is.

A kőeszközök között két öntőminta található: az egyik az öntőműhelyként interpretált objektumból került elő, egyik oldala övkapcsot és tűt, másik oldala tűt (?) formáz, homokkőből készült (20. kép).

Jelenleg a középső bronzkor időszakából 3 db öntőmintát ismerünk, melyek övcsatot mintáznak: ezek Tiszafüredről (Bóna 1960), Pécskáról (Roska 1912) és Lovasberényből (Petres-Bándi 1969) származnak. Az öntőminta-leletek alapján elmondhatjuk, hogy mindhárom öntőminta teljesen más szerkezetű övcsatot formáz, egyik sem hasonlít a másikra. A fémből öntött leleteket vizsgálva elsőként azt kell megemlíteni, hogy ezek az övcsat-típusok elsőként csont nyersanyagból készülve terjedtek el hazánk területén, egyértelműen dél felőli kapcsolatrendszerrel kerülve be a Kárpát-medencébe (Trója, Schneckenberg). Legkorábban a korai Szőreg-perjámosi kultúrában találkozunk ezekkel a csont előzményekkel (Szőreg 53, 97, 156 sír), majd a Szőreg 156 sír típusa már bronzba öntve jelenik meg (Szőreg, 55 sír). Innen terjednek el a Vatyai kultúra területére (Izsák, Dunapentele 88 sír, Iváncs 2. sír, Helemba). A leletek a medencén illetve deréktájon kerültek elő, női sírokból. Ez az ékszertípus tehát a női ruházkodás, öltözködés darabja volt. A meglehetősen kis számú, változatos, szépen kidolgozott bronz övkapcsok feltehetően az arisztokrácia ékszerei közé tartoztak, elképzelhető egyfajta méltóságjelző voltuk is. (Bóna 1959).

A másik öntőminta metamorfitból készült, palás rétegződésű, és feltehetőleg ép állapotában tűket formázott. A nyersanyag rétegzettsége és az öntőmintát érő fizikai hatások következtében azonban tönkrement, és másodlagosan éles tárgyak (nagy valószínűséggel fémtárgyak) élezésére szolgált tovább.

A kőeszközök egy része gödrökből került elő, egy pattintott szilánktöredék és a buzogány darabjai árokból, egy fűrész és egy balta házból, egy öntőminta pedig az öntőműhelyből.

5. PÁKOZD-VÁR (21. kép)

Pákozdvár nevét a Székesfehérvárral szomszédos Pákozd községről kapta, melynek határához tartozik. Tágabb környezetét maga a Velencei-hegység területe, ill. annak folytatásaként É-on a Fehérvári-hegylábfelszín, ÉK-en a Lovasberényi-löszhát, D-en pedig a Velencei-tó pleisztocén végi-holocén eleji süllyedéke adja. A szűkebb értelemben vett, mintegy 80 km^2 kiterjedésű, gyengén tagolt, átlagosan 195 m tengerszint feletti magasságú hegységi terület döntő része a Balaton-vonal csapása mentén sorakozó, karbon korú, anchimetamorf palaköpenybe nyomult gránitintrúziók sorozatához tartozik, mely felszínre kerülését követően (permtől a harmadidőszak végéig) erőteljesen lepusztult tönkhegységgé alacsonyodott. E hosszan tartó denudáció eredményeként a gránit sajátos lepusztulásának eredményeként a Velencei-hegységben egyedülálló kisformák alakultak ki (pl. denudációs lépcsők, dómos hátak, tanúhegyek, telérgerincek, ingókövek, kőzsákok). A felszíni feltárásokban előforduló kőzettestek anyaga migmatitosodott, jól homogenizálódott anyagú ortoklászgránit (monzogránit), de erőteljesen bontott, murvásan málló. A legüdébb változatok Sukoró környékén fordulnak elő. A gránittesteket szegélyező palaköpeny anyaga (lidit, metaba-

zalt, pala) szintén begyűjthető felszínen. További színező elemként jelennek meg a hegység K-i, ill. ÉK-i részén az eocén korú amfibol- és piroxénandezites vulkanizmus termékei, mely aktivitást erőteljes hidrotermás tevékenység követett.

Maga a vár a Velencei-hegység legmagasabb pontjának, a 352 m magas Meleg-hegynek DNy-i lejtőjén fekszik. Emberi megtelepedésre a helyben bányászható nyersanyagok (gránit, andezit), ill. az előnyös földrajzi fekvés tették alkalmassá. Maga a hegy is természetes erődítmény: a mögötte lévő fennsíkból félszigetként nyúlik előre, melyet meredek partú völgyek: a Hurka- és Csepegő-völgy határolnak. A harmadik völgy, a rövid Bodza-völgy felvezet a várba és lassú emelkedésénél fogva könnyen járható feljáró, mely a várat két részre osztja: a Csepegő-völgy felé néző rész a Nagyvár, a másik a Kisvár, melyen túl a telep urnatemetője fekszik. Lent, a közeli völgyben ivóvizet nyújtó forrás fakad. Nincs messze tőle a halban gazdag Velencei-tó sem, hová gyönyörű kilátás nyílik a vár tetejéről. Eredeti természetes növényzete a főként molyhos, ill. mészkerülő tölgyesekből álló, vadban gazdag erdőség volt. A részben már kiirtott erdők helyét másodlagos növénytársulások, nyílt sziklai gyepek foglalták el, míg az eróziónak jobban kitett meredek lejtőket köves kopárok, gránitmurvával borított lejtők jellemzik. A Nagyvár területén a Bodzavölgy felől kerek (erődített?) részt találunk, mely az abai földváron kiképzett bástyával mutat hasonlóságot (modern felmérés hiányában csak találgathatunk). A pákozdi vár nagyságát és földrajzi pozícióját tekintve a Vatya kultúra legimpozánsabb földvára.[3]

A hegység É-i és D-i előterében lösszel, ill. löszszerű üledékekkel fedett térszíneket találunk (pl. Lovasberényi-hát), melyeken az előzőekkel szemben kiváló minőségű talajok alakultak ki, kedvező adottságokat nyújtva a mezőgazdasági művelés számára. Ennek következtében e térség már az őskorban is benépesedett: ide esnek a Lovasberény határában fekvő bronzkori telepek, és hozzájuk tartozik a pákozdvári telep is. Míg azonban azok távolabb esnek a gránitos területtől és elsősorban a talajtani adottságokat használják ki, addig Pákozdvár közvetlenül a helyi kőnyersanyagra települt, biztosítva ezáltal az őrléshez, tűzhelyekhez, urnasírokhoz és sáncerősítéshez és egyéb tevékenységekhez szükséges alapanyagot.

Pákozd-Vár régészetileg védett terület. 1926 és 1927 folyamán Marosi Arnold és Lichtneckert József vezetett területén ásatást (Arch. Ért. 44, 1930, 59-73). A Nagyvár sáncát átvágták, ami által egy 19 m hosszú és középtájon 5 m mély árkot kaptak. A sánc tetején, közel a felszínhez két-három rétegben egymásra rakott, agyagtapasszal összeragasztott köveket találtak, melyek védőbástyaként takarták a sáncot. Az ásatások legnagyobb része a Nagyvár területén folyt le, bár megkísérelték a Kisvár területén is. Sajnos nem ismerjük a feltárt területek nagyságát megközelítőleg sem. Mindenképpen szükség lenne további modern régészeti feltárásokra a vár területén, mely tisztázná a vár valódi jelentőségét, és pontos adatokat szolgáltatna a vár lakóinak kilétére.

Három év ásatási eredményeként 1228 db tárgyat vezettek be a múzeum leltárába.

A nagyvár területéről egy rákospalotaihoz hasonló edény került elő (Marosi 1930, 73. kép), tehát a telep a koszideri periódust is megéri. Kőtárgyat 75-öt szállítottak a múzeumba, éspedig: '...20 pattintott kovát, 12 kőéket, 6 nyél-lyukas baltát, 3 buzogányt, 11 csiszoló és őrlőkövet, 9 fenőkövet, 10 csiszolt kavicsot, 1 kőmozsarat és 1 bőrsimító eszközt...' (Marosi 1930) A kovák (= pattintott kövek) között volt 1 nyílhegy és 6 fogazott élű fűrész.

Megmunkált agancsot 65 db-ot számoltak.

Bronzleletek: házból került elő (4. 'putri') 2 db sarkítottan peremes véső (13,5 és 8,5 cm hosszú), egy bronztőr töredéke, két lyukkal áttört bronzpityke.

Tűzhelybe tapasztva találtak 2 tűt, nyakdíszhez tartozó csüngőket, és egy díszített bronzpánt - diadémot. A tűk 30 és 31 cm magasak, gömbsüveg alakú fejük csillagalakban körívekkel díszített, rovátkás tűjük hajlított és csavart, egyedien díszített példányok. A nyakdíszhez tartoznak: 6 szív alakú bronzcsüngő, közülük 4 pontdíszes, 8 félhold alakú csüngő, kettő nagyobb hat kisebb, kis bronzpityke, 5 átfúrt állatfog, 25 spirál és 4 csöves töredék (22. kép). A lelet legérdekesebb darabja a gyűrűalakban összehajtott bronzpánt, háromszög alakú kiemelkedéssel és vésett díszítéssel. Gyűrűs alakját valószínűleg később kapta. Eredetileg egyenes pánt lehetett, melyet a végeken levő lyukakba fűzött fonallal a homlokra erősítették (23. kép).[4]

További bronz szórványleletek: egyik végén élezett, másikon hegyezett bronzpálca (22,2 cm hosszú), négyszögű pálcika törött véggel. A telep környékéről való egy 8 cm hosszú szárnyas véső (párhuzama a törökszentmiklósi kincsből ismert, Mozsolics 1967, T /40, és hasonló a Remete-barlangi leletben is található Mozsolics 1988, Abb. 2/1-2).

3 F. Petres Éva, Antoni Judit és Makkay János véleménye szerint is a pákozdi vár a Vatya kultúra fő-főnöki központja lehetett.

4 Párhuzamát ismerjük Cegléd-Öregszőlők vatyai lelőhelyről, szórványként, CKM 55.1.21. DINNYÉS 1962, 52, 2. kép/16. A tárgy hossza kiterítve 15 cm, legnagyobb magassága 4-4,5 cm, ezért homlokpántnak vagy diadémának meglehetősen kicsi!

Két, agyagból készült öntőminta is került elő: az egyik tű véget, a másik tűfejet mutat – mindkettő elveszett.

(Marosi 1930, 59-73, Nováki 1952, 6-8.)

A fémöntéssel kapcsolatos leleteket vizsgálva a bronztárgyak és az elveszett öntőminták a Vatya kultúra és a középső bronzkor-koszideri korszak jellegzetes ékszer és eszköztípusait mutatják. Kiemelt figyelmet – amennyiben hinni lehet az egykori megfigyeléseknek – szokatlan előkerülési helye és az egyedi tárgytípusok, és kombinációjuk miatt a tűzhelybe tapasztott bronzleletek érdemelnek. A leleteket vizsgálva egy komplett női felsőrészt díszítő ékszerkészletet rakhatunk össze, melynek tagjai: két darab nagyméretű, kalapos fejű tű, melyek fejrésze különösen szépen díszített, egy komplett nyakdíszt alkotó bronz csüngőtagok és átfúrt állatfogak, valamint egy diadém. A diadém a legegyedibb darab a kollekcióban: az ismert, hasonló korú diadémok (pl. Remetebarlang, Ócsa, Lovasberény-Jánoshegy, Dunapentele – 3db, 24. kép) mindegyike egyszerű pánt, melyet poncolással díszítenek. Ezek közül a Lovasberény-jánoshegyinek kissé bonyolultabb mintakincse van, míg a többit meglehetősen egyszerű pontkörök és vonalak kombinációja díszíti. A pákozdi darabot a háromszög alakú kiemelkedés, mely pártaszerűen koronázta a homlokot, valamint a díszítőrendszere teszik érdekessé. Bóna szerint (Bóna 1959, 49-59) elképzelhető az előkerült diadémok kialakítását és csekély számát nézve, hogy egykor az arisztokrácia tagjai hordták, méltóságjelző lehetett. A dunapentelei urnasír-leletek alapján a diadémokat nők hordták. Bóna felveti, hogy esetleg papnők is viselhették. A tűzhelybe való tapasztása egy komplett női felsőtestet díszítő ékszerkollekciónak, melyet egyedi darabok alkotnak, mindenesetre elgondolkodtató, és jelenleg párhuzam nélkül áll.

Pákozdon az agancsleletek között található egy baltafoglalat is.

A kőeszközök értékelése: Őrlőkövek (felső és alsó): 4 db alsó őrlőkő került elő, melyből 1 db ép, közepes méretű, közepesen durva, félgömb alakú, őrlőfelülete fényes, teknős, hosszanti irányban őrlésnyomok, 1 db félhold alakú töredék, belseje kormos, másodlagos felhasználás nyomait mutatja, kisméretű őrlőkő-csiszolókő, kézbe fogható, enyhén teknős, finom szemcsés, 1 db kézbe fogható, kisméretű csiszolólap, közepén árokszerű kiteknősödéssel. Felső részként 10 db marokkőt számoltunk, ebből 8 db törött. A 6842-es marokkő egyik oldala élesítés során kialakult vájat nyomát mutatja, anyaga kemény granodiorit.

A leletanyagban található még 4 db kavics, rendeltetésük ismeretlen, 7 db simítókavics, 1db amulett (félig kész), simítóból átalakítva, és 1 db retusőr.

Balták: 11 db átfúratlan, 5 db átfúrt példány van jelenleg. Átfúratlan: 1 db bárd, 10 db vésőélű balta, trapéz testű: ebből 1 db vaskos, 3 db nagyméretű, 1 db kaptafa alakú, és 1 db mindkét végén vésőélűre alakított. Átfúrt: 4 db vésőélű, 4 db a lyuknál kettétörött, 1 db kerek kalapácsélű, 1 db kalapács, mely vésőélűből kopott kalapáccsá (25–30. kép).

Ezen kívül 3 db fenőkövet számoltunk, és egy olyan töredéket, mely fenőkő vagy balta is lehetett, valamint három buzogánytöredéket.

Másodlagos átalakítás nyomai baltákon:

A bárd eredetileg nyéllyukas volt, kettétörése után lecsiszolták a nyéllyukat, így az eszköz lényegesen lerövidült (35. kép).

1 db félig átfúrt, trapéz alakú vésőélű balta, félig kész fenőkőnek vagy amulettnek készült (31. kép).

2 db nyéllyukas vésőélű baltából kalapács.

1 db mindkét oldalán vésőélű baltából kialakítva elhasználódása után fenőkő vagy amulett.

A csiszolt eszközök között 3 db átfúrt, különlegesen szép anyagból készült, gondosan polírozott, nyélluknál kettétört buzogány, melyek méltóságjelzők is lehetnek (33–34. kép).

Pattintott kőeszközök: a pattintott kőeszközök között a Vatya-telepekről már megszokott aratásnál használt félhold ill. trapéz alakú szilánkokon kialakított bifaciális fűrészek domináltak. Az eszközkészítés során keletkezett hulladékok, atipikus fúrók bizonyítják a pattintás helyi műveletét.

Nyersanyagok: Az őrlésre használt eszközök közül az őrlőkövek finomkonglomerátumból, a marokkövek szinte kizárólag kvarcitkavicsból lettek kialakítva. A simítókavicsok anyaga is döntően kvarcit volt, de alárendeltebben metahomokkő és márga is előfordult közöttük.

A kőbalták nyersanyagai már heterogénebb képet mutattak az előzetes makroszkópi vizsgálatok alapján, általában jól polírozható, keményebb ellenállóbb kőzeteket választottak. Előfordult közöttük nadapi típusú amfibolandezit, szerpentinesedett ultrabázit, metaszedimentek, ill. egyéb telérkőzetek is. A pattintott kőeszközök egyveretűbb képet mutattak, döntően tűzkőből-szarukőből, ill. jáspilitből készültek (az előbbi a Budai hegység, az utóbbi a Szentgál környéki radiolarit feltárásokból származhat).

Az eszközök nyersanyagát adó kőzetek döntő hányada a környező hegységek területén (Budai-, Visegrádi-hegység, Vértes, Balatonfelvidék), valamint azok peremén és előterében (andezit, finomkonglomerátum, szarukő), ill. helyben (amfibolandezit, metaszedimentek, granitoidok), felszíni feltárásokban fellelhetők. Előfordult azonban mind az őrlésre használt eszközöknél, mind pedig a baltáknál néhány „egzotikus", feltehetőleg importból származó nyersanyag

is: szerpentinesedett bázit, ill. egyéb metamorf módosulatok, melynek legvalószínűbb származási helye a Kőszegi-Rohonci-hegység területe lehet.

Nem tévedhetünk nagyot az ásatások és leletek közlésének hiányosságait leszámítva sem, ha a pákozdi teleppel kapcsolatban egy kőmegmunkáló és bronzműves központot feltételezünk. Sajnos az egykori ásatások pontatlansága miatt ezt in situ bizonyítékokkal nem tudjuk alátámasztani. A kőmegmunkálást elsősorban a kőeszközök viszonylag nagy száma (bár a vár egész területének megbolygatásából is adódhat a magas szám!), a kőeszközökön látható másodlagos átalakítások kimagaslóan nagy száma, néhány eszközkialakításra használhatatlan, pattintás során keletkező tűzkőhulladék, építkezéshez felhasznált kődarabok mutatják. Sajnos effektív nyoma (pl. baltakészítő műhelyre utaló leletek) műhelynek nincs. A bronzművességet az elveszett 2 öntőminta, a bronzleletek, köztük a tűzhelybe tapasztott, női felsőtestet díszítő ékszerkollekció hangsúlyozza ki leginkább.

6. SÁRBOGÁRD-CIFRABOLONDVÁR (31. kép)

A Bolondvár Sárbogárdtól 3 km-re ÉK-i irányban, a Kislókpuszta felé vezető útra merőlegesen emelkedő dombhát ÉK-i végén fekszik, a Sárbogárdi löszplató területén, mely lösztakaróval fedett, enyhén hullámos hordalékkúpsíkság. D-en egy mély mesterséges árok választja el a löszhát peremétől, a többi oldalról pedig térszínileg mélyebben fekvő síkság övezi, K-felé vizenyős-mocsaras rétekkel.

A vár alakja egyenlőszárú háromszögre emlékeztet, amelyet középen 22 m széles, mély árok oszt ketté. Az erődített telep teljes hossza 160 m, legnagyobb szélessége 105 m. Az erődítés nyoma minden oldalon jól látható s meglehetősen változatos képet mutat. Elsőnek kell megemlíteni azt a mély árkot, amely az I. részt a domb lábánál övezi. Ez az árok eredetileg vízzel volt tele, ami a K felé eső vizenyős rét, ill. akkoriban bizonyára bővizű ér hozamából származott. A földváron nem a sánc, hanem a terasz adja meg az erődítés jellegét. Sánc csak a II. rész D-i oldalán látható, alig 30-40 cm magas, és szélesen elterül. A másik sánc az I. résznek a Ny-i oldalában van. Itt egy egészen különálló, a vár felső területétől mintegy 10 m mélyebben fekvő kis körsánc van, alig 10 m átmérővel, amely a vár Ny-i meredek oldalára támaszkodik, a többi oldalról pedig a fentebb említett vizesárok övezi. Ez a kis előretolt bástya nem játszhatott nagy szerepet a vár védelmében, inkább valószínű, hogy a domborzati adottságoknak köszönheti létrejöttét. A teraszozás majdnem az egész várat körülfutja. Az I. részben a D-i oldalt kivéve, mindenütt megtaláljuk. A II. résznek a K-i oldalán látható, amely aztán egybeolvad a D-i oldalon levő árokkal. Ugyanez a terasz látható az É-i oldalon közel a felső perem alatt, a választóárokban. A Ny-i oldalon árok alakjában merőlegesen lefut a nagy árokba, majd a szemközti oldalon ismét mint terasz kísérhető egy darabig, míg végre eltűnik. Utóbbi helyen egy, rá merőlegesen futó hasonló kis terasz ill. árok keresztezi, de ez csak rövid távolságra figyelhető meg. Az eddig leírt erődítési nyomok a telepen járva jól megfigyelhetők. A várról készült légi felvétel azonban mást is mutat. A vár DK-i sarkánál a domb szélén egy terasz kezdődik DK-i irányban, amely azonban 50 m után elmosódik s ezután a felszínen nem látni semmit sem. A légi felvétel itt elszíneződést mutat, amelyet nyomon követve egy ma már teljesen elpusztult erődítésnek a körvonalai bontakoznak ki. Ez az elpusztult erődítés sánc, vagy esetleg árok jóval nagyobb területet fog át nagy ívben, mint az eddig ismertetett, ma is látható vár. A K-i és D-i határvonal pontosan megállapítható, de a Ny-i oldalon elmosódott foltok zavarossá teszik. Ezek szerint tehát még egy harmadik megerődített részt is fel kell tételeznünk. A légi felvétel a vártól É-ra hasonló, csak szélesebb elszíneződést mutat, amely esetleg szintén elpusztult sánc vagy árok helye. Itt is feltételezhetünk egy elővárat, amely így már a negyedik erődített terület lenne. Igaz, hogy utóbbi és a vár területe között ott van a széles vizesárok, ez azonban nem zárja ki feltevésünket. A belső területek mindenütt vízszintesek, csak egészen jelentéktelen eltérések vannak. A vár egész területét legelőnek használják, ezért cserép nincs a felszínen. A D-i, elpusztult sánccal körülvett terület művelés alatt áll.

2000. nyarán terepbejárást végeztünk a területen. A teljesen sík területen egy hosszú löszdombhát vonul végig, melynek északi részét alakították át erődítésekkel földvárrá. A közelben helyi kőanyag nem található. A talaj minősége kiváló, az őskorban valószínűleg kisebb-nagyobb vízhozamú erek hálózták át. További ásatások feltétlenül szükségesek lennének, hogy a vár egykori kiterjedési területét tisztázzák, és azt, hogy egyáltalán hány részből állt a vár. A vár területe és szerkezete alapján (3 vagy 4 részes) az egyik legjobban tagolt és legnagyobb felületű Vatya vár lehetne (Pákozd mellett).

Hitelesítő ásatás: (ásató: Bándi G., Tell-kutató Munkaközösség, 1959 szept. 2-10.)

Az ásató a vár nagyobb, jól védett É-i részében 5x5 m-es szelvényt nyitott, ahol 6 szint volt megkülönböztethető, 50-60 cm-től 3 m-ig voltak jelensé-

gek. 3 ház került elő. A leletanyag alapján a település a Vatyai kultúra 2. periódusában létesült. (Nováki 1952, 8, Bándi 1960, 149-150)

A kőeszközök értékelése: Az előkerült leletek egytől egyig az őrlés során használt alsó őrlőkövek, a durvától a finom szemcsésig. A kövek a gabonaőrlés nyomait és egy esetben festékőrlés nyomát mutatják (37. kép). Az eszközökből kettő házból, egy gödörből és egy pedig feltöltésből került elő. A festékanyagot feltehetőleg a homokkőbánya területéről szerezték be, vasas-limonitos kiválás figyelhető meg a homokkövek pórusaiban is. A kövek nyersanyaga világos fehéresszürke színű, jól osztályozott, főként gyengén koptatott kvarcszemcséket tartalmazó, gyengén irányított szövetű durvahomokos finomkonglomerátum.

ÖSSZEGZÉS

A Fejér megyében fekvő középső bronzkori Vatya földvárak általános jellemzője, hogy a Vatya kultúrában létesítik őket, nem találunk korábbi, kora bronzkori előzményeket, ellentétben a Duna és Tisza melletti löszhátakon kialakult tellekkel (kivétel talán Igar, ahol néhány Nagyrévi gödröt bontottak ki 1974 során, nem tisztázva azt, hogy ezek az objektumok hogyan illeszkednek a település általános struktúrájába, és a Vatya időszakhoz).

Ettől függetlenül, bár egy egységes és kifejletten jelentkező kultúra leletanyagával állunk szemben, a várak a kultúra életének különböző periódusaiban létesültek (Lovasberény már a korai szakaszban, Kajászó, Sárbogárd és Aba a Vatyai kultúra második periódusában, míg Pákozdról nem tudunk nyilatkozni). Minden esetben az erődített földvárak több települési réteget tartalmaznak, mely egyértelmű bizonyítéka a hosszú ideig tartó megtelepedésnek. A várak további általános jellemzője, hogy földrajzilag jól védhető és erődítésre természetes módon is alkalmas helyen létesülnek (az egyébként teljesen sík terület fölé magasodó löszdombok platóján, a környék legmagasabb kiemelkedésének tetején).

A várak szerkezetüket tekintve eltérő képet mutatnak. Akadnak egy (Kajászó), általában két, de ennél több részes várak is (Sárbogárd). A várrészek egymáshoz való viszonya sem egységes: pl. Aba esetében az I. részt képező kör alakú bástya csak védelmi funkciót láthatott el, hasonlót gyaníthatunk a sárbogárdi egyik rész esetében és a pákozdi Nagyvár területén is (?). A többi várnál a részek inkább funkciójukban (lakó illetve ipari-gazdasági) térhettek el. Kiterjedésüket tekintve a legnagyobb mérettel Pákozd és Sárbogárd esetében számolhatunk. Sárbogárdról elképzelhető, hogy négy része van. A várrészek egymáshoz viszonyított kronológiai helyzete is problémás: néhány adat alapján elképzelhető, hogy nem egykorúak, több periódussal és eltérő lakottsági intenzitással számolhatunk egy vár esetében is.

A földvárak kőanyagukat tekintve egységes képet mutatnak, funkciójukban és nyersanyagukban is. Különbséget leginkább a feltárások nagyságának eltéréséből adódó mennyiségi és ezzel összefüggő változatosabb spektrumot mutató anomáliák jelentik. A gabonaőrlést a telepeken a különböző szemcseméretű alsó őrlőkövek, és a hozzátartozó gömbölyded marokkövek, ritkább esetekben mozsártörők végezték. Az alsó őrlőköveken sok esetben láthatunk festékfoltokat is. Ezek többsége a homokkőben betelepült, természetes úton jelenlévő limonitelszíneződés, kisebb hányada azonban valóban festékporítás által, emberi tevékenység során rakódott be a kő pórusaiba. Bár Bölcskén is találkoztunk (még nagyobb mértékű) festékőrléssel, egyelőre a leletek között nem akadt olyan régészetileg megfogható nyom, mely arra vezetne, hogy a festékanyagot mire használták fel, ezért ebben a kérdésben jelenleg még találgatni sem tudunk. A marokkövek között találunk olyat, mely a festékporításban és tárgyak élesítésében is használatosak voltak, használatuk tehát alakjukból és anyagukból adódó célszerűségükből következően meglehetősen sokrétű volt. Az alsó őrlőkövek szinte kizárólag kovás cementációjú, oligomikt összetételű, vasas-limonitos átitatású durvahomokkőből, finomszemű konglomerátumból, vagy ezek átmeneteiből készültek. A marokkövek funkciójuknak megfelelően általában kemény, ellenálló folyami eredetű kvarcitkavicsból készültek. A lovasberényi és pákozdi kőbuzogányok szépségükből és megmunkálásuk precizitásából, kicsinységükből adódóan akár méltóságjelzők is lehetettek.

A Pákozdról (elveszett, tű öntőmintái), Lovasberényről és Kajászóról ismert öntőminták a telepeken folyó egykori fémművesség tanúi. A lovasberényi övcsat öntőmintája más szempontból is jelentős: egy alapvetően csont alapanyagból készült eszköztípus fémből való készítésének, a tárgytípus fejlődésének, változásának bizonyítéka is egyben.

Szintén általánosak a földvárak anyagában előforduló, gabonaaratásnál használt fűrészek, sok esetben a kultúra területén klasszikusnak számító szentgáli radiolarit és budai szarukő nyersanyagokból, ugyanígy a gömbölyded folyami csiszolókavicsok, melyeket kerámiakészítésnél használtak, valamint a finom szemcséjű csiszoló-lapok megléte.

A kőbalták készítéséhez részben helyi nyersanyagot használtak: pl. visegrádi-, ill. nadapi típusú andezitet, de helyenként a bölcskei és százhalombattai eszközök nyersanyagaként is megjelenő, im-

portból származó ofiolitváltozatok is előfordultak (Kőszegi-Rohonci-hegység).

A Fejér megye területén feltárt Vatyai földvárakból származó kőeszközök előzetes, makroszkópi vizsgálata alapján kirajzolódó képet összevetve a már korábban feldolgozásra került százhalombattai (Pető A. et al. 1998, Pető A. 1999.) és bölcskei (Horváth T. et al. 2000) eredményekkel megállapítható, hogy az egyes funkciókhoz kapcsolódó nyersanyagok (pl. őrlőkő: homokkő, finomkonglomerátum; kőbalta: andezit; pattintott kőeszközök: tűzkő, szarukő, jáspilit), valamint ezek begyűjtési területe szinte mindegyik telephely esetén egybeesnek, és a távolabbi területekről származó kőzetek származási helye is azonos irányba mutat (1–2. táblázat).

A Vatya-szállásterület nyugati részét képező földvárak mindegyike rendkívül jó minőségű talajon fekszik, így elsődleges gazdasági szerepük a gabonatermelés lehetett. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a Vatya kultúra az első az őskor folyamán, mely benépesíti a Duna-Tisza homokos, terméketlen közét, akkor fel kell ismernünk azt is, hogy ez a stratégiai terjeszkedés egy igen jelentős gazdasági tényező hátterében jöhetett csak létre. Mivel a középső bronzkorban a korabronzkorhoz képest nem történik a földművelésben nagy változás (ugyanazon fajokat vetik, hasonló művelési módon), azt kell feltételeznünk, hogy ez a terjeszkedés a 'Senki földjére' csak a nyugatra fekvő, biztos, jó hozamú gazdasági területekre alapozódhatott. Itt történt meg az őskor folyamán elsőként, hogy annyi felesleget tudtak termelni, hogy belső kereskedelemmel megoldhatóvá vált a kultúra teljes területének állandó élelmiszerellátása azokon a területeken is, melyek gabonahozama kérdéses vagy szeszélyes volt.

Ha a várakat összességében szemléljük, meg kell állapítanunk, hogy az egykori feltárások olyan minőségűek és mennyiségűek voltak, melyek ma már nem állják meg a helyüket egy precíz értékelés folyamán. Arra alkalmasak, hogy egy általános és nagyon átfogó képet kapjunk a településeken művelt egykori tevékenységekről, de ahhoz túl kevesek, hogy ebből messzemenő következtetéseket, statisztikai értékelést lehessen levonni.

Az mindenképp igazolást nyert ebből a megközelítésből is, hogy az egykori Vatya-földvárak olyan szálláshelyek voltak, ahol kiemelkedő színvonalon virágzottak az ipari és gazdasági tevékenységek, és ebből következően a társadalmi differenciálódás (főnöki várak) is érvényesült. Ezt támasztják alá az ipari és gazdasági életben használt öntőminták, őrlőszerszámok, aratófűrészek, a presztízstárgyakként is szolgálható buzogányok, diadém, övkapocs, és egyedi formájú csiszolt balták.

BIBLIOGRÁFIA

BÁNDI G. 1960: Előzetes jelentés a Sárbogárd-Cifrabolondváron végzett 1959. évi ásatásról. Alba Regia 1 (1960) 149-153.

BÁNDI G. 1973: Igar-Vámpuszta-Galástya. Rég Füz Ser. 1 No 26 (1973) 11.

BÓNA I. 1959: Bronzkori övkapcsok és diadémák. Adatok a középduna-medencei bronzkori viselethez. Arch Ért 86 (1959) 49-59.

BÓNA I. 1960: Bronzezeitliche Schmuckgieserei in Tiszafüred-Ásotthalom. AUSB 2, 1960, 261-271., III T/3.

BÓNA I. 1992: Bronzeguss und Metallbearbeitrung bis zum Ende Mittleren Bronzezeit. In: Bronzezeit in Ungarn 1992, Farnkfurt, 48-65.

DINNYÉS I. 1982: A táj a honfoglalás koráig. Studia Comitatensis 11, 1982, 45-64.

DÖMÖTÖR L. 1902: A pécskai telepről származó öntőminták. Arch Ért 22 (1902) 272.

FÜLÖP J. 1990: Magyarország geológiája. Paleozoikum I. MÁFI, Budapest 1990

HORVÁTH T.–F. PETŐ A.–KOZÁK M. 2001: The complex investigation of the stone artefacts from Vatya earthworks, Fejér county. Part I. Alba Regia 30, 2001, 7-21.

HORVÁTH T.–KOZÁK M.–PETŐ A. 1999: Bölcske-Vörösgyír bronzkori tell település kőanyagának komplex (petrográfiai, régészeti) feldolgozása. In: Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 1999, 61-108.

KOVÁCS T. 1963: Jelentés Aba-Belsőbáránd Bolondváron végzett 1960. évi ásatásról. Alba Regia 2-3 (1963) 131.

MAROSI A. 1930: A pákozdvári őstelep. Arch Ért 44 (1930) 59-73.

MAROSI S. 1990: Magyarország kistájainak katasztere I-II. - MTA FKI, Budapest, 1990

MOZSOLICS A. 1967: Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Budapest, 1967

MOZSOLICS A. 1988: Der Bronzefunde aus der oberen Remete-Höhle. Acta AH XL, 1988, 27-65.

NOVÁKI Gy. 1952: Fejér megye őskori földvárai. Arch Ért 79 (1952) 3-19.

PESTY F. 1864-65: Kéziratos helységnévtár. Apponyi Könyvtár, 1864-65

PETŐ A.–KOZÁK M.–HORVÁTH T.–KOVÁCS-PÁLFFY P. 1998: Reconstruction petrological research of the Bronze age stone cultures source of raw material. C.B.G.A. XVI. Congr. Vienna, Austria 1998

PETŐ A. 1999: Régészeti kőeszközök geológiai vizsgálati lehetőségei és eredetkutatása egy hazai bronzkori kultúra példáján OTKA-dolgozat. KLTE, Ásvány- és Földtani Tanszék, Adattár, Debrecen 1999

PETRES É.–BÁNDI G. 1969: Ásatás Lovasberény-Mihályváron. Arch Ért 96 (1969) 170-177.

PETRES É.–BÁNDI G.–KOVÁCS T. 1974: Igar-Vámpuszta-Galástya. Rég Füz Ser. 1 No 27 (1974) 9.

RÓNA A.–SZENTES F. 1972: Magyarázó Magyarország 200.000-es földtani térképsorozatához: L-34-VII. Székesfehérvár. - MÁFI, Budapest, 1972

ROSKA M. 1912: Ásatás a Pécska-szemlaki határban levő Nagysánczon. Kolozsvár, Dolgozatok 3 (1912)

WOSINSKY M. 1896: Tolna vármegye története. 1896.

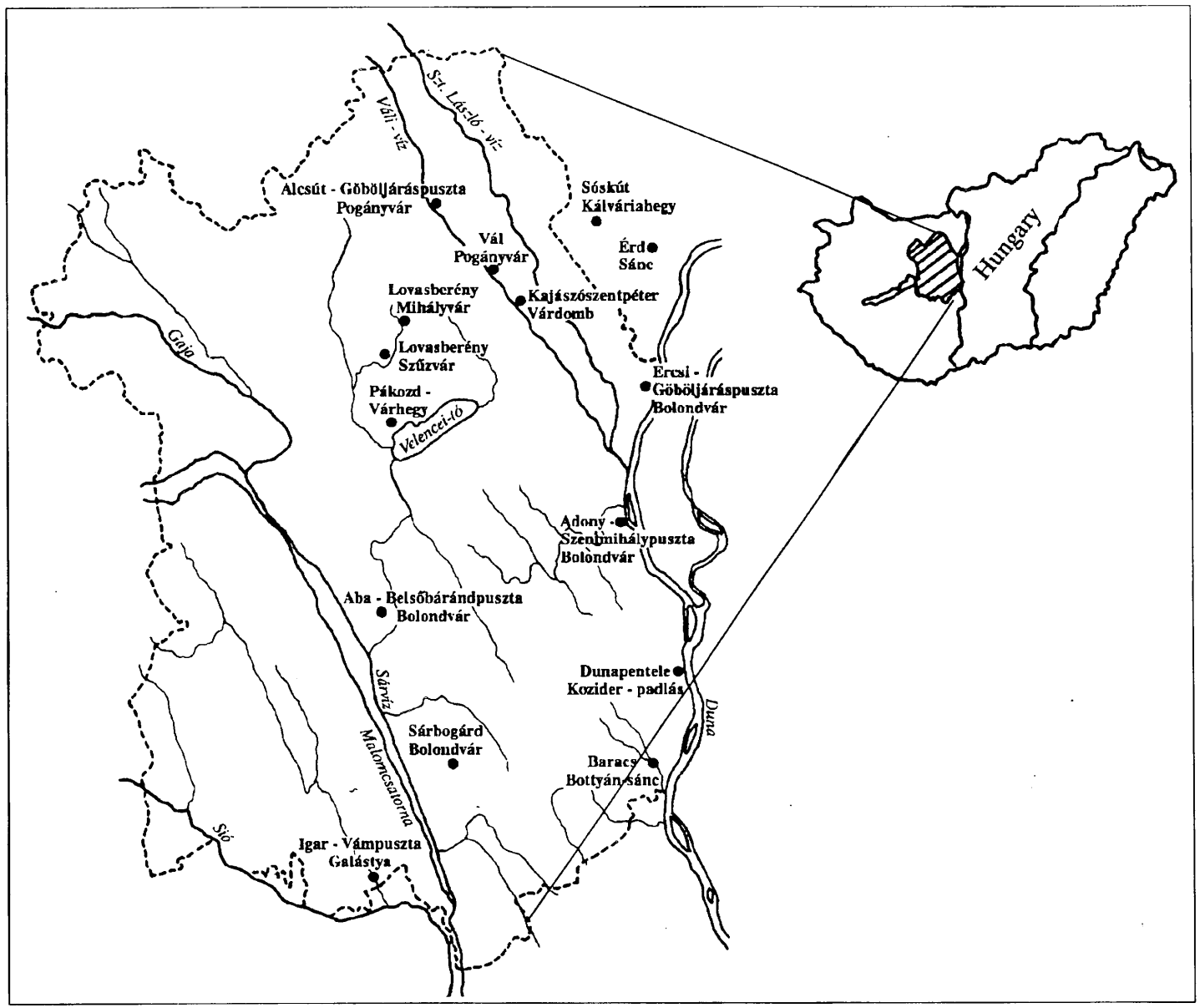

1. kép. Fejér megye őskori földvárai. Alba Regia 2001. XXX. 1. tábla átvéve

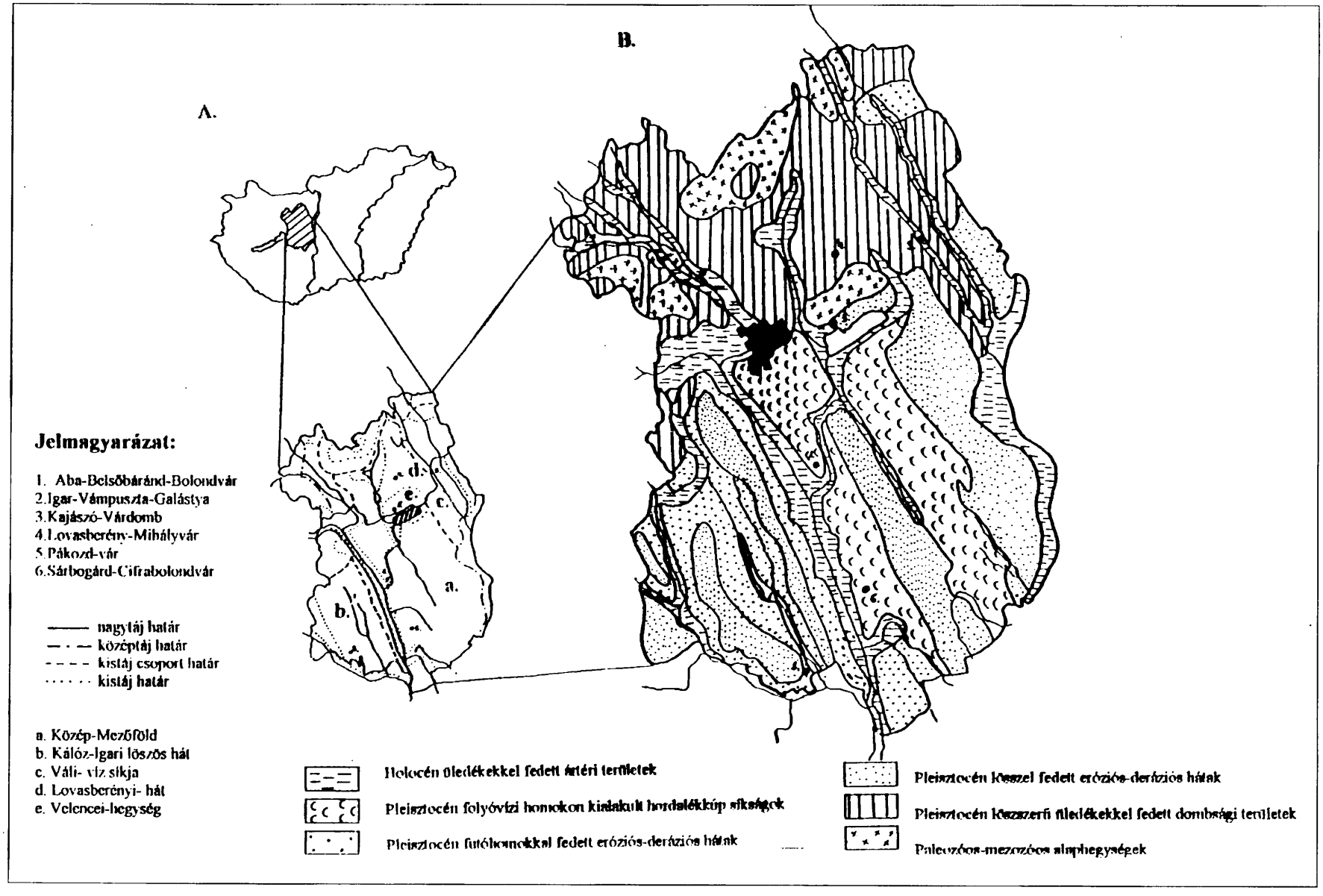

2. kép. A fejér megyei vatyai földvárak topográfiai helyzete (A) és környezetük egyszerűsített geomorfológiai-litológiai térképe (B)

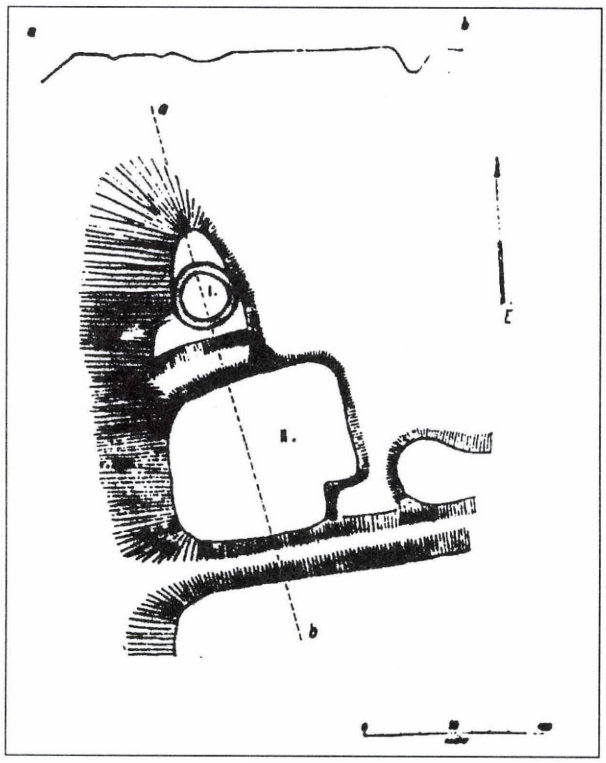

3. kép. Aba-Belsőbáránd-Bolondvár
Nováki 1952, 6. kép után

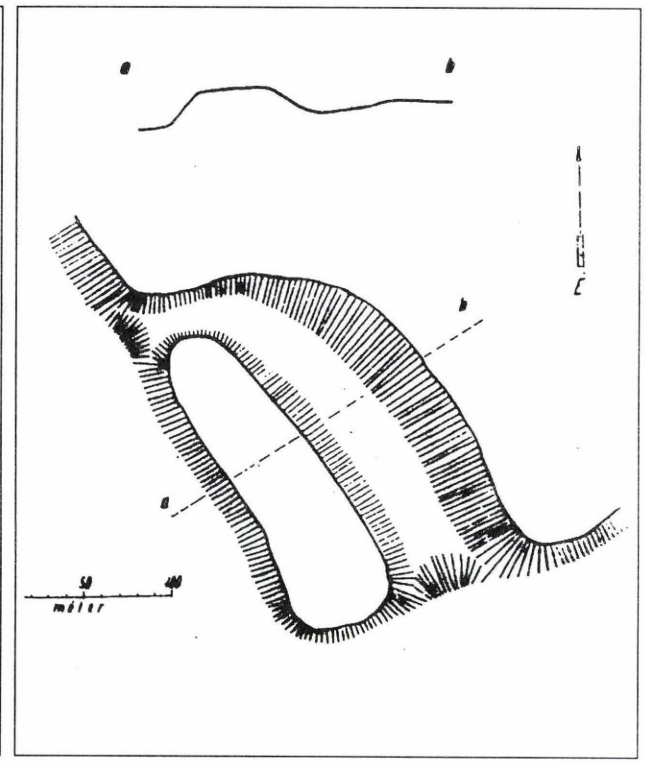

4. kép. Igar-Vámpuszta-Galástya
Nováki 1952, 10. kép után

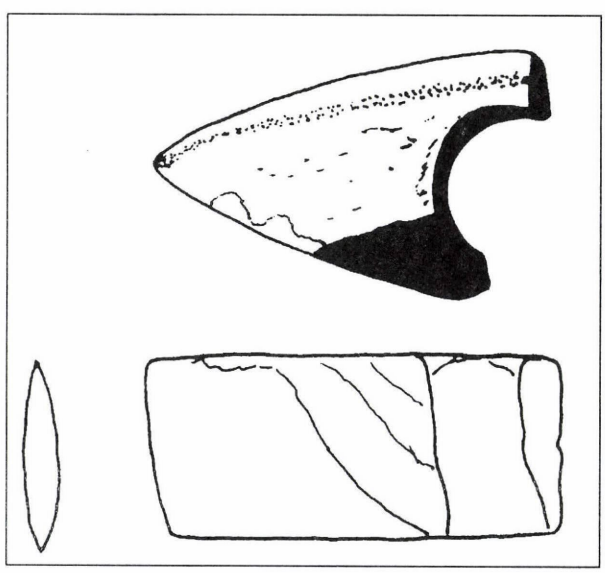

5. kép. Igar-Vámpuszta-Galástya
Nyéllyukas, vésőalakú kőbalta, töredék

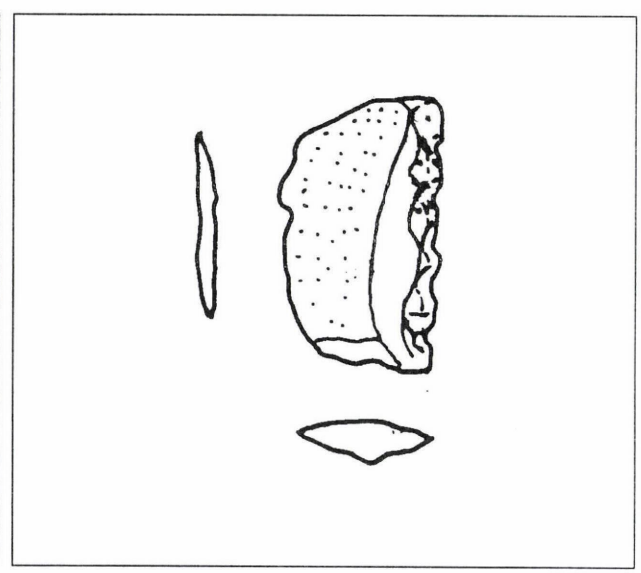

6. kép. Igar-Vámpuszta-Galástya
Fűrész szilánkon

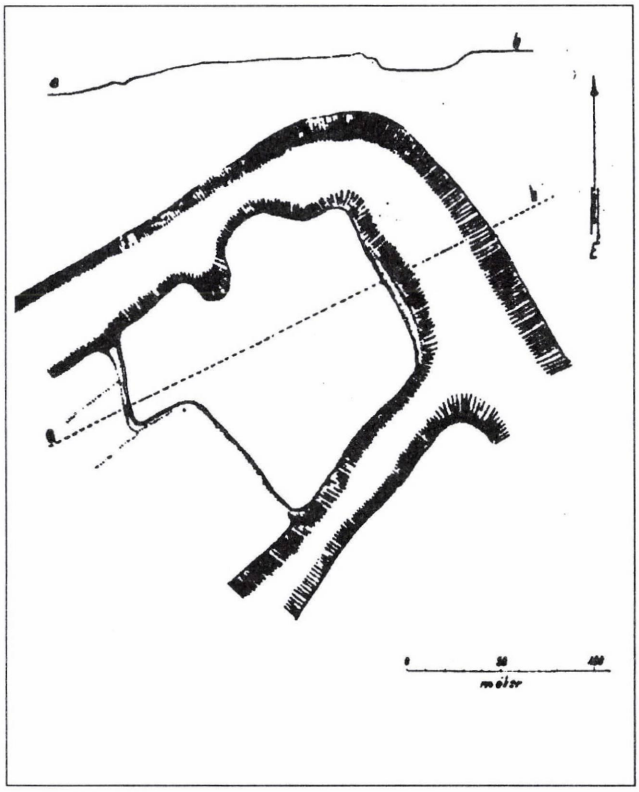

7. kép. Kajászó-Várdomb
Nováki 1952, 9. kép után

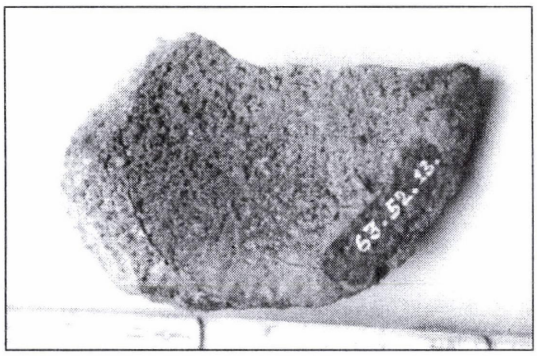

8. kép. Kajászó – Várdomb
Őrlőkő felülete cementálódott anyaggal

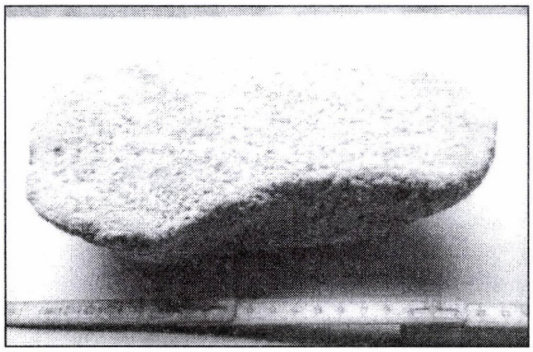

9. kép. Kajászó-Várdomb
Őrlőkő, frekventált munkafelületek: peremén csiszolás, élezés

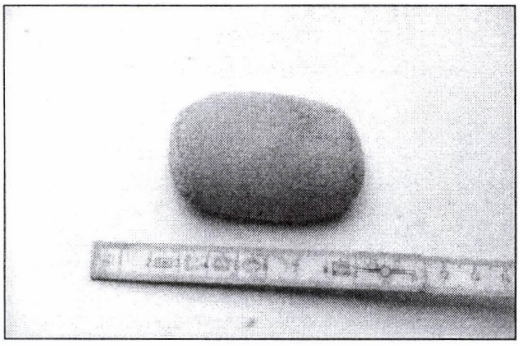

10. kép. Kajászó-Várdomb
Mozsártörő

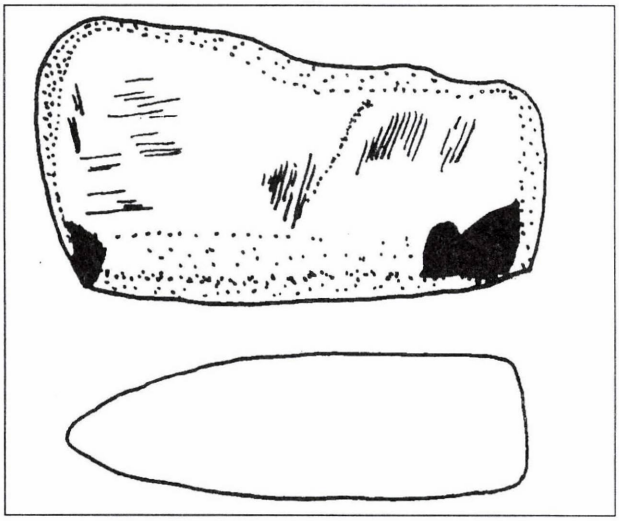

11. kép. Kajászó-Várdomb
Trapéz alakú vésőélű balta

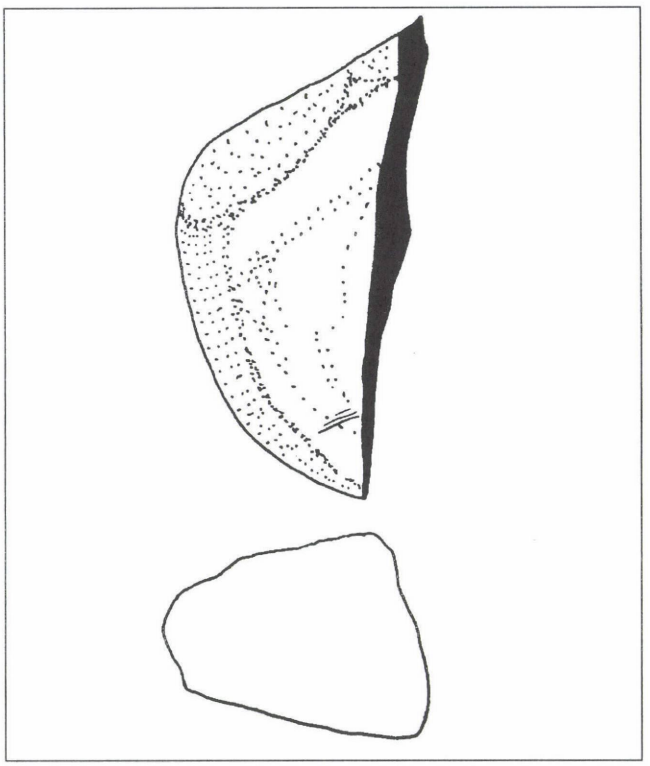

12. kép. Kajászó-Várdomb
Kalapács

13. kép. Lovasberény-Mihályvár
Nováki 1952, 7. kép után

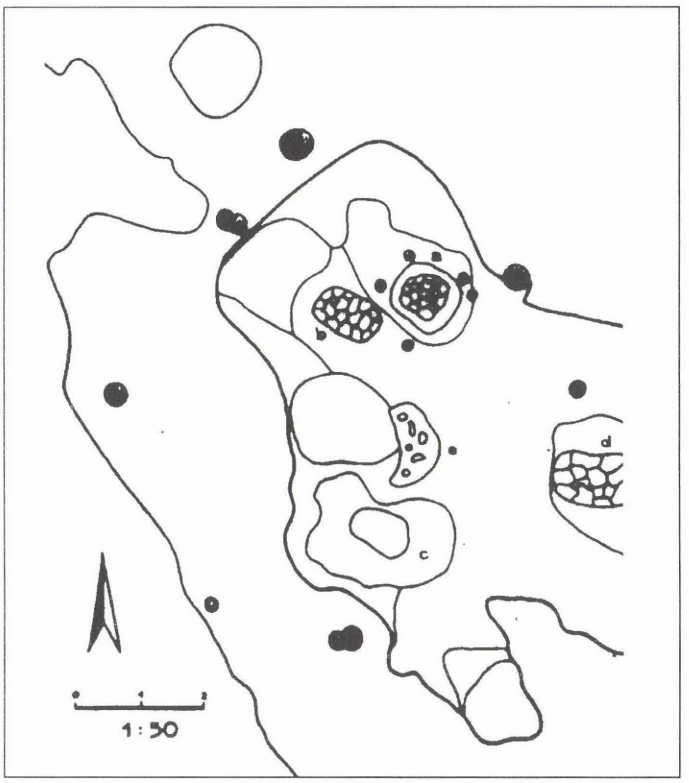

14. kép. Lovasberény-Mihályvár
A bronzöntőműhely alaprajza
Petres–Bándi 1969, 6. kép után

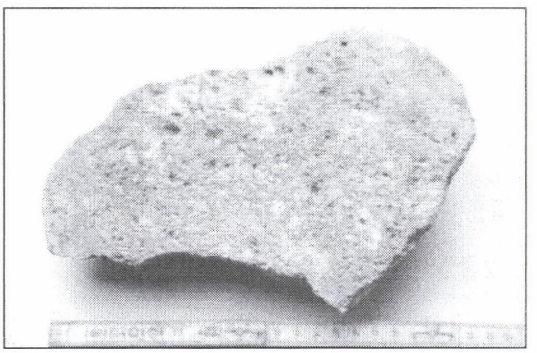

15. kép. Lovasberény-Mihályvár
Őrlőkő okkernyomokkal

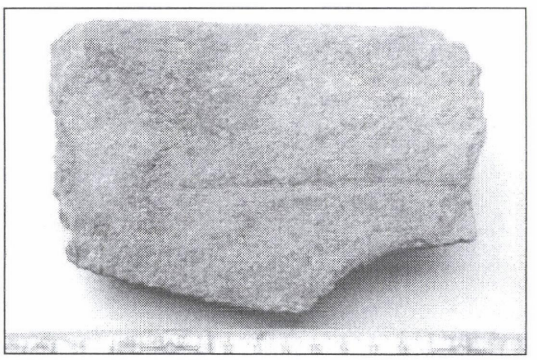

16. kép. Lovasberény-Mihályvár
Tűk öntőmintája, később élesítésre szolgált

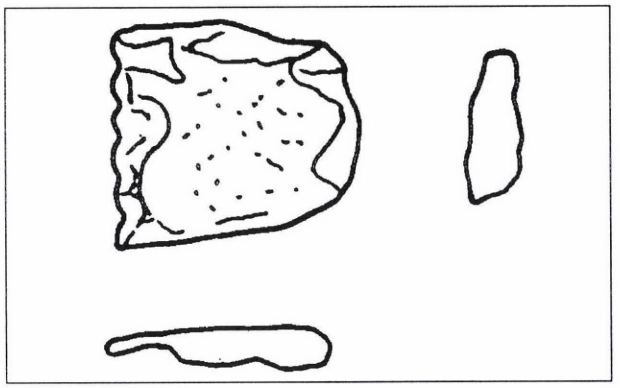

17. kép. Lovasberény-Mihályvár
Fűrész szilánkon

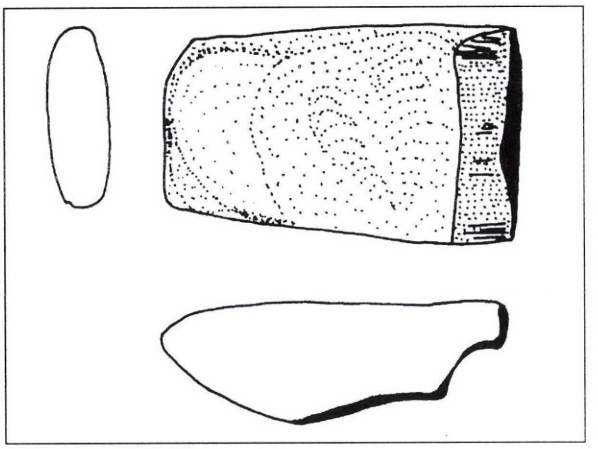

19. kép. Lovasberény-Mihályvár
Átfúrt vésőélű balta töredéke

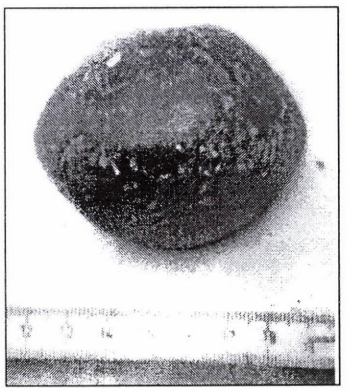

18. kép. Lovasberény-Mihályvár
Buzogány töredéke

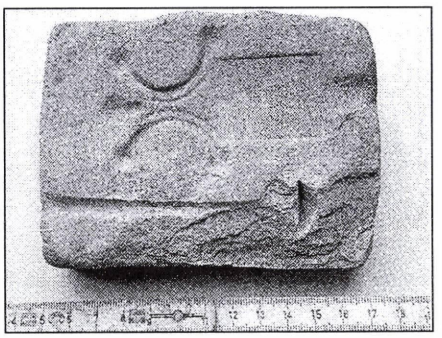

a) Övcsat és tű öntőmintája

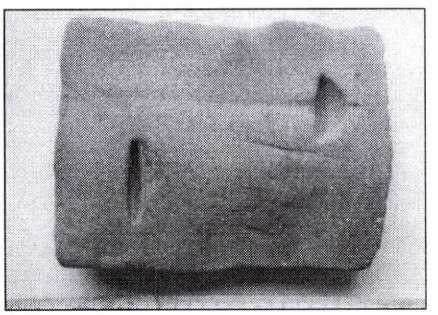

b) Tű öntőmintája

20. kép. Lovasberény-Mihályvár, kétoldalas öntőminta

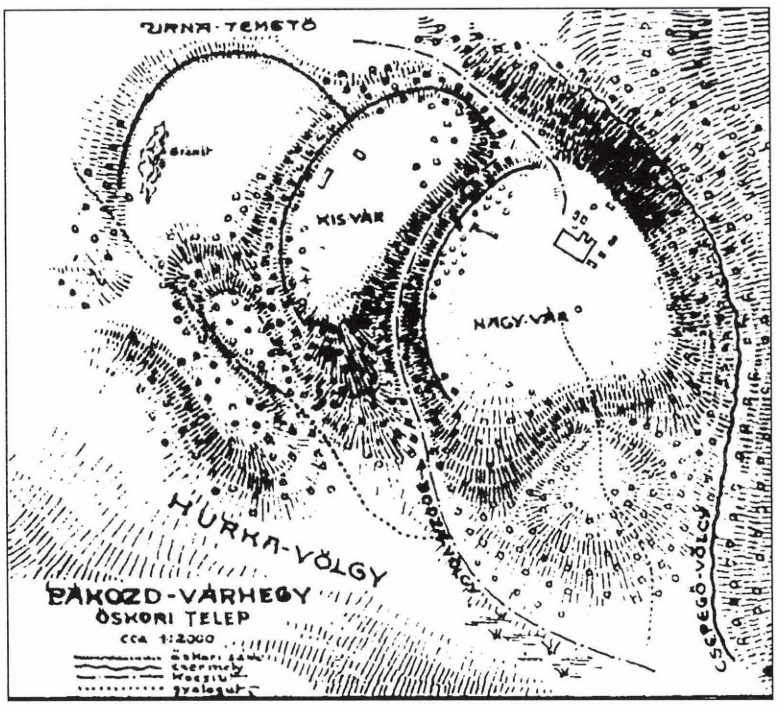

21. kép. Pákozd-Vár
Nováki 1952, 4. kép után

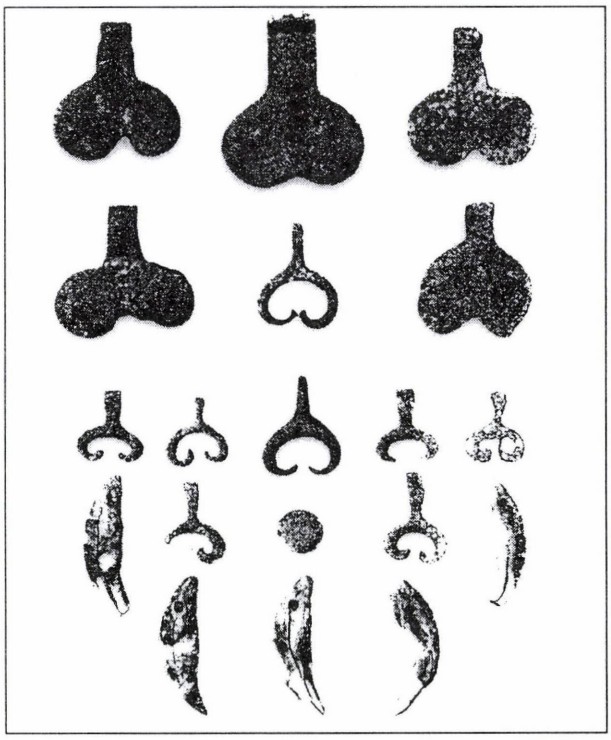

22. kép. Pákozd-Vár. A nyakékszer részei a tűzhelyből
Marosi 1930, 65. kép után

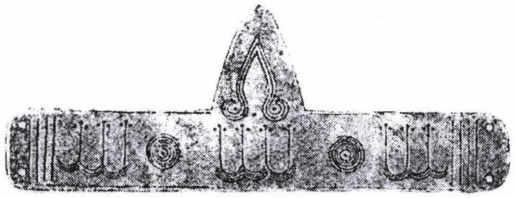

23. kép. Pákozd-Vár
Bronz diadém a tűzhelyből
Marosi 1930, 66. kép után

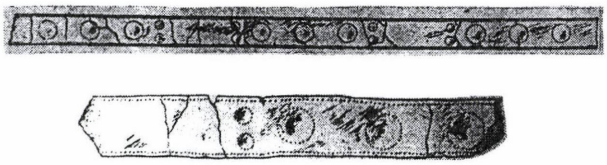

24. kép. Dunapentele, pántdiadém
Bóna 1959, 14. kép után

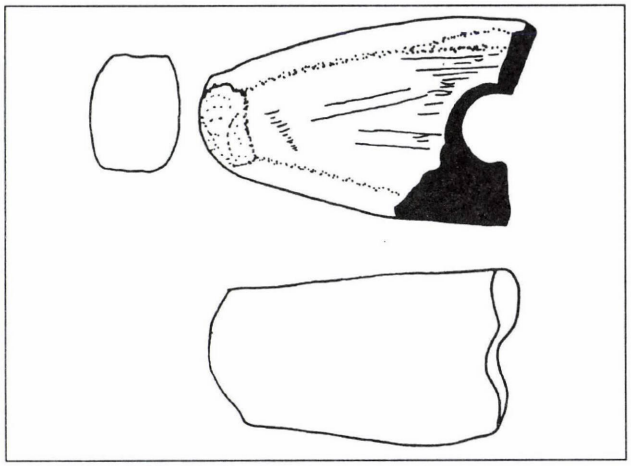

25. kép. Pákozd-Vár. Balta

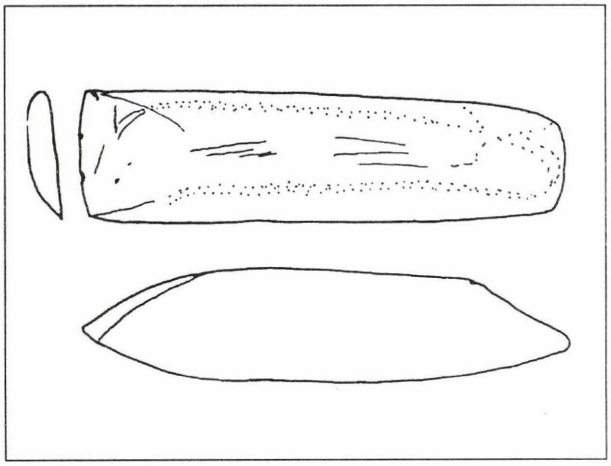

26. kép. Pákozd-Vár. Balta

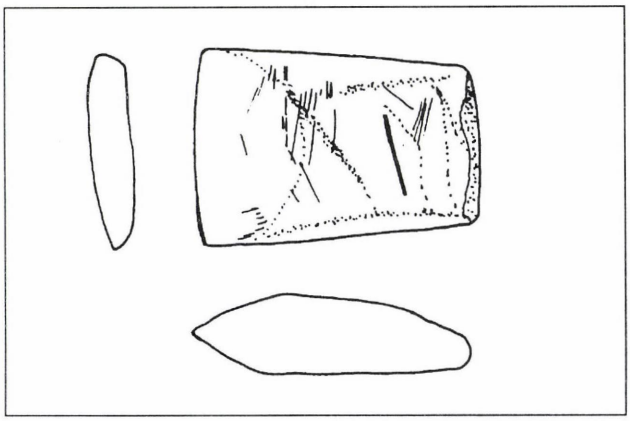

27. kép. Pákozd-Vár. Balta

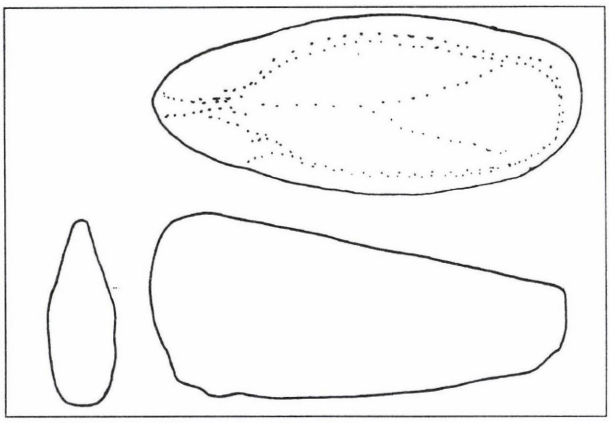

28. kép. Pákozd-Vár. Balta

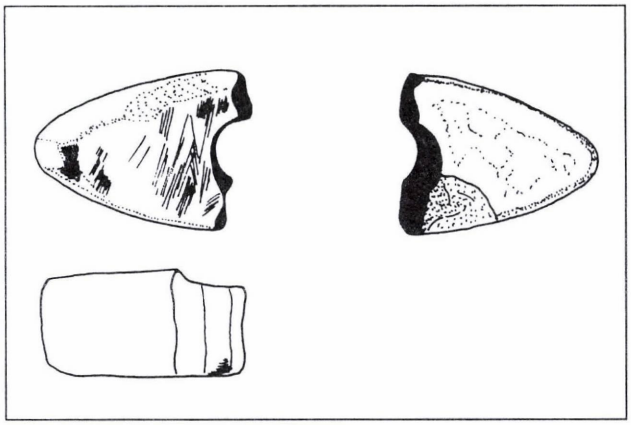

29. kép. Pákozd-Vár. Balta

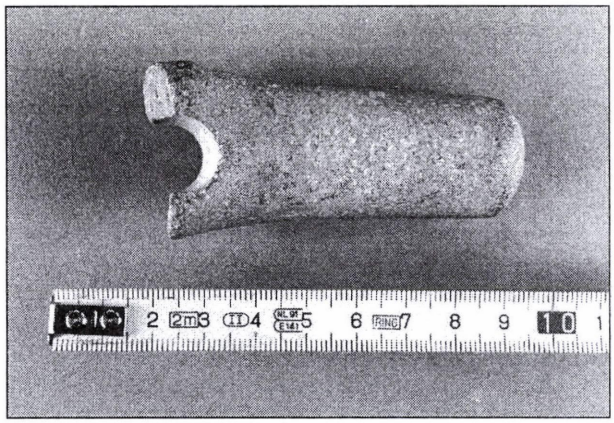

30. kép. Pákozd-Vár. Kerek végű kalapács

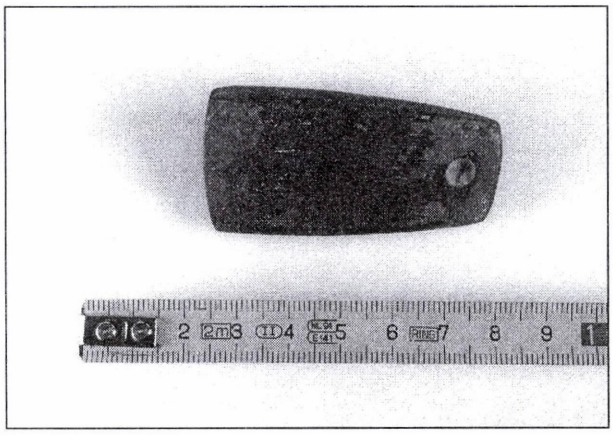

31. kép. Pákozd-Vár. Elhasznált vésőélű balta, másodlagosan amulett, félig átfúrt

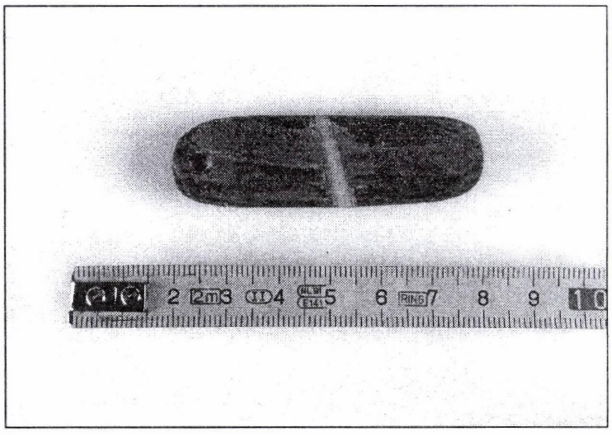

32. kép. Pákozd-Vár Amulett, félig átfúrt

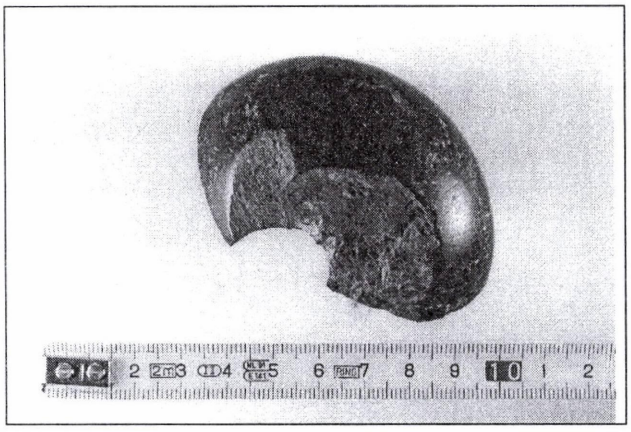

33. kép. Pákozd-Vár. Buzogánytöredék

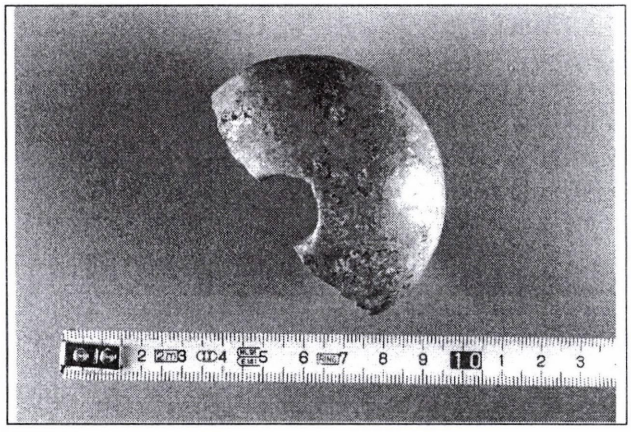

34. kép. Pákozd-Vár. Buzogánytöredék

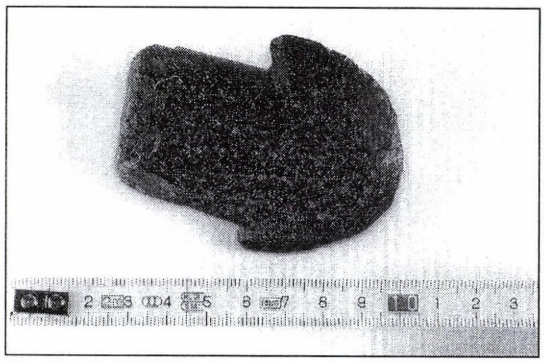

35. kép. Pákozd-Vár
Kőből készült bárd

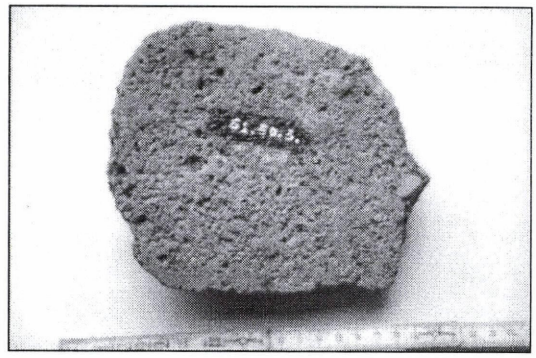

37. kép. Sárbogárd-Cifrabolondvár
Őrlőkő okkernyomokkal

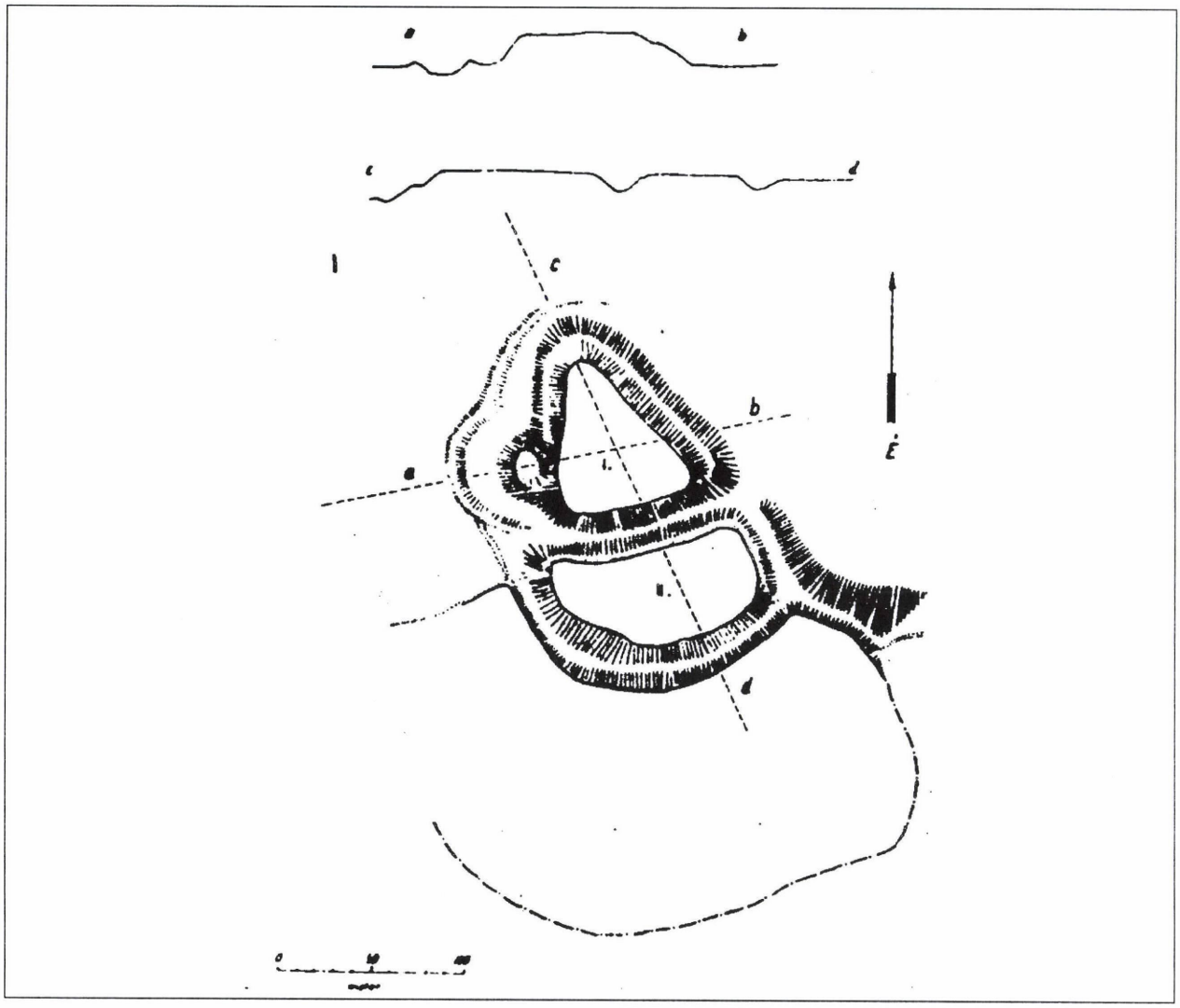

36. kép. Sárbogárd-Cifrabolondvár.
Nováki 1952, 5. kép után

1. táblázat. A földvárakról származó kőleletek régészeti összesítése

Aba-Belsőbáránd-Bolondvár:

Kőleletek össz:	Kőeszközök
4 db	Őrlőkő: 1 db

Igar-Vámpuszta-Galástya:

Kőleletek össz:	Kőeszközök
27 db	Őrlőkő alsó: 12 db felső: 3 db
	Balták-kalapácsok: 4 db
	Pattintott kőeszköz: 1 db
	Simítókavics: 1 db

Kajászó-Várdomb:

Kőleletek össz:	**Kőeszközök**
26 db	Őrlőkő alsó: 15 db felső: 4 db
	Balták-kalapácsok: 4 db
	Amulett: 1 db
	Öntőminta: 1 db
	Simítókavics: 1 db

Lovasberény-Mihályvár:

Kőleletek össz:	**Kőeszközök**
18 db	Balta: 2 db
	Őrlőkő alsó: 5 db felső: 3 db
	Buzogány: 1 db
	Fenkő: 1 db
	Öntőminta: 2 db
	Pattintott kőeszköz: 2 db

Pákozd-Vár:

Kőleletek össz:	**Kőeszközök**
75 db	Őrlőkő alsó: 4 db felső: 10 db
Ma: 62 db	Balták, kalapácsok, retusőrök: 17 db
	Buzogány: 3 db
	Fenkő: 4 db
	Amulett 1 db
	Pattintott kőeszköz: 16 db
	Csiszolókövek: 2 db
	Simítókavics: 5 db

Sárbogárd-Cifrabolondvár:

Kőleletek össz:	**Kőeszközök**
4 db	Őrlőkő, alsó: 4 db

2. táblázat. A földvárakról származó kőleletek nyersanyag szerinti csoportosítása

	FUNKCIÓ (db)											
Nyersanyag	**őrlőkő**	**simító kavics, csiszolókő, fenőkő**	**őrlőlap**	**marokkő**	**mozsártörő**	**buzogány**	**balta, kalapács**	**öntőminta**	**pattintott kőeszközök (fűrész, fúró)**	**egyéb**	**Σ**	**Feltételezett származási hely**
granodiorit				1							1	?
mikrodirit							1				1	?
gránit										1	12	Velencei-hg., Mórágy
andezitek (pirox., amfibol)				2			9				41	Visegrádi-hg, Velencei-hg.
durvahomokkő-finomkongl. kov.-lim. cement.	38		2				1				10	Budai-hg., Érd, Diósd környéke
csillámos homokkő	1	2	2	1	1		1	2			1	hegységi előterek
agyag										1	4	helyi nyersanyag
márga		2									2	?
alearolit		1									18	?
tűzkő-szarukő, jáspilit									17	1	19	Budai-hg., Vértes, Gerecse
metaszediment		3		1	1	2	7			2	4	?
kovapala		2									21	?
kvarcit		2		12	1		1			3	2	folyóvízi hordalékból
gneisz		1									5	?
ofiolit				1		2	1				5	Rohonci-hg.
egyéb metamorfitok		1					4				8	?
egyéb ismeretlen	1	2					3		1	1		-
Σ	40	16	4	18	3	4	28	2	18	9	142	-

ANNA FARKAS-PETŐ–TÜNDE HORVÁTH–MIKLÓS KOZÁK

THE STONE MATERIAL IN MIDDLE BRONZE AGE EARTHWORKS IN FEJÉR COUNTY ARCHEOLOGICAL AND PETROGRAPHICAL ANALYSIS (PART I)

A general characteristic of the *Vatya* earthworks dating back to the Middle Bronze Age in Fejér County is that they were constructed during the time period of the Vatya Culture. Furthermore, unlike in the case of tells established on loess ridges along the rivers Danube and Tisza, these earthworks do not seem to have forerunners traceable to the Early Bronze Age (with the possible exception of Igar, where in 1974 a few Nagyrév pits were unearthed. However, it was not clarified at the time how these objects fitted into the overall structure of the settlement, how expanded they were, and how they related to the later Vatya time period).

Apart from this, although they represent the material finds of a unified and fully developed culture, these stronghold were established in various time periods of the given culture (Lovasberény in the early period, Kajászó, Sárbogárd and Aba during the second time period of the Vatya Culture, while the case of Pákozd remains uncertain). The fortified earthworks retain several layers of settlement, which is a clear evidence of their having been settled for a longer period of time. A further characteristic feature of these strongholds is that they were established at locations that could be easily defended due to geographical conditions (mostly, on the plateaus of loess ridges towering above an otherwise entirely plain area, at the top of the highest elevation) and that they could also be fortified in a natural way.

As far as their structure is concerned, the earthworks are fairly different from one another. There are single-structure ones amongst them (Kajászó), while the majority of them would belong to the double-structure type, although multiple-structure instances also occur (Sárbogárd, Pákozd). The relationship of the different sections present in them is not uniform either. For example, in the case of *Aba*, the round-shaped bastion acting as Part I must have had only a defensive function, while we may suspect something similar in the case of one of the parts at Sárbogárd and also perhaps on the territory of Nagyvár in Pákozd (?). In the cases of the rest of the earthworks, the individual parts might have had only different functions (residential or mercantile-economic). As regards their dimensions, Pákozd and Sárbogárd would be of the largest size. It is possible that Sárbogárd–Cifrabolondvár had as many as four parts. Even the relative chronological sequence of the establishment of the various parts might pose some problems. According to some data, it can very easily happen that one and the same stronghold could feature parts of differing ages and dissimilar population intensities.

As far as stone implements coming from the earthworks are concerned, they display a homogenuous picture relating both to their functions and their raw material. The only differences could be the quantitative discrepancies, due to the varying size of the individual excavations, and the consequent qualitative anomalies, resulting in a broader and more varied spectrum in some of the cases. The grinding of corn at the settlements was executed with lower grinding stones of various grain size and the corresponding hand-held rotund grindstones, less frequently with mortars and beaters. In several cases, there are spots of paint discernible on the lower grinding stones. The majority of these is the natural limonite coloration present in the sandstone but the presence of a smaller portion in the voids of the stones would be due to artificial, human activities, such as paint pulverizing. Although we have also encountered (an even more significant) degree of paint pulverizing in Bölcske, too, there has not yet been any archeologically relevant trace among the finds that would have indicated what the painting material was actually used for. Thus, at the present time we are totally in the dark in this respect. Among the hand-held stones, we have found examples of what could be used with equal efficiency both in paint pulverizing and in whetting certain cutting implements. Consequently, their use must have been fairly varied and diverse, due to their expediency resulting from their shape and material. The lower grinding stones almost without exception were made of coarse sandstone of ferreous limonite impregnation and oligomict composition with flinty cementation, of fine grain conglomerates, or of their combinations. Corresponding to their functions, hand-held stones were generally made of adamant and hardy fluvial quartzit pebbles. Due to the excellence and precision of their craftsmanship and to their smal size, the stone maces found at Lovasberény and Pá-

kozd might as well have served as indicators of rank or social position.

The moulds unearthed at Pákozd, Lovasberény and Kajászó denote the former presence of metalwork at the settlements. The casting mould of the buckle of belt uncovered at Lovasberény is also significant from yet another aspect: it is the evidence of the development of a type of object that had been made formerly of bone as raw material.

The presence of saws used at the harvesting of crops in the material finds belonging to earthworks is also almost general. In quite a number of cases, they are made of radiolarite, considered a classic regional import within the territory of the culture, while in other cases, they are made of the locally excavated *budai* hornstone raw material. The same frequency of occurrence is true for the rotund, fluvial, grinding pebbles, used in pottery making, or for the fine grain rubbing stones/sheets.

For the stone-axes, mostly locally available raw material was used (for example, andesite of the Visegrád or Nadap type) but at times the imported ophiolite versions coming from Bölcske and Százhalombatta also appear (Kőszeg-Rohonci-mountains).

When we compare the general picture gained through the preliminary macroscopic examination of the stone implements coming from Vatya earthworks in Fejér County with the already processed results about Százhalombatta (Pető et al. 1998, Pető et al. 1999.) and Bölcske (Horváth et al. 2000), it can be observed that the raw materials connected to the individual functions (e.g., grinding stone: sandstone, fine conglomerate; stone-axe: andesite; chipped flint implements: flintstone, hornstone, jasper), and the locations of their sources do overlap for all the settlements, and that even the places of origin of stones from more remote parts point in the same directions.

Each of the earthworks representing the western side of the Vatya residential area are located on extremely good quality soil, so their primary economic role must have been the production of grain and crops. This kind of activity can be well demonstrated through the material finds, too (grinding and harvesting implements). If we also consider the fact that Vatya culture was the first one during the prehistoric age that populated the sandy area between the rivers Danube and Tisza, which was not necessarily ideal for agricultural activities, we must recognize that this strategic expansion could have been brought about only in the background of a significant economic factor. As there were no great changes in agriculture during the Middle Bronze Age as compared to the Early Bronze Age (the same plant species were sowed and cultivated in basically the same way, see Horváth 2000), we must assume that this sprawl to "no man's land" could be based only upon safe and high yielding economic areas to the west. This is how it happened for the first time during the prehistoric times that the Vatya culture could produce and amass an amount of surplus that proved sufficient for the constant food provision of the entire area of the culture through internal trade and commerce. Obviously, for this kind of activity, we must assume the presence of not only a highly developed cultivation and production of grain crops but also a fairly sophisticated level of trade and commerce.

When we asess the Vatya earthworks in Fejér County on the whole, we must clearly see that the previous excavations and explorations were carried out in such quantity and quality that would not be sufficient any more for a meticulous and convincing evaluation, let alone for one that would be necessary for statistical calculations. They are perfect for the purpose of providing a general and rather loose outline of what kind of activities used to be pursued at these settlements but they are not adequate for the objective of arriving at far-reaching conclusions..

By any means, it has become clear even from this perspective that the former Vatya earthworks used to be places of accommodation where commercial and economic activities used to prosper at a fairly high level. As a consequence, social differentiation (chieftains' strongholds) was also more emphasized. This assumption is supported by the host of instruments and implements used in business and economic life, including the following items: casting moulds, grinding implements, harvesting saws, maces (that could also serve as articles indicating social prestige), diadems, belt buckles, polished axes of individual shapes, and the other special treasures uncovered within or around the earthworks (e.g., at Sárbogárd, Pákozd, Százhalombatta, Bölcske or Dunaújváros).

HORVÁTH TÜNDE
MTA RÉGÉSZETI INTÉZET
1014 BUDAPEST, ÚRI U. 49.

FARKAS-PETŐ ANNA
3525 MISKOLC
DÓCZY J. U. 20. II/5.

KOZÁK MIKLÓS
DEBRECENI EGYETEM ÁSVÁNY- ÉS FÖLDTANI TANSZÉK
4025 DEBRECEN, EGYETEM TÉR 1. PF. 4.

V. SZABÓ GÁBOR

HÁZ, TELEPÜLÉS ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET A KÉSŐ BRONZKORI (BD, HA, HB PERIÓDUS) TISZA-VIDÉKEN[1]

BEVEZETÉS

A Tisza-vidéken[2] a BD-től a HB1 periódus végéig tartó korszak két, egymással szervesen kapcsolódó, de az anyagi kultúra jellegzetességei és kapcsolatrendszere alapján világosan megkülönböztethető időszakra, a proto Gáva- (BD-HA1) és Gáva-periódusokra (HA2-HB1) választható szét (V. SZABÓ 1996, 1999, 2002).

Munkám ennek a két időszaknak az épületeiről, településeinek belső szerkezetéről és a települések közötti hierarchiáról napjainkig összegyűlt adatokat foglalja össze.

A települési sajátosságok felsorolásán túl választ kerestem a következő – a korszak történetének szempontjából fontosnak ítélhető – kérdésre is:

Megfogható-e annak a kiemelkedő társadalmi rétegnek a nyoma a Tisza-vidéki települések leletanyagában, illetve a települések szerkezetében, amelynek meglétére közvetetten utalnak a területünkről előkerült nagy számú fegyvert és más presztízs árut tartalmazó depók és a Kárpát-medence más területeiről előkerült gazdag temetkezések? Kijelölhetőek-e – és ha igen milyen jegyek alapján – hatalmi, gazdasági vagy rituális központok az általunk eddig megismert alföldi települések között?

A tárgyalt időszak településeiről rendelkezésünkre álló forrásbázis több szempontból is korlátozott. Az vizsgálatba vont lelőhelyek zöme kisebb leletmentések anyaga, egy részük ráadásul hézagosan dokumentált. Az autópálya építéshez kapcsolódó ásatások anyagáról ez már nem mondható el, ám sajnos egyelőre az ilyen típusú lelőhelyeken csak kisebb, néhány objektumot tartalmazó településrészletek kerültek elő ebből az időszakból (pl. *Polgár 1. és 29. lelőhely*).

Az egyetlen, célzatosan a kor települését kutatni kívánó ásatás az elmúlt 30 évben a *poroszlóponháti* volt, bár a lelőhely nagyságához mérten itt is csak egy kis részletet sikerült feltárni.

Hasonlóképpen korlátozottan használhatóak a különböző terepbejárási adatok is. Így például az MRT eddig megjelent három Békés megyei kötetében közölt adatokból nem következtethetünk az egykori telepek méretére és a lelőhelyen belüli esetleges leletanyagsűrűsödési pontokra. Megnehezíti a topográfiai kötetek adatainak felhasználást az is, hogy a lelőhelyek nagyobb részének datálása csak egy kb. 400 éves intervallumban helyezhető el. Kisebb, csak néhány jellegtelen cserepet tartalmazó lelőhelyekről sokszor eldönthetetlen, hogy azok valójában a proto Gáva-periódusba, a Gáva- vagy a Mezőcsát-kultúra időszakába vagy netán a korai szkíta időszakba tartoznak-e (MRT, 1989, 25-26; MRT 1998, 21).

Dolgozatom az alábbi tematika szerint vizsgálja a korszak település típusait:

1. A TELEPÜLÉSEKEN TALÁLT OBJEKTUMOK TÍPUSAI
1.1. Házak, épületek. 1.2. Falszerkezet. 1.3. Tűzhelyek. 1.4. Gödrök. 1.5. Kutak.
2. A TELEPÜLÉSEK BELSŐ SZERKEZETE
2.1. Az épületek funkciója. 2.2. A betelepültség intenzitása. 2.3. Erődítések, kerítések, árkok.
3. TELEPÜLÉSHIERARCHIA
3.1. Méret. 3.2. A települések leletanyagának tanulságai: kerámia. 3.3. A települések leletanyagának tanulságai: fémművesség.
4. A MARGINÁLIS ZÓNÁK BENÉPESÜLÉSÉNEK PROBLÉMÁJA

1. A TELEPÜLÉSEKEN TALÁLT OBJEKTUMOK TÍPUSAI

1.1. Házak, épületek

A Tisza-vidék területén a vizsgált korszakban három lelőhelyről ismerjük épületek nyomait.

1. Jánoshida:[3] Az itt feltárt épület (1. kép 1-2) („F" objektum) 26 m hosszú és 6,5 m széles. A tényleges hosszúsága lehetett nagyobb is, mivel északnyugati vége túlfut a feltárás határán.

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az OTKA T 037315 számú pályázatának támogatásával készült.

2 A munkám során vizsgálatba vont lelőhelyek zöme Szeged és Polgár között, a Tisza és mellékfolyóinak mentén található.

3 A tanulmányban említésre kerülő közöletlen lelőhelyek leírását ld. a tanulmány végi függelékben!

Az egymástól 1-3 méterre ásott cölöplyukak elrendezése arra utal, hogy a ház északkeleti felében a két utolsó szelementartó oszlop közötti rész egy osztással le volt választva a ház belső teréből. A 30 cölöplyuk által kijelölt oszlopszerkezet alapján a ház alapterülete 169 m^2.

Noha cölöplyukaiból nem gyűjtöttek az ásatók kerámiatöredékeket, ezt az objektumot két okból is a BD-HA periódusra datálhatjuk. Az első ok, hogy az épület északnyugati falával párhuzamosan húzódó – és szinte pontosan annak északkeleti végéig tartó – két gödörkomplexum minden bizonnyal az egykori építményhez tartozott; vélhetőleg belőlük termelték ki a fal tapasztásához szükséges agyagot. Mindkét agyagnyerőhely utólagos betöltésében a BD-HA1 periódus gazdag kerámiaanyaga került elő (1. kép 3-10). A másik áttételes bizonyíték e korhatározás mellett az, hogy e lelőhelyről csak a Halomsíros-kultúra és a BD-HA periódus emlékei kerültek elő. A Halomsíros-kultúra időszaka csak temetkezéseivel van jelen; sírjai szabályosan kitöltik az egész feltárásra került felszínt, így a későbbi ház alapterületét is. A sírokon kívül előkerült többi régészeti objektum (gödrök) leletanyaga kivétel nélkül az általunk vizsgált késő bronzkori korszakhoz tartozik.[4]

A jánoshidai nagy alapterületű, hosszú házhoz hasonló építmények általánosan elterjedt típusok a késő bronzkori Közép- és Nyugat-Európában (KOSSACK 1995, 5), ám az urnamezős körtől illetve a Dunától keletre eső térségekben eddig ez az első képviselőjük.[5]

A hosszú alaprajzi formák a késő bronzkori Északnyugat-Európában szinte kizárólagos képviselői a lakóépületeknek. Az ottani középső bronzkortól elterjedt típusaik általában 25-30 méter hosszúságúak és 6-8 méter szélesek, cölöpszerkezetűek vagy alapárkosak, formailag pedig lekerekített vagy szögletes végű és két vagy három hajós változatokra tagolódnak (BECH 1997; FÖRST 1997; HARSEMA 1997; JENSEN 1988; ROYMANNS-FOKKENS 1995, 97-101; THEUNISSEN 1997).

Dél felé haladva Dél-Németország, Csehország és Ausztria területén a közép-európai Urnamezős-kultúra körében egyre inkább megszűnik a hosszúházak dominanciája, egy-egy településen belül több épülettípus is előfordul, és noha a kisebb méretű lakóházak az uralkodók, megvannak a hosszú épületek különböző méretű és formájú változatai is.[6]

A jánoshidai szögletes végű, kéthajós vagy három cölöpsoros, épület legközelebbi formai és méretbeli párhuzamait a közép-európai urnamezős kultúra köréhez tartozó morvaországi Lovčičkyn feltárt 5 x 36 méteres „AS" ház (ŘIHOVSKÝ 1982, 43, Abb. 7.) és a kelet-ausztriai Gemeinlebarnban előkerült 5,5 x 18 méteres épület (NEUGEBAUER-BLESL 1998, Abb. 20. 3) mutatja.

2. Doboz. A lelőhely 8. szelvényében három tapasztott, sövényfalú ház döngölt agyagpadlójának maradványai és faluk kiégett omladéka került elő (7. kép 1). A 9. és 10. objektumok téglalap alakú 3,5-4 m széles és minimum 5 m hosszú házakat jelöltek ki. A 8. objektum egy 4,8 x 4 m-es alapterületű épületnek bizonyult. Sajnos az ásatónak nem sikerült megfigyelnie a házak felépítményét hordozó cölöplyukak helyeit.

A 9. épület délkeleti oldalában közvetlenül a házfal mentén, egy 5-6 cm magas, tapasztott platnin tűzhelyet alakítottak ki. A 8. házban talált két tüzelőfelület szintén a falak mentén helyezkedett el.

Ugyanebben a szelvényben, 3 m távolságra a 8. háztól egy kerek, 2,8 m átmérőjű, 85 cm mélységű gödör helyezkedett el. A gödör aljának közepén egy átégett tüzelőfelületet, oldalai mentén pedig egymástól szabályos távolságra lévő 5 cölöplyuk került elő.

3. Poroszló-Aponhát.[7] Az I. szelvényben két ház tapasztott padlójának maradványait sikerült megfigyelni (9. kép 4). Mindkét ház északkelet-délnyugati tájolású lehetett. A „J" ház részlete 7 méter hosszan követhető a szelvény sarkában, padlóját két késő bronzkori és két újkori gödör roncsolta szét. A ház padlóján a beomlott fal összeégett tapasztásdarabjai feküdtek. A „K" ház padlójából csak néhány erősen roncsolt állapotú darab maradt meg, rajtuk szintén összeégett paticsrögök feküdtek. A házrészlet délnyugati részén vörösre égett agyagfelület („G") feltehetően a házrészlet egykori tűzhelyének maradványa lehetett.

A III. szelvényben szintén két padlórészlet utalt az egykori épületekre (9. kép 3). A két északnyugat-délkeleti irányba tájolt épület egymástól 3,5 m távolságban helyezkedett el. Az északi oldalon lévő padló 8 m hosszan volt követhető, a déli oldalon kiásott részlet hossza pedig 4 m volt. A nagyobb épületrészlet déli sarkában egy 45 cm átmérőjű, agyaggal körüldöngölt cölöplyuk került elő, padlóján pedig két tűzhely („E" és „D") nyomait tárták fel. A kisebbik épületrészlet északi sarkába ugyancsak tűzhely volt tapasztva („B").

4 A feltárt felület déli sarkában előkerült, apszisos záródású „E" objektumot formája és méretei alapján, az „F" házhoz hasonló, azzal egykorú építménynek tarthatnánk. Egyidejűségüket azonban cáfolja az az ásatási megfigyelés, hogy az „E" objektumot egy halomsíros temetkezés és egy proto Gáva-periódusú gödör is metszi.

5 2000 nyarán Dunakeszin a BTM régészei a késő Halomsíros-kultúra cölöpszerkezetes építményekből álló településrészletét tárták föl. Az objektumok között több szögletes és félköríves záródású, három cölöpsoros, hosszú épület is volt (HORVÁT-SZILAS-ENDRŐDI-HORVÁTH 2001, 119-120).

6 Csehország: Lovčičky, Haus E és AS: ŘIHOVSKÝ 1982, Abb. 7. 3, 4; Németország: Plankstetten: LORÉ 1990, Abb. 55-56; Thalmassing 1. és 2. ház: SCHOPPER 1990; Haunstetten: BAKKER 1987; Eching: WINGHART 1984, Abb 30; Riesbürg-Pfaumloch Haus 14: KRAUSE-WIELAND 1990, 3, 5, 7-8; Straubing: ENGELHARDT-SELIGER 1989, Abb. 27; Germering: LEITZ 1994, Abb. 61).

7 A Poroszló-Aponháton készült felület- és a metszetrajzok arról árulkodnak, hogy ezen a lelőhelyen legalább két települési szinttel kell számolni. A települési szintek házmaradványaira utaló összefüggő padlók azonban csak kis számban lettek dokumentálva, mivel az itt használt ásónyomos feltárási módszer nem tette lehetővé a tapasztott agyagpadlók követését és nagyobb összefüggő részletek kibontását. Ennek ellenére az egykori padlószintek egy része – hála az ásató lelkiismeretes és pontos dokumentációjának – a metszetrajzokon és az ásónyomonként készült felszínrajzokon részben azonosíthatók vagy hozzávetőlegesen rekonstruálhatók.

A IV-XII szelvények által kijelölt összefüggő felületen három építményt lehet rekonstruálni (9. kép 2). A szűztalaj szintjén lokalizált cölöplyukak három, északkelet-délnyugati irányba tájolt, hasonló méretű épület szerkezetét és szerkezetrészletét rajzolták ki: 1) A IX. és a X. szelvényben egy 5 m széles ház lezáródása figyelhető meg. Mérhető hossza 2 m volt. 2) A XII. szelvény keleti felében egy 3 m széles épület 3 m hosszúságban követhető részlete rekonstruálható. 3) A IV., VI. és a IX. szelvényekben egy 4 m x 8 m-es épület cölöpváza rajzolódott ki.

A dobozi és a poroszlói 5-10 méter hosszú, 4-6 m széles, cölöpvázas szerkezetű, tapasztott sövényfalú, agyagpadlós, felmenő falú házak a kora-középső bronzkori kárpát-medencei tell-kultúrák háztípusaihoz hasonló építmények.[8] Meglétük azt bizonyítja, hogy ez a kora bronzkortól eredeztethető házépítészeti tradíció töretlenül tovább élt a tellek elnéptelenedése után a késő bronzkor időszakában létesített horizontális telepeken is.[9]

1.2. Falszerkezet

A *jánoshidai*, *poroszlói* és a *dobozi* lelőhelyről előkerült átégett tapasztástöredékek tanulsága szerint az épületek favázának kitöltőfala tapasztott sövényfal. A lenyomatok tanulsága alapján a sövény gyakran nádból készült.[10]

A *Polgár 29.* lelőhely 5. gödrében olyan átégett, nagyméretű tapasztásdarabok voltak, amelyekben jól látszanak kerek átmetszetű gerendák lenyomatai. Arra, hogy a házak szerkezetében faragott gerendákat és deszkákat is felhasználnak egy *Mezőcsát-Hörcsögös* lelőhelyen előkerült deszkalenyomatos paticstöredék utal.

1.3. Tűzhelyek

Épített tűzhelyek *Poroszló-Aponháton* és *Dobozon* kerültek elő. Mindegyikük nyílt rendszerű volt és két típusba lehetett őket sorolni:

1. Lekerekített sarkú négyszöget formázó, alacsony peremmel körülvett tüzelőfelületű tűzhelyek.

Ebbe a kategóriába tartozik a *Poroszlón* feltárt tűzhelyek zöme (10. kép 3-5).[11] Ilyenek lehettek a dobozi 8. és 9. objektumban, a házfal mellé tapasztott, de részletesebben sajnos nem dokumentált tűzhelyek is (7. kép 1).

2. Kerek platnijú tűzhely.

A *Poroszlón* kiásott kb. 160 cm átmérőjű, kerek tüzelőfelület közepére két 10 cm széles, 8 cm magas, egymással párhuzamosan elhelyezett agyagidomot tapasztottak. A platni szélétől 10 cm-re, mélyen bekarcolt vonal fut körbe (PATAY 1976, Abb. 6) (10. kép 1).

A fenti két tűzhelytípust a hozzájuk tartozó padlómaradványok alapján épületek belsejében használták.

A *Polgár M3-29. lelőhely* 10. gödréből egy feltehetően földre tapasztott, ovális vagy kerek formájú, minimum 20 cm magas, hullámos peremű agyagépítmény darabjai kerültek elő. Hasonló tapasztott peremdarabokat a morvaországi Lovčičkyn feltárt késő bronzkori telepről ismerünk (ŘIHOVSKÝ 1982, 30, Abb. 14. 16-21). Ezeket publikálójuk feltételesen valamiféle tüzelőalkalmatosságnak tartotta.

1.4. Gödrök

A vizsgált településeken feltárt gödrök zöme kerek, egyenes falú forma. Mélységük általában nem haladja meg az 1 métert. A gödrök funkciójának értelmezésekor felvethető a lehetősége annak, hogy ezek az emberi élelemnél kisebb értéket képviselő állati takarmány tárolására készültek. Ezek használata nélkül ugyanis vélhetően nehezen tudott volna a késő bronzkori közösségek jelentős nagyságú állatállománya áttelelni.

Méhkasalakú, kiégetett belsejű – tehát egyértelműen terménytároló funkcióval bíró – vermet csak keveset ismerünk. Az ilyen gödrök zöme a klasszikus Gáva-kultúra periódusából származik.

Poroszlón a „J" ház padlója alatt talált, méhkasalakú „L". gödör tartozik ebbe a típusba (10. kép 2).

Hiányuk esetenként a talajvíz magas szintjével és a kevésbé kötött talajjal is összefüggésben lehet és azzal, hogy az értékes gabonatartalék egy részét a házakban tárolták nagy méretű tárolóedényekben.

A legtöbb földbe ásott objektum, nagyobb kiterjedésű, amorf gödrök vagy gödörkomplexumok típusába sorolható.

Ezek funkciójára a *jánoshidai* épület északnyugati oldalával párhuzamosan, attól 4-6 méter távolságban feltárt amorf gödörkomplexum utal legegyértelműbben (1. kép 2). Ez a gödörrendszer minden bizonnyal a hosszúház falának tapasztásához szükséges föld és agyag kitermelésére ásódott, majd a település hulladékával töltődött fel. A gödörkomplexumok funkciója összetett lehetett: a ház építéséhez, majd a későbbiekben a szezonális javításokhoz szükséges tapasztóagyagot nyerték belőlük, de emellett esővízgyűjtőként és a házból kikerülő szemét befogadóhelyeként is funkcionálhattak az építmények fennállása alatt. Betöltődésük

8 Néhány példa egészében feltárt, egy vagy több helyiségből álló, kora és középső bronzkori házakra: Tiszaug 8,7 x 5,2 m (CSÁNYI-STANCZIK 1992, 118, Abb. 76), Túrkeve 11,2 x 5,6 m, CSÁNYI-TÁRNOKI 1992, 163, Abb. 116).) stb..

9 Kemenczei Tibor Körömön végzett ásatása kapcsán 4 x 4 méteres, tűzhelyes, ovális gödörházról tesz említést. Az ásatásról közölt összesítő rajz azonban arra utal, hogy ez nem ház, hanem egy amorf, agyagnyerőhely vagy munkagödör lehetett (KEMENCZEI 1984, 62, Abb. 22).

10 Nádkötegek lenyomatát őrzi egy mošorin-feudvari középső bronzkori tapasztástöredék is (HÄNSEL-MEDOVIĆ 1991, 74, Abb. 8).

11 Poroszlón az egyik tűzhely aljába cserepek voltak tapasztva, valószínűleg hőtárolási megfontolásokból.

folyamatos lehetett, a bennük lévő leletanyag nem egy szűk időpontot reprezentál.

Erre utal a *Biharkeresztesen* feltárt 2. gödör is, amelyen belül jól elválaszthatók a különböző betöltésű bővítmények, kisebb gödrök, bemélyítések (6. kép 1). Ezek funkciója is sokrétű: egy részük kerámiakészítéshez vagy tapasztáshoz szükséges agyag bányászatára és iszapolására használatos vizes gödör lehetett, de pl. a nagy gödörbe ásott, 1. statigráfiai számú kis kerek gödörben lévő nagy tárolóedények töredékei alapján feltételezhetjük bizonyos beásások, toldalékok áldozati gödörként való használatát is.

1.5. Kutak

Az ásott kutak az Alföld területén az őskorban is pótolhatatlan szerepet játszottak az ivóvízellátásban. Noha a települések mindig vízpartok mentén épültek, a bizonytalan vízjárás, az áradáskor piszkos, hordalékos, nyáron pangó, algásodó, szerves anyaggal telített vízfolyások vizei sokszor nem voltak alkalmasak emberi fogyasztásra, ezért még vízpartokon is kutak ásásával biztosították a friss, szűrt ivóvízet (MÁTHÉ-CSÁNYI-TÁRNOKI-DANI-HAJDÚ-RACZKY 1997, 60). A település környezetében lévő felszíni vizek ivóvízként való hasznosítása ellen szólt a háziállatoktól és az emberi tevékenységektől származó szervesanyag szennyezés is (Weiner 1998, 210).

Korszakunkból a Tisza-vidékről egyelőre csak a *Polgár 29.* lelőhelyen feltárt kutat ismerjük.

A 6,1 méter mély kút, 1,2 méter átmérőjű, hengeres aknája, egy 2,25 m x 1,8 m-es méretű, 1,75 méter mélységű, szabálytalan formájú gödörből lett lemélyítve (4. kép 1). Az akna oldalát fűzfavesszőből[12] fonott béléssel védték a beomlástól (4. kép 2). A fonadék vázát, egymástól 30-35 cm-re függőlegesen leszúrt, szintén fűzfából készült, kihegyezett végű karók alkották.

A kút betöltésének alsó másfél méteres szakaszán néhány ismeretlen funkciójú faragott fadarabon, vékony ágtörmeléken és a beleesett, ép vízmerítő edényeken kívül mindössze egyetlen csontdarabot és egy kerámiatöredéket találtunk. Ennek ellenére a kutat valószínűleg nem tisztították, illetve iszapolták, amire az utal, hogy még a belesett edényeket sem szedték ki belőle. A kút alján előkerült négy edény egyértelműen vízmerítőként funkcionált, ezt az egyik füleibe fűzött zsinegmaradvány is világosan jelzi.

Miután a kút eliszapolódott, a funkcióját vesztett aknáját feltöltötték. A felső rétegekből előkerült kerámia tipológiailag egykorúnak tűnik a kút alján talált edényekkel, ami a gyors betöltésről árulkodik.

A kúthoz kapcsolódó felszíni építményeknek semmilyen nyoma nem került elő. Az akna felső része köré ásott, szabálytalan lépcsős gödör arra utal, hogy a kút körül 30-60 cm mély, lépcsős, amorf gödör lehetett, amelynek aljából indult a kút tényleges csőszerű aknája. A fonott bélés csak a kút mélyén maradt meg kb. 1 méter magasságig, de feltételezhető, hogy egykor egészen a gödör aljáig, vagy akár a járószintig ért. Akár volt kávája akár nem, feltehetően komolyabb emelőszerkezet nélkül, egyszerű átalvetős gerendás vízkiemeléssel jutottak vízhez a kút használói (MATÚZ-SZABÓ-VADAY 1998, 51; MINICH-REITER 1998, Fig. 8)

A kút a településen belül helyezkedett el, egy nagyobb gödörcsoporthoz kapcsolódva. Sajnos adatok híján nem dönthető el, hogy a korszakban a kutak az egyes körülhatárolható települési egységekhez tartoztak, vagy a település alacsonyabb felszínein sorakozva közösségi használatban voltak.

A hazánkban eddig feltárt késő bronzkori kutak szerkezetük alapján 3 csoportra oszthatók:

1. Kerek átmetszetű, fonatos bélésű kutak (Polgár 29. lelőhely, Dunakeszi: HORVÁTH-SZILAS-ENDRŐDI-HORVÁTH 2001, 121, 3. kép), Börcs-Paphomlok-dűlő: Figler 1996, 11).[13]

2. Kerek átmetszetű, kivájt belsejű fatörzzsel bélelt kutak (Dunakeszi: HORVÁTH-SZILAS-ENDRŐDI-HORVÁTH 2001, 122, 5. kép, SZILAS 2002).

3. Négyszögletes átmetszetű, csapolással összeillesztett deszka- vagy gerendaládával bélelt kutak (Dunakeszi: HORVÁTH-SZILAS-ENDRŐDI-HORVÁTH 2001, 121, 4. kép); Mosonmagyaróvár-Német-dűlő: GRYNEAUS 1999; Kaposvár, 61. főút elkerülő, 36. lh.: SOMOGYI 2002, 37, 2-4. kép).[14]

A polgárihoz hasonló hengeres aknájú, kis átmérőjű, fonatos szerkezetük miatt egyszerűbben elkészíthető kutak mindennaposak lehettek a késő bronzkori lakó- és gazdasági egységek környezetében.

2. A TELEPÜLÉSEK BELSŐ SZERKEZETE

2.1. Az épületek funkciója

A késő bronzkori településeken feltárt épületek egykori funkcióját először formájuk alapján kíséreljük meg körülírni. A rendelkezésünkre álló forrásanyagban két jellegzetes épülettípust lehet megfigyelni.

Az általánosabb a *Poroszlón* (9. kép 1-4) és a *Dobozon* (7. kép 1) megismert 4-6 m széles, 5-10 m

12 A fafaj meghatározását Grynaeus András végezte.

13 A vesszőfonatos kútbélelést nem tekinthetjük korszak- és területspecifikus technológiának: a polgárihoz hasonló konstrukciójú, ám Árpád-kori, borókavesszőből fonott bélésű kutat Kiskunfélegyháza határából ismerünk (SOMOGYVÁRI 1997, 89; MORGÓS-ÁIPLINÉ-BABOS 1997). A Lipcse környéki barnaszén fejtéshez kapcsolódó leletmentések során előkerült, 34 különböző korú és szerkezetű kút közül 8 volt fonott bélésű (STÄUBLE-CAMPEN 1998, 62-65).

14 Ebbe a kategóriába tartozik hazánk eddigi egyetlen, teljes egészében publikált őskori (kora vaskor) kútja Kompoltról (MATUZ-SZABÓ-VADAY 1998).

hosszú favázas, tapasztott sövényfalú forma. Ezeket az épületeket egyértelműen lakóháznak tarthatjuk, mivel szinte mindegyikben megtalálható a lakóházak legfontosabb berendezése a tűzhely. Ezek a cölöpvázas szerkezetű, tapasztott sövényfalú, agyagpadlós, nyílt belső tűzhelyekkel ellátott, 20-60 m^2-es alapterületű épületek az Alföldön a korai bronzkortól kezdődően folyamatosan meglévő, általánosan elterjedt házépítési tradíció képviselői.[15]

Ez a méretkategória azonban nemcsak az Alföldön gyakori a korszakban. A 20-60 m^2-es cölöpvázas szerkezet általánosan elterjedt épületforma a közép-európai késő bronzkorban.[16] A dunántúli Halomsíros- és Urnamezős-kultúra eddig megismert épületei közül ide sorolhatóak a pécsváradaranyhegyi (DOMBAY 1958, 10.-14. kép) és a börcsi (FIGLER 1996, 11-12, 2. ábra) építmények, ahol csak a cölöpök helyét tudták dokumentálni, valamint a padlómaradványokkal is rendelkező velem-szentvidi (BÁNDI-FEKETE 1973-1974, 116; 1977-1978, 103, 1-3. kép) és németbányai 1. és 2. (ILON 1996, 115, 127-128, 24. ábra) házak. A Kyjatice-kultúra területéről Felsőtárkány–Várhegyen feltárt paticsos omladékú, két esetben tűzhellyel is rendelkező (2. és 4. ház) épületmaradványok tartoznak ebbe a kategóriába (MATÚZ 1992, 26-27, 6-15. kép).

Ezek a földfelszínre épített, nyeregtetős, tapasztott falú, nyílt tűzhellyel vagy kemencével ellátott épületek a Kárpát-medence keleti felén és annak külső peremterületein a Gáva-kultúrkomplexum Dnyeszter menti határáig megvannak,[17] bár ezen a területen egyre inkább teret nyernek a félig földbe mélyített lakóháztípusok.[18] A sztyeppe vidéken már egyértelműen a félig földbemélyített lakóépületek a dominánsak a vizsgált korszakban (VANČUGOV 1996, 290).

A másik jellegzetes épületformát a *Jánoshidán* feltárt hosszúház képviseli (1. kép 2). A 26 x 6,5 m-es alapterületű építmény egymagában került elő, a körülötte feltárt felületen vele egykorú telepobjektumok csak gödrök voltak, így az épület funkciójának rekonstruálásánál analógiáit kell segítségül hívni.

A késő bronzkori Északnyugat-Európa területén elterjedt hasonló, nagyméretű épületek zöme lakóhelyként szolgált. Erre megmaradt padlószint híján az utal, hogy környezetükben csak kis méretű, gazdasági funkciójú melléképületek, ólak találhatóak, egyértelműen bizonyítva a nagy épületek lakóhely voltát (BECH 1997).

Kivételesen szerencsés szituáció adódott az Ochtmissenben feltárt két egymás közelében felépített, egyforma hosszú ház feltárásánál, ahol sikerült a II. házon belül épített, kövekkel kirakott tűzhelyet és a házakhoz tartozó, belsejükben illetve körülöttük ásott élelemtároló gödröket dokumentálni. Az ásató véleménye szerint az I. házat a belsejébe ásott 12 tárológödör bizonysága alapján tároló helyiségként, a II. házat pedig a tűzhely és a mindössze egyetlen tárológödör tanulsága szerint, mint lakóhelyet használták (GEBERS 1997).

A hosszúházak bizonyos változatai – elsősorban Északnyugat-Európában – nemcsak lakóhelyként hanem istállóként is funkcionáltak. Ezekben az állatoknak a lakótéren kívül a ház egyik végében vagy középen elkülönített térséget, néha jól megkülönböztethető boxokat alakítottak ki (ROYMANNS-FOKKENS 1995, 97; HARSEMA 1997, 88; THEUNISSEN 1997, 98; BEHRE 1998, 93-95, Abb. 3).[19]

Problematikusabb eldönteni a fentiekkel szemben azoknak a dél-németországi és csehországi hosszúházaknak az egykori funkcióját, amelyek olyan településeken kerültek elő, ahol rajtuk kívül főként kisebb méretű épületek voltak. Lovčičkyban a feltárt 11500 m^2-en rekonstruálható 48 épületalap közül, mindössze 2 sorolható a hosszúhá-

15 Ld.: 8. jegyzet.

16 Néhány példa a 20-60 m2-es mérettartományba sorolható késő bronzkori cölöpszerkezetes épületek előfordulásához: Szlovénia: Rogoza: TERŽAN 1999, 104-105, Fig. 3-4; Ormož: LAMUT 1987; TERŽAN 1999, 105-106; Fig. 5-6; Csehország: Lovčičky: ŘIHOVSKÝ 1982, Abb. 5-6; Németország: Dietfurt-Schleuse: RIND 1987; Straubing-Öberau: GECK-SELIGER 1991, Abb. 20.; Plankstetten LORÉ 1990, 80, Abb. 55-56; Unterhaching: KELLER 1981; Riesbürg-Pfaumloch: Gebäude 1-3, 7: KRAUSE-WIELAND 1990, 225. Abb, 7; Eching: WINGHART 1984, Úrmitz: BERG 1982; Zeuzleben: HOPPE 1997; Schöneck-Kilianstädten: WÜSTEHUBE 1990, 273-280 Abb. 6.; Ausztria: Gemeinlebarn: NEUGEBAUER-BLESL 1998, Abb. 20, 1-2.

17 Tapasztott, felmenő falú, épületek a Kárpát-medence keleti területein és az attól keletre eső térségben: Moldávia: Trinca: LEVIŢKI 1994, 58-59, Fig. 6. Ukrajna: Selestov, kőszórásos alappal: BALAGURI 1972, Ris. 8, 12, 13, 14, 15.

18 Félig földbemélyített épületek a Kárpát-medence keleti területein és az attól keletre eső térségben: Erdély: Teleac: VASILIEV-ALDEAN-CIUGUDEAN 1991, 32-39. A Teleacon lokalizált 57 ház zöménél a padlót csak ritkán sikerült megfogni az ásatóknak, ezért a házak zömét a leletsűrűség alapján határolták körbe. Ugyanez a probléma az erdélyi magaslati telepekről közölt házaknál: Subcetate (Őraljа-Boldogfalva), Dej (Dés), Bozna (Szentpéterfalva): VASILIEV 1995; Moldávia: Costeşti: LEVIŢKI 1994, Fig. 7. I.

19 Az istállózás ebben az esetben nem takarmányozó, belterjes tartást jelent: az állatok csak télire, esetleg estére lettek beistállózva. A korszak nagy presztízsértékű marháival való együttlakásnak összetett okai lehettek: szerepet játszhatott ebben a klímaromlás, az állatok fokozatosan csökkenő mérete és a rablásoktól való félelem egyaránt (HARSEMA 1997, BEHRE 1998, 94).

zak kategóriájába. Az E és az AS házak méretükkel és központi elhelyezkedésükkel arra utalnak, hogy ezek a telepen nem lakó, hanem valamilyen gazdasági, esetleg közösségi funkcióval bírtak (ŘIHOVSKÝ 1982, 35). A publikáló véleménye szerint a teleprészlet közepén, egy beépítetlen központi térségben álló, nagy belső terű E ház, feltehetően közösségi gyülekezőhelyként, az egyszerűbb konstrukciójú AS ház pedig raktárként vagy istállóként működött (ŘIHOVSKÝ 1982, 35, 43-44). A riesbürg-pfaumloch-i hosszúház egykori funkciójának meghatározásánál a publikálók gazdasági és lakóépület kombinációjának a lehetőségét vetették fel (KRAUSE-WIELAND 1990, 225).

Az eddig leírtak alapján a jánoshidai épületet legnagyobb valószínűséggel lakó vagy közösségi épületnek tarthatjuk. Lakóépület volta mellett szól az is, hogy 40 méteres körzetében több kerek tároló gödör került elő, míg benne egyetlen egy sem, így közösségi raktár nem lehetett. Szintén a ház funkciót támogatja az, hogy a mellette kiásott nagy agyagkitermelő gödörkomplexumok arra utalnak, hogy az épületnek masszív, többször megújított tapasztott fala lehetett, ami egy pusztán istállóként használt építmény esetében nem föltétlen indokolt. Ennél többet csak tágabb környezetének, illetve egy esetleges foszfátanalízis eredményeinek ismeretében lehetne mondani.[20]

Az épületek funkciójának vizsgálatánál segítséget adhat a bennük és a környezetükben előkerült leletanyag is. Az általam összegyűjtött lelőhelyeken három esetben lehetett e módszert alkalmazni.

1. A *dobozi* és a *poroszlói* házak padlóján és környezetükben sok őrlőkő és őrlőkőtöredék került elő. Hasonlóképpen nagy számú őrlőkő és őrlőkőtöredék fordul elő a Gáva-kultúra baksi településén (V. SZABÓ 1996, 14). Az őrlőkő a háztartások egyik legfontosabb eszköze, elsősorban a lakóházak környezetében használták s jelenlétük feltehetőleg lakás céljára utaló épületek közelségéről tudósít.

2. Az épületek környezetében előkerült leletanyag árulkodhat a településen belüli specializációról is. Ilyen fajta vizsgálatra lelőhelyeink közül a *Polgár M3/1* látszott alkalmasnak. A feltárt felületen 11 objektum tartalmazta a Gáva-kultúra leletanyagát (8. kép). Az objektumok két – egymástól 10-12 m távolságban lévő – csoportra különültek el. A keleti csoport négy gödre közül háromban (7., 13., 61. obj.) sérült öntőformák kerültek elő (8. kép 2-4). Sajnos a gödrök környezetében semmilyen épületre utaló nyomot nem sikerült megfigyelni, ennek ellenére feltételezhetjük, hogy a három egymás melletti gödörbe hajigált öntőformák egy közelben működő öntőműhelyre[21] utalnak.

2.2. A betelepültség intenzitása

Az eddig megismert alföldi településrészleteket betelepültségük sűrűsége alapján két csoportra oszthatjuk. Az első csoport a szórt szerkezetű, a második pedig a zárt szerkezetű vagy intenzív település típusokat foglalja magába.

1. Az ismert lelőhelyek zöme a *szórt szerkezetű települések* kategóriájába tartozik. Itt a település alapegységeire – házra vagy udvarra – utaló kerek gödrökből és amorf gödörkomplexumokból álló objektumcsoportok egy viszonylag nagy területen, egymástól 50-250 méternyi távolságra helyezkednek el.

Ezt a települési formát nagyobb felületet érintő feltáráson a *Polgár M3/1* és a Polgár M3/29 és lelőhelyeken lehetett megfigyelni.

A településobjektumokat a *Polgár M3/1.* lelőhelyen egy 30 méteres sugarú körön belül elrendeződő, 8 objektumból álló gödörcsoport képviseli (8. kép 1). A 29. lelőhelyen egy kb. 60 méteres sugarú körön belül elhelyezkedő gödörcsoport jelzi a lelőhelyen belül elkülönülő települési egységek egyikét (3. kép 2-3). Sajnos mindkét lelőhelyen csak ezek a gödörcsoportok estek a feltárt felületbe, ezért e településforma valós kiterjedéséről és a települési egységek tényleges viszonyáról kevés információval rendelkezünk.

A gödörcsoportok által jelölt településsejtek szerkezetére, illetve a benne álló házakra közvetett bizonyítékot a *Polgár M3/29. lelőhely* északnyugati részén feltárt 6 objektumból álló gödörcsoport (1., 5., 10., 12., 19., 36. objektumok) szolgáltat.

Az 1. 5. 10. és 36. gödrökben a lelőhely többi objektumához képest jóval nagyobb mennyiségű és változatosabb formaspektrumú kerámiaanyag került elő (3. kép 4-11). Különösen az 5. és 10. gödör érdekes ebből a szempontból, ahonnan a nagy mennyiségű átégett tapasztástöredéken túl, egy komplett háztartás megsemmisült edénykészletének maradványai is előkerültek. Ezek alapján feltételezhető, hogy a gödrök környezetében egy ház állhatott, amelynek leégése után a benne megsemmisült kerámiaedények töredékeit és az épület omladékát a környező, nyitott gödrökbe hordták.[22] A gödörcsoporttól délre, 14 rendszertelenül szóródó, különböző mélységű és formájú gödör és egy

20 Késő bronzkori épület funkciójának foszfátanalízissel való kutatásához ld. GEBERS 1997, 71.

21 Dokumentált bronzöntő műhelyek településekről ritkák (JOCKENHÖVEL 1986, 223, 229). A horvátországi Kalnik-Igrišće lelőhelyen feltárt hét tűzhely és számos öntőforma töredék a feltárók szerint egy szezonálisan működő öntőműhelyre utal (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998).

22 A hat gödör időbeli összetartozására utal az is, hogy az 5. és 10. illetve 19. és 36. gödrökből ugyanazon edény összetartozó töredékei kerültek elő.

vesszőből font bélésű kút található. Kerámiaanyaguk tipológiailag egyértelműen kapcsolódik a fent említett hat gödör leleteihez, ám jóval kevesebb számú edénytöredék és jóval kisebb számú edényfajta fordul elő bennük. Az 1., 5., 10. és 36. gödrökből előkerült díszes tárolóedények és gondosan felfényezett, finom asztaliedények töredékei pedig teljesen hiányoznak belőlük. Feltételezzük, hogy a hat objektumból álló északi gödörcsoport egy ház körül csoportosult, míg a tőle délre eső, hétköznapi használatra utaló edénytöredékeket tartalmazó gödrök és a kút egy gazdasági udvart, vagy térséget jelölnek ki (3. kép 2).

Ilyen települési forma nyomaival találkozhatunk a *Gyoma 133.* (VICZE 1996) és a *csongrád-sertéstelepi* lelőhelyen is.

Gyomán egymástól 30 méterre két gödörcsoport és tőlük távolabb egy magányos kút (VICZE 1996, Fig. 5, 1), Csongrádon a Vidre-ér meredek magaspartja mentén pedig két gödörcsoport került elő, egymástól kb. 50 m távolságra (2. kép 1-3).

Hasonló településszerkezetre utal néhány terepbejárási megfigyelés is.

Hódmezővásárhely határában az egykori Kenyere-ér és a Tisza torkolatánál, a torkolat magasabbik, bal oldali partján egy kb. 1,5 km-es szakaszon, egymástól 150-200 méterre öt, kb. 100x50 m-es kiterjedésű telepnyom figyelhető meg. A telepfoltok közül négy szorosan az ér magaspartján található, egy pedig egy kb. 50-100 m-rel beljebb húzódó magaslaton terül el (GALÁNTHA 1977, 47–51. lh. V. SZABÓ 1996, 44) (12. kép 3).

A Kenyere-ér partján megfigyelt kisebb telepfoltok olyan néhány gödörből és egy házból álló településegységeket rejthetnek, amilyeneket a fent idézett két polgári lelőhelyen, valamint Gyomán és Csongrádon is megfigyelhettünk. Az ilyen jellegű településegységek egy-egy épületet (lakó vagy gazdasági egységet) a köréjük ásott agyagnyerő gödröket és tároló vermeket foglalhatják magukba. Ezeket a település alapsejtjeiként, vagyis egy gazdasági vagy társadalmi alapegységként értelmezhetjük. Az épületek a gödrök által üresen hagyott térségben állhattak. A cölöpszerkezet hiánya kevésbé mélyre ásott tartóoszlopokra, esetleg talpas vázszerkezetű épületek meglétére utalhat.[23]

2. A zárt szerkezetű vagy intenzív települések kategóriájába biztonsággal csak két lelőhelyet sorolhatunk. Az egyik a *poroszló-aponháti*, a másik a csak terepbejárások által kutatott *baks-temetőparti*.

Poroszlón a település négy egymástól távoli pontján nyitott szelvényeket az ásató. Mindegyik kutatott felületen nagy számú objektum került elő. A kutatott felületeken lokalizálható, egymástól 3-5 m távolságba ásott házak azonos irányba tájolva épültek és látszólag sorokat alkottak (9. kép 1). A házak környezetében egymás közelébe ásott méhkasalakú és kerek, egyenes falú gödrök kerültek elő. A gödrök és az épületmaradványok közötti időrendi viszonyt az ásatás során nem sikerült tisztázni, így esetleges összetartozásuk megállapíthatatlan, ám az épületmaradványok környékén ásott gödrök nagyobb része a metszetek tanusága szerint egyértelműen korábbi a házaknál. Valószínűleg a tároló vermeket a házak által szabadon hagyott térségekbe ásták, hiszen például Dobozon a feltárt házak körül nem kerültek elő gödrök.

Baks-Temetőparton a lelőhely egészén megfigyelhető intenzív leletanyagszóródás utal arra, hogy itt egy nagy kiterjedésű, zárt település meglétével lehet számolni. A lelőhely a Tisza jobb partján, a Tisza ártere és egy egykori ér vagy lefűződött mellékág közti magasparton húzódik, egy – a környezetéből 2-3 m-re kiemelkedő – magaslaton. A 800 x 750 m kiterjedésű magaslat keleti és nyugati szélét meredek part kíséri. A magaslat egész felületén tömegesen gyűjthető késő bronzkori kerámia helyenként jól észlelhető, kisebb sűrűsödései valószínűleg gödrökre, gödörkomplexumokra; nagyobb paticcsal vegyes foltjai pedig feltehetőleg a település építményeire utalnak. A nagyszámú és tipológiailag is rendkívül változatos cserépanyag mellett sok őrlőkőtöredék, dörzskő és csonttörmelék található a felszínen (V. SZABÓ 1996, 13, 43, 4., 11.-21. kép).

Egymás közelében épített, egy irányba tájolt lakóházainak tanulsága alapján talán a *dobozi* lelőhely is ebbe a kategóriába sorolható, ám az itteni kis felületű feltárás és a szűk kutatóárkok által nyújtott információk alapján csak bizonytalan képet adhatunk a település szerkezetéről (7. kép 1).

Biharkeresztesen a tényleges lelőhelynek csak kis részlete került feltárásra, de feltételezhető, hogy itt is zárt szerkezetű településtípussal számolhatunk. Ház nem került elő, de egy települési egység biztonsággal rekonstruálható az ásatáson feltárt objektumok elhelyezkedése alapján.

Az ásatási felszín összesítő térképén (6. kép 1) jól megfigyelhető, hogy a nagy gödörkomplexumokkal és kisebb gödrökkel teleszórt 1. és a 3. szelvény közötti területen – a 2. szelvény felszínének déli és az 1. szelvény északi végében – az előbbieknél jóval kevesebb objektumot tartalmazó, „üres" térség található. Nem lehet véletlen, hogy ez a csak cölöplyukakat és néhány szétszórtan elhelyezkedő kisebb gödröt tartalmazó rész fekszik a legmagasabban. Az objektumok ritkasága alapján közvetve feltételezhetjük, hogy ez egy, egykor beépített terület lehetett, rajta egy mára már meghatározhatatlan szerkezetű épülettel/épületekkel.[24] Az épületek tapasztására és javítgatására használt agyag kitermelésére szolgáló gödörrendszerek két oldalról veszik körül

23 A talpasvázas szerkezet fejlett ácsszerkezeti ismereteket feltételez (BARABÁS-GILYÉN 1987, 65-66), ám a késő bronzkorban ez adott volt. Ennek bizonyítására elég csak a közelmúltban hazánkban feltárt ilyen korú, deszkákból és gerendákból ácsolt kutakra (HORVÁTH-SZILAS-ENDRŐDI-HORVÁTH 2001, 121, 4. kép; SOMOGYI 2002, 2-4. kép), vagy a nyugat-európai késő bronzkori tóparti telepeken előkerülő csapolt faszerkezetekre utalni (pl.: Greifensee-Böschen, Svájc: RUOFF 1998, Abb. 1, 4, 11, 12).

24 Mivel a cölöplyukak nem mutatnak semmilyen határozott építményre utaló formát, ezért felvethető a lehetősége annak is, hogy ezen az „üres" területen esetleg tárelosztó elemekkel tagolt karám, vagy pl. cséplőhely lehetett.

a feltételezett lakóteret. A felszín feléjük lejt, így a lefolyó csapadékvíz csapdáiként is funkcionálhattak. E nagy gödörrendszerek leletanyaga is valamilyen épület közelségére utal. A 2. objektum nagy mennyiségű, tipológiailag sokszínű kerámiája és sok paticstöredéke arra utal, hogy ide egy leégett vagy leégetett ház maradványait és megsemmisült háztartásának edényeit, dobták ki egy tereprendezés során.

Az intenzív telepek kategóriájába sorolható a *nagykállói* (MOZSOLICS 1963, 252; KEMENCZEI 1982) és a *prügyi* (KEMENCZEI 1984, 161, Abb. 23) telep is. Mindkét feltáráson a Poroszlóhoz hasonló, házpadlókat, tűzhelyeket magába foglaló, 0,8-1 méter vastag, tellszerű rétegződésről tesznek említést az ásatók.

2.3. Erődítések, kerítések, árkok

Az általam összegyűjtött és bemutatott késő bronzkori települések közül mindössze egyen sikerült megfigyelni sáncra, paliszádra vagy pedig kerítő árokra utaló nyomot.

A *Polgár 29.* lelőhelyen a 2001. évi leletmentés során egy 2-3 méter széles, 1,0 – 1,6 méter mély, „V" alakú keresztmetszetű, a késő bronzkori településobjektumokat félkörívben övező árok (50. obj.) vonalát lehetett követni mintegy 110 méter hosszan (3. kép 3). Az árok csak egy rézkori objektumot vágott, így datálása egyértelmű a betöltésében talált, jelentős mennyiségű, proto Gáva-periódusba sorolható kerámiatöredékek alapján. A kibontásra került kilenc átvágásban nem találtunk összefüggő paliszádra utaló cölöplyukakat, tehát az árok védelmi szerepe nem bizonyítható egyértelműen, ám nem is zárható ki. Esetleges kerítő, védő funkciója mellett szól az, hogy a település helyéül szolgáló észak-déli irányú magaslat délnyugati szélét szabályosan övező árkon kívül egyetlen késő bronzkori objektum sem került elő.

Az ismertetett, viszonylag széles és mély árokhoz hasonló objektumok kiásásnak az oka elsősorban nem az ellenséges támadások visszaverése lehetett, hanem a települési egység marhaállományának védelme. Egy ilyen kerítés nemcsak a ragadozóktól és a portyázó marhatolvajoktól, hanem az elkóborlástól is óvhatta a nagy értékű állatállományt.

Az alföldi településeken található sekélyebb árkok, kerítések szerepe nehezen meghatározható. Egy részük talán vízelvezetésre szolgált, de a tanyabokrokhoz tartozó kertek, művelt földparcellákat kerítő, a tenyésztett és a vad állatállomány kártételétől óvó kerítésként is használhatták őket.

A többi alföldi BD-HA-HB periódusokba sorolható késő bronzkori telep egyikén sem került elő erődítésre vagy kerítésre utaló nyom. Az eddig megismert települések túlnyomó része szórt szerkezetű, ahol a házak, házcsoportok általában vízpartok mentén hosszú láncolatban követik egymást nincs is igazán mód erődítésükre. Valójában csak a hosszabb ideig folyamatosan lakott, zárt szerkezetű települések körül lenne indokolt valamilyen védvonal építése, ám az ebbe a kategóriába sorolt poroszlói (PATAY 1976, 196) és baksi lelőhelyek körül nincs semmilyen erődítésre utaló nyom.

A Tiszától keletre eső alföldi térségben mindössze három olyan sáncból és árokból álló erődítés ismert, amelyet a késő bronzkor időszakába lehet datálni. Az egyik a Békés-Csanádi-löszhátság centrumában található, mindössze sáncátvágásának szegényes anyagával datált pusztaföldvár-nagytatársánci (BANNER 1939), a másik az Arad körzetében található szentannai (Sântana) (RUSU-DÖRNER-ORDENTLICH 1999) a harmadik pedig a Temesvár közelében lévő mezőzsadányi (Corneşti) (RUSU-DÖRNER-ORDENTLICH 1999, 144, 147, Abb. 17-18). Mindhárom erődítés hatalmas területet foglal magába, 1,5-3 méter magas, ma is álló sáncokkal bírnak, de belsejüket kutató nagyobb ásatások,[25] illetve azok publikációja híján tényleges szerepükről egyelőre nem mondhatunk semmi biztosat.

Különösen érdekes az erődítések hiánya, akkor, ha ezt a képet összevetjük a korszak más kárpátmedencei régióinak településeivel.

A Dunántúlon megismert késő bronzkori magaslati telepek túlnyomórészt erődítettek már a BD-HA1 időszaktól kezdődően (NOVÁKI 1979, 105-112; BÁNDI 1982). A síkvidéki, vagy alacsonyabb dombságokon található, nagyobb méretű, intenzív települések zöme árokkal, paliszáddal övezett (pl. Börcs: FIGLER 1996, 11; Balatonmagyaród: HORVÁTH 1994, 220, 7. kép), ez alól csak kevés kivétel akad (pl. Gór: ILON 1992; 1996a, 35).[26]

Általában erődítettek a Kyjatice-kultúra (MATÚZ 1992, 28-34, MATÚZ-NOVÁKI 2002, 59-64) és az erdélyi Gáva komplexum (VASILIEV 1991; 1995) nagyobb telepei is, bár legtöbbjük körülsáncolása csak a HB1 periódus végére datálható.

25 A Szentannán végzett kisebb ásatások anyaga és az itt előkerült szórványleletek a sáncbelső intenzív késő bronzkori (HA1 periódus) használatáról árulkodnak (RUSU-DÖRNER-ORDENTLICH 1999, 156-162).

26 A közép- és nyugat európai urnamezős nyílt, nem magaslati telepek általában nem erődítettek (pl. Lovčičky: ŘIHOVSKÝ 1982, 11; Eching: WINGHART 1984; Unterhaching KELLER 1981). Ez alól általában azok a vizes, mocsaras környezetbe települt telepek képeznek kivételt (Buchau: KIMMIG 1992; Unteruhldingen: SCHÖBEL 1984; Greifensee-Böschen RUOFF 1998, Abb. 2, 6), melyeket sűrűn egymás mellé leásott fatörzsekből készített paliszád övez.

3. TELEPÜLÉSHIERARCHIA

Az alábbiakban néhány, általános irányadó szempont segítségével kísérletet teszünk a különböző településtípusok osztályozására. Az egykori településhierarchiában különböző szinteket elfoglaló lelőhelytípusokat méretük, és a bennük előkerült leletanyag alapján próbáljuk meg kategóriákba osztani. További kérdés az, hogy a települések között mutatkozó más-más szempontok alapján felállított különbségek alkalmasak-e arra, hogy az így kreált típusokat behelyettesítsük olyan lelőhelykategóriákkal mint regionális központ, helyi vagy másodlagos központ, falu vagy szatelit település?

A következőkben tett megállapításaink korántsem tekinthetők véglegesnek, hiszen rendkívül korlátozott forrásanyag tanulságain alapulnak, arra azonban alkalmasnak vélhetők, hogy a további kutatásnak irányt, vitaalapot teremtsenek.

3.1. Méret

Az eddig megismert alföldi későbronzkori településnyomok méretük alapján három kategóriába sorolhatóak.

1. Nagy alapterületű, sűrűn betelepült, nagy mennyiségű leletanyagot tartalmazó lelőhelyek. E kategóriába az általunk ismertek közül mindössze az előzőekben már körülírt ún. zárt szerkezetű települési típusba sorolt *baksi* és a *poroszlói* lelőhelyek sorolhatóak be. Mindkét település közvetlenül a Tisza mentén helyezkedik el, egy nagy kiterjedésű, környezetéből 2-3 méterrel kiemelkedő magas felszínen. Poroszlón a település egyes részein egyértelműen megfigyelhető kettő – esetleg három – hiátus nélküli települési szint, folyamatosan megújított házakkal, ami hosszabb időn keresztül való egyhelyben lakásra utal. Bakson a rétegződés kellő kutatások hiányában nem igazolható, ám nem zárhatjuk ki meglétét sem.

2. A második kategóriába a háromnál több települési egységet (lakóházat, udvart) tartalmazó, fentebb már bemutatatott szórt szerkezetű telepek tartoznak. Méretük változó, elsősorban a felszín által meghatározott lehetőségektől függ, de kiterjedésük ritkán haladja meg az 1500 m-t. Az egymástól 50-250 m-re lévő települési egységeket gyakran lapos vízállásos területek választják el, ami arra utal, hogy az épületek, gazdasági egységek a művelhető vízmentes szigeteket vették birtokba.

Az eddigi megismert településrészleteink közül ide sorolhatóak a *hódmezővásárhely-szakálháti, -solt-paléi, -téreháti* (V. SZABÓ 1996, 18-19), a *tápé-kemesháti*, a *Polgár M3-1 és -29.*, a *csongrád-sertéstelepi* és a *Gyoma 133.* (VICZE 1996) lelőhelyek.

3. A harmadik kategóriába az egy-három települési egységet vagy kisebb telepfoltot tartalmazó lelőhelyek tartoznak.[27]

A 2. és a 3. kategória települési típusainak egymástól való szétválasztása meglehetősen problematikus.[28] Az Alföldet átszelő folyók vagy a beléjük torkoló bővízűbb erek árvíz által nem járt, településre alkalmas magaspartjain az ilyen településfoltok 500-3500 méterenként követik egymást úgy, hogy sokszor el sem dönthető hol végződik egyikük és hol kezdődik másikuk. Tovább nehezíti a kategóriák elkülönítését az is, hogy ha a környéken kevés településre és gazdálkodásra alkalmas terület adódik, akkor a talajváltó gazdálkodást folytató telepesek sűrűbben visszatérhetnek egy-egy kedvezőbb helyre, így több objektumot, leletanyagot hagynak hátra az adott területen.

Megnehezíti a terepbejárási adatok értelmezését az is, hogy a kis településnyomokból előkerülő néhány edénytöredék gyakran alkalmatlan a BD periódustól a HB2 periódusig húzódó, több mint 400 éves perióduson belüli pontos datálásra.

A szórt szerkezetű települések láncolatára jellegzetes példaként a *hódmezővásárhelyi Kenyere-ér* menti települések sora szolgálhat (12. kép 3).

A Békés-Csanádi-löszhátság területén kanyargó és a Tiszába torkolló Kenyere-ér, a löszhátság vadvizeit és a Maros és Körös nagyobb áradásainak a vízét vezette le az 5-6 méterrel alacsonyabban fekvő Tisza völgyébe. A ma is jól kirajzolódó meder magaspartjait a Tisza-torkolattól indulva 10 km-en keresztül jól lehet követni egészen az un. Kék-tó nevű lapos, vízállásos területig. Az érparton 800-3000 méterenként a 2. és 3. kategóriába sorolható kistelepek, tanyák(?) nyomaira lehet bukkanni. A torkolatnál egy nagyobb, 5 különálló települési foltból álló lelőhelyet ismerünk. Innen mintegy 1500 m-rel keletre két kisebb, néhány cserép által jelölt, a Gáva-kultúrához tartozó telepnyom található az ér egymással szemben fekvő partjain (GALÁNTHA 1977, 44., 53. lh.). 2000 méterrel távolabb, ismét egymással szemben elhelyezkedő kisebb

27 Ebbe a kategóriába biztonsággal egyetlen feltárt lelőhelyünket sem sorolhatjuk. A hódmezővásárhely-rárósi környezete és leletei alapján talán ide tartozhat (V. SZABÓ 1996, 179), de az itt feltárt kis felület és két objektum nem ad egyértelmű bizonyítékot erre (ld. lentebb).

28 A 2. és 3. kategóriába sorolt településtípusok vizsgálatakor hasonló problémával szembesülünk, mint az Árpád-kor településrendszerének kutatói: „A kérdés az, hogy milyen jellegű települések lehettek ezek a magányos objektumok, illetve objektumcsoportok, vagy milyen nagyobb települések alkotórészei vagy elemei voltak. Nomád szállások? Tanyák? Avagy szállásváltó települési és gazdálkodási rend emlékei? Nagyobb kiterjedésű, de egészen laza szerkezetű Árpád-kori falvak részei? Véleményünk az, ... hogy egyik lehetőség sem zárható ki, sőt valószínű, hogy valamennyi települési forma kereshető közöttük... ásatásoktól itt nemigen várhatunk eredményeket, mert ... óriási kiterjedésű lelőhelyekről van szó..." (MRT 1989, 31).

településnyomok észlelhetők (GALÁNTHA 1977, 57. lh.). A következő késő bronzkori településnyom innen 3000 m-re, a bal parton található. Kiterjedését nem lehet meghatározni de feltehetően az 1-3 települési egységből álló kategóriába tartozhat, mivel csak néhány kétszínű és kannelúrás cserépdarab került itt elő (VÁLYI 1977, 10. lh.). Ettől mintegy 800 méterre ismét két kisebb, egymással szemben helyezkedő lelőhely található a parton (VÁLYI 1977, 2., 11. lh.). A következő lelőhely – amely egyben le is zárja a Kenyere-ér menti kis településnyomok sorát – már az ún. Kék-tó laposának partján található, az előző telepnyomtól 1500 m távolságra. A felszínen nagyon kevés anyag utal a Gáva-kultúrára, csak néhány kétszínű és durva sárga kerámiával soványított oldaltöredékből következtethetünk itteni megtelepedésükre (VÁLYI 1977, 46. lh.). Ezen a lelőhelyen 1991-ben kisebb leletmentés folyt, amelynek során két későbronzkori gödör került elő (Hódmezővásárhely-Rárós, Vereshalmi-dűlő, V. SZABÓ 1996, 17, 45, 5. kép 2).

Hasonló települési lánc ismert a Kenyere-érrel párhuzamos Tére-, Kakasszéki- és Téglás-erek mentén is. A Tére-ér torkolatától nem messze, a Kenyere-ér torkolatánál felderítetthez hasonló, több települési egységből álló telep nyomai ismertek Banner János 1930-as évekbeli ásatásaiból (Szakálhát, Térehát, Solt Palé: V. SZABÓ 1996, 18-20, 43-44).[29] Az ér mentén itt is kis települések sora húzódik.

A lelőhelyek mérete alapján a vizsgált időszak egy lehetséges települési hierarchiáját (12. kép 4) a következőképpen lehetne felvázolni.

A hierarchia csúcsán álló központi telepek (ld. 1. méretkategória) a Tisza és a nagyobb állandó vízfolyások (Körösök, Berettyó, Maros stb.) mentén találhatók. Helyük kiválasztásánál fontos szempont, hogy olyan nagyobb folyók partján helyezkedjenek el, amelyek az év minden szakaszában potenciális közlekedési-kommunikációs folyosóként működnek, valamint egy nagyobb forgalmat lebonyolító gázló léte, melynek közelében egy nagy alapterületű, víz által kerített, településre alkalmas magaslat is található. Méretük, rétegzettségük arra utal, hogy az itt élő népesség ezeket folyamatosan, több generáción át lakja.

A hierarchia következő szintjébe sorolható települések (ld. 2. méret kategória) kiválasztásánál már nem tekinthető elsődleges szempontnak a fent említett, nagy fontosságú vízi utak közvetlen közelsége, de elhelyezkedésüknél azért megfigyelhető bizonyos stratégiai pontokhoz való ragaszkodás. A hódmezővásárhelyi példa azt mutatja, hogy általában az árterületet átszövő vízfolyások torkolatának közelségében, egymástól minimum 3-4 km távolságban helyezkednek el. Méretük alapján arra következtethetünk, hogy egy ilyen településen 3-nál több települési egységgel (udvarral, lakóházzal) lehet számolni. Természetesen azt csak ásatás döntheti el, hogy azonos időben hány ilyen egység funkcionált egyszerre.

A struktúra alsó szintjén álló települések (ld. 3. méretkategória) már nemcsak az előbb leírt két zónában (közvetlenül a folyó mentén és az árterületen), hanem azokon kívül, a folyók menti löszhátságokon is megjelennek az oda benyúló, állandóbb vízjárású erecskék, vagy időszakos tavak partján. Legtöbbször 1-3 települési egységet foglalnak magukba és egymástól 800-3000 méterre sorakoznak a vízfolyások mentén. Feltehetően az ilyen típusú lelőhelyek a megművelt földparcellákat követő tanyaszerű gazdaságok, állattartó szállások, halásztanyák nyomait rejtik.

A 2-3. kategóriába tartozó, egyfázisú, 1-5, lakóegységet (udvart, tanyát) magukba foglaló telephelyeket tekinthetjük a korszak alapvető szociális egységeinek, „falvainak". További problémát rejt magában az is, hogy az egymás közelében lévő települések nagy részét valószínűleg nem egy időben használták, hanem ciklikus rendszerben. Valószínűleg egy generációnál, 25-30 évnél hosszabb ideig nem álltak fenn, a környező földterület kimerülése után a házakat áthelyezték az új helyen művelésbe vett parcellák mellé és majd csak a térség vegetációjának regenerálódása után, egy-két generációnyi idő múlva jelentek meg itt újra telepeik.

Egy ilyen talajváltó rendszeren belüli ciklikusság vizsgálatára a *polgári Király-érpart* menti lelőhelyek kapcsán adódik lehetőség (3. kép 1).

Az érpart egy kb. 1 km-es szakaszán 4 késő bronzkori lelőhelyet ismerünk. Ezek közül az *1. lelőhelyen* egy BC periódusra datálható település található. Az innen kb. 1-1,5 km-re lévő *29. lelőhelyen* az előbbi teleppel egyidős temető került elő. Ugyanitt a temető felhagyása után nem sokkal, egy település létesül BD-HA1 periódus fordulóján. Ennek a településnek a felhagyása után röviddel indul a *Polgár 1. lelőhely* Gáva-kultúra időszakába keltezhető része. A kérdés az, hogy ebben az esetben egy viszonylag kis térségben ugyanazon – feltehetően család nagyságú – közösség mozdul-e el majd tér vissza házaival és termőföld parcelláival a már korábban is lakott területekre?

Ahhoz, hogy az egykori településhálózatról valósabb képet kapjunk, a jövőben további nagy felületeket érintő ásatásokra, a kiemelkedő települések és környékük intenzív, szisztematikus bejárására és a különböző településtípusok szondázó ásatásaira lenne szükség.

29 Az egykori ásatási adatok tanulsága alapján megállapítható, hogy itt is leletmentes részek választották el a gödrökben gazdag településfoltokat (V. SZABÓ 1996, 44).

3.2. A települések leletanyagának tanulságai: kerámia

A méretek vizsgálata önmagában természetesen nem lehet döntő érv a településnyomok alá-fölérendeltségi viszonyainak meghatározásánál, hiszen a társadalmi elit ugyanúgy élhet a nagyobb telepeken elkülönülve, mint önálló tanyaszerű településeken.

A településformák további osztályozásához ezért érdemes átvizsgálni a településekről előkerült leletanyagot is. Tartalmaznak-e a rendelkezésünkre álló lelőhelyek objektumai olyan „rétegspecifikus" tárgyakat (JOCKENHÖVEL 1990 224, 64. j.), leletegyütteseket, amelyek az egykori településen folytatott ismétlődő szakrális cselekményekre, egy esetleges elit luxusfogyasztására, presztízstárgyaira vagy valamiféle foglalkozási specializációra utalnak.[30]

A kerámia az egyetlen olyan leletanyagcsoport, ami azáltal hogy mindegyik általunk vizsgált településen előkerült, általános összehasonlító anyagként vizsgálható.

A kérdés az, hogy sorolhatjuk-e a kerámiát egyáltalán a presztízsértékkel bíró tárgyak közé és ha igen, akkor melyek azok a típusok, mik azok a jegyek, amelyek ezt a kategóriát kijelölik? Véleményünk szerint elsősorban a nagyobb munkaerő ráfordítással készült, az átlagosnál díszesebb, finomabban kidolgozott formájú, fényezett – a fémedények díszeit és csillogását utánzó – darabok azok, amelyek kielégíthetik egy presztízsjavakat használó réteg igényeit.[31]

Nagyobb mennyiségű kerámiát produkáló lelőhelyeinken (Tápé, Jánoshida, Biharkeresztes, Doboz) általában egyenletes területi eloszlásban, rendkívül sokféle, változatos formájú és minőségű edény került elő.[32] A kisebb számú finom kerámia, minden esetben össze van keveredve a mindennapos használatban gyakori, durvább kialakítású, megmunkálású edényekkel.

Vizsgálódásunk szempontjából érdekes megfigyelés lehet az, hogy a proto Gáva periódustól látványosan megnő az edények tároló kapacitása: a kerámiaanyagban a nagy méretű, gyakran 50 cm-nél is magasabb tárolóedény típusai válnak uralkodóvá. Ezzel párhuzamosan a tárolóedények jelentős hányada gondosan fényezett felületűvé, gazdagon díszítetté válik (pl.: 3. kép 7, 5. kép. 10, 6. kép 10). Valószínűleg ez arra utalhat, hogy a házakban tárolt,[33] látványosan esztétikus edényekben hangsúlyossá tett élelmiszertartalék (esetleg erjesztett ital) a társadalmi státusz egyik fokmérője lehetett, erősítve tulajdonosának presztízsét. Ilyen díszes tárolóedények koncentrált előfordulása tehát közvetve tudósíthat a társadalmi elit jelenlétéről a vizsgált teleprészleteken.

Gondosan megmunkált díszes edények nagyobb koncentrációban egyedül a Gáva-kultúra időszakába sorolt *tiszaladányi* teleprészlet gödreiből kerültek elő, azonban ez önmagában kevés bizonyíték arra, hogy ezt a minőségi kerámiát használó közösség kiemelkedő státuszú lenne-e környezetéhez képest. Ezt eldönteni csak a környékről ismert más telepanyagok ismeretében lehetne, amelyet kontrollcsoportokként használhatnánk.

A tiszaladányi szituáció fordítottjával találkozunk a *hódmezővásárhely-rárósi* leletanyagban. Az itt előkerült kerámia meglehetősen durva anyagú és felületkezelésű, az edénytípusok száma is csekély (V. SZABÓ 1996, 5. kép 2, 24-25. kép). A telepet terepbejárási adatok alapján településméretre kialakított kategóriáink közül a 3.-ba, a legkisebbek közé soroljuk, az elit jelenlétével itt tehát valószínűleg nem számolhatunk.

Külön csoportját alkotják a kerámialeleteknek azok – a feltehetően szakrális keretek között földbe helyezett – edénydepók, amelyek rendkívül jó minőségű „asztali edénykészleteket" tartalmaztak. Az ilyen típusú depókat reprezentáló battonyai (KÁLLAY 1986), igrici (HELLEBRANDT 1990) és tiszapüspöki[34] együttesek bizonnyal önmagukban is komoly presztízsértékkel bírtak. Noha az elrejtésük mögött álló társadalmi csoport nehezen körvonalazható, feltételezhető, hogy egy-egy szűkebb térség elitjének a jelenlétére utalnak.

30 Egy-egy lelőhely egykori helyzetének megítélésében döntő érv lehetne az, hogy találhatók-e benne olyan építmények, amelyeket formájuk vagy a bennük előkerült leletanyag alapján szentélynek, közösségi épületnek, esetleg főnöki háznak tarthatunk. Mint a háztípusok áttekintése során láttuk, ilyen épülettípusokat jelenleg nem ismerünk késő bronzkori településeinkről.

31 Az itt vázolt vizsgálati szempont tovább mélyítéséhez fontos lenne választ keresni arra a kérdésre, hogy a korszak kerámiája egy specializált fazekasréteg kezemunkája-e vagy pedig az egyes háztartásokban készül, a mindenkor adódó igények szerint. Szakosodott fazekasok meglétéhez: KOSSACK 1995, 36; JOCKENHÖVEL 1990, 227.

32 Kivételt képez a Polgár 29. lelőhely, ahol az 5. és 10. gödrökből előkerült kerámia típusgazdagsága és mennyisége egy elpusztult ház illetve háztartás közelségére utal (ld. a 2.2. pont alatt).

33 Lakóházban való terménytárolásra a középső bronzkorból rendelkezünk példákkal. Alpáron házpadlóra épített gabonatároló agyaghombárok kerültek elő (BÓNA-NOVÁKI 1982, 41-43). A másik jellegzetes tárolási módnak a padláson való raktározást tarthatjuk, ahogyan erre Túrkeve-Terehalom tell-telepének 7. szintje szolgált példával (CSÁNYI-TÁRNOKI 1996, 38). Áttételesen a házakban való terménytárolásra utalhat az is, hogy a késő bronzkorban viszonylag kevés klasszikus, kitapasztott, kiégetett, méhkas alakú formájú gabonatároló gödröt ismerünk. Az ilyen típusú gödrök nagy számú elterjedése a szkíta kortól jellemző inkább.

34 A proto Gáva-periódusba sorolható, egyelőre közöletlen leletegyüttes 35 ép edényt tartalmazott.

Leletanyagunkban viszonylag kis számmal vannak képviselve a különböző típusú orsógombok. Ezért bír talán jelzésértékkel az, hogy a proto Gáva-periódusba tartozó *tápé-kemenesháti* telepen három, a Gáva-kultúra időszakába sorolható *dobozin* pedig hat orsógomb is felszínre került. Ha a lelőhelyek településhierarchián belüli helyére nem is, az itt élők valamiféle foglalkozási specializációjára – fonásra, szövésre – közvetve utalhat az orsógombok nagyobb mennyiségre.

3.3. A települések leletanyagának tanulságai: fémművesség

A kerámiához hasonlóan a különleges minőségű és típusú bronztárgyak vagy öntőformáik is alkalmasak arra, hogy segítségükkel egy adott település lakóinak társadalmi helyzetét körülhatároljuk.

A településeken előkerült fémtárgyakat és öntőformáikat vizsgálva megfigyelhető, hogy míg az átlagos minőségű bronzeszközöket szinte minden településen előállíthatják és használják, addig a minőséginek mondható, nagyobb munkaráfordítást igénylő, ún. „rétegspecifikus"[35] bronztárgyak jóval szűkebb körben tűnnek fel. Azokat a településeket, amelyekről öntőforma[36] vagy bronztárgy került elő, a tárgyformák típusai alapján két csoportra osztjuk.

1. Az első csoportba tartozó telepekről olyan tárgyak vagy öntőformáik kerültek elő, amelyek a mindennapi életben nélkülözhetetlenek és elkészítésükhöz nincs szükség az átlagosnál nagyobb szakismeretre.

Mezőcsát-Hörcsögös: tokosbalta öntőforma és öntőmagok (PATEK 1981); *Oszlár*: lándzsahegy, karperecek vagy öntőrúdak, csüngők öntőformái (KOÓS 2001, Taf. 3); *Aranyosapáti*: tokosbalta öntőformája MOZSOLICS 2000, 33, Taf. 120-121). *Biharkeresztes*: Kisebb, lokális bronzöntőműhely működésére utal a település 2. gödrében előkerült 3x2 cm-es, ún. Gór-típusú (CZAJLIK 1996, 171, 174) bronz öntőlepény. Ugyanebben az objektumban egy sarlópengetöredék, egy varrótű, néhány kettőskónikus fejű ruhatű, és egy kis méretű bronzfalera került elő. *Nagykálló-Telekoldal*: a telepen elrejtett depó tokos- és szárnyasbaltákat, sarlókat illetve töredékeiket, egy sérült lándzsahegyet és öntőlepények töredékeit tartalmazta (MOZSOLICS 1963). *Prügy-Tökföld*: a lelőhelyen 1931-ben történt ásatás során került elő egy bordadíszes tokosbalta öntőformájának a töredéke és egy bronzvéső (KEMENCZEI 1984, 73, 161).

2. A második csoportba azok a lelőhelyek tartoznak, ahol a mindennapi termelőeszközöknél nagyobb értékű és lényegesen nagyobb szaktudással elkészíthető, „rétegspecifikus" tárgyak vagy öntőformáik kerültek elő. Ezek bonyolultabb munkafolyamatokat végző és értő mesterek egykori jelenlétére és a presztízs értékkel bíró tárgyakra igényt tartó megrendelőkre utalnak.

Szőreg C: Az itt előkerült töredékes öntőformák (MOZSOLICS 1985, 196-197, Taf. 273-274) ugyanabból a gödörből kerültek elő, tehát zárt leletegyütteseként kezelhetjük őket (5. kép 1-7). A formákat egykor használó mesternek és megrendelőinek átlagostól eltérő helyzetére több adat is utal.

A bordázott karperec (5. kép 3), bográcsfül (5. kép 6), a kerek és négyszögletes elemekből álló tárgy (lószerszám alkatrész?) (5. kép 4) és a páncél vagy bronzedények gyártásához használható szögecsek (5. kép 2) öntőformái a „rétegspecifikus" bronztárgyak közé sorolhatók.

Az egyik töredékes, meghatározhatatlan típusú tárgy öntőforma töredéke (MOZSOLICS 1985, Taf. 273, 1) szteatitpalából készült. Ez a kőzet nagyon ritkán fordul elő öntőformák alapanyagaként, nehezebb is hozzájutni mint a homokkőhöz, ami ugyancsak a depó sajátos helyzetét bizonyítja.

A depó egy tokoskalapács sérült öntőformáját is tartalmazta (5. kép 7). Ez a tárgy is arra utal, hogy a formákat használó mester, nem csak öntéssel, hanem lemezből készült, szegecselést, kalapálást igénylő tárgyak – így akár bronzedény vagy páncélzat – készítésével is foglalkozhatott (JOCKENHÖVEL 1986, 224).

A lelőhelyről szórványként a szegedi múzeumba került nyélnyújtványos kard és tőr (KEMENCZEI 1988 Taf. 8. 89, 40. 365) (5. kép 8-9) ugyancsak a telepen élők kiemeltebb társadalmi helyzetéről tudósít.

Polgár M3/1: A lelőhelyen három, egymástól néhány méterre lévő, klasszikus gávai típusú kerámiával keltezett gödörből tokosbalta, lándzsahegy, kardpenge, bronzgomb és karikák öntőformája került elő (8. kép 2-4). A leletek közül a kard öntőforma az, amely átlagon felüli tudású bronzművesre és a társadalmi elithez tartozó harcos közelségére utal.

Poroszló-Aponhát: A telepről tokosbalta és egy nyélnyújtványos tőr vagy kisebb kard öntőformája ismert (PATAY 1976, Abb. 4. 2, 7). A tőr vagy kard az a tárgy, amely előkelő státuszú megrendelő ottlétére utal.

A fentiek alapján világosan látható, hogy az elit jelenlétét nem korlátozhatjuk kizárólag egy bizonyos település típusra. Mint ahogy azt a polgári példánk mutatja „rétegspecifikus" tárgyaik tanulsága szerint nemcsak a központi helyzetű 1., hanem a 2. esetleg a 3. településtípusokon is számolnunk kell jelenlétükkel. Ez nem zárja ki a két településtípus települési hierarchián belüli alá-fölérendeltségének lehetőségét, de arra figyelmeztet, hogy

35 Albrecht Jockenhövel véleménye szerint, az egykori elit jelenlétére utaló „rétegspecifikus bronzok" a következők lehetnek: fegyverek, elsősorban kardok és azok kiegészítői, lószerszám részei, kocsialkatrészek, nemesfém tárgyak (JOCKENHÖVEL 1990, 224, 226).

36 A késő bronzkori (BC-BD, HA, HB1) magyarországi öntőformák bemutatása: KOVÁCS 1986. Az azóta eltelt időben mindössze két öntőforma lelet került közlésre: Gór (ILON 1996a), Gáborján (DANI 1999).

a térségünkben nem számíthatunk az elit és a köznép településeinek egyértelmű méretbeli vagy strukturális jegyek alapján való szétválására.[37]

Az öntőformák különböző településtípusokon való előfordulása arra is rávilágít, hogy a bronztárgyak előállítása nem kötődik kizárólagosan központokhoz, esetleg szakosodott, specializálódott településekhez.[38] A helyi szükségleteket kielégítő egyszerűbb eszközöket helyben élő fémművesek, az igényesebb tárgyakat pedig vándorló mesterek – a település típusától és méretétől függetlenül – bárhol elkészíthették (KOSSACK 1995, 36).

Az 1. (pl. Poroszló) és a 2. (pl. Polgár M3/1.) település típusban tehát egyaránt lehet számolni minőségi bronzművességgel, de nem zárhatjuk ki a 3. típusú telepeken sem egyszerű tárgyak öntését.

4. A MARGINÁLIS ZÓNÁK BENÉPESÜLÉSÉNEK PROBLÉMÁJA

A késő bronzkorban a Kárpát-medence több térségében is megfigyelhető, hogy az emberi közösségek olyan földrajzi zónákat, tájegységeket vesznek birtokba, amelyek addig lakatlanok, kihasználatlanok voltak. A Dunántúlon a késő halomsíros-kora urnamezős időszaktól kezdődően bontakozik ki a Bakony-hegység 300 méter fölé eső területeinek benépesülése (NOVÁKI 1979, 109). Ugyanez a jelenség figyelhető meg az Északi-középhegységben, ahol a Kyjatice-kultúra leletanyagát hátrahagyó csoportok behatolnak a hegységek belsejébe, erődített és magaslati telepek sorát hozzák ott létre a 400-900 méter tengerszint feletti magasságú területeken (NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKLÓS 1985, 84-87), ugyanakkor használatba veszik a korábban csak a bükki kultúra által használt karsztvidéki barlangokat is (KEMENCZEI 1984, 41).

Hasonló folyamatok tanúi lehetünk Erdélyben is. A Bihari-hegység belső területeinek addig alig ismert barlangjainak szinte mindegyikében meg található a BD-HA periódusba tartozó Igriţa-kultúra leletanyaga, temetkezések vagy depók formájában (CHIDIOŞAN-EMŐDI 1982). Nem sokkal később a Gáva-kultúra Erdélyi-medencében elterjedt változatának települései megjelennek a magasabb hegységekben, néha 1000 méteres magasság fölé is kitolva az emberi megtelepedés határát (VASILIEV 1991).[39]

A fenti folyamatokkal párhuzamosan az Alföld egyes területein is megindul az addig lakatlan és mezőgazdaságilag kihasználatlan térségek birtokbavétele. A települések az őskor korábbi szakaszaiban csak ritkán távolodtak el a nagyobb, állandó vízjárású folyók völgyétől, a Gáva-kultúra időszakában azonban bármely addigi időszakhoz mérten, jóval nagyobb számban településnek meg embercsoportok az árterületektől távoli, annál 2-5 méterrel magasabb, állandó vízjárásokban szegény, szegényesebb vegetációjú hátságok területén.

Az árterülettől eltérő természetföldrajzi területekre való kirajzás jól nyomon követhető a Magyarország Régészeti Topográfiájának Békés megyei lelőhelyeket bemutató köteteiben és Hódmezővásárhely környékén.

A Békés és Békéscsaba környékét feldolgozó topográfiai munkák során az őskori kultúrák közül a Gáva-kultúrának találták meg a legtöbb telephelyét, összesen 160-at.[40] A rekonstruált vízrajzi térképre felvitt lelőhelyek egyértelműen mutatják, hogy ez az első kultúra, ami a Körös völgyétől gyakran 8-10 km-re is eltávolodva intenzíven birtokba veszi a Békés-Csanádi löszhát száraz, kedvezőtlenebb adottságú térségeit (MRT 1998, 21, 3. térképmelléklet) (11. kép 1-2). Ez a terület folyóvízben nagyon szegény, vizet csak ásott kutakból, esetleg a hajdani Ős-Maros medrek helyén futó erek fenekén felfakadó talajvízből nyerhettek (BLAZOVICH 1985, 48-49; MRT 1998, 9).

Hasonló a helyzet a szarvasi járásban is, ahol szintén a Gáva az első őskori kultúra, mely megkezdi a Körös árterületébe torkolló nagyobb erek mentén a kihúzódást a folyóvölgyből, a korábban csak elvétve lakott törmelékkúpra (MRT 1989, 3. térképmelléklet) (11. kép 3-4).

A szeghalmi járásban is a Gáva-kultúra idején kezdődik meg Körös-völgyön kívüli, szikes, bizonytalanabb vízháztartású, magasabban fekvő területek betelepítése (MRT 1982, 4. térképmelléklet) (12. kép 1-2).

37 Bándi Gábor (BÁNDI 1982) és Ilon Gábor (ILON 1992a) dunántúli régiókra kidolgozott településhierarchia modelljei, amelyek gazdasági és politikai centrumokként működő erődített telepek és köréjük szerveződő erődítetlen telepek hálózatáról illetve központok, alközpontok és kistelepek egymásra épülő struktúrájáról beszélnek, az alföldi viszonyokra biztosan nem alkalmazhatóak.

38 Az Alföldön egyelőre nincs nyoma olyan méretű elosztó és szakosodott, iparszerű termeléssel foglalkozó központoknak, amelyekre példát Velem-Szentvidről, Celdömölk-Sághegyről ismerünk (CZAJLIK 1996, 174-178).

39 Átalakulás figyelhető meg kelet-európai steppe és erdőssteppe vidéken is, ahol a Noua-Sabatinovka kultúrák kialakulásától kezdődően (BC-D) ugrásszerűen megnő a településsűrűség és nagy, állandó telepek alakulnak ki a füves síkságokon is. Ehhez hasonló településaktivitás itt korábban csak a késő neolitikus Cucuten-Tripolje-kultúra időszakában volt (SAVA 1998, 277).

40 A szerzők feltételesen ide sorolnak még további 51 „jellegtelen késő bronzkoriként" meghatározott lelőhelyet (MRT 1998, 21).

A Gáva-kultúra telephelyeinek a löszhátságon való feltűnését figyelhetjük meg Hódmezővásárhely határában is.[41] A késő bronzkori telepesek az árterületbe torkolló, viszonylag állandó vízhozamú erek mentén hatoltak be a löszhátság területére. A Tiszába torkolló Kenyere- Téglás- és a Kakasszéki-erek mentén egymást 0,8-2 km távolságban követve húzódnak viszonylag kis alapterületű, kevés leletanyaggal jelzett telepnyomaik (V. SZABÓ 1996, 44) (12. kép 3).

A fenti négy példában az új természetföldrajzi zóna birtokbavételén túl közös az is, hogy mind a négy térségben a nagyobb települések, így a népesség zöme azért továbbra is az árterületre koncentrálódik.[42] A kirajzott telepek a terepbejárási adatok tanulsága szerint kicsinek tűnnek, és mindenkor ragaszkodnak az állandóbb vízjárású nagyobb erek közelségéhez. Az újonnan birtokba vett zónában megjelenő településtípusok az általunk körülírt 2. és 3. településméret kategóriába tartozó tanyaszerű, szórvány telepek lehettek.

A kiáramlással párhuzamos jelenség a telepek számának növekedése a késő bronzkor korábbi időszakához és a kora-középső bronzkorhoz képest egyaránt. Ennél nagyobb számú teleppel a vizsgált területeken csak a szarmata és a kora Árpád-korban találkozhatunk.

Arról, hogy mi lehet az oka az új területek elfoglalásának, célzatos kutatások[43] híján csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk.

Munkahipotézisként a következő lehetőségeket vázolhatjuk fel:

1. A háttérben a népesség növekvő létszáma állhat. A ártéri környezet eltartó képessége a dús vegetáció ellenére korlátozott; adott technológiai ismeretek és a feltehetőleg talajváltó földművelésből[44] és legeltető állattartásból álló mezőgazdasági tevékenység mellett csak meghatározott létszámú populációt képes biztonsággal eltartani. Mint azt láttuk a Gáva-kultúra időszakában a korábbi korszakokhoz képest az összes általunk vizsgált alföldi területen megnövekedett a telephelyek száma. A megnövekvő népesség művelhető földterületet és legelőket már csak az ártéren kívül, a löszhátságok területén talált.

A löszhátsági kötöttebb talajtípusok haszonvételét segíthették a késő bronzkori földművelésben alkalmazott új technológiák. Ekkortól nyer egyre nagyobb teret a szántógazdaság, az igás állatokkal vontatott eke használata[45] és Nyugat-Európa egyes területein, ekkortól lehet kimutatni a termőföldek trágyával való javítását.[46]

Nagyobb termésátlagokra, a késő bronzkori mezőgazdasági technológia eredményességére utalhat közvetve az a már említett jelenség is, hogy a Gáva-kultúra kerámia típusai között uralkodó szerepet játszanak a nagyméretű tárolóedények, hombárok, vagyis látványosan bővül a háztartások mérhető tárolókapacitása. A megnövekvő tárolókapacitás nagyobb tartalékok felhalmozásának a lehetőségét is mutatja. Különösen érdekes lehet az is, hogy a legnagyobb méretű tárolóedények sokszor árkolással, fényezéssel díszített, gondosan elkészített fazekastermékek. Valószínűleg ez arra utalhat, hogy a látványos edényekben tárolt gabona, vagy az abból erjesztett ital a társadalmi státusz egyik fokmérője lehetett, tulajdonosának a közösségen belüli presztízsét erősíthette.

2. A népességnövekedéssel összefüggésben ugrásszerűen megnő a marhaállomány is. A késő bronzkori Közép- és Kelet-Európában a marhatartás fo-

41 A város határa békési, szarvasi és szeghalmi példáinkhoz hasonlóan morfológiailag két elkülönülő egységre oszlik: a 85 m tszf. magasságnál alacsonyabb Tisza-ártérre és a tőle keletre fekvő Békés-Csanádi löszhátságra, melynek tszf.-i magassága 85-100 m között mozog. A Tisza szabályozások előtti ártere Hódmezővásárhelynél 5-10 km széles, bővízű erekkel, holtágakkal labirintusszerűen behálózott mocsaras terület volt. A löszhátsági részek természeti és földrajzi viszonyai lényegesen eltértek az ártéritől. Ez a terület állandó vízfolyásokban meglehetősen szegény volt. Az őskorban jelentősebb vizet csak egy-két ér mozgathatott (pl. Kenyere-ér, Kakasszéki-ér), a többi meder és ér az év nagyobbik részében száraz volt, ám nagyobb árvizeknél és csapadékosabb idő esetén vízszintjük gyakran átlépte az alacsony partokat, elborítva a környező mélyebben fekvő területeket.

42 A topográfiai munkák tanulsága szerint a löszhátság tájainak teljes meghódítása majd csak a szkíta/kora vaskori periódusban történik meg.

43 A jelenség okainak tudományosan megalapozott magyarázatát a jövőben csak egy — az ártéri és a marginális zónákban lévő telepek anyagának összehasonlító vizsgálatán nyugvó — összetett vizsgálatsortól várhatjuk. A lelőhelyek település struktúrájának megismerése, állatcsont anyaga és paleobotanikai leletei talán segíthetnének eldönteni, hogy kötődik-e valamiféle specializált gazdálkodási tevékenység a különböző természetföldrajzi zónákban létrehozott telepekhez.

44 A szövegben említett lelőhelyek közül kettőről kerültek növénymaradványok feldolgozásra. A Polgár 29. lelőhelyen feltárt késő bronzkori kút (58. objektum) növényi maradványait Berzsenyi Brigitta dolgozza fel. Az anyag előzetes vizsgálata után azt állapította meg, hogy a vizsgált mintákban a tönke, tönköly, törpe búza és a rozs mellett a legdominánsabb termesztett növénynek a köles tűnik. A másik lelőhely Poroszló-Aponhát. Itt is a gabonafélék a fő termesztett növények, közülük az alakor vezet, de fontos szerepet játszanak más búza félék is mint például a tönke. Előkerült még itt árpa és köles is (GYULAI 2001, 111-112).

45 A bronzkori Európa ekéiről és szántási technológiájáról: TEGTMEIER 1993. Legkorábbi fémalkatrészes ekére éppen vidékünk szomszédságából a vajdasági Borjasról (Bordjoš) (MEDOVIĆ 1993) van bizonyíték.

46 Trágyázott földekre Hollandián és Dánián kívül nincs adatunk a késő bronzkori Európában. A Mozsorin-Földváron (Mošorin-Feudvar) talált gyomfajok jó táperejű, de nem trágyázott földekről tudósítanak (KROLL 1990).

kozott jelentőséggel bírt.[47] A marha a társadalmi presztízs egyik fontos hordozójává vált,[48] ezért egyre nagyobb állományai alakultak ki. Több adat is szól amellett, hogy az Alföldön a HA időszaktól az állattenyésztésből és növénytermesztésből összetevődő „vegyes gazdaságban" a legeltető állattartás egyre nagyobb súllyal bírt a földművelés rovására (GYULAI 1993, 30; METZNER-NEBELSICK 1998, 408).

Az állatok értékének növekedésére és hasznosításuk új dimenzióira utalnak a *csongrád-sertéstelepi* késő bronzkori állatcsontanyag sajátosságai is. Itt, a proto Gáva-periódus településén „a húsfogyasztás intenzitása ötöde csak a Makó-Kosihy-Čaka-kultúráénak. ... A kifejlett állatok számaránya azok élő (gyapjú, igaerő, stb.) primér hasznosítását bizonyítja..." (VÖRÖS 2001, 163).[49] Vagyis a marhatartás egyre inkább a nagy, élő állományok létrehozása és fenntartása felé rendeződött. Az állatok hasznosításának fő célja egyre kevésbé a húsnyerés, hanem tejtermelés, igavonás, szántás lehetett (BENECKE 1998, 64-65).

A megnövekvő állatállomány eltartására az ártéri legelők már nem bizonyultak elégnek ezért új területeket kellett meghódítani a csordák számára. A löszhátság magasfüvű sztyeppjei és erdőssztyeppjei kiválóan alkalmasak lehetettek a legeltető állattartásra. Ebben az esetben a löszhátsági erek partján megjelenő kis késő bronzkori telepek elsősorban nagyállattartó közösségek tanyái, tanyabokrai lehettek.[50]

3. A pollenanalitikai vizsgálatok szerint a késő bronzkor elején Kr. e. 1450-1300 körül indul az ún. szubboreális lehűlési időszak, amely kb. a vaskor elejéig Kr. e. 800-600-ig tart. A Kárpát-medence térségében a klíma hűvösebbé és nedvesebbé válik, a folyó és állóvizek és a talajvíz szintje mindenütt megemelkedik (GYULAI 2001, 107-108). Az elmocsarasodás és az emelkedő vízszint miatt leszűkülő ártéri vegetációs zónából kikényszerülhet a népesség egy része. Néhány új adat szerint Kr. e. 1159 és 1141 között egy nagy izlandi vulkánkitörés évtizedekre megváltoztatta az éghajlatot Európa egy részén és krízishelyzetet okozott a földművelő-állattartó közösségek körében (FALKENSTEIN 1997). Ezek az éghajlati változások is ott lehettek azok között az okok közt, melyek miatt a késő bronzkori közösségek Kárpát-medence szerte új, addig kihasználatlan természetföldrajzi tájegységeket hódítottak meg.

A fenti három pont alatt felsorolt lehetőségek nem végleges megoldást, hanem lehetséges modelleket kínálnak az Alföld késő bronzkori településtörténeti folyamatainak értelmezéséhez. Működőképességüket, vagy helytelen voltukat a jövőben új adatok tömegével tudjuk csak bizonyítani.

FÜGGELÉK

A szövegben idézett közöletlen lelőhelyek listája[51]

Biharkeresztes-Láncos major, elkerülő út (II. lelőhely). 1999 tavaszán Dani János és Hajdú Zsigmond a 42. számú főút Biharkeresztest elkerülő szakaszának kiépítését megelőzően leletmentést végeztek. Az ásatási felületen 96 olyan objektumot tártak fel, amely a Gáva-kultúra leletanyagát foglalta magába. A lelőhely egy szélesen elterülő partháton húzódik és a felszíni leletek alapján a kiterjedése kb. 2,5-3 hektár nagyságú lehetett. A leletmentés során egy 150 m hosszú, változó szélességű, kb. 3000 m^2 alapterületű szelvényt tártak fel. A feltárt felületen a késő bronzkor időszakát településobjektumok képviselték. Ezek zöme amorf, nagy méretű, gyakran egymást metsző, agyagkitermelésre használt gödör volt. Kisebb számban előfordultak kerek, egyenes falú gödrök és cölöplyukak is. Épületekre utaló cölöplyuk konstrukciókat az ásatóknak nem sikerült megfigyelni a feltárt felületen.

Csongrád-Sertéstelep. 1998 áprilisában a Csongrád és Felgyő közötti út nyugati oldalán található sertéstelepen egy építkezés során régészeti leletek kerültek elő. A lelőhely Csongrádtól délnyugatra körülbelül 5 km-re, a Vidre-ér keleti magaspartján található. A leletbejelentést követően egy 50 x 12 méteres területen először Tóth Katalin, majd pedig ugyanekkora felületen V. Szabó Gábor vezetett leletmentést (TÓTH 2001). A két ásatáson más korszakok leletegyüttesei mellett 12 késő bronzkori, a proto Gáva-periódusba sorolható objektum is előkerült.

47 Gáva-kultúra: BÖKÖNYI 1974, 383; Kyjatice-kultúra: BÖKÖNYI 1974, 34, 360; 404; Grăniceşti-csoport: LÁSZLÓ 1994, 196; Urnamezős-kultúra: VADÁSZ 1992, 215, KŐSZEGI 1988, 88, 384a. j., 498. j.; VÖRÖS 1996; Noua-kultúra: SAVA 1998, 277.

48 Ezt a prehistorikus értékrendet tükrözi a római kori germánok gondolkodása: satnya marháikat nagyra becsülik „számuknak örülnek, ez egyedüli és legkedvesebb kincsük" (TACITUS 1970, 42).

49 Hasonló megfigyeléseket tett Vörös István a csongrádival egykorú németbányai késő bronzkori telep állatcsontanyagának feldolgozásakor is (VÖRÖS 1996, 210).

50 A kora Árpád-kortól kezdődően bizonyítható, hogy a Békés-Csanádi löszhátság területét elsősorban szilaj állattartásssal foglalkozó, laza szerkezetű szállásokba települt, állattartó közösségek, míg az ártér térségét inkább a földművelők hasznosítják (BLAZOVICH 47-51, 120).

51 Írásom 2002-ben megvédett PhD disszertációm egyik átdolgozott fejezete. Az ebben a tanulmányban említésre kerülő lelőhelyek teljes dokumentációját és leletanyagát a jelenleg megjelenésre váró disszertáció katalógusa tartalmazza.

Jánoshida: A Szolnok megyei Jánoshida határában, a Zagyva folyó jobb partján 1974 és 1979 között Csányi Marietta a Halomsíros-kultúra temetőjének feltárását végezte el mintegy 3000 m^2 felületen (CSÁNYI 1980). A Halomsíros-kultúra temetkezései mellett feltárásra került egy – a késő bronzkor proto Gáva-periódusához (BD-HA) tartozó – település néhány objektuma is.

Doboz: 1976-ban és 1978-ban Kovalovszki Júlia a Békés megyei Doboz községtől DK-re, a Fekete-Körös bal partján fekvő Faluhely határrészben egy Árpád-kori eredetű templomot tárt fel. A templomalap és a templom körüli temető illetve település feltárása során ásott kutatóárkokban más korszakok emlékei mellett a Gáva-kultúra leletanyaga és objektumai is napvilágra jöttek (KOVALOVSZKI 1989).

Mezőcsát-Hörcsögös: A Mezőcsát és Ároktő között elhelyezkedő lelőhelyen 1958 és 1962 között végzett ásatásokat Patek Erzsébet Kalicz Nándor közreműködésével. A lelőhely északi részén elnyúló homokháton a Halomsíros- és a Mezőcsát-kultúrához tartozó temetkezéseket tártak föl. Ezektől a temetkezésektől délre, egy mesterséges halom található. A felszíni leletek alapján a halom lábától délre mintegy 500 méter hosszan húzódik a késő bronzkor BD-HA periódusába tartozó település. Az ide húzott szondákban 7 objektum tartalmazta ennek az időszaknak az emlékeit (PATEK 1981).

Polgár M3-29. lelőhely: Az M3 autópálya Hajdú-Bihar megyei szakaszának régészeti leletmentése során 1997 nyarán, Polgár határában, a Tisza medrével párhuzamos, egykori Király-ér mentén húzódó partvonulaton található 29. számú lelőhelyen mintegy 3000 m^2-en Kriveczky Béla vezetésével folyt ásatás. Az 1997-es felülettől közvetlenül délre és keletre 2001-ben 10 000 m^2-en V. Szabó Gábor végzett újabb leletmentést. A két ásatási évadban előkerült objektumok közül összesen 22 darab keltezhető a proto Gáva-periódusra.

Polgár M3-1. lelőhely: Polgár városától nyugatra, a Tiszával párhuzamosan húzódó Király-ér magaspartjának egy szigetszerű kiemelkedésén található. Tőle délre, ugyanezen a vonulaton, mintegy másfél km-re húzódik a proto Gáva-periódus telepét magába rejtő 29. lelőhely. A más korszakok objektumai mellett a Gáva kultúra 11 gödrét is magába foglaló 1. lelőhely kb. 42000m^2-nyi felületéből, az 1993 és 1994 között lezajlott, az M3-as autópálya nyomvonalához kapcsolódó leletmentés mintegy 11 000 m^2-t tárt fel.

Poroszló: A Gáva-kultúra leletanyagát rejtő település a Tisza jobb partján, egy az árterületből kiemelkedő természetes dombháton helyezkedett el. A lelőhelyen Patay Pál 1969 szeptemberében illetve 1971 júliusában és augusztusában 671 m^2-nyi felületet tárt fel (PATAY 1976). A lelőhely teljes leletanyagának feldolgozása jelenleg folyik Patay Pál és a szerző közös munkájának keretében.

Tápé-Kemeshát: A lelőhely a Tisza jobb parti árterét övező magaspart hosszában húzódik végig. 1983 tavaszán egy árok nyomvonalában Vörös Gabriella vezetésével folyt a területen leletmentést. A feltárt telepjelenségek zöme a késő bronzkori Halomsíros-kultúrához és a római császárkor szarmatáihoz köthető. E két korszakon kívül a Kemesháti feltárásokon a késő bronzkor BD-HA1 periódusának leleteit tartalmazó 7 gödör is előkerült.

Tiszaladány: Egy homokbánya által veszélyeztetett területen Koós Judit és Lovász Emese régészek végeztek leletmentést 1987-ben és 1988-ban. A két ásatási évadban 214 objektumot tártak fel. Középső neolit, késő rézkori, kora és középső bronzkori, római császárkori település nyomok mellett 6 késő bronzkori gödör is feltárásra került (RégFüz 41 (1988) 47-48; RégFüz 42 (1991) 25-26).[52]

A szövegben említett Tisza-vidéki lelőhelyek (13. térkép) időrendi helyzete:

Proto-Gáva időszak (BD-HA1): Battonya, Csongrád-Sertéstelep, Igrici, Jánoshida, Mezőcsát-Hörcsögös, Polgár M3-29. lelőhely, Szőreg-C, Tápé-Kemeshát, Tiszapüspöki.

Gáva időszak (HA1/2-HB1): Baks, Biharkeresztes-Láncos major, Hódmezővásárhely-Kenyere part, Hódmezővásárhely-Solt-Palé-Szakálhát, Hódmezővásárhely-Rárós, Doboz-Faluhely, Köröm, Nagykálló, Prügy, Polgár M3-1. lelőhely, Poroszló-Aponhát Tiszaladány.

IRODALOM

BAKKER 1987 Bakker, L.: *Funde der Glockenbecher- und Urnenfelder-Kultur in Haunstetten, Stadt Augsburg, Schwaben.* AJB 1986 (1987) 68-71.

BALAGURI 1972 Балагурі, Е. А.: *Шелестівське городище – пам'ятка населення раннозалізної доби Закарпаття.* In: Дослідження стародавньої історії Закарпаття. Ужгород 1972, 9-75.

BÁNDI 1982 Bándi, G.: *Spätbronzezeitliche befestige Höhensiedlungen in Westungarn.* In: B. Chropovský–J. Herrmann (Hrsg.), Beiträge zum bronzezeitliche Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin-Nitra, 1982, 81-89

BÁNDI-FEKETE 1973-1974 Bándi, G.–Fekete, M.: *A velemszentvidi település késő bronzkori periódusai. – Die spätbronzezeitlichen Perioden des Siedlungszentrums Velem-St.Veit.* Savaria 7-8, (1973–1974) 113-120.

BÁNDI-FEKETE 1977-1978 Bándi, G.–Fekete, M.: *Újabb bronzkincs Velem-Szentviden. – Ein neues Bronzdepot in Velem-St.Veit.* Savaria 11-12, (1977–1978) 101-133.

BANNER 1939 Banner J.: *A hódmezővásárhelyi Nagytatársánc. – Die Große–Tartarschanze bei Hódmezővásárhely.* Dolg 15 (1939) 93–112.

BARABÁS-GILYÉN 1987 Barabás J.-Gilyén N.: *Magyar népi építészet.* Budapest 1987.

BECH 1997 Bech, J. H.: *Bronze Age settlements on raised seabeds at Bjerre, Thy, NW-Jutland.* In: Assendorp, J. J. (Hrsg.), Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa. Internationale Archäologie Bd. 38, Espelkamp 1997, 3-15.

BEHRE 1998 Behre, K. E.: *Landwirtschaftliche Entwicklungslinien und die Veränderung der Kulturlandschaft in der Bronzezeit Europas.* In: In: Hänsel, B. (Hrsg.) Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Kiel 1998, 91-109.

52 A katalógusban felsorolt és a cikkben bemutatott leletanyagok közlésre való átengedéséért az alábbi kollégáimnak tartozom köszönettel: Csányi Marietta, Dani János, Hajdú Zsigmond, Kalicz Nándor, Koós Judit, Kovalovszki Júlia, Kriveczky Béla, Patay Pál, Szathmári Ildikó Vörös Gabriella.

BENECKE 1998 Benecke, N.: *Haustierhaltung, Jagd und Kult mit Tieren im bronzezeitlichen Mitteleuropa.* In: In: Hänsel, B. (Hrsg.) Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Kiel 1998, 61-75.

BERG 1982 Berg, A.: *Ein Hausgrundriss der Urnenfelderzeit aus Urmitz.* (Rheinland-Pfalz). AKorr. 12 (1982), 351-355.

BLAZOVICH 1985 Blazovich L.: *A Körös-Maros-Tisza köz középkori településrendje* Békéscsaba, Szeged 1985.

BÓNA-NOVÁKI 1982 Bóna, I.–Nováki, Gy.: *Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. – Alpár, eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg.* Cumania 7 (1982) 17–164.

BÖKÖNYI 1974 Bökönyi, S.: *History of Domestic mammals in Central and Eastern Europe.* Budapest 1974.

CHIDIOŞAN–EMŐDI 1982 Chidioşan, I.–Emődi, I.: *Grupul cultural Igriţa de la sfîrşitul epocii bronzului. – Le groupe cultural d' Igriţa de la fin de l' age du bronze.* Crisia 12 (1982) 61–86.

CZAJLIK 1996 Czajlik, Z.: *Ein spätbronzezeitliches Halbfertigprodukt: Der Gußkuchen. Eine Untersuchung anhand von Funden aus Westungarn.* ArchA 80 (1996) 165-180.

CSÁNYI 1980 Csányi M.: *Árokkal körülvett sírok a halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében. – Graves surrounded by ditches in the Jánoshida cemetery of the tumulus grave culture.* ArchÉrt 107 (1980), 153-165.

CSÁNYI-STANCZIK 1992 Csányi, M.- Stanczik I.: *Tiszaug-Kéménytető.* In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.), Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 115-119

CSÁNYI-TÁRNOKI 1992: *Túrkeve-Terehalom.* In: Meier-Arendt, W. (Hrsg.), Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 159–165.

CSÁNYI-TÁRNOKI 1996 Csányi M.-Tárnoki J.: *Bronzkori tell-telepek a Közép-Tisza-vidéken.* In: Madaras L. (szerk.), Vendégségben őseink háza táján. Szolnok 1996, 31-48.

DANI 1999a Dani J.: *Gáborján-Földváron előkerült tőr öntőforma.* Ősrégészeti Levelek-Prehistoric Newsletters 1. 1999, 37-39.

DOMBAY 1958 Dombay, J.: *Kőrézkori és kora-vaskori település nyomai a pécsváradi Aranyhegyen. – Überreste einer aeneolitischen und früheisenzeitlichen Ansiedlung an Berg Arany (Goldberg) bei Pécsvárad.* JPMÉ 53-102.

ENGELHARDT-SELIGER 1989 Engelhardt, B.-Seliger, Ch.: *Ein frühurnenfelderzeitlicher (?) Großbau von Straubing-Öberau.* AJB 1988 (1989), 56-57.

FALKENSTEIN 1997 Falkenstein, F.: *Eine Katastrophen-Theorie zum Beginn der Urnenfelderkultur.* In: In: C. Becker u.a. (Hrsg.), Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Espelkamp, 1997, 549-561.

FIGLER 1996 Figler, A.: *Adatok Győr környékének bronzkorához. Bronzkori kultúrák Győr környékén. – Angaben zur Bronzezeit in der Umgebung von Győr. Bronzezeitliche Kulturen in der Umgebung von Győr.* Acta Musei Papensis - Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996), 7-29.

FÖRST 1997 Först, E.: *Die spätbronzezeitlichen Siedlungsbefunde von Hamburg-Marmstorf.* In: Assendorp, J. J. (Hrsg.), Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa. Internationale Archäologie Bd. 38, Espelkamp 1997, 40-50.

GALÁNTHA 1977 Galántha M.: *Hódmezővásárhely északnyugati határának régészeti topográfiája és településtörténete.* Szakdolgozat JATE BTK Szeged 1977.

GEBERS 1997 Gebers, W.: *Die jungbronzezeitlichen Häuser von Ochtmissen Fundstelle 33, Stadt Lüneburg. Bautyp und Innengliederung der Häuser vom Typ Ochtmissen.* In: Assendorp, J. J. (Hrsg.), Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa. Internationale Archäologie Bd. 38, Espelkamp 1997, 60-74.

GECK-SELIGER 1991 Geck, S-Seliger, C. W.: *Die urnenfelderzeitliche Siedlung von Straubing-Öberau, Stadt Straubing, Niederbayern.* AJB 1990 (1991), 23-27.

GRYNEAUS 1999 Gryneaus A.: *A Mosommagyaróvár-Német dűlőben feltárt bronzkori kút dendrokronológiai vizsgálata. – Dendrokronologische Untersuchung des am Fundort Mosonmagyaróvár-Német dűlő freigelegten bronzezeitlichen Brunnens.* Savaria 24 (1998-1999) (1999), 73-81.

GYULAI 1993 Gyulai, F.: *Environment and Agriculture in Bronze Age Hungary.* Archeolingua, Series Minor 4. Budapest 1993.

GYULAI 2001 Gyulai, F.: *Archeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti növénytani vizsgálatok alapján.* Budapest 2001.

HARSEMA 1997 Harsema, O. H.: *New results in field research, interpretation and structural reconstruction of Bronze Age buildings in the province of Drenthe (the Netherlands).* In: Assendorp, J. J. (Hrsg.), Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa. Internationale Archäologie Bd. 38, Espelkamp 1997, 87-93.

HÄNSEL–MEDOVIĆ 1991 Hänsel B.–Medović P.: *Vorbericht über die jugoslawisch–deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990.* BRGK 72 (1991) 45–205.

HELLEBRANDT 1990 Hellebrandt M.: *Az igrici kerámiadepot. – Der Gefässverwahrfund von Igrici.* CommArch Hung 1990, 93–111.

HOPPE 1997 Hoppe, M.: *Eine urnenfelderzeitliche Siedlung in Zeuzleben.* AJB 1996 (1997), 81-83.

HORVÁTH 1994 Horváth L.: *Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez. – Angaben zur Geschichte zur Spätbronzezeit in SW–Transdanubien.* In: A bronzkor kérdései.– Die Fragen der Bronzezeit. Szerk.: Müller R.-Vándor L. ZalaiMúz. 5 (1994), 219–235.

HORVÁTH-SZILAS-ENDRŐDI-HORVÁTH 2001 Horváth L. A.-Szilas G.-Endrődi A.-M. Horváth A.: *Őskori telepek és sírok feltárása Dunakeszi határában.* In: Aquincumi Füzetek 7 (2001) 1, 115-127.

ILON 1996 Ilon, G.: *A késő halomsíros – kora urnamezős kultúra temetője és tell-települése Németbánya határában. – Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber–Frühurnenfelderkultur in der Gemarkung Németbánya.* Acta Musei Papensis - Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996) 89-208.

ILON 1996a Ilon, G. 1996: *Beiträge zum Metallhandwerk der Urnenfelderkultur: Gór-Kápolnadomb (Komitat Vas).* ActaArchHung 48 (1996) 35-47.

JENSEN 1988 Jensen, J.: *Bronze Age Research in Denmark 1970-1985.* JDA 6, 1987 (1988), 155-174.

JOCKENHÖVEL 1986 Jockenhövel, A.: *Struktur und Organisation der Metallverarbeitung in urnenfelderzeitlichen Siedlungen Süddeutschland.* VMP 20 (1986) 213-234.

JOCKENHÖVEL 1990 Jockenhövel, A.: *Bronzezeitlicher Burgenbau in Mitteleuropa. Untersuchungen zur Struktur frühmetallzeitlicher Gesellschaften.* In: Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit. RGZM Monographien 15, Bonn, 1992, 209-228.

KÁLLAY 1986 Sz. Kállay Á.: *Későbronzkori edénydepot Battonya határában. – Spätbronzezeitliche Gefässdepot in der Umgebung von Battonya.* ArchÉrt 111 (1986) 159–165.

KELLER 1981 Keller, E.: *Ein Dorf der Urnenfelderzeit in Unterhaching, Lkr. München, Oberbayern.* AJB 1980 (1981).

KEMENCZEI 1982 Kemenczei, T.: *Die Siedlungsfunde der Gáva–Kultur aus Nagykálló.* FA 33 (1982) 73–95.

KEMENCZEI 1984 Kemenczei, T.: *Die Spätbronzezeit Nordostungarn.* ArcHung 51, (1984) Budapest

KEMENCZEI 1988 Kemenczei, T.: *Die Schwerter in Ungarn I.* PBF IV, 6. München 1988.

KIMMIG 1992 Kimmig, W.: *Die „Wasserburg Buchau" eine spätbronzezeitliche Siedlung.* Materialhafte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Würtemberg. Heft 16, 1992.

KOÓS 2001 Koós J.: *Fernbeziehungen zur Zeit einer spätbronzezeitlichen Gemeinschaft Nordostungarns.* In: C. Kacsó (Hrsg.), Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Bibliotheca Marmatia I. (2001), 215-230.

KOSSACK 1995 Kossack, G.: *Mitteleuropa zwischen dem 13. und 8. Jahrhundert v. Chr. Geb. Geschichte, Stand und Probleme der Urnenfelderforschung.* In : Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. RGZM Monographien, Bd. 35, 1995, 1-64.

KOVÁCS 1986 Kovács T.: *Jungbronzezeitliche Gussformen und Gießereien in Ungarn.* VMP 20 (1986) 189-196.

KOVALOVSZKI 1989 Kovalovszki J.: *Doboz történetének vázlata legrégibb időktől a középkor végéig.* In: Dobozi tanulmányok Szerk.: Réthy Zs. BMMK 14 (1989) 115–147.

KŐSZEGI 1988 Kőszegi F.: *A Dunántúl története a későbronzkorban. – The history of Transdanubia during the Late Bronze Age.* Budapest 1988.

KRAUSE-WIELAND 1990 Krause, R.-Wieland, G.: *Eine Siedlung der Urnenfelderzeit in Pfaumloch, Gde. Riesbürg, Ostalbkreis.* FBBW 15 (1990), 213-237.

KROLL 1990 Kroll, H.: *Melde von Feudvar, Vojvodina. Ein Massenfund bestätigt Chenopodium als Nutzpflanze in der Vorgeschichte.* PZ 65 (1990), 46-48.

LAMUT 1987 Lamut, B.: *Ormož – podoba prazgodivinskega naselja.* In: Bronasta doba na Slovenskem, 46-57, Ljubljana 1987.

LÁSZLÓ 1994 László, A.: *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. – Die Anfänge der Eisenzeit im Ostkarpatenraum.* Bibliotheca Thracologica VI. (1994), Bucureşti.

LEITZ 1994 Leitz, B.: *Germering. Fundchronik für das Jahr 1991.* BVbl, Beiheft 7 (1994), 81-82.

LEVIŢKI 1994 Levitki, O.: *Cultura Hallstatului canalat la răsărit de Carpați - La culture du Hallstatt Cannelé á l est de Carpates.* Bibliotheca Thracologica VII., (1994) Bucureşti

LORÉ 1990 Loré, F.: *Hausinventare der Siedlung von Plankstetten, Gemeinde Berching, Landkreis Neumarkt i.d. Opf. Oberpfalz.* AJB 1989 (1990).

MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998 Majnarić-Pandžić. N.: *Einige Anmerkungen über neue Siedlungsforschungen in Nordwestkroatien.* In: Hänsel, B. (Hrsg.), Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Kiel 1998, 249-256.

MATUZ 1992 Matuz E.: *A Kyjatice kultúra földvára Felsőtárkány Várhegyen. – Die Erdburg der Kyjatice Kultur auf dem Berg Felsőtárkány–Várhegy.* Agria 27–28 (1992) 5–84.

MATÚZ-NOVÁKI 2002 D. Matúz E.–Nováki Gy.: *Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn.* IPH 10, 2002.

MATÚZ-SZABÓ-VADAY 1998 D. Matuz, E.–Szabó, J. J.–Vaday, A. 1998: *Preszkita kút Kompolton. – Ein präskythischer Brunnen in Kompolt.* CommArchHung 1984, 41-62.

MÁTHÉ 2000 Sz. Máthé, M.: *Angaben zu den frühesten Sicheln im Theiss-Gebiet.* ActaArchHung 51, 183-188.

MÁTHÉ-CSÁNYI-TÁRNOKI-DANI-HAJDÚ-RACZKY 1997 Sz. Máthé, M.-Csányi M.-Tárnoki J.-Dani J.-Hajdú Zs.-Raczky P.: *Polgár-Kengyel-köz.* In: In: Raczky P.-Kovács T.-Anders A. (szerk.), Utak a múltba–Paths into the past. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. – Rescue Exavations on the M3 motorway. Budapest 1997, 59-61.

MEDOVIĆ 1993 Medović, P.: *Raonik (lemeš) ralasa Bordjoša kod Novog Bečeja (Banat). – Plowshare of the plow from Bordjoš by Novi Bečej (Banat).* RVM 35 (1993), 33-40.

METZNER-NEBELSICK 1998 Metzner-Nebelsick, C.: *Abschied von den „Thrako-Kimmerien"? – Neue Aspekte der Interaktion zwischen karpatenländischen Kulturgruppen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit mit der osteuropäischen Steppenkoine.* In: B. Hänsel–J. Machnik (Hrsg.), Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12, München-Rahden/Westf. 1998, 361-422.

MINICHREITER 1998 Minichreiter, K.: *The Oldest Neolithic Water-Well in Croatia from the Early Starčevo Settlement near Slavonski Brod.* In: Brunnen der Jungsteinzeit. Internationales Symposium in Erkelenz 27. bis 29. Oktober 1997. Materialen zur Bodendenkmalpflege im Rheinland. Heft 11. 1998, 25-29.

MORGÓS-ÁIPLINÉ-BABOS 1997 Morgós A.-Áipliné Faragó M.-Babos K: *Kiskunfélegyháza határában talált Árpád-kori vesszőfonatos és ácsolt deszka kútbélések feltárása, vizsgálata és előkészítése a konzerválásra.* Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1995-1996, 91-100.

MOZSOLICS 1963 Mozsolics A.: *Két nagykállói depotlelet. – Zwei Depotfunde von Nagykálló.* ArchÉrt. 90 (1963) 252–295.

MOZSOLICS 2000 Mozsolics, A.: *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló.* Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd. 17, 2000 Kiel

MRT 1989 Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M.: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Békés megye régészeti topográfiája. Szarvasi járás. IV/2.* Budapest 1989.

MRT 1998 Jankovich B. D-Medgyesi P.-Nikolin E.-Szatmári I.-Torma I.: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke. IV/3.* Budapest 1998.

NEUGEBAUER-BLESL 1998 Neugebauer, J. W.–Blesl, C.: *Das Traisental in Niederösterreich. Die Siedlungserschließung einer Tallandschaft im Alpenvorland in der Bronzezeit.* In: Hänsel, B. (Hrsg.) Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Kiel 1998, 395-418.

NOVÁKI 1979 Nováki, Gy.: *Őskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zöröghegyen. – Vorgeschichtliche und Mittelalterliche Erdfesten im Cuha–Tal im Bakonywald.* VMMK 14, (1979) 75–123.

NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979 Nováki, Gy.–Sándorfi, Gy.–Miklós, Zs.: *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. – Vorgeschichtliche und mittelalterliche Burgen im Börzsöny-Gebirge.* FontArchHung, Budapest, 1979.

PATAY 1976 Patay, P.: *Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló–Aponhát.* FolArch 27 (1976) 193–207.

PATEK 1981 Patek, E.: *Die Siedlungsgrube mit Gussform für Tüllenbeil in Mezőcsát–Hörcsögös (Ost–Ungarn).* In: H. Lorenz, (Hrsg.), Studien zur Bronzezeit. Mainz/Rhein, 1981, 327–332.

ŘÍHOVSKÝ 1982 Říhovský, J.: *Lovčičky. Jungbronzezeitliche Siedlung in Mähren.* Materiallen zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie Bd. 15, München 1982.

RIND 1987 Rind, M. M.: *Die urnenfelderzeitliche Siedlung von Dietfurt/Oberpfalz.* British Archeological Reports. International Series 377 (1987).

ROYMANNS-FOKKENS 1995 Roymans, N.–Fokkens, H.: *Bronzezeitlichen und früheisenzeitliche Siedlungen in den Niederlanden. Eine Übersicht.* In: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. RGZM Monographien, Bd. 35, 1995, 91-108.

RUOFF 1998 Ruoff, U.: *Greifensee-Böschen, Kt. Zürich. Die Unterwasser-Rettungsgrabung.* HelvA 29 (1998-113), 2-20.

RUSU-DÖRNER-ORDENTLICH Rusu, M.-Dörner, E.-Ordentlich, I.: *Die Erdburg von Sântana-Arad in dem zeitgleichen archäologischen Kontext.* In: N. Boroffka, T. Soroceanu (Hrsg.), Transilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenktschrift für Kurt Horedt. Internationale Archäologie: Studia honoraria Bd.7, 1999, 143-165.

SAVA 1998 Sava, E.: *Die Rolle der „östlichen" und „westlichen" Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka. (Nach den Materialen des Prut-Dnestr-Zwischenstromgebiets).* In: B. Hänsel-J. Machnik (Hrsg.), Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Südosteuropa-Schriften Bd.20, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Bd. 12, München, Rahden/Westf. 1998, 267-311.

SCHOPPER 1990 *Schopper, F.: Neue Ausgrabungen in der urnenfelderzeitlichen Siedlung von Thalmassing, Landkreis Regensburg, Oberpfalz.* AJB 1989 (1990), 87.

SCHÖBEL 1984 Schöbel, G.: *Die spätbronzezeitliche Siedlung von Unteruhldingen, Bodenseekreis.* Ausgrabungen in Baden-Würtemberg 1983 (1984) 153-179.

SOMOGYI 2002 Somogyi K.: *Előzetes jelentés a Kaposvár 61-es főút elkerülő szakaszának 9-10. és 36. sz. lelőhelyén 2000-2001-ben végzett megelőző régészeti feltárásról. – Preliminary report of the preceding excavation of 2000-2001 (sites No. 9-10 and 36) on the encircling section of road No. 61 around Kaposvár.* SMK 15 (2002) 37-40.

SOMOGYVÁRI 1997 Somogyvári Á.: *Árpád-kori településrészlet feltárása Kiskunfélegyháza határában.* Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1995-1996, 87-90.

STÄUBLE-CAMPEN 1998 Stäuble, H.-Campen, I.: *7000 Jahre Brunnenbau im Südraum von Leipzig.* In: Brunnen der Jungsteinzeit. Internationales Symposium in Erkelenz 27. bis 29. Oktober 1997. Materialen zur Bodendenkmalpflege im Rheinland. Heft 11. 1998, 51-71.

V. SZABÓ 1996 V. Szabó G.: *A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyüttes alapján. - Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und der Gáva-Kultur aufgrund einiger Fundverbände aus dem Komitat Csongrád.* MFMÉ-StudArch II (1996), 9-109.

V. SZABÓ 1999 V. Szabó G.: *A bronzkor Csongrád-megyében. (Történeti vázlat a készülő régészeti állandó kiállítás kapcsán.) - Die Bronzezeit im Komitat Csongrád. Eine historische Skizze anlässlich der künftigen ständigen Ausstellung.* in: Lőrinczy G (szerk.), Múzeumi Füzetek – Csongrád 2 (1999), 51-118.

V. SZABÓ 2002 V. Szabó G.: *Tanulmányok az Alföld késő bronzkori történetéhez. A proto Gáva-periódus és a Gáva-kultúra időszakának emlékei a Tisza-vidéken.* PhD értekezés. Budapest 2002.

SZILAS 2002 Szilas, G.: *Die Freilegung eines bronzezeitlichen Brunnens speziellen Typs in Dunakeszi.* BudRég 36 (2002) 291-303.

TACITUS 1970 Tacitus: *Germania.* In: Tacitus összes művei. Ford. Borzsák I. Budapest 1970, 40-66.

TEGTMEIER 1993 Tegtmeier, U.: *Neolitische und bronzezeitliche Pflugspuren in Norddeutschland und der Niederlanden.* Bonn 1993.

TERŽAN 1999 Teržan, B.: *An outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia.* AV 50 (1999), 97-143.

THEUNISSEN 1997 Theunissen, E. M.: Middle bronze Age settlements in the Dutch riverine area. In: Assendorp, J. J. (Hrsg.), Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa. Internationale Archäologie Bd. 38, Espelkamp 1997, 95-101.

TÓTH 2001 Tóth K.: *Kora bronzkori településrészlet Csongrád határában. – Ein frühbronzezeitliches Siedlungsdetail in der Gemarkung von Csongrád.* MFMÉ-StudArch VII (2001), 115-160.

VADÁSZ 1992 Vadász É.: *Későbronzkori település nyomai az M0 autópálya szigetszentmiklósi nyomvonalának közelében. - Die spätbronzezeitliche Siedlung von Szigetszentmiklós in der Nähe der Autobahn M0.* In.: P, Havassy – L. Selmeczi (Ed.), Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. BTM Műhely 5, Budapest, 211-240.

VANČUGOV 1996 Vančugov, V. P.: *Das Ende der Bronzezeit im nördlichen Schwarzmeergebiet.* Eurasia Antiqa 2 (1996) 287-309.

VASILIEV 1991 Vasiliev, V.: *Über die befestigen Hallstattzeitlichen Siedlungen aus dem innerkarpatischen Gebiet Rumäniens.* Ephemeris Napocensis I (1991) 3–9.

VASILIEV 1995 Vasiliev, V.: *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie.* Bibliotheca Thracologica XII, (1995) Bucarest

VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991 Vasiliev, V.–Aldea, I.–Ciugudean H.: *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contributii arheologice: așezarea fortificată de la Teleac.* Cluj Napoca 1991.

VÁLYI 1977 Vályi K.: *Hódmezővásárhely északkeleti határának régészeti topográfiája.* Szakdolgozat JATE BTK Szeged 1977.

VICZE 1996 Vicze, M.: *The Prehistoric settlement at the site of Gyoma 133.* In: Bökönyi, S., Vaday, A. (Ed.), Cultural and landscape changes in South-East Hungary II. Budapest 27-49.

VÖRÖS 1996 Vörös I.: *Németbánya késő bronzkori település állatcsontleletei. - Die Tierknochenfunde des spätbronzezeitlichen Tells von Németbánya.* Acta Musei Papensis - Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996), 209-218.

VÖRÖS 2001 Vörös, I.: *Csongrád-Sertéstelep bronzkori állatcsontleletei. Tierknochenfunde aus der Bronzezeit von Csongrád-Sertéstelep.* MFMÉ-StudArch VII (2001) 161-175.

WEINER 1998 Weiner, J.: *Neolitische Brunnen. Bemerkungen zur Terminologie, Typologie und Technologie mit einem Modell zur bandkeramischen Wasserversorgung.* In: Brunnen der Jungsteinzeit. Internationales Symposium in Erkelenz 27. bis 29. Oktober 1997. Materialen zur Bodendenkmalpflege im Rheinland. Heft 11. 1998, 193-213.

WINGHART 1984 Winghart, S.: *Eine urnenfelderzeitliche Siedlung mit Gräberfeld von Eching.* AJB 1983 (1984), 57-59.

WÜSTEHUBE 1990 Wüstehube, V.: *Eine urnenfelderzeitliche Siedlung in Schöneck-Kilianstädten (Main-Kinzig-Kreis, Hessen).* AKorr 20 (1990), 273-281.

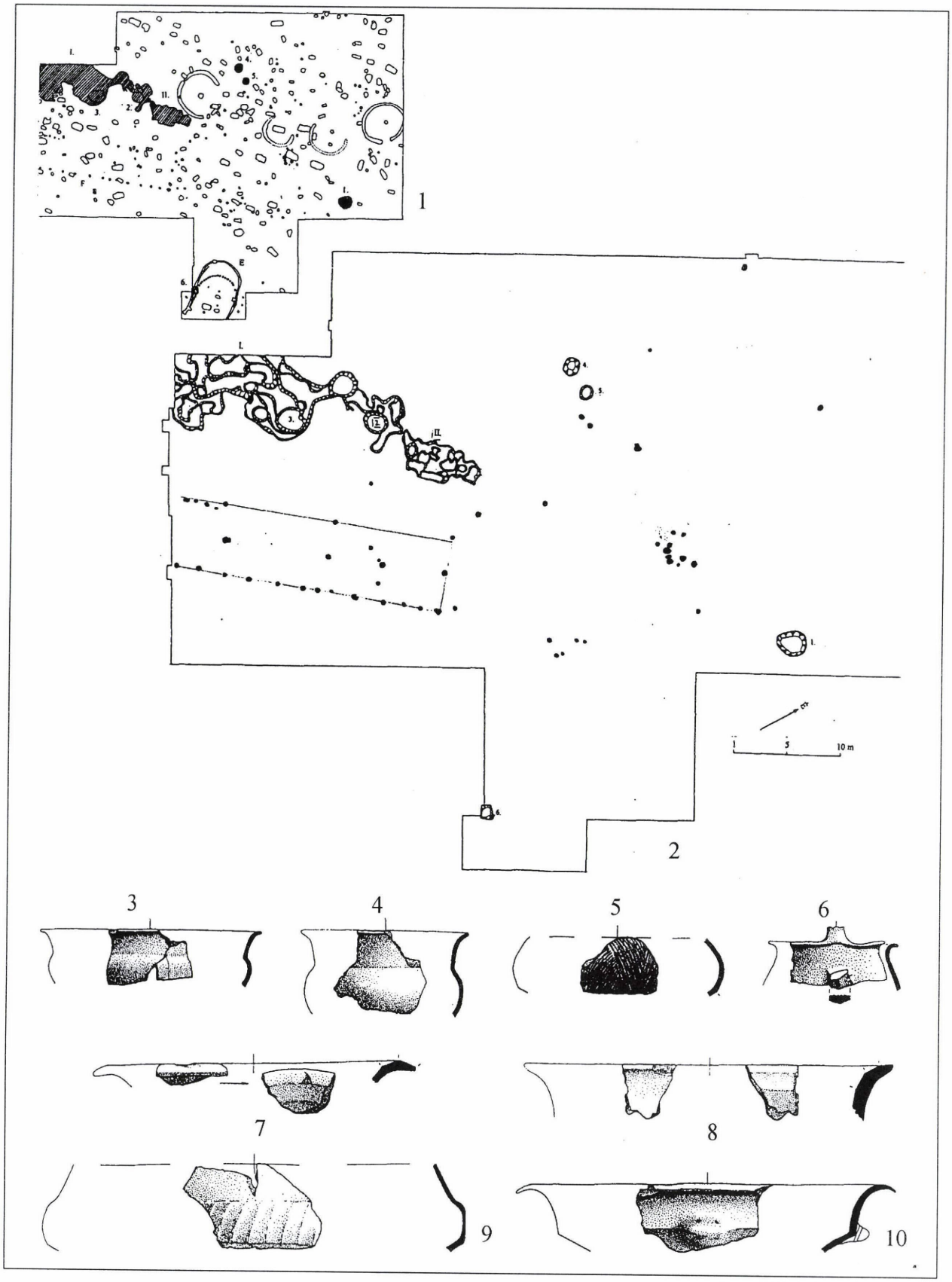

1. kép. Jánoshida, 1: A feltárt felület; 2: A proto Gáva-periódusba tartozó objektumok; 3-10: Válogatás a lelőhelyen előkerült kerámiából

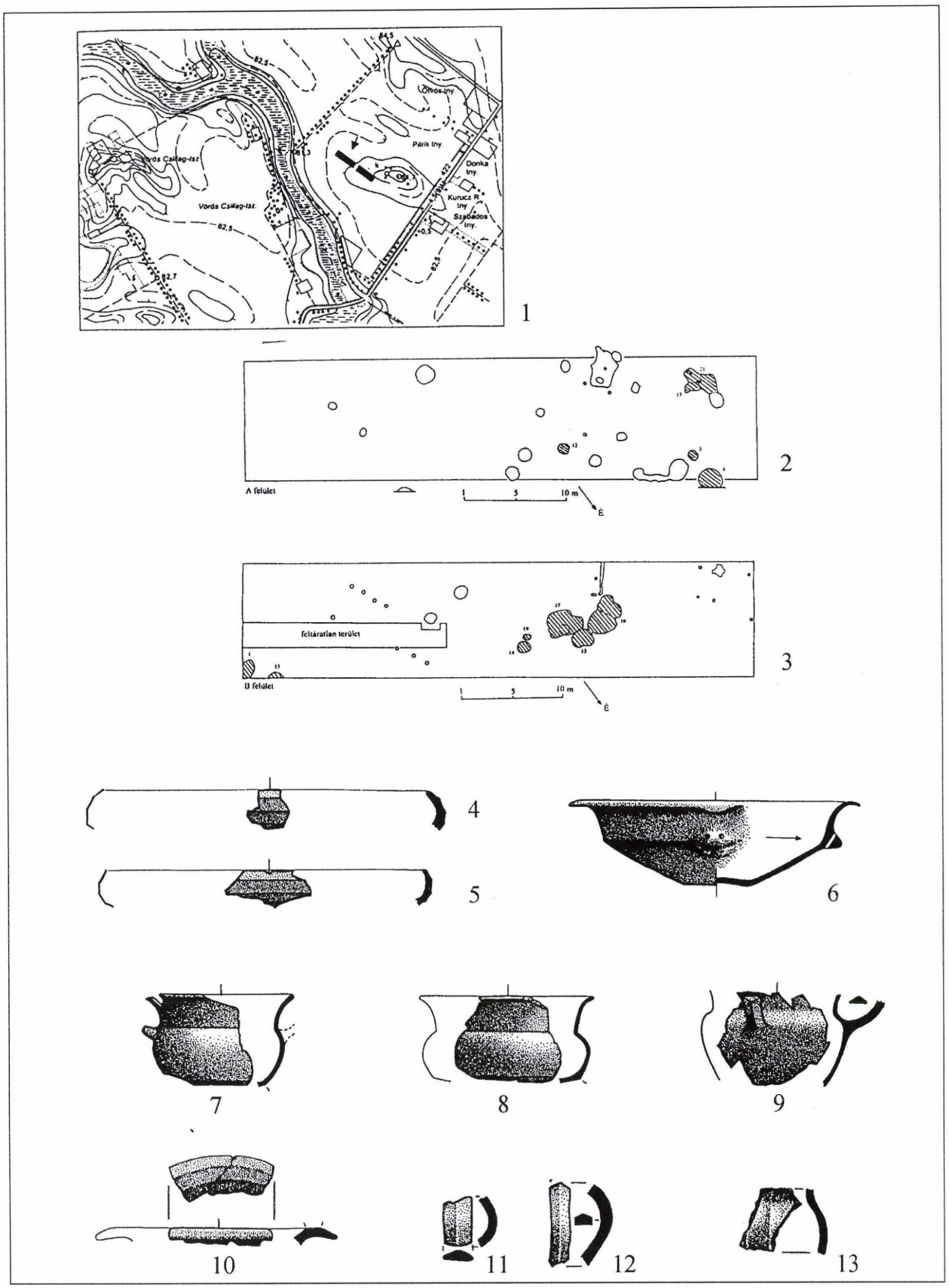

2. kép. Csongrád-Sertéstelep, 1: Az ásatás helye; 2: „A" felület; 3: „B" felület; 4-13: Válogatás a lelőhelyen előkerült kerámiából

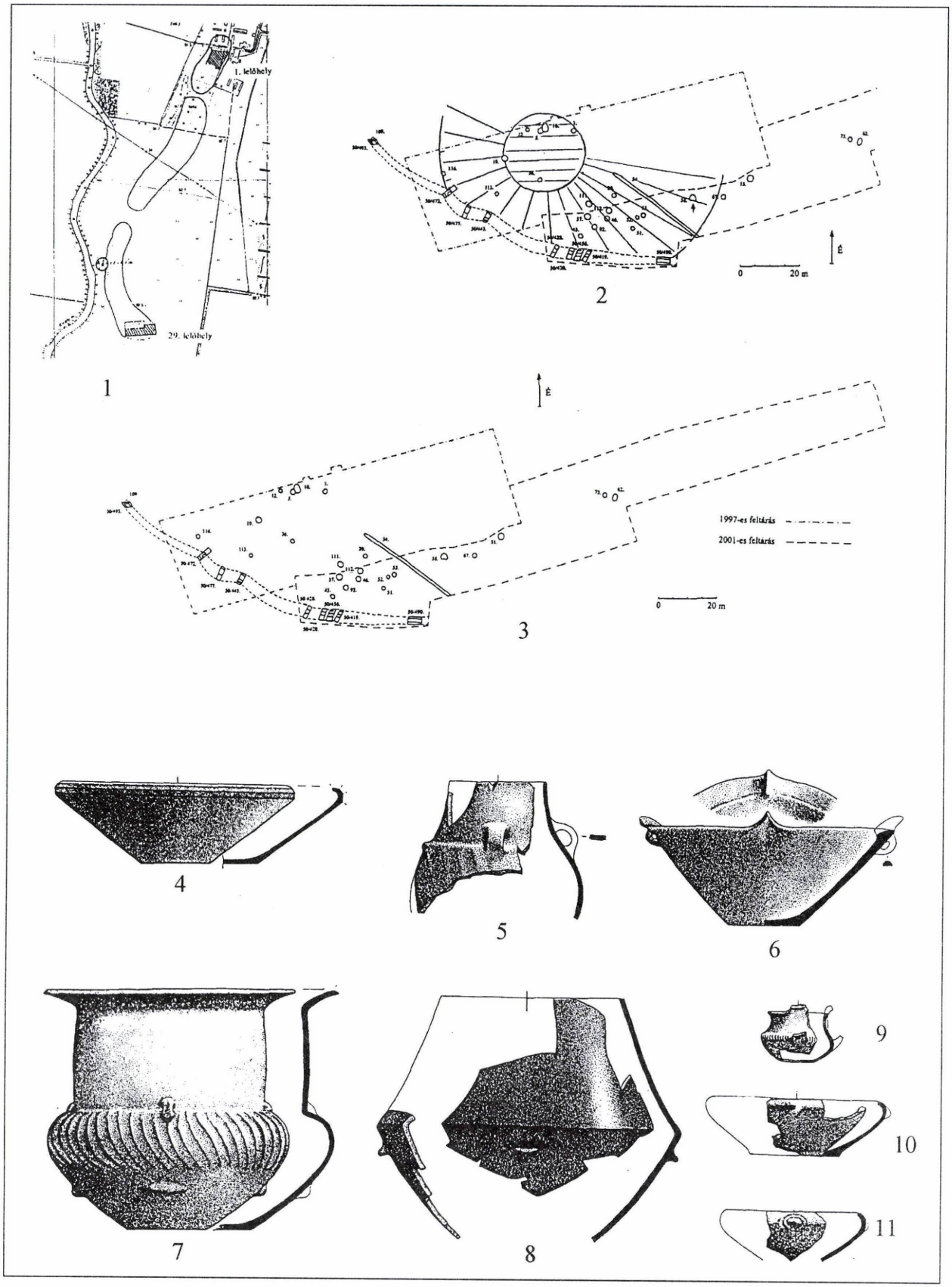

3. kép. Polgár M3/29. lelőhely, 1: Az ásatás helye; 2: A feltételezhető ház és gazdasági körzete; 3. A proto Gáva-periódusba tartozó objektumok; 4-11: Válogatás a lelőhelyen előkerült kerámiából

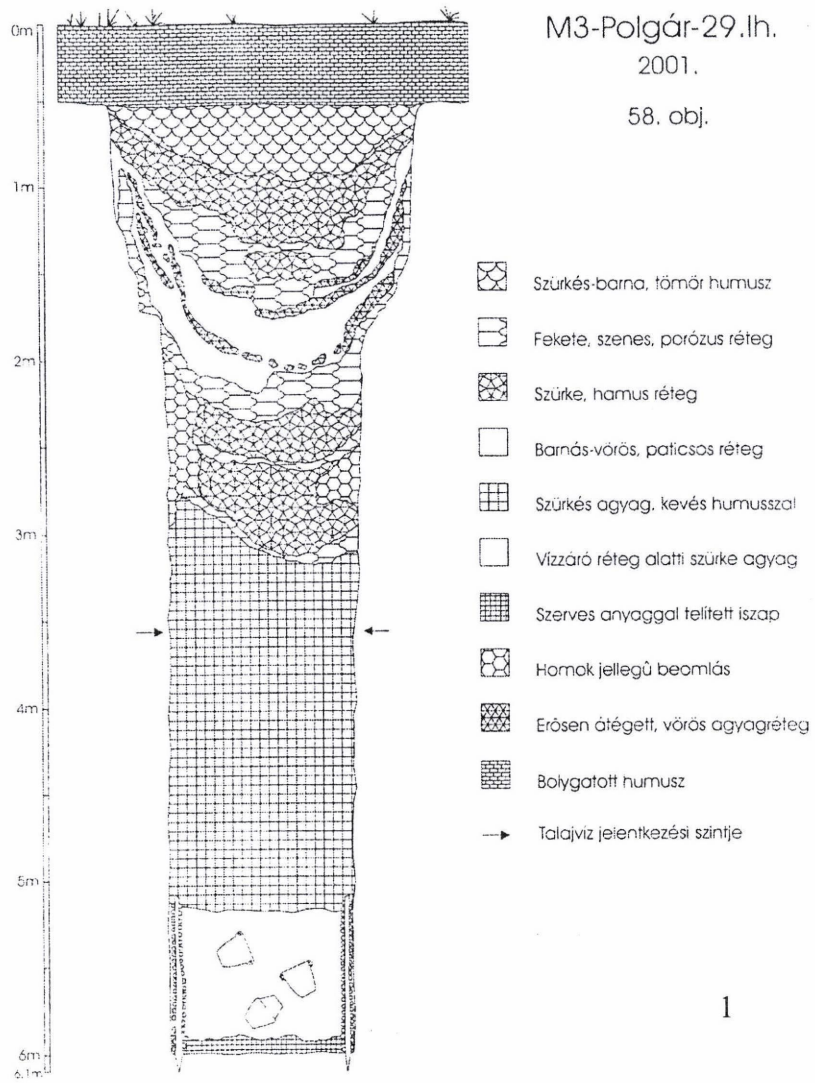

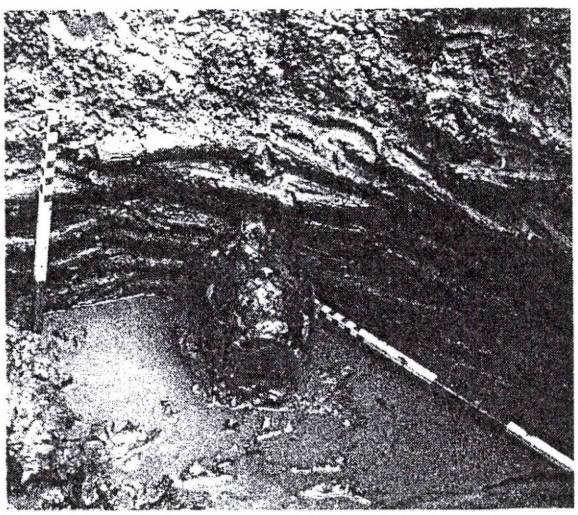

4. kép. Polgár M3/29. lelőhely, 1: Az 58. objektum-kút metszete; 2: Az 58. objektum- kút fonott bélése

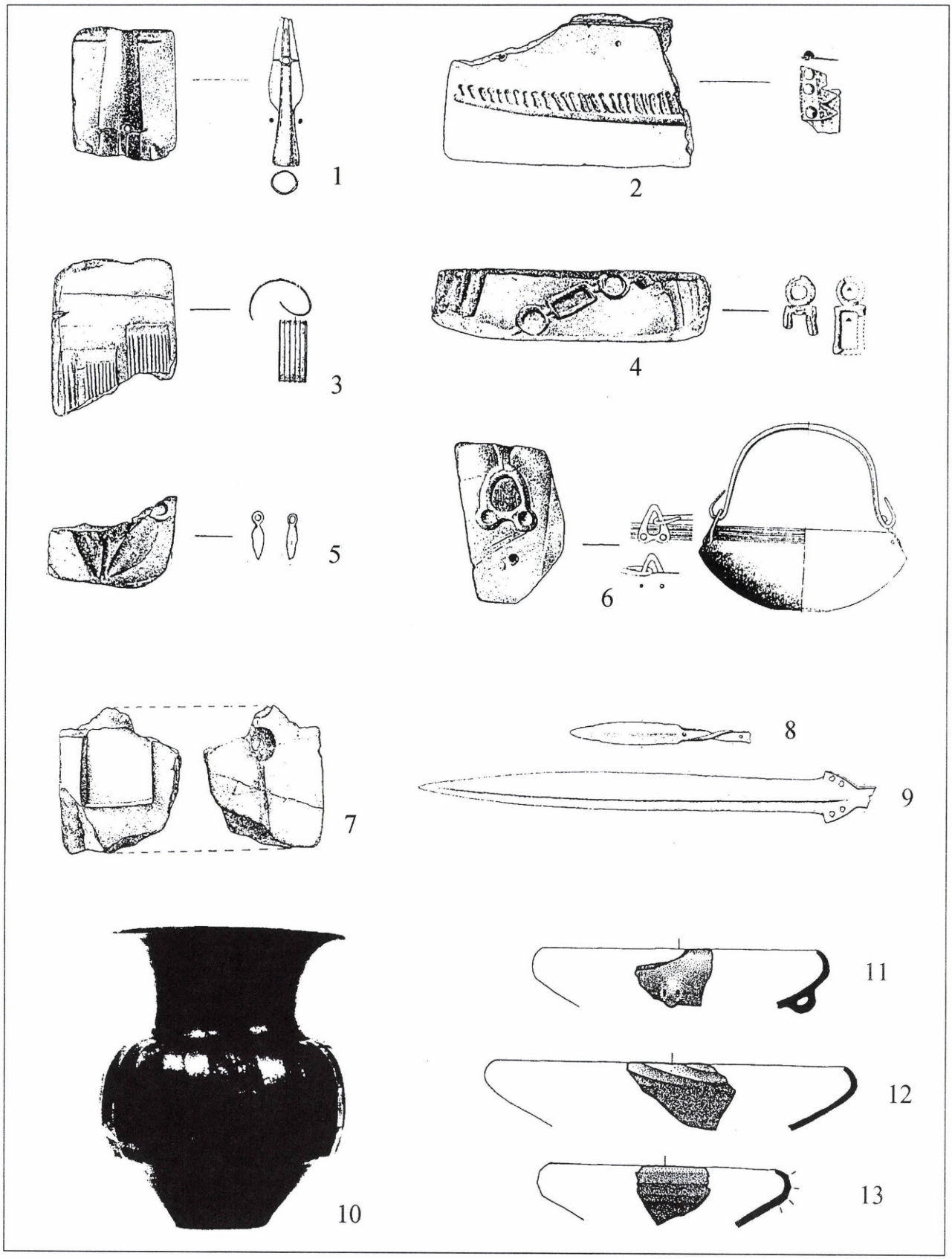

5. kép: Szőreg C, 1-6: A Petrov telken előkerült öntőformák és a belőlük készült tárgytípusok; 7: Öntőforma töredéke a Petrov telekről; 8-9: Bronz tőr és kard (KEMENCZEI 1988); 10-13: Válogatás a Máder-telekről előkerült kerámiából

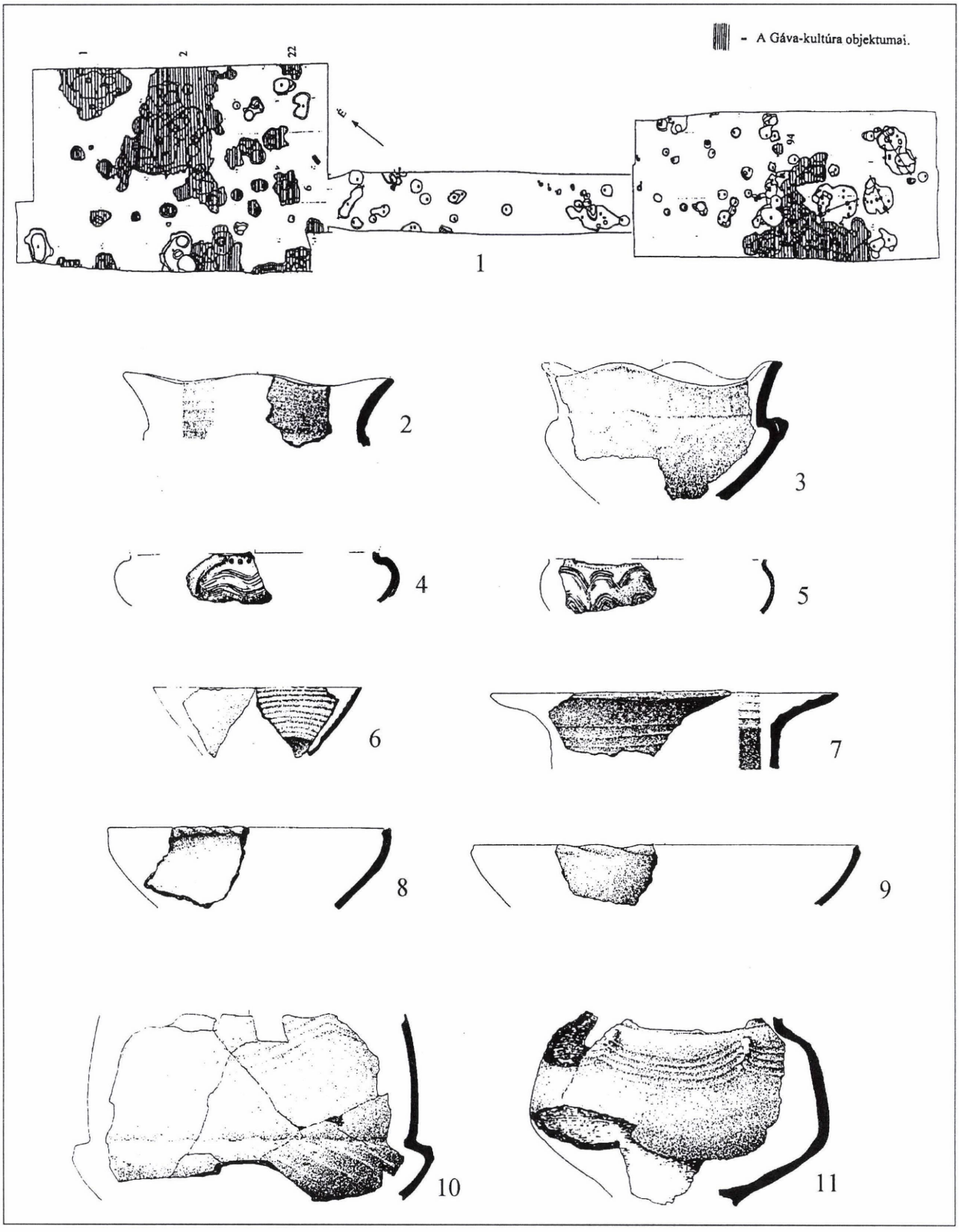

6. kép. Biharkeresztes, 1: A feltárt felület 2-11: Válogatás a lelőhelyen előkerült kerámiából

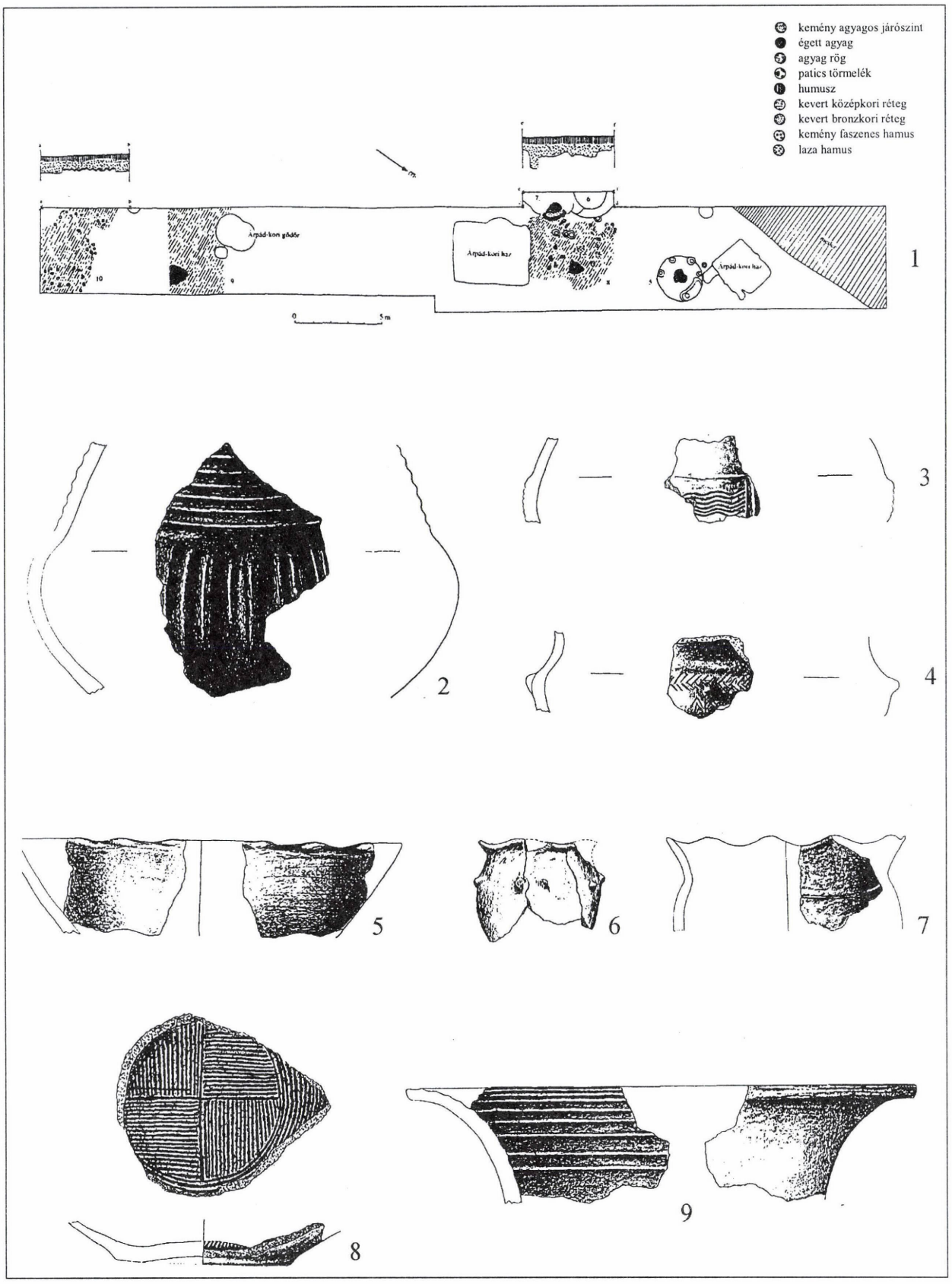

7. kép. Doboz-Faluhely, 1: A 8. kutatóárok; 2-9: Válogatás a lelőhelyen előkerült kerámiából

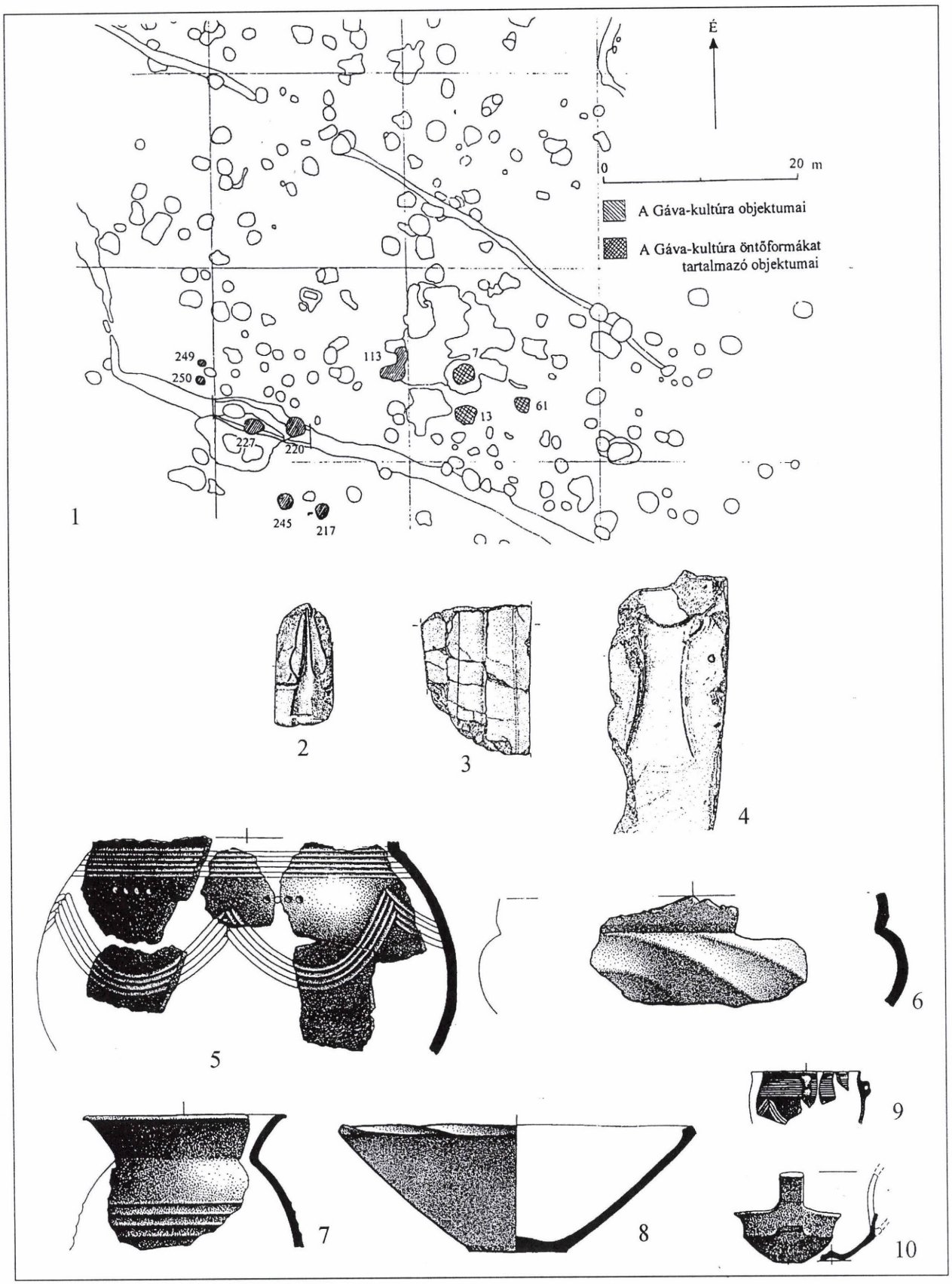

8. kép. Polgár M3/1. lelőhely, 1: A feltárt felület részlete a Gáva-kultúra időszakába tartozó objektumokkal; 2-3: Öntőformák a lelőhelyről 5-10: Válogatás a lelőhelyen előkerült kerámiából

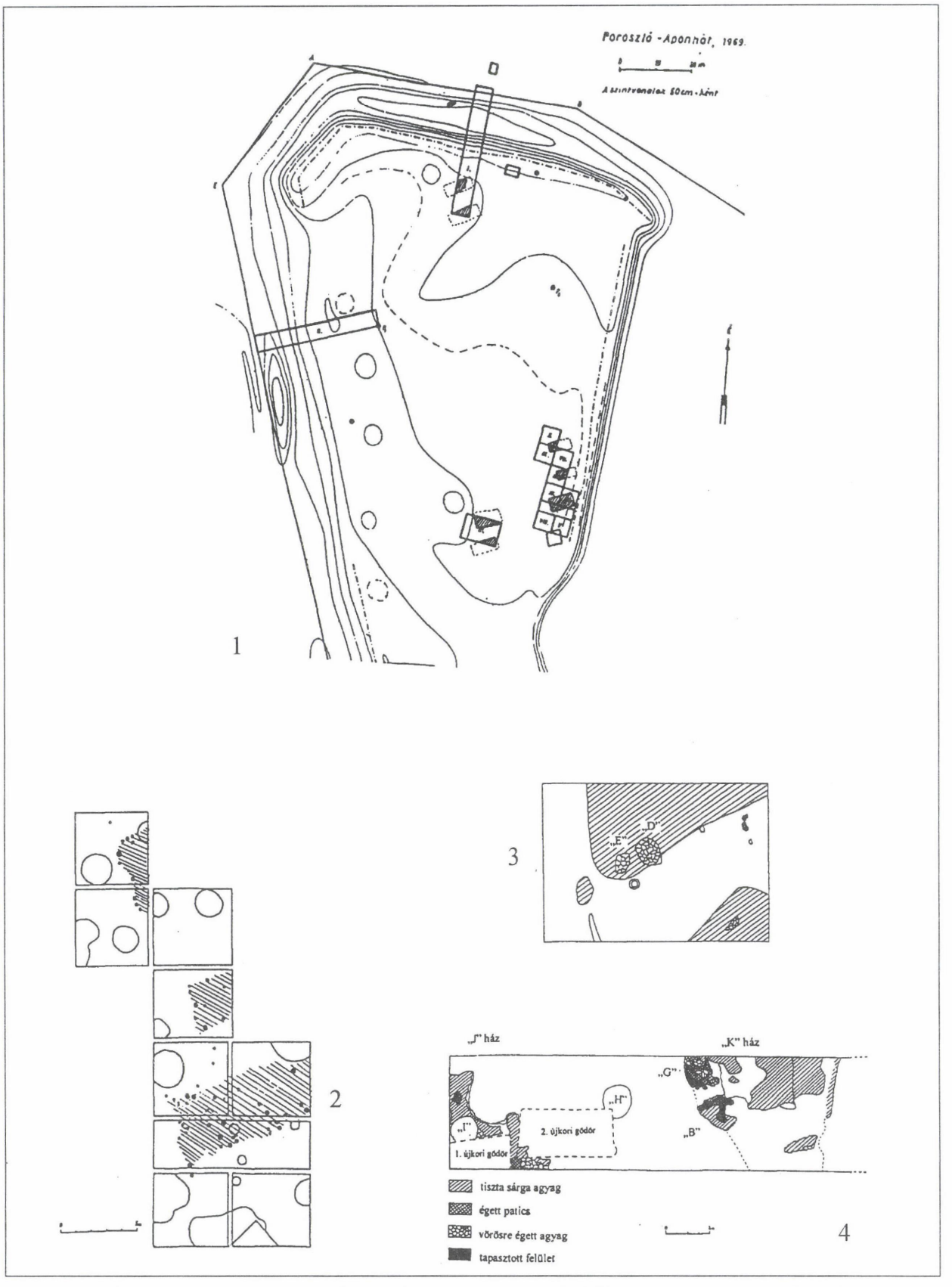

9. kép. Poroszló-Aponhát, 1. A településen rekonstruálható épületek helyei. 2. A IV-IX. felület legalsó rétegében rekonstruálható épületek. 3. A II. felületen feltárt padlórészletek. 4. Az I. felületen feltárt padlórészletek

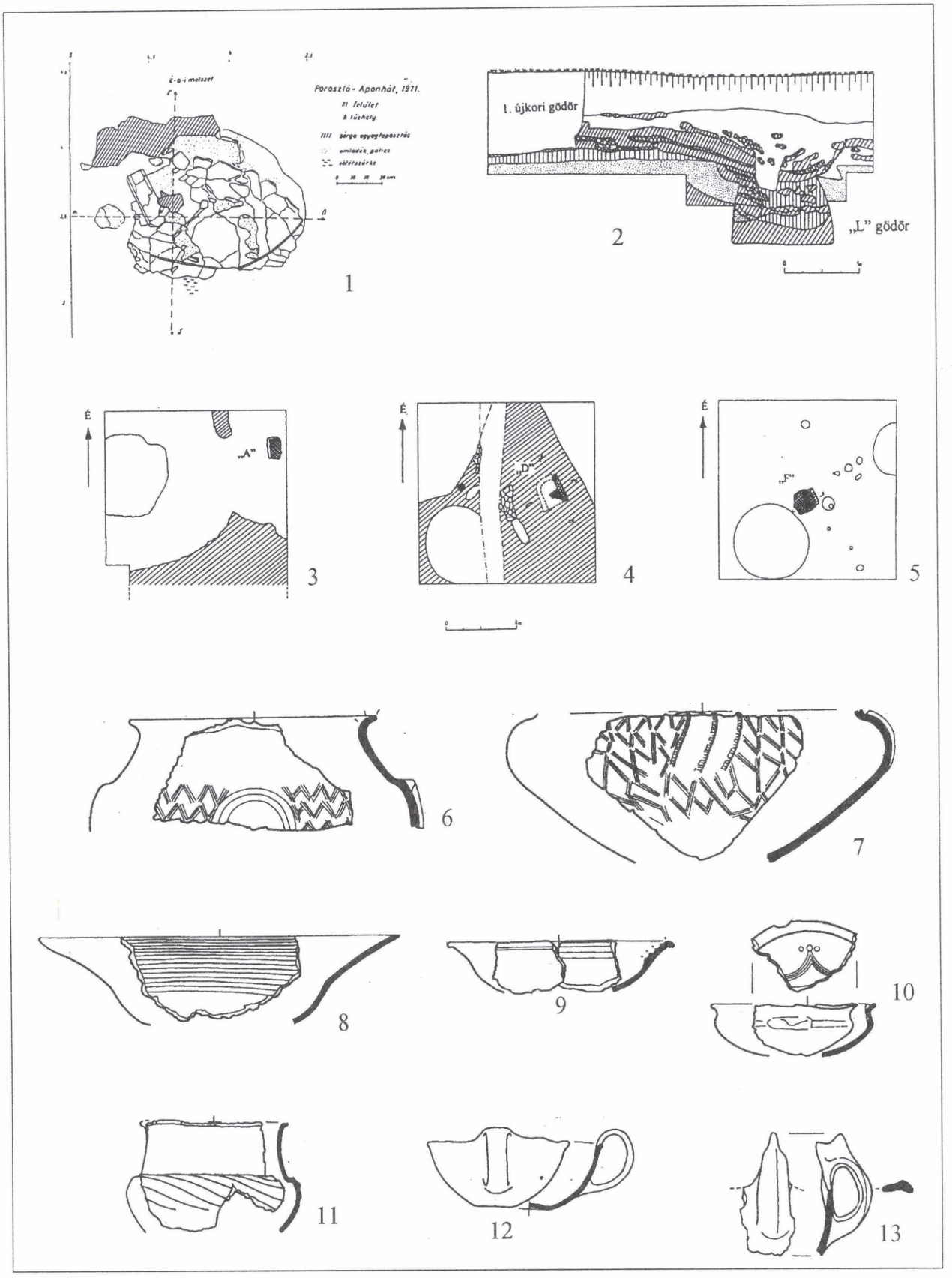

10. kép. Poroszló-Aponhát, 1: XI. felület, B tűzhely; 2: I. felület „L" gödör; 3-5: Tűzhelyek maradványai; 8-13: Válogatás a lelőhelyen előkerült kerámiából

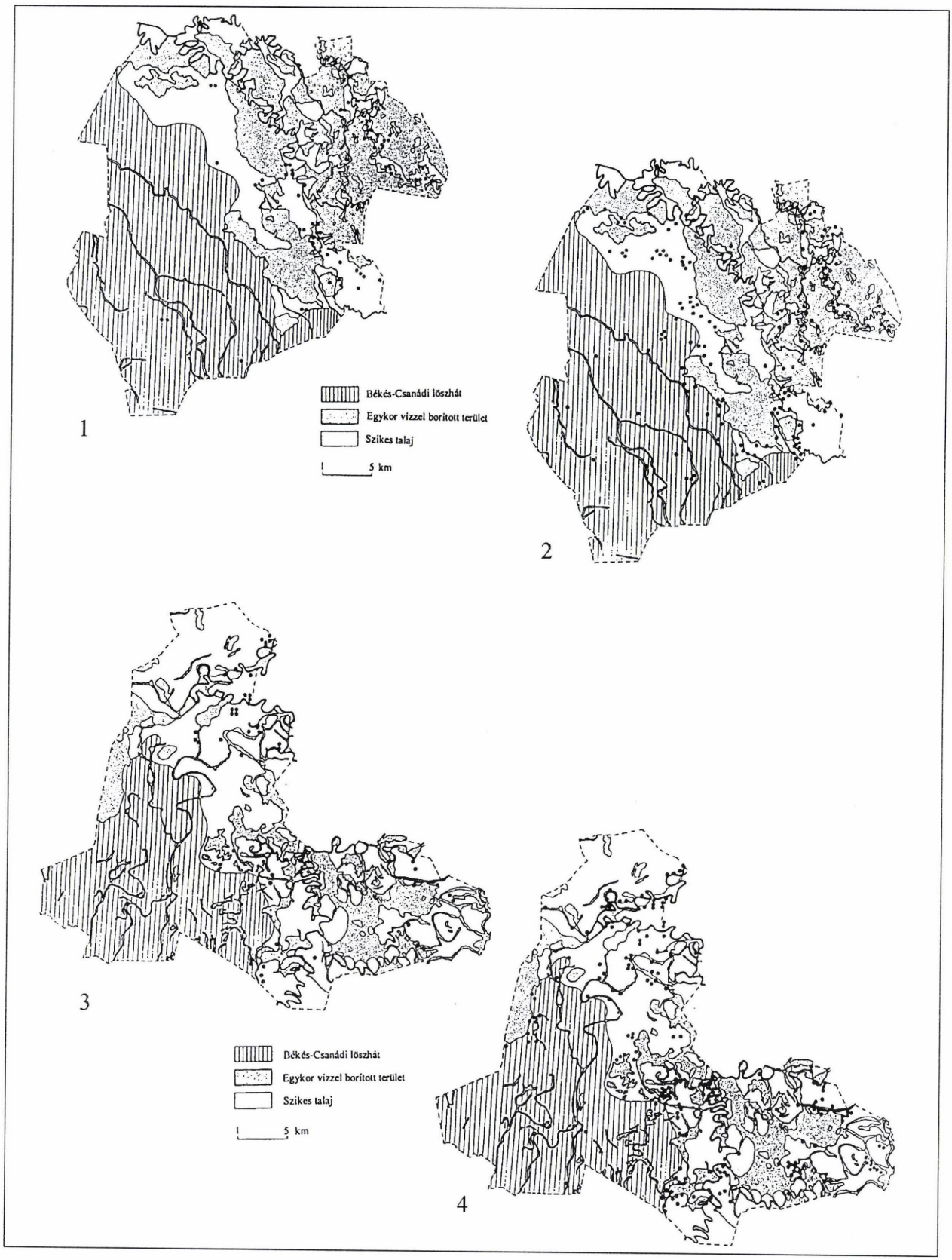

11. kép. 1. Középső bronzkori lelőhelyek Békés és Békéscsaba környékén (MRT 1998). 2. A Gáva-kultúra lelőhelyei Békés és Békéscsaba környékén (MRT 1998). 3. Középső bronzkori lelőhelyek a szarvasi járásban (MRT 1989). 4. A Gáva-kultúra lelőhelyei a szarvasi járásban (MRT 1989)

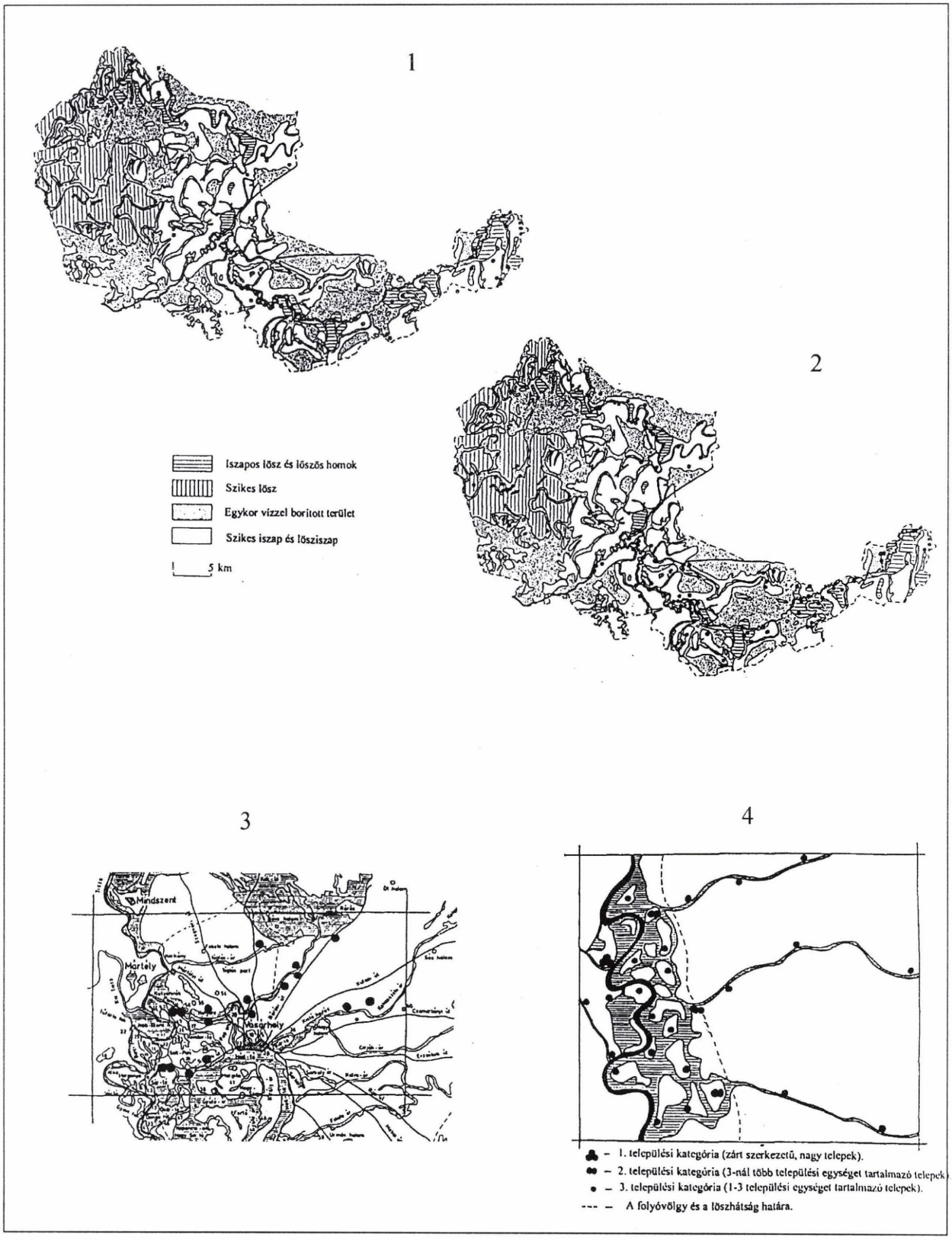

12. kép. Középső bronzkori lelőhelyek a szeghalmi járásban (MRT 1982). 2. A Gáva-kultúra lelőhelyei a szeghalmi járásban (MRT 1982). 3. A Gáva-kultúra lelőhelyei Hódmezővásárhely környékén. 4. A Tisza menti térség „ideális" települési képének modellje

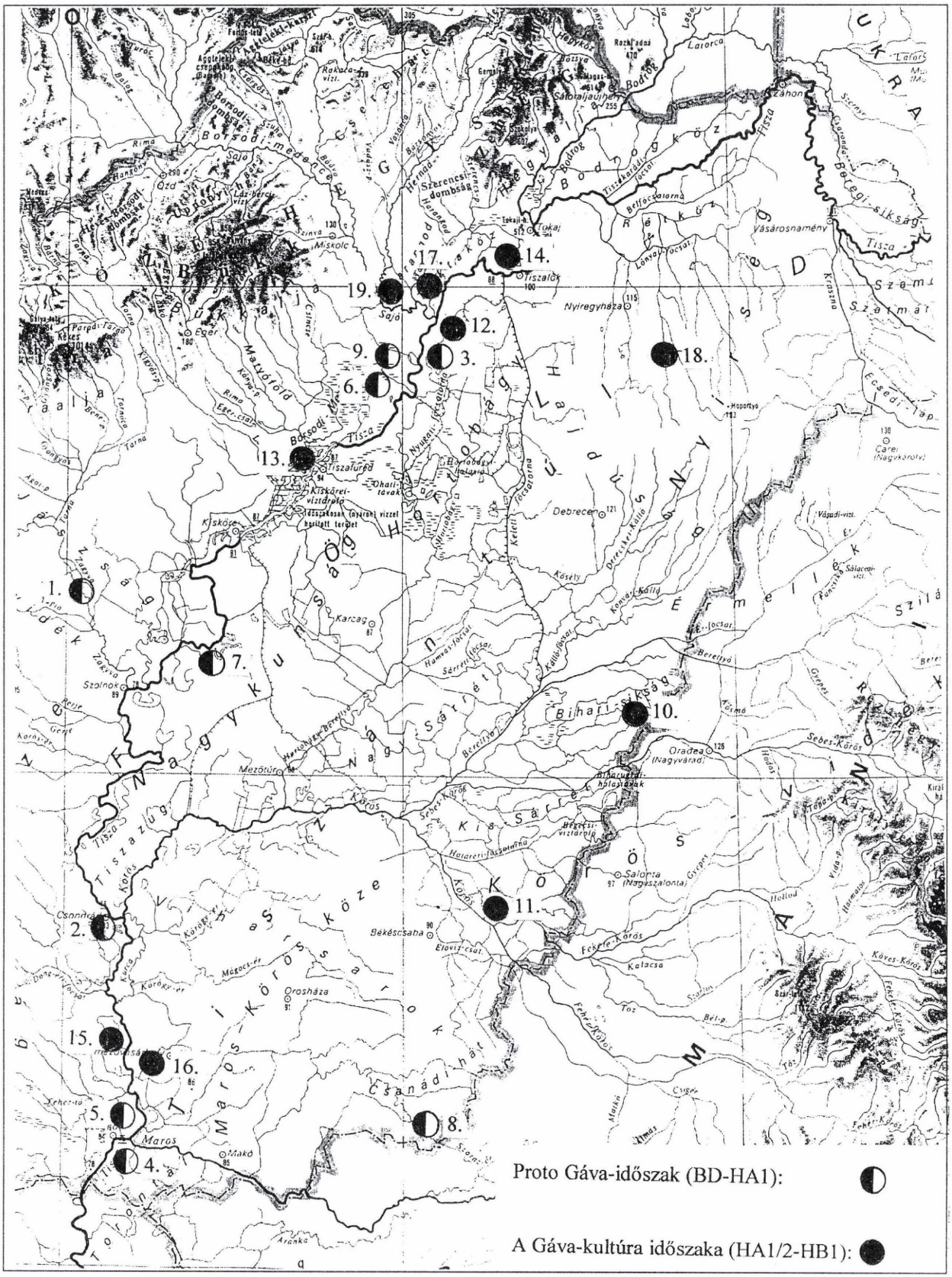

13. kép. A szövegben említett lelőhelyek. 1. Jánoshida, 2. Csongrád, 3. Polgár M3/29., 4. Szőreg-C, 5. Tápé, 6. Mezőcsát, 7. Tiszapüspöki, 8. Battonya, 9. Igrici, 10. Biharkeresztes, 11. Doboz, 12. Polgár M3/1, 13. Poroszló, 14. Tiszaladány, 15. Baks, 16. Hódmezővásárhely, 17. Prügy, 18. Nagykálló, 19. Köröm

GÁBOR V. SZABÓ

HOUSES, SETTLEMENTS, AND SETTLEMENT STRUCTURES IN THE TISZA REGION OF THE LATE BRONZE AGE (PERIODS BD, HA, HB)

Along the stretch of the river Tisza from Polgár to Szeged, the epoch starting with the period BD and lasting until the end of the period HB1 can be divided into two separate time periods, which are organically interconnected but are also clearly discernible on the basis of the characteristics and interrelationships of material culture. These time periods are identified as Proto Gáva (BD-HA1) and Gáva periods (HA2-HB1).

According to the data collected in the article, two types of buildings can be identified in the period examined at the sites around the river Tisza. The first one is represented by the so-called long house, unearthed at the Jánoshida site of the proto Gáva-period, but formerly known mostly from the region of the urn field culture complex. The other type would be the smaller size, wooden frame, adobe wall buildings, with a floor area of 3-4×5-8 meters. Examples of these latter buildings, which continued the constructing tradition of the Bronze Age in the Hungarian Great Plain, have been uncovered at the Doboz and Poroszló sites dating back to the period of the Gáva culture.

During the analysis of the settlement structure, I focused primarily on the potential functions of the buildings explored. The building types from the Poroszló and Doboz settlements can be clearly identified as dwelling places or houses, while the long house of the Jánoshida site might have functioned as a community building.

There are two forms of settlement structure that can be distinguished on the basis of the intensity of settlement saturation The majority of the settlements that we have found traces of belong to the category of scattered structure settlements. In their case, the groups of objects consisting of pits or pit complexes that indicate basic units, i.e., houses or yards, of the given settlement are located in a relatively large area, at distances of 50-250 meters from one another (Site Polgár 29, Polgár 1).

There seem to be much less sites that belong to the category of closed structure or intensive settlements. As the settlement near Poroszló–Aponhát demonstrates, the buildings in these are located close to one another and in an almost identical position.

The site types which used to belong to different levels in the contemporary hierarchy of settlements can be classified into three categories on the basis of their size and the finds uncovered in them. One of the categories comprises the closed structure, intensive settlement types, while the other two are made up of the scattered structure sites of different sizes and positions. The question is whether these types can be identified with such site categories as regional centers, local or secondary centers, villages or farmsteads or satellite settlements. This dilemma is further complicated by the fact that the finds (e.g., the casting mould of a sword from Site Polgár 1) suggest that, beside the central settlements of intensive population saturation, scattered structure settlements also had some presence of the contemporaray elite in the given time period.

It is easily discernible that, in the Late Bronze Age, the human communities tended to occupy such geographical-ecological zones (e.g., the areas of mountains of medium height that are higher than 400-500 meters of altutide) in several regions of the Carpathian Basin that had been uninhabited and unused before. Simultaneously, as a parallel phenomenon with the above, the occupation of previously uninhabited and agriculturally virgin lands was also begun in certain regions of the Great Hungarian Plain. Compared to any preceding age, groups of people during the time period of the Gáva culture tended to settle in much larger quantities in higher altitude areas of plain loess ridges that were far from flood areas, scant in regular hydrological conditions, and meager in vegetation.

Due to the lack of specifically targeted research concerning the reasons for the occupation of these new regions so far, I had to make do with work hypotheses at the present moment. These are as follows:

1. The reason in the background was the increase of the number of the people. The increased population could only find arable or cultivable lands outside of the flood areas. The cultivation of the more cohesive soil types could be hepled by the new technologies introduced in the agriculture of the Late Bronze Age.

2. Along with the growth of the population, the quantity of the stock of cattle also increased very suddenly. Cattle became one of the important carriers of social status, thus larger and larger herds of cattle developed. There are several data supporting the assumption that, from the HA period on, in the so-called „mixed (animal husbandry and farming) economies" in the Great Hungarian Plain area, the grazing type of animal husbandry got to be more and more dominant over farming and horticulture. The grazing fields in the flood areas did not prove to be sufficient for the larger amounts of cattle any more, so new territories had to be conquered for the herds.

3. During the course of the Late Bronze Age, the general climate in and around the Carpathian Basin became cooler and more humid, with the water level of the different bodies of water and of the subsoil getting higher. Due to the spreading of waterlogged areas and the rising water levels in general, a part of the population could be forced out of the flood area vegetation zones.

V. SZABÓ GÁBOR
ELTE BTK RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET
1088 BUDAPEST, MÚZEUM KRT. 4/B

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

ŐSKORI FÖLD- ÉS VÍZIVÁRAK

Helytörténeti kutatásaim során *Szirmabesenyőnél* találtam egy utalást egy földvárra, mely a Sajó bal partjától északra mintegy 700 méterre a Margit dűlőben volt. A 19. században Kandra Kabos[1] említette árkait. Régészeti leleteket, így agyag urnákat, cserepeket látott, melyek a földvárból kerültek elő, s kardok, csákányok, dárdák lelőhelyeként is ismerték.[2]

Pesty Frigyes[3] Szirmabesenyő helyneveinek elemzésekor említette a község északi részén, a vámosi határ mellett levő nagy kiterjedésű földvárat, mely „máig is látható 's fenn álló kettős sáncokkal környözve, ha nem is vár erősségül, minden esetre tábor helyül lehetett a' hajdani háborús időkbe használva."

A földvárról tudott Nováki Gyula is, és 1977-ben Sándorfi Györggyel felmértek belőle annyit, amennyi akkor látható, inkább sejthető volt.[4] Sajnos, mint később a többi vízivárnál is látjuk majd, a termelőszövetkezeti gazdálkodás idején egybeszántották a területet. Természetes, hogy a délborsodi földvárakat feldolgozó összefoglalásukban a szirmabesenyői földvár a III. fejezetbe került, a „Helynevek és elpusztult erődítményekre utaló adatok" közé.[5] Joggal gondolhatták, hogy tévesen vélték földvárnak ezt a helyet, vagy az emlékezetben egybemosódott a sajóvámosi középkori földvárral. Ez utóbbi várat kereste Pusztai Tamás 1999-ben, amikor Nagy Dezső közreműködésével kezébe került a miskolci Ökológiai Intézetben az a légi felvétel, mely egyértelműen mutatja a földvárat Szirmabesenyő területén, (1. kép), Sajóvámos határánál. A sajóvámosi középkori földvár Sajóvámos község belterületének déli határában volt, de már teljesen elplanírozták. Nagy Dezső sárkányrepülőről készített felvételt a területről 1997. június 26-án, majd az ásatás utolsó napján, 1999. szeptember 11-én. (2. kép) A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban Szolyák Péter és Bodnár Tamás levéltárosok az iratanyag újrarendezésekor bukkantak arra az aktakötegre, mely egy 1784-es kéziratos térképpel együtt témánkban fontos adatokat tartalmaz. Láthatjuk a térképen a Nagy Sajót, a Kis Sajót, s a köztük levő területeken a természetes vízelvezetőket, például a Széles Eret.[6] Az iratanyag mai szóhasználattal tanúkihallgatások jegyzőkönyve, tárgya Sajókeresztúr és Sajóvámos határvitája, de Besenyőre is utal. A földvár sáncának nyugati széle ma is a három község határpontja. A legkorábbi feljegyzés 1772-es, és azt írja, hogy Keresztúr és Vámos határa a sánc mellett visz.[7] A földvár sánca és árka volt a határ Sajókeresztúr és Sajóvámos között, s az uraság kerülője meg is parancsolta, hogy a hányott árok mentén a földváron túl ne bántsák a vámosi grófságot.[8] (3. kép) Mindezen adatokból láthatjuk, hogy a sánc és az árok a 18. század végén jól felismerhető volt, legalábbis az északi részen, s a községhatárokat hozzá igazították. A légi fotó és a levéltári adatok ismeretében, s mert a terület tulajdonosa kavicsbánya nyitását tervezte, úgy véltük Nováki Gyulával, hogy a földvár létét a régészeti ásatás igazolhatja. A feltárást Szirmabesenyő polgármestere tette lehetővé.[9] A munka sürgős volt, hiszen még az őszi vetés előtt végeznünk kellett. Így került sor 1999. szeptember 6-11. között a hitelesítő feltárásra. A III. szelvényünkben az északi oldalon megtaláltuk a kettős árkot (4. kép). A külső árok szélessége 11 méter, mélysége 1,8-2 méter, itt már elértük a kavicsréteget, melyben feljött a talajvíz, a szárazság ellenére. Valószínűnek tarthatjuk, hogy az árok használatának idején is vizesárokként jelentett védelmet, vízszintje mindig megegyezett a Sajó vízszintjével. A külső és a belső árok között 9,5 méter

1 KANDRA 1885, 91-92.
2 HELLEBRANDT 2000a, 77.
3 PESTY 1988, 330-331.
4 Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 1358-1978., 2714-1999.
5 NOVÁKI-SÁNDORFI 1992, 60.
6 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Bm Ta 273. Sajóvámos (1784). IV.A.-501/c. Sp. XVIII. Fs. XXVI.2316/95.
7 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár IV-A.-501/c.Sp. XVIII. Fs. XXVI. 2316/23.
8 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár IV.A.-501/c. Sp. XVIII. Fs. XXVI. 2316/26.
9 HELLEBRANDT 2000b, 29-57.

a távolság, ez a sánc szélessége. (5. kép) A belső árok 9 méter széles, 1,7 méter mély, s ez is megtelt vízzel. A kutatóárkot a vizesárkoknál kiszélesítettük, hogy a nyugati szelvényfalat fényképezhessük. Leletanyagot nem találtunk, ezért a vártetőn nyitottunk még két szelvényt. Az V. szelvényben megtaláltuk az 1. objektumot, melynek faszenes foltja 0,9 méter mélységben tisztán látszott. Felette a szántásban igen apró paticsdarabok voltak. Az objektum 4 x 5 m ovális, s dél-nyugati negyedében köveket és kerámiadarabokat találtunk 1,05 m mélyen. A kövek anyaga Szakál Sándor minerológus meghatározása szerint paleozóos agyagpala, természetes színük sötétszürke, és lemezesen hasadnak. Hasonló kövek nagy tömegben találhatók a Bükkben. A cserepek között a fekete, kézzel formált, bütyökdíszes töredék koravaskori, a többi kézzel formáltat is ebbe a korba sorolhatjuk. A köztük levő világosszürke korongolt bordadíszes edénytöredék vagy szkíta kori, vagy császárkori.[10] Az 1. objektum leletei a földvár korát nem határozzák meg, hiszen a mocsaras, vízjárta területből kiemelkedő földháton bármelyik történeti korban megtelepedhettek. Kétségtelen, hogy ezt a többszörös, helyenként hármas erődítést, melynek kerülete meghaladja a kétezer métert, csak bronz vagy vas eszközökkel lehetett megvalósítani, szervezett munkával. Hasonló nagyméretű várakat építettek a Kr. e. 12-11. században.[11]

Hejőkürt-Homokbánya földvárára Pusztai Tamás lett figyelmes, aki bányanyitási engedélyhez készítette elő a dokumentációs anyagot, s így a terület légi fotóján meglátta a sáncot (6. kép). Hejőkürt község belterületétől nyugatra kettős világos körív húzódik a volt Rákóczi Termelő Szövetkezettől, mely ma Strezeneczki Béla tehenészeti gazdasága, s patkó alakban a mocsárig tart. A földvárat északról a Hejő mocsarai, keletről a Tisza vad vizei, mellékágai védték. Az egykori homokbánya helyén ma a földvár közepén a mintegy 440 méter hosszú északnyugat-délkelet irányú bányató van. A tó keleti széle mentén villanyvezeték halad. Térképre vetítve leolvashatók a méretek. A szinte omega, vagy patkó alakú földvár legnagyobb hosszúsága 1200 méter, erre merőlegesen a legnagyobb szélessége 900 méter. A két sánc íve közti távolság 70 méter (7. kép). Pusztai Tamás a sáncon belül három helyen talált leleteket.[12] Az M3-as autópálya építéséhez innen vittek homokot, anyagkitermelő hely volt 2000. szeptemberében és októberében. Két objektumot bontottam ki, ovális alakúak voltak, s paticsok és cserepek voltak főleg az 1. objektumban, kézzel formált és korongolt halványszürke töredékek, melyhez hasonlót az autópálya felé eső dombháton is gyűjtöttem.[13] A környéken, a Nagykengyeltó homokbányánál Megay Géza végzett leletmentést, a Gáva kultúra hagyatékát mentette meg.[14] A földvártól észak-keletre, a községtől Oszlár irányába, a Hejő főcsatorna felé látható ez a lelőhely. Régészeti leletek, őskori és császárkori volt még a Homoki dűlőben, és a Kenderhalmon, ahol Patek Erzsébet és Kalicz Nándor járt terepet 1960-ban.[15]

Putnok-Pogonyi puszta vízivára az 1:10000-es térképen tűnt fel. A hejőkürti földvár után már jellegzetesnek mondható félkörívet mutatnak a szintvonalak Bánréve és Pogonyi puszta között. (8. kép) A helyszínen sík vidéket láthatunk, mely észak felé enyhén emelkedik. Az 1950-es, majd az 1960-as években egybeszántották a nagyüzemi gazdálkodás idején. A Hadtörténeti Múzeum Térképtárában több légi felvételen megtalálható a földvárvízivár. Az 1952-es repülési év térképszelvényén patkó alakú sötét ív mutatja az erődítést.[16] (9. kép) A patkó két vége között 1100 méter a távolság, s erre a vonalra merőlegesen az ív legszélesebb része 600 méter. A sánc déli, nyitott része a Mocsár dűlőig ér, s innen újabb 600 méterre folyik ma a Sajó. A légi felvételen jól látszanak a Sajó mai kanyarulatai, és számtalan elhagyott meder. Az 1956-os légi felvételen a Bánrévéről Pogonyi pusztán át keletre menő út nyomvonala még jól kivehető, de a földvár patkójának nyugati vége már hiányos.[17] A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban találtam egy 1821-ből származó periratot, mely Mária Terézia úrbéri rendeletének végrehajtásával foglalkozik. Megtudhatjuk belőle,[18] hogy a Serényi grófok maguknak, és saját jobbágyaiknak a töltésen, a jó földet osztották ki. A 19. század végéről való egy kéziratos térkép, melyen a kérdéses területünkön „Két sánc közi" megnevezést olvas-

10 HELLEBRANDT 2000a, 81.
11 NOVÁKI 1975, 323-339. 1. kép l. és egy változat a 4. kép.
12 PUSZTAI jelentése. Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattára 2870-00.
13 HELLEBRANDT jelentése. Herman Ottó múzeum Régészeti Adattára 3080-00
14 HOM Ltsz.62.39.1-2. KEMENCZEI 1984, 156.
15 HOM Ltsz.77.68.1-6.
16 Filmkép sz. 113/384. Nyt. szám 3592. Hadtörténeti Múzeum Térképtára.
17 Filmkép sz. 367/317. Nyt. szám 3760. Hadtörténeti Múzeum Térképtára.
18 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár VII-1. Tagosítási iratok. Putnok 1820-1857.

hatjuk.[19] A vízivár környékét ma már szabályozták. Csatornák és a Keleméri patak gyűjti össze a vizeket, és viszik a Sajóba. A területet többször bejártam, s a Mocsár dűlő délnyugati részén látható kiemelkedésen találtam későbronzkori-koravaskori települést. Őrlőkőtöredék, tűzikutya, behúzott peremű táltöredékek, füles fazekak darabjai, bütyökdíszes oldaltöredékek, szalagfülek, árkolt nyakú edények részei feküdtek a szántásban. Meg kell még említenem egy bronz kardot, melyet 1998-ban hoztak a múzeumba, és Bánréve alatt, Putnoknál találtak a Sajó kotrásánál (10. kép).[20] Hasonló markolatnyújtványos kardot bőven ismerünk a korai vaskorból. Folyókban, mocsarakban talált kardok sorát gyarapítja ez a díszített darab. A Sajó mellett a mai Szlovák területen *Lenartovce* (Lénártfalva) mellett is van egy hasonló, dupla sánccal-árokkal védett vízivár.[21] Putnok-Pogonyi puszta vízivára a putnoki völgy nyugati bejáratánál létesült. A vár nyugati szomszédja ma Bánréve, neve szintén átkelő voltára mutat. Szirmabesenyőn a vízivár közelében a Sajón minden korban átkelő volt. A középkorban Sajóvámos neve és földvára is erre utal. Hejőkürt földvára is uralta a vidéket a Tisza felé. A szakirodalomban egy hasonló nagyméretű földvárat ismerünk, *Hódmezővásárhely* (ma Orosháza)-Nagytatársáncot, ahol Banner János ásatott, és a kevés régészeti lelet alapján koravaskorinak határozta meg.[22]

Az Alföldről tudunk még *Szentes*-Donátvárról,[23] mely Szentes város keleti határában húzódó Dónát puszta déli pereme, a Kórógy- és Mágocs erek által szabdalt vízjárta területből kiemelkedő hát. A területen kora vaskori, Gáva kultúrába tartozó depot lelet került elő.[24] Ez a földvár is stratégiailag fontos helyen, a Tisza-Körös torkolatvidékén létesült.[25] Sajnos, a Hadtörténeti Múzeum Térképtárában erről a területről nem találtunk légi felvételt. Nyújtott patkó alakú földvár lehetett viszont Hódmezővásárhelytől keletre a *Kútvölgyi* Gyógyintézet enyhe magaslatán. A légi felvételen megfigyelhetjük, hogy a sánc ívén épültek a lakóházak is, a sánc magaslatán.[26] Jól látszik a felvételen az árvizes környék. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban *Sajókazától délre, Sajóivánka felé* jelöl a 18. századi kéziratos térkép egy „Föld Vár"-at.[27] (11. kép) Dobosy László a földrajzi nevek gyűjtésekor hallott róla, a Sajó által csaknem közrezárt kaszáló ez a terület.[28] A helyszínen erődítésre utaló nyom nincs, lehetséges, hogy a Sajó elmosta. A Hadtörténeti Múzeum Térképtárában sem találtam a terület légi felvételein földvárra utaló sáncnyomokat.[29] Sajókazán a Sajó bal partján 2001. április elején terepet jártunk, és a császárkori cserepek mellett koravaskoriakat is találtunk. A Hadtörténeti Múzeum Térképtárában *Edelény*-Kenderföldek vízivára látható a Bódvától nyugatra, az Egres területétől délre. A vízivár két szára közti távolság kb. 900–1000 m, erre merőleges legnagyobb szélessége 600 m.[30] *Ónodnál* a középkori vártól északra a Sajó régi medrétől övezve láthatunk kettős sáncot Neogrády Sándor felvételén 1932-ből, és 1941-ből.[31] Ezen a helyen, illetve a közvetlen környéken a középkorban is átkelő volt a Sajón és a Hernádon, mint erre a szomszédos Sajóhídvég neve utal. *Gesztely és Hernádnémeti között* a Hadtörténeti Múzeum Térképtárában a Hernádtól keletre látható egy nyújtott ívű omega alakú erődítés (12. kép) a légi felvételen.[32] Ugyanez az erődítés megtalálható a második katonai felmérésen, mely 1856-60. között készült, Hernádnémetitől Gesztelyig, gyakorlatilag Kak felett, a községtől keletre a dombtetőt uralja (13. kép). A bejárat északra lehetett, a Halomsor felé (14. kép). A vártól keletre vizenyős volt a terület a 19. századi katonai felmérés szerint, de kissé észak-keletebbre még találunk halmokra utalást a 20. századi 50 000-es térképen, így Sashalom és Kóczánsashalom olvasható. Gesztelynél volt, és ma is van átkelő a Hernádon. 1950-ben a 37-es út megépítésekor modern hidat építettek Hernádkak és Gesztely között, ekkor a földvárat átvágták.

Térképre vetítve az eddigi föld- és víziváraket (15. kép), láthatjuk, hogy a Sajó, majd a Hernád és a Tisza mentén délre haladva találjuk ezeket az erődítéseket, valószínű, hogy még további erődítéseket találunk a légi felvételeken, a módszeres ku-

19 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár U.516.
20 B. HELLEBRANDT 2001, 127–142., 2002a, 76–78.
21 Filmkép sz. 367/313. Nyt. szám 3635. Repülési év 1955. Hadtörténeti Múzeum Térképtára.
22 BANNER 1939, 93-111.
23 PASZTERNÁK 1999, 71-73.
24 KEMENCZEI 1984, 184.
25 MARÁZ 1975, 63.59.74.jegyzet.
26 Filmkép sz.142/29. Nyt. sz. 45714. Repülési év 1953. Hadtörténeti Múzeum Térképtára.
27 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Bm T. 172.
28 DOBOSY 1975, 55.
29 Filmkép sz. 451/577. Nyt. szám 4441., Filmkép sz. 451/579. Nyt. szám 4443. Repülési év 1956. Hadtörténeti Múzeum Térképtára.
30 Filmkép sz. 440/274. Nyt. szám 4579., Filmkép sz. 450/655. Nyt. szám 4660. Repülési év 1956., Hadtörténeti Múzeum Térképtára. B. HELLEBRANDT 2002b. 76–78.
31 FRISNYÁK 2000. 12. kép 1932. évi Neogrády Sándor felvétel. A Hadtörténeti Múzeum Térképtárában az 1941. évi repülési év filmkép sz.129. Nyt. szám 57854.
32 Filmkép sz. 110/6. Nyt. szám 6013. Repülési év 1952., Filmkép sz. 454/59. Nyt. szám 6017. Repülési év 1956, itt az ív keleti része látszik. A Hernád mellett Vilmánynál is volt vízivár, lásd B. HELLEBRANDT 2003, 69–84.

tatás során, egyenlőre úgy látszik, hogy a Marostól északra kelet felé vonulnak. Természetesen még a kutatásuk kezdetén vagyok, de valószínűnek tartom, hogy nem egyfajta életmód követelte meg építésüket, hanem a sík vidékhez alkalmazkodó, a víz segítségével kialakítható védelmi rendszerek szükségessége miatt valósították meg őket a folyók átkelési pontjainál, vízjárta helyek gázlóinál, völgyek védelménél, azaz stratégiailag lényeges pontokon, minden jel szerint a korai vaskorban.

IRODALOM

BANNER 1939. Banner J.: A hódmezővásárhelyi Nagytatársánc. Dolgozatok, Szeged

DOBOSY 1975. Dobosy L.: Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi Kismonográfiák 1. Miskolc

FRISNYÁK 2000. Frisnyák S. A település földrajzi képe. 7-28. In: Ónod monográfiája. Ónod

B. HELLEBRANDT 2000a. B. Hellebrandt M.: Szirmabesenyő-Földvár. HOMÉ 77-93.

B. HELLEBRANDT 2000b. B. Hellebrandt M.: Szirmabesenyő története az újkőkortól a magyar honfoglalásig. 29-57. In.: Fejezetek Szirmabesenyő történetéből. Szirmabesenyő

B. HELLEBRANDT 2001. B. Hellebrandt M.: Putnok-Pogonyi puszta vízivára. HOMÉ, 127–142.

B. HELLEBRANDT 2002a. B. Hellebrandt M.: A putnoki kard. Ősrégészeti levelek 2002a. 76–78.

B. HELLEBRANDT 2002b. B. Hellebrandt M.: Edelény, Szendrő és Izsófalva vízivára. HOMÉ 15–37.

B. HELLEBRANDT 2003. B. Hellebrandt M.: Adatok Vilmány régészeti topográfiájához. HOMÉ 69–84.

KANDRA 1885. Kandra K.: A borsodi v. székesegyházi főesperesség. Egri Egyházi Közlöny, 91-92. Eger

KEMENCZEI 1984. Kemenczei T.: Die spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest

MARÁZ 1973. Maráz B.: La Tene-kori magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldről. BMMK 41-62.

NOVÁKI 1975. Nováki Gy.: A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig. Építés és építészettudomány VII. 3. szám. 323-339.

NOVÁKI-SÁNDORFI 1992. Nováki Gy.-Sándorfi Gy.: A történeti Borsod megye várai. Budapest-Miskolc

PASZTERNÁK 1999. Paszternák I.: Pogányvár Szentesen? - Adatok egy évszázados „lelőhely" történetéhez. Ősrégészeti Levelek 1. 71-73.

PESTY 1988. Pesty F.: Borsod vármegye leírása 1864-ben. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Tóth Péter. Dokumentatio Borsodiensis.

1. kép. Szirmabesenyő-Vízivár légi felvétele

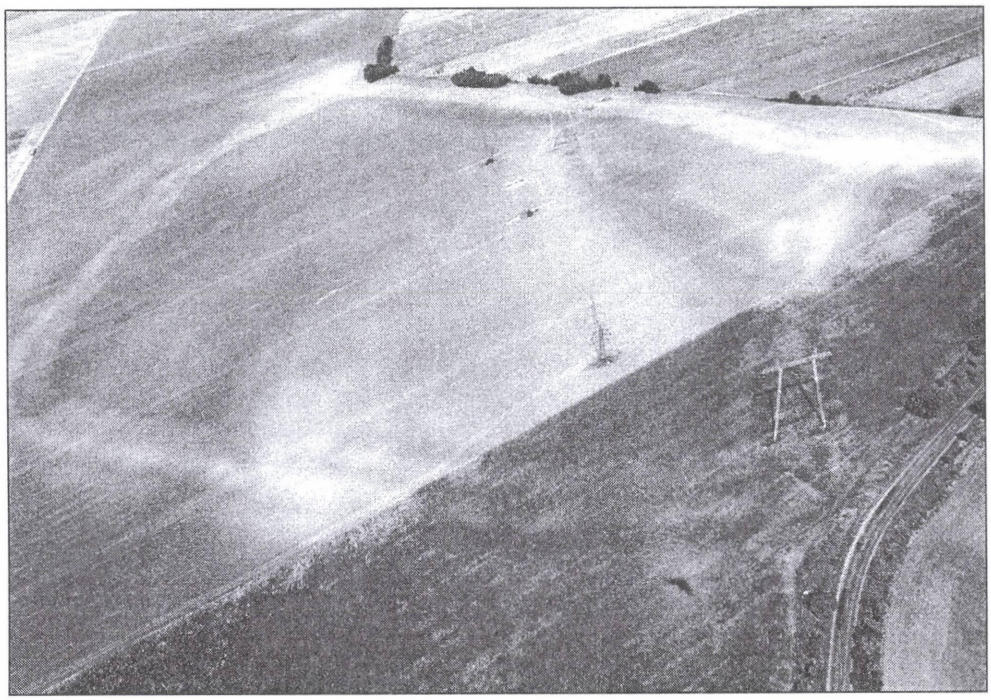

2. kép. A szirmabesenyői vízivár sárkányrepülőről. Nagy Dezső felvétele

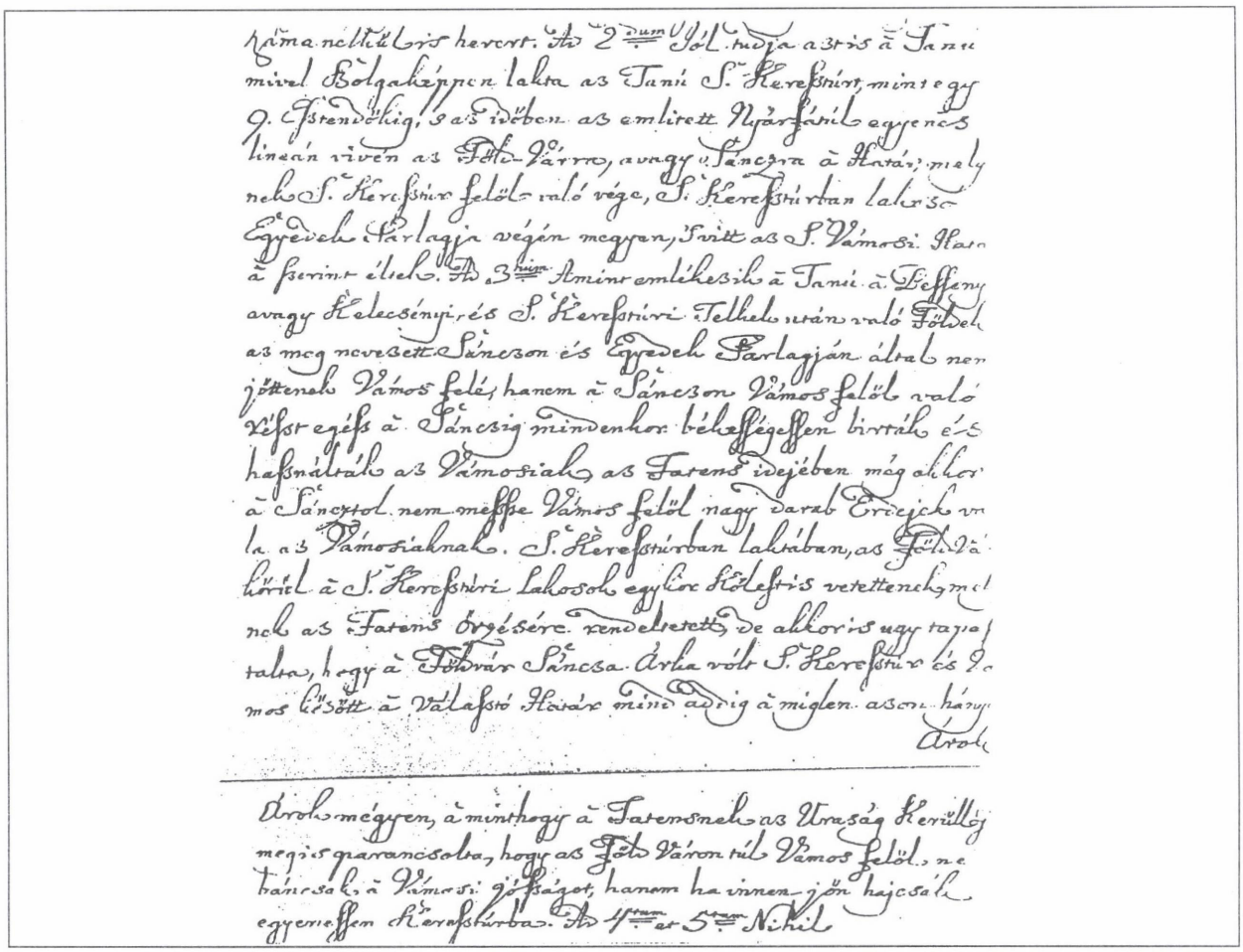

3. kép. Kéziratrészlet a 18. századból

4. kép. A szirmabesenyői vízivár kettős árka. A szerző felvétele

5. kép. Szirmabesenyő-Vízivár sáncán Nováki Gyula

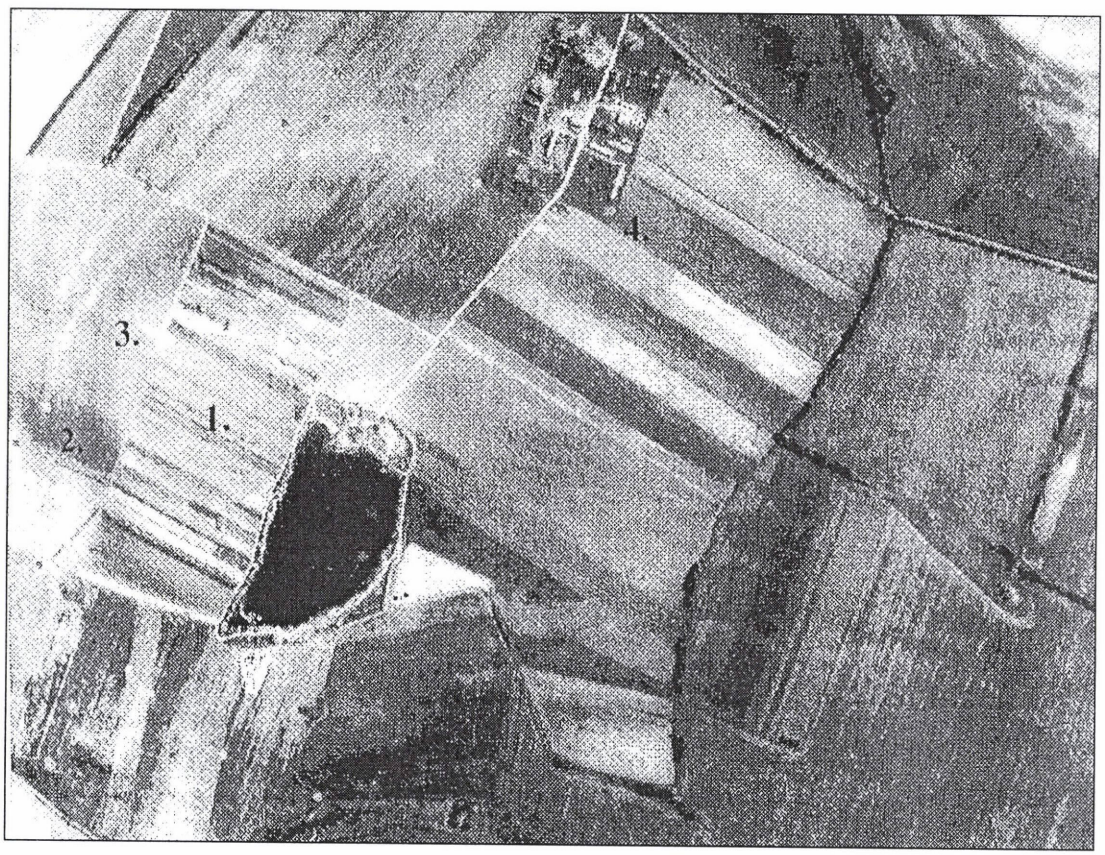

6. kép. Hejőkürt-Vízivár kettős sánca. Légi felvétel

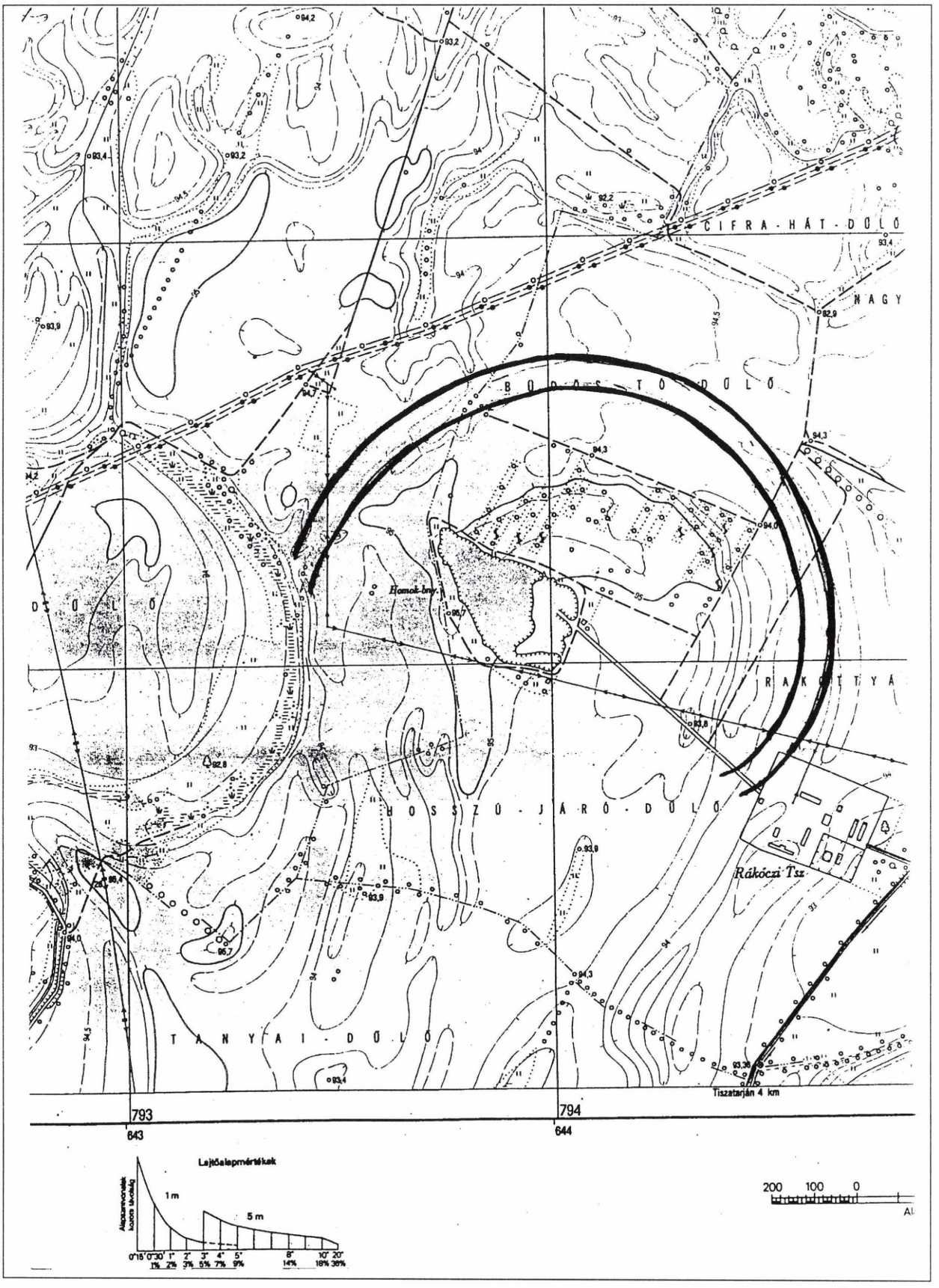

7. kép. Hejőkürt-Vízivár a szintvonalas térképen

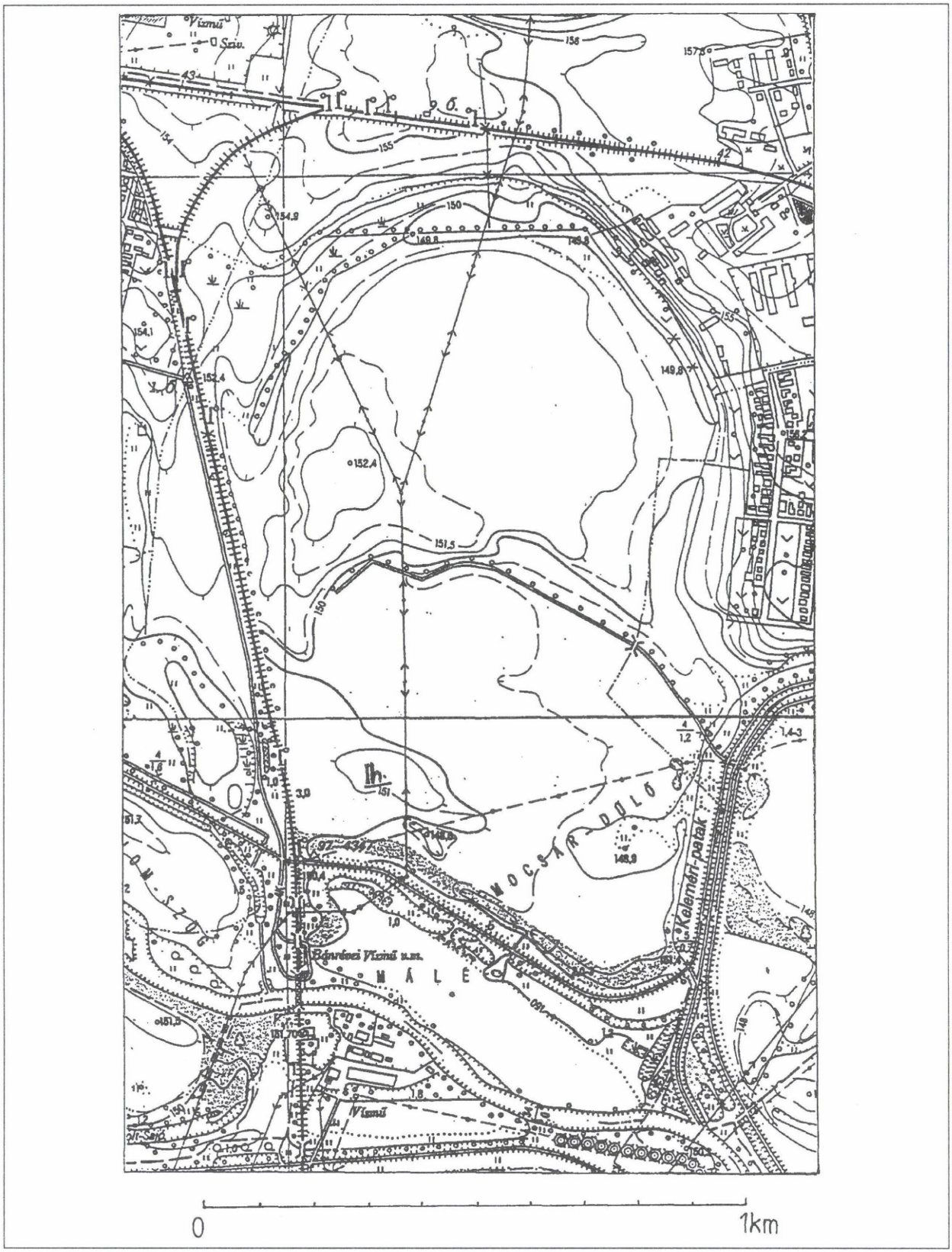

8. kép. Putnok-Pogonyi puszta föld-és vízivára

9. kép. Putnok-Pogonyi puszta erődítése 1952-es légi felvételen

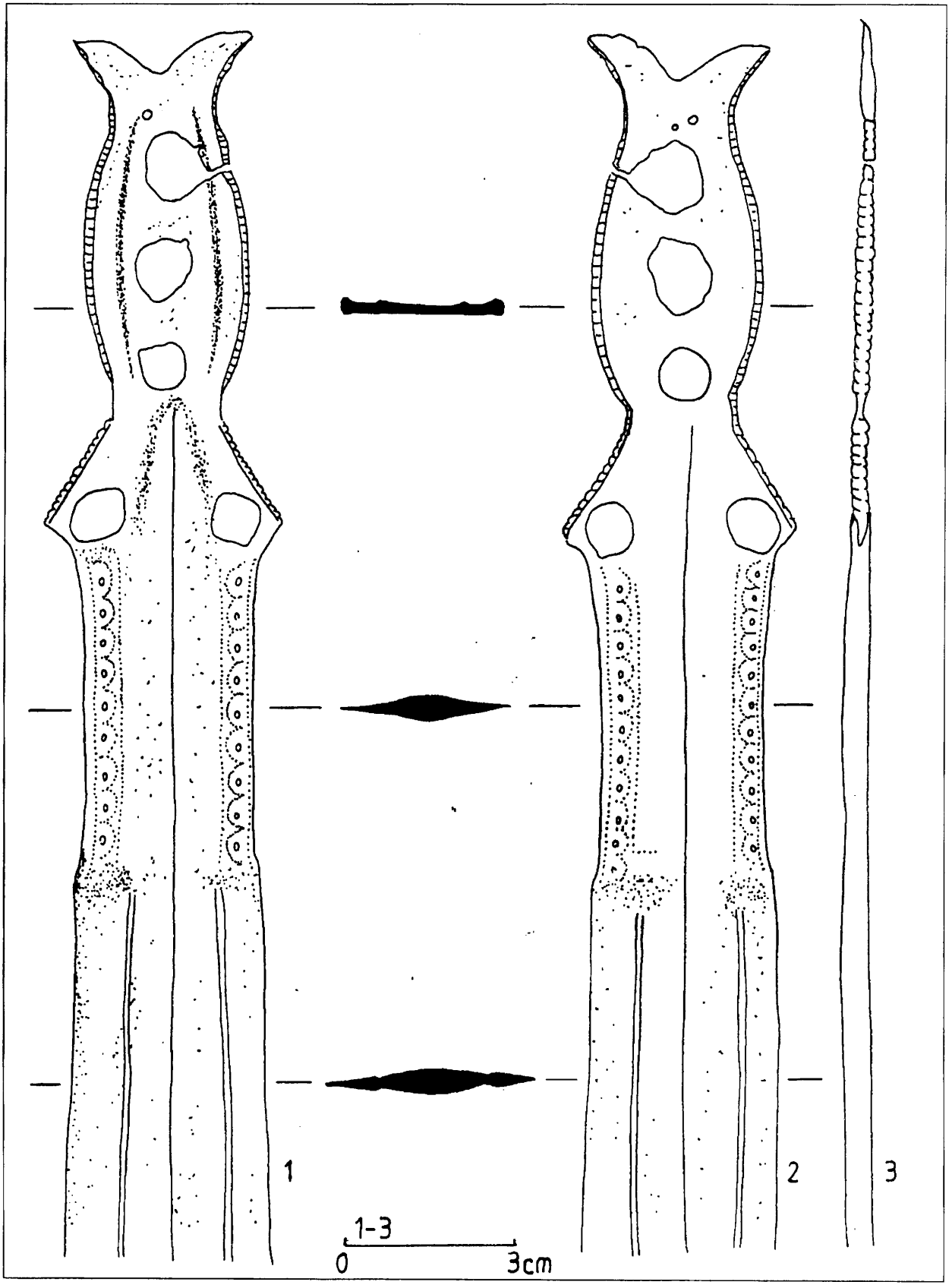

10. kép. Bronz kard a Sajóból. A szerző rajza

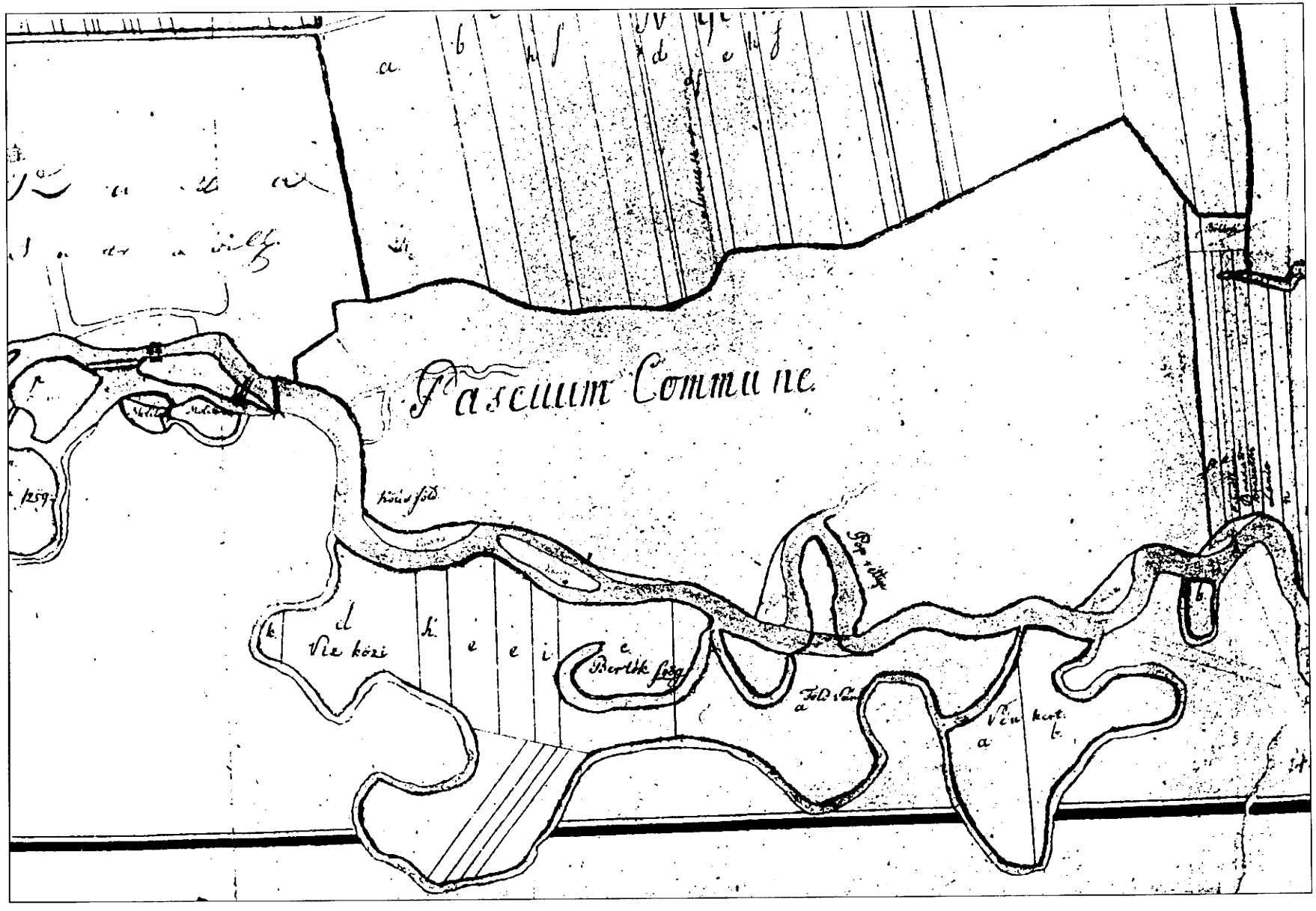

11. kép. Sajókaza-Földvár 18. századi térképe. Részlet

12. kép. Gesztely-Hernádnémeti földvára. Légi felvétel

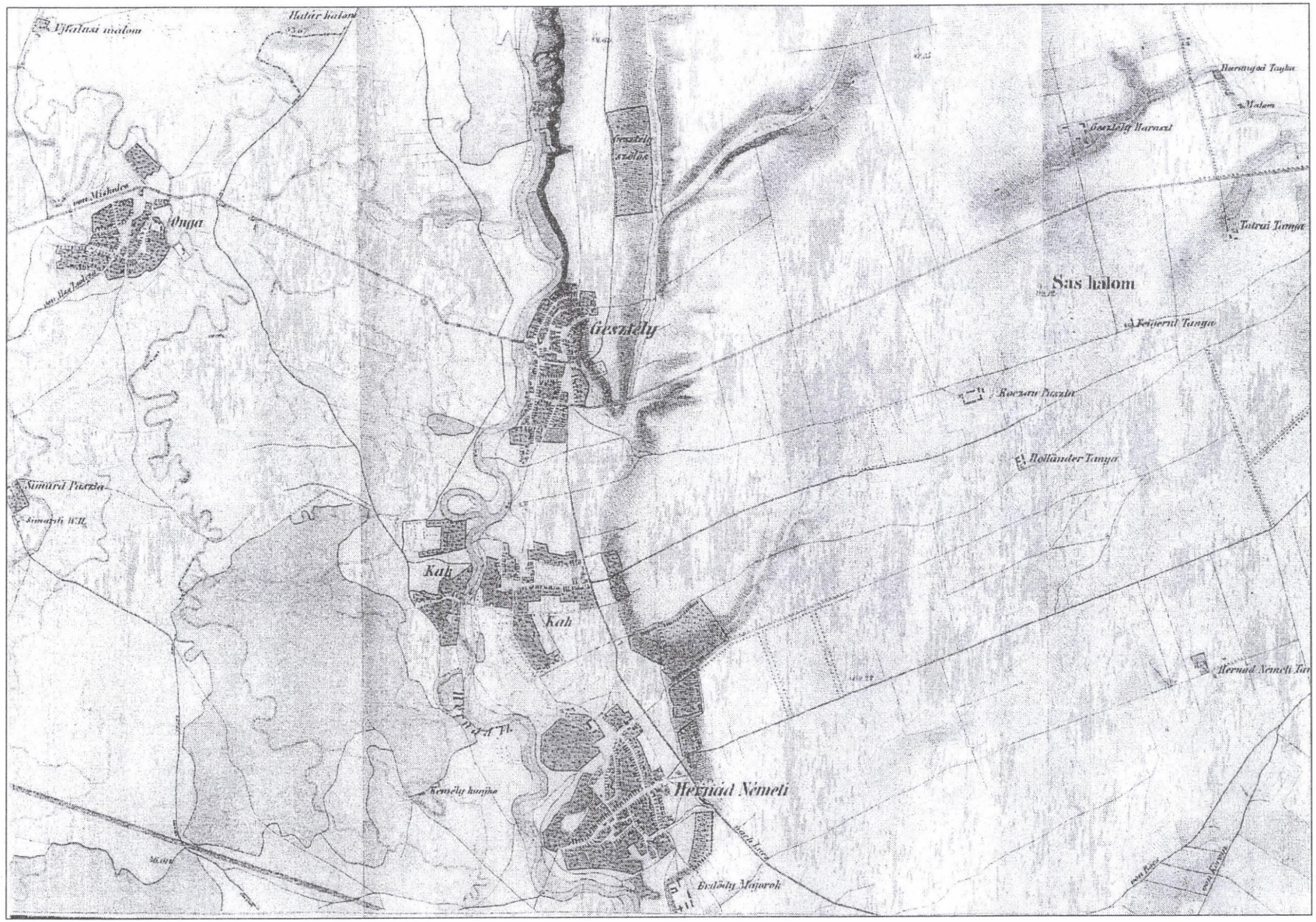

13. kép. A második katonai felmérésen Gesztely-Hernádnémeti földvára

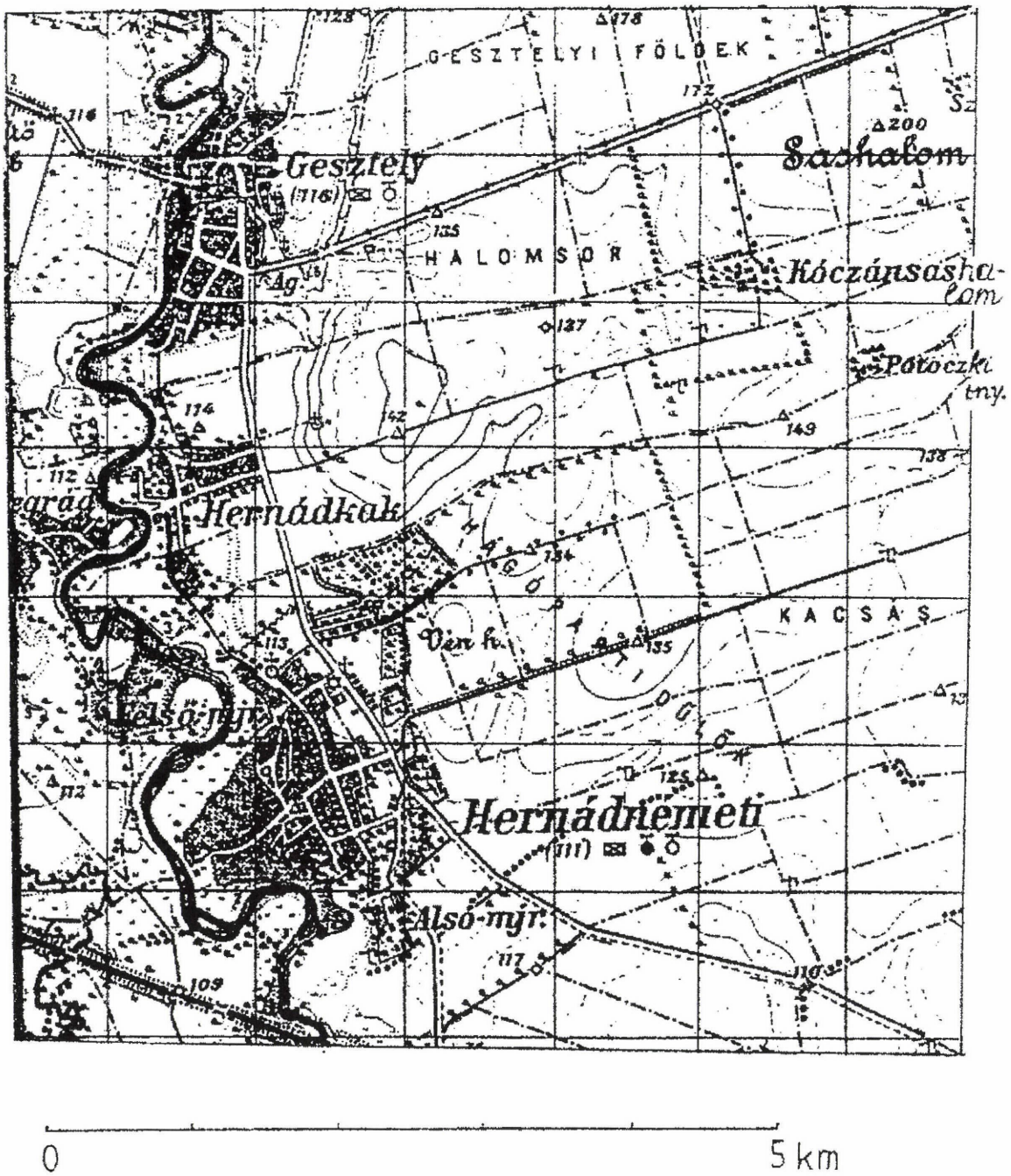

14. kép. Gesztely-Hernádnémeti földvár az 50000-es térképen a halmokkal

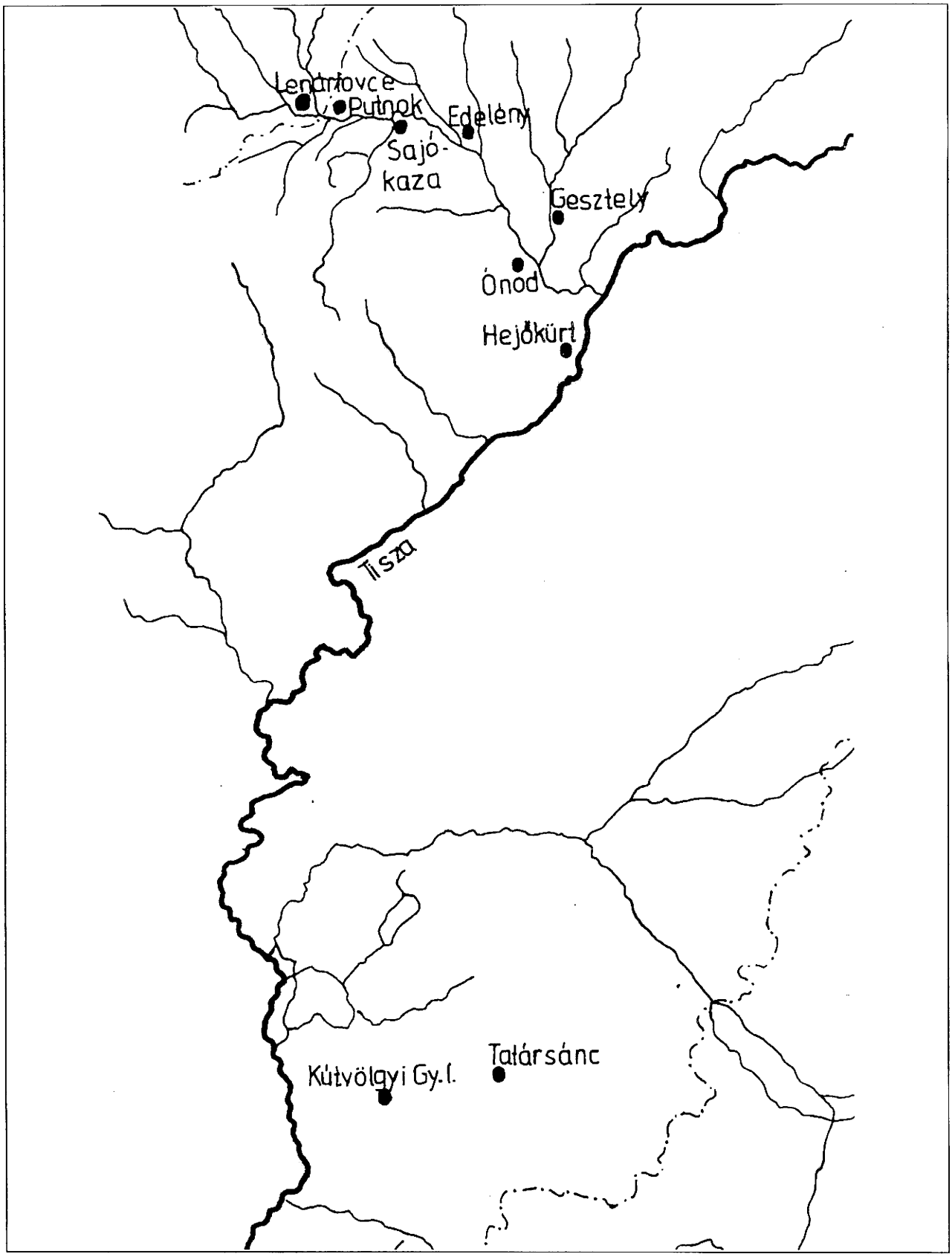

15. kép. A föld- és vízivárak elhelyezkedése

MAGDOLNA B. HELLEBRANDT

PREHISTORIC EARTHWORKS AND FORTS SURROUNDED BY BODIES OF WATER

According to the relevant literature and archival data[1-8], in the area of Szirmabesenyő–Margit dűlő there used to be a fortress in the 18th-19th centuries, surrounded by a double entrenchment. At present, the fort can be made out in photographs taken from a bird's-eye view (Picture 1). The cross sectioning of the entrenchment was first suggested by Gyula Nováki. In September 1999 we located the double entrenchment on the northern side (Picture 4). The width of the external trench is 11 meters, while its depth is 1,8-2 meters. The distance between the external and the internal trenches is 9,5 meters, which is actually the width of the entrenchment (Picture 5). The internal trench is 9 meters wide and 1,7 meters deep. During the course of the excavation, subsoil water emerged in both trenches.

The earthworks at Hejőkürt–Homokbánya were noticed in a shot of aerial photography by Tamás Pusztai. The length of the earthworks with a shape resembling a horseshoe or the Greek letter omega is 1200 meters, while its width is 900 meters (Picture 7).

The moated fort at Putnok-Pogonyi *puszta* was first discovered on a map with a scale of 1:1000 (Picture 8). In a sample of aerial photography taken in 1952, a dark arched shape indicates the fort. (Picture 9). The distance between the two arches of the horseshoe is 1100 meters, while its broadest section measures 600 meters. According to manuscripts forms of maps and archival records[16-19], there also used to be a fort at this location. Near the river Sajó, there used to be a settlement belonging to the Kyjatice culture, while just under Bánréve, at Putnok, a bronze sword has been found. (Picture 10).

A similar fortification was located at Lenartovce (Lénértfalva). According to the relevant literature, it is denoted as Hódmezővásárhely, or Orosháza–Nagytatársánc[22]. A similar one could have been located east of Hódmezővásárhely, on the slight mound of Kútvölgyi Hospital, and also south of Edelény, or at Ónod, north of the medieval castle.[29-31]

In the aerial picture taken between Gesztely and Hernádnémeti, (Picture 12) a fortress of an elongated omega shape can be discovered. The same fortress is also indicated in the records of the second miltary survey (Picture 13). The entrance must have been on the north, in the direction of Halomsor (Picture 14). According to a 19th century military survey, the lands east of the fortress were waterlogged, although there are still references to mounds in the 20th century 50000-scale map, and the relevant placenames are Sashalom and Kóczánsashalom.

According to our findings, the earthworks and the moated forts and fortresses were most probably built in the Early Iron Age. The prompt for their construction must have been the necessity to create defense systems at strategically critical locations, i.e., at the fords and other crossing points of rivers and valleys, in the plain areas, where water was also available.

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA
HERMAN OTTÓ MÚZEUM
3529 MISKOLC
GÖRGEY ARTÚR U. 28.

REGENYE JUDIT

ELŐZETES JELENTÉS A TIHANY-ÓVÁRBAN FOLYTATOTT FELTÁRÁSRÓL

A LELŐHELY FEKVÉSE

A Tihanyi-félsziget ÉK-i részén Óvár néven ismert közel 1 km hosszú és 400 m széles fennsík a múlt század óta jegyzett bronzkori és vaskori erődített település 1100-1200 m hosszú sánccal körülvéve. (1. kép 1-2.) A környezetéből erősen kiugró fennsík már messziről jól látszik, uralja a Balaton közeli partszakaszát. (1. kép 3-4.) Az ovális fennsíkot kelet felől nem határolja csupán a sánc, mert ott a Balatonra néző meredek hegyoldal nem kívánt külön védelmet. A meredek keleti perem és a fennsík nyugati fele – az ún. Felsőóvár – között lépcsőzetesen (teraszosan) emelkedik a szint. A földvár bejárata DNy-ról lehetett a mai bevezető út helyén, erre utalnak a domb lábánál álló kora vaskori halomsírok (Uzsoki 1986), melyeket a felvezető út mentén volt szokás emelni. A földvár északi részén elkülönül egy U alakú rész Ny-K-i irányú belső osztósánccal, melyet délről árok határol. (2. kép 2.) Ez az elkülönülő rész láthatóan később épült, mint az eredeti sánc, annál jóval magasabb is. Egy 1920 előtti és 1958-as sáncátvágás adataiból tudjuk, hogy a két sánc szerkezete nem teljesen azonos. Kuzsinszky Bálint a Felsőóvár délnyugati sarkán 10 m hosszú, 1,5 m mély átvágásában alul nagyobb, felül kisebb mésztufa és mészkődarabokat talált, a felső részében fagerendák elégetésére következtet a talált fasténdarabokból, a tetejét pedig véleménye szerint földdel egyengették el, mely tele volt leletekkel (Kuzsinszky 1920, 164.). Nováki Gyula megfigyelése szerint a sáncot vízszintes rétegekben hordták fel, ugyanis váltakozva helyezkedtek el a fekete humusz- és a fehér kőzetrétegek. Legfelül szürke egységes réteg fedte az említetteket, benne sok égett agyagdarabbal (MRT 2, 197.).[1] A legutóbbi idők közműmunkái (víz, csatorna, villany) során szerzett tapasztalat azt mutatja, hogy nincs lényegi különbség a két sáncszakasz szerkezete közt, mindkettőt a földbe szabálytalanul lerakott nagy, sőt néha hatalmas kőtömbök alkotják.

A földvár mérete után ítélve különleges társadalmi funkcióval bírt a környék települési struktúrájában.

AZ ÓVÁRBAN FOLYTATOTT KUTATÁSOK TÖRTÉNETE

1872-ből valók az első leletek az Óvárból Rómer Flóris gyűjtéséből, melyek a Magyar Nemzeti Múzeumba jutottak, (MRT 2, 197.) az első ásatást pedig Récsey Viktor folytatta 1890-1891-ben, az anyag szintén a MNM-ba került (Récsey 1895). 1895-től Kuzsinszky Bálint több alkalommal gyűjtött a lelőhelyen – a leletek a keszthelyi Balatoni Múzeumba kerültek –, sőt ásott is, átvágta a keresztben futó sáncot a nyugati végén és a Felsővár belsejében húzott árkokat, ez utóbbiakat eredménytelenül. 1920-ban megjelent könyvében (Kuzsinszky 1920) részletesen bemutatja az Óvárat és közli a sánc felmérési rajzát. (2. kép 1.) 1958-ban a Kálváriától nyugatra (Attila-dombon) épülő víztároló medence építkezésénél Horváth Attila tett megfigyelést és gyűjtött leleteket.[2] Ugyanennek a földmunkának a folytatásaként még abban az évben, mikor egy árokkal átmetszették a sáncot, Nováki Gyula dokumentálta a sánc rétegsorát.[3] Az 1960-as években két leírás is készült a lelőhelyről, az egyik Patek Erzsébet tollából (Patek 1968), a másik Kelemen Márta topográfiai munkája eredményeként (MRT 2, 197.), amikor kora bronzkori, késő bronzkori, kelta, avar kori és IX-X. századi kerámiát gyűjtött a lelőhelyen. 1971-ben sáncátvágást figyelt meg Uzsoki András a víztárolóból kiinduló árokban a fent említett hely közelében.[4] Szintén 1971-ben Uzsoki András az Alsóóvárban a Réthy-villánál földmunka során átvágott sáncszakaszt dokumentált és kora vaskori telepnyomokat

1 Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattára 1412

2 LDM RA 14041

3 ld 1. jegyzet

4 LDM RA 15226

figyelt meg.[5] Uzsoki A. tervezte a földvár feltárását a 70-es években, de az nem valósult meg, ellenben megtörtént a halmok közül kettőnek a feltárása. (Uzsoki 1986) 1975-ben Uzsoki András a Középső Óvárban 06/46. hrsz.-ú telken vízakna ásásakor bronzkori, kora vaskori és kelta leleteket talált.[6] Az őskort követően is volt élet a lelőhelyen, erre utal néhány további adat: 1977-ben a Dankó-pince alapozásakor avar sírok kerültek elő, 1981-ben László Péter csontvázas sírt tárt fel Vörös Pál szomszédos szőlőjében (06/75 hrsz.) telefonoszlop gödrében.[7] 1997-ben Rainer Pállal melléklet nélküli csontvázas sírokat tártunk fel a Felsőóvár 24. sz. épülő ház alapozási árkában.[8]

Az első nagyobb felületet érintő feltárás 1999-ben kezdődött az Óvárnak belső, fellegvár jellegű részén, Glück Ferenc 05/67 hrsz.-ú telkén szőlőtelepítés miatt, melyet a Laczkó Dezső Múzeum folytatott a NKÖM finanszírozásával.[9] A megelőző feltáráshoz kapcsolódóan Nováki Gyula 1999 szeptemberében-októberében felmérte a földvár sáncát.[10] (2. kép 2.) Felmérésekor felvetette azt a feltételezést, hogy a Felsőóvár belső, keresztirányú sánca jelen formájában nem őskori, hanem egy korai magyar földvár része. Az ásatáson talált leletanyag alátámasztotta ezt a feltételezést.

A FELTÁRÁS EREDMÉNYEI

A szőlőtelepítés miatt feltárásra kijelölt terület a földvár északi végében található, a „fellegvár" nyugati felének közepén. A telek nyugati szélén húzódik a sánc, a terület déli-délkeleti irányban kissé lejt. A feltárást megelőzően mezőgazdaságilag nem művelték, gyep borította. A telek közepén mintegy 1000 m^2-t tártunk fel. (3. kép)

A feltárást a fennsík geológiai körülményei különösen érdekessé tették: a sekély (20-40 cm) talajréteg alatt kőzetréteget találtunk mintegy 2 m mélységig, ahol bazalttufa eredetűnek látszó agyagszerű réteg következett. Megjegyzendő, hogy a gödröket is addig a rétegig mélyítették kevés kivételtől eltekintve. Ebbe a kőzetbe mélyülnek be az objektumok: 279 cölöplyuk, 21 nagyobb és 17 kisebb gödör, 10 többé-kevésbé meghatározható körvonalú ház és 3 kör alakú építmény. A terület geológiai felmérését Knauer József geológus végezte el. Előzetes összefoglaló jelentésének részletei az alábbiakban következnek: „A mintegy 2 m vastag édesvízi mészkő összlet feküje bazalttufa eredetűnek látszó, agyagszerű kőzet. Erre háromosztatú rétegsor települ: alul uralkodóan lemezes (1-4 cm), középen uralkodóan finomréteges (néhány mm) vagy aprógumós, fölül pados mészkő (gejzírit?). A középső szakasz erősen agyagos, kőzetei felváltva vagy egymást oldalirányban helyettesítve mutatkoznak. A rétegsort két vezető szint: egy vékony, finomszemű bazalt agglomerátum rétegecske és egy sötét, sávos, alul növénymaradványos (nád?) mészkő réteg tagolja. Ez utóbbi és a pados mészkő felszíne síkhoz közeli, alul mindkettő kivastagodik, kitöltve feküje mélyedéseit. Egy-egy szelvényben agyag rétegek is vannak, ezek azonban oldalirányban kiékülnek. Az összletet helyenként kőzetrések metszik, melyek a jóval rövidebb, nagyon gyakori fagyrepedésektől általában megkülönböztethetők. Szoliflukciós vagy intenzív humid hatásra a mészkőösszlet alsó vagy középső szakaszában atektonikus redők és törmelékfolyások (slump) képződtek. A pozitív redőformák („antiklinálisok") találkozási pontjain kialakult néhány dm^2 területű tetőkön gyakori a 0/0° dőlés, a negatív redőformák („szinklinálisok") egy része árokszerű, ezek gyakran ásott gödörben végződnek. A törmelékfolyásokban a mészkő lemezeket, tuskókat mészmárga-szerű kőzet cementálja. A gödörszelvényekben olyan agyag rétegek is láthatók, melyekben kaotikusan elrendeződött mészkőlemezek és/vagy réteglemezkék vannak. Ezek egy része áramlási csatornát tölt ki (van, ahol a fekü agyagba vágódott bele), más része szoliflukciós alakulat. Kisméretű áramlási csatorna metszete mészkő rétegbe vágódva is megfigyelhető. Az agyag rétegek között települő mészkő lemezek meg-megszakadnak, elfordulnak. A sötét vezető réteg darabjai egy-két helyen fel is fordultak (a növénymaradványos bázis fölülre került). Az édesvízi mészkő összlet tavi eredetűnek tekinthető, kőzetegyüttese jelentős mértékben befolyásolta az Óvár fennsíkszerű domborzati formáját. A víz gejzír eredetű lehet, forrásvidéke nincs feltárva. A mészkő összleten jelenleg nagyon vékony a talaj, ahol kivastagszik, többféle talaj egymásra következése figyelhető meg." (8. kép 1.)

A feltárás során azt tapasztaltuk, hogy a terület geológiai adottságaival éltek a földvár lakói. A sima kőzetfelületeket padlóként használták, találtunk a házakba bevezető járdákat, a felfordított mészkőlapok esetenként küszöbként szolgáltak, ugyanakkor a másodlagosan cementálódott egyenetlen felületek nem szolgálhattak járószintként.

5 LDM RA 15259.
6 LDM RA 17330-17332.
7 LDM RA 18317-82.
8 LDM RA 18903-98.
9 1999. aug. 30-2000. júl. 6. Munkatársak: Marton Erzsébet konzulens, továbbá Antoni Judit, Sztáncsuj Sándor, Sófalvi András.
10 Köszönöm Nováki Gyulának a felmérési rajz közzétételéhez való szíves hozzájárulását. A felmérés megjelenés alatt Nováki Gy. tollából az Archaeologia Austriacaban, valamint a Régészeti kutatások Magyarországon 1999. évi kötetében.

A házakat három különböző formában sikerült dokumentálnunk, ez nem jelent azonban három háztípust, a felmenő falak mindegyiknél azonos szerkezettel ugyanúgy fából épülhettek, méretük sem különbözik lényegesen. Bár fából történő építkezésre direkt bizonyítékunk nincs, a nagyobb mennyiségű patics hiányát értelmezzük így. A vékony talajréteg önmagában okozhatta volna ugyan a házomladékok elpusztulását, egy esetben azonban feltártunk ilyet, tehát a többi esetben feltételezhető, hogy más anyagból épültek a falak. Házakra utalnak elsősorban a cölöplyukak. Átmérőjük 30-40 cm, 20 cm-nél ritkábban nyúlnak mélyebbre, ott kezdődik ugyanis a következő összefüggő kőzetréteg. Néhány esetben megfigyeltük, hogy a cölöpöt kisebb kövekkel ékelték ki, másutt sárga agyaggal döngölték körül. A kőzetbe csak sekélyen lenyúló cölöpök nem nyújthattak kellő stabilitást az épületeknek a fennsíkon uralkodó erős szélben. Ez lehet a magyarázata annak a jelenségnek, hogy gyakori a kettős cölöplyuk különösen az épületek sarkainál. Fedhette a jelenleginél vastagabb talajtakaró is a kőzetet stabilitást adva a beásott cölöpnek, ennek azonban kicsi a valószínűsége, ugyanis a házak némelyikénél megfigyelhető volt a mészkőlapok helyben hagyásával képzett bevezető járda, ami azt sugallja, hogy a kőzetfelszínt helyenként járószintként használták. 279 cölöplyukat találtunk, közülük azonban a helyszínen csak egy házat tudtunk biztonsággal körülrajzolni (G 11 szelvény). Téglalap alakú, mérete 5 x 3,20 m. (4. kép 1.) A terület intenzív lakottsága megnehezíti a cölöplyukak egymáshoz tartozásának felismerését. A házak egy másik megjelenési formája a szintbe kissé – 5-10 cm-re – bemélyített többé-kevésbé szabályos négyszög. Ilyen az E 13 szelvény háza. Mérete 4,60 x 4,20 m, kevés ledöngölődött járószint maradt meg benne, a sarkain cölöplyukak vannak. (4. kép 2.) Továbbá ilyen a C 6 – D 6 szelvények háza, ez a legnagyobb feltárt épületünk. Mérete 6,5 x 8 m, sarkain szintén cölöplyukak vannak, valamint északi, rövid oldalán kő alapozású kemence omladékát tártuk fel, mely túlnyúlt a házon. (6. kép 1.) Hasonló kemenceomladékot találtunk még az E 4-5 szelvények házánál is. Ez az épület csak részben feltárt, északi része a feltárás határán kívülre esik. Mérete 8 m x 2,5 m, szabálytalan formájú, egy kevés sárga agyagpadló maradvány jelzi a járószintjét, később azonban egy kelta gödör erősen megbolygatta. A környező gödrökben talált patics alapján úgy tűnik, paticsfalú házzal van dolgunk. A házak harmadik megjelenési formája elsősorban a telek középső részén koncentrálódik, ovális padlók ezek határozott peremmel, rajtuk világosszürke, porhanyós, hamuszerű omladékkal. A padló itt természetes kőzet, mégpedig a gejzíriten másodlagosan kialakult, jelen esetben sima cementálódott felület. A házak sűrűn egymás közelében állnak a F 6, F 8, F 9, G 8-9 szelvényekben. A padlórészletek oválisak, vagy bizonytalan körvonalúak. Méretük 5 x 2-3 m, kettő közülük a feltárt terület északi határán van és emiatt csak részben feltárt. (4. kép 4-5.) Külön kell beszélni a D 10- E 10 szelvények házáról (5. kép), mely a többitől eltérően mintegy 10 cm vastag döngölt agyagpadlóval rendelkezett és átégett vörös paticsos omladékkal. A déli felében két tűzhelyfoltot találtunk és a tetőről lezuhant megszenesedett gerendák egymásra merőleges nyomait. A ház teljes berendezésével égett le, mert az omladékból előkerült leletanyagból sikerült teljes tárolóedényeket összeállítani. A ház mérete: 7 x 3,50 m, kissé szabálytalan négyszög alakú. Sarkain cölöplyukakat találtunk, a déli rövid oldalán két sorban, talán előtető alátámasztására, ha nem másik épülethez tartozott a második cölöpsor.

Egyéb épületeket is feltártunk, mégpedig kerek alaprajzú, a kőzetbe bemélyített gödröket körülöttük felmenő falra utaló cölöplyukakkal, melyek délről övezik a gödröt. Közülük a D 5-E 5 szelvényekben talált a legnagyobb. Átmérője 3, ill. 3,5 m, mélysége, 104 cm a járószinttől mérve. Alján volt 3 kisebb cölöplyuk, körülötte pedig komoly szerkezetre utaló mély cölöplyukak (4. kép 3.). A CD 4-5 szelvények érintkezési pontján egy sekélyebb hasonló építményt tártunk fel (4. kép 6.), 2,4 x 2,6 m a mérete, 47 cm mély. A legkisebb a D 8 szelvényben lerült elő, 2 x 1,5 m, 20 cm mély (4. kép 7.). Utóbbi északi peremének átégett a járószintként szolgáló gejzírit egy folton. Feltehetően műhelyek voltak ezek a kerek építmények. A bennük talált leletanyag nem segít a funkció meghatározásában.

A gödrök nagyobb része kerek szájú, méhkas alakú, 1,50 – 2 m átmérőjű, 2-3 m mély (7. kép 3.). Valamennyiben igen gazdag leletanyagot találtunk. Az F 10 gödör alján kövekből rakott kis halmon elszenesedett faágakat bontottunk ki. A faszénmintákat Grynaeus András határozta meg, kocsánytalan tölgy volt valamennyi. Külön jelentőséggel bír egy kelta gödör (E 6), melyben teljes szarvasváz volt anatómiai rendben. (Az állatcsontokat Bartosiewitz László dolgozza fel.[11]) Az agancslelet egyébként igen gyakori a lelőhelyen, más gödörben is találtunk teljes agancsot (EF 4) vagy a gödör alján elhelyezve annak egy részét (7. kép 7-8.). A gödrök másik típusa kerek, hengeres falú,

11 Ld. „A Tihany-óvári szarvaslelet" címmel tartott előadását ugyanitt.

lapos aljú (7. kép 4.). Leletanyaguk alapján ezek kelta koriak, míg az előbbiek között bronzkoriak és vaskoriak egyaránt előfordultak. Az egyik kisebb kelta gödörben (H 12) találtunk egy teljes tálat, mellette állatcsontot (7. kép 5.). Egy másik kelta gödörben (F 8) szintén tálat találtunk körülötte égésnyomokkal, alatta malomkővel. Talán gabonapörkölést végeztek a gödörben. Különleges formájával tűnik ki a G 9 szelvény gödre, ez az egyetlen hegyes aljú, tölcséres formájú gödör, felső rétegében állatcsontvázak és az alsó mellett egy nagy kő volt benne (7. kép 6.). Említést érdemel még egy kis (72 x 80 cm), ovális, hengeres falú, 125 cm mély gödör (E 11), melyben nem volt hulladék, hanem az alján egész edények álltak. Ez a gödör a legkorábbi a lelőhelyen.

Természetes geológiai formációt alkotnak azok az árkok, mely Ny-K-i irányban húzódott keresztben a feltárt területen (E 7-6: 9,4 x 2 m, G 10: 5 x 1 m, G 7: 3 x 1 m) (8. kép 2.). Rendkívül erősen ledöngölődött agyagréteg borította az árkok oldalát, amiből arra lehet következtetni, hogy valamilyen formában használták őket.

A sáncot nem érintette a tervezett szőlőművelés, azonban közvetlenül a sánc jelenlegi lábánál, 1,5-2 m-re tőle épült egy pince, annak a helyét feltártuk, és így van adatunk a sánc szerkezetére vonatkozóan is. A pince mérete: 10 x 5 m (6. kép 2.). Mintegy 1,5 m mélységben értük el a szálkőzetet, egészen addig fekete, köves, homogén talajrétegben ástunk. Ebben a fekete talajrétegben 0,5, ill. 1 m mélységben két kőréteg húzódott, de csak a szelvény nyugati felén. A nagyméretű kövek helyidegenek, a félsziget más részéről származtak, mert a fennsíkon csak gejzírit fordul elő. A szelvény alján a déli egyharmadán megtaláltuk a gejzíritréteget, míg az északi kétharmadon a jelek szerint eltávolították azt és egy sárga murvás felületet nyertek, mely erősen ledöngölődött. A köves szakaszon egy sekély gödröt és néhány cölöplyukat találtunk, a murváson pedig egy érdekes konstrukciót: itt 1,5 és 2 m átmérőjű, kerek, szabályos, igen mély gödrök voltak beásva, körülöttük nagy cölöplyukakkal. A szelvény közepén kirajzolódott egy élére fordított négyszög alakú beásás, melyet a középső gödör vágott. A négyzet két sarka 1-1 cölöplyukká kerekedett, és az objektumot szürke, kis köves, döngölt föld töltötte ki. Az egész rendszer egy fa konstrukciót alkotott, mely a sáncmű része lehetett. A talált kevés faszénmintát szintén Grynaeus A. határozta meg, fűz és tölgy volt fele-fele arányban.[12] A gödrökben itt is gazdag leletanyagot találtunk, szinte kizárólag kelta korit. A pince mellé ásott víztartály gödrében a sánc földjében gerendanyomot is megfigyeltünk. A pincét az ásatási területtel összekötő kutatóárokban cölöplyukakat találtunk egészen a pincéig – azaz szinte a sánc lábáig.

LELETANYAG – A FÖLDVÁR HASZNÁLATÁNAK KORA

Legkorábbi leletanyagunk neolitikus (zselizi) kerámia – 3 különböző edény töredékei – és számos szentgáli radiolarit szilánk. Nem gondolhatunk településre, a hely erre a neolitikus települések elhelyezkedését ismerve alkalmatlan, a leletek előfordulását inkább a gödrösi neolitikus lelőhellyel lehet összefüggésbe hozni. A legelső megtelepedési réteget egy késő halomsíros korú gödör (E 11) képviseli, a gödör aljára letett egész edényekkel. A leletek zöme az Urnamezős kultúrába tartozik, főként annak legvégső szakaszába. Előfordul továbbá Halstatt C kerámia. Az objektumok egy része a Hallstatt D3-La Tène A korba keltezhető a kerámiaanyagra alapozva.[13] Igen gazdag a kelta leletanyag is (La Tène D[14]). Megjegyzendő, hogy fémleletet szinte egyáltalán nem találtunk, ebből arra következtethetünk, hogy fémfeldolgozó tevékenység nem folyt a lelőhelyen.

Újdonsága az ásatásnak, hogy Árpád-kori objektumokat eredményezett a telek különböző pontjain, sőt a sánc tövében ásott pince gödrében is. A leletanyag megerősíti Nováki Gyula azon feltételezését, hogy a belső sánc nem őskori. Sőt a pince leletei azt sugallják, hogy az őskori sáncszakaszt is megerősítették az Árpád-korban.

IRODALOM

KUZSINSZKY 1920 Kuzsinszky Bálint: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest, 1920.

MRT 2 Magyarország Régészeti Topográfiája 2. szerk.: Éri István. Budapest 1969.

PATEK 1968 Patek Erzsébet: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. ArchHung 44. Budapest 1968.

RÉCSEY 1895 Récsey Viktor: Balatonvidéki régészeti kutatásaim némi eredményei. Veszprém 1895.

UZSOKI 1986 Uzsoki András: Über die Höhensiedlung und Hügelgräber von Tihany. in: Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. MittArchInst Beiheft 3. 1986. 245-250.

12 Köszönöm Grynaeus Andrásnak a meghatározásokat.

13 A kerámiaanyag feldolgozását a jövőben Marton Erzsébettel, az ásatás konzulensével végezzük, a fenti meghatározások az ő javaslatára születtek. A DE 10 szelvény házának restaurált anyagát 2000 novemberében Debrecenben Marton E. poszteren mutatta be.

14 A kelta kerámia korának megállapításában Kelemen Márta volt segítségemre, segítségét ezúton is köszönöm.

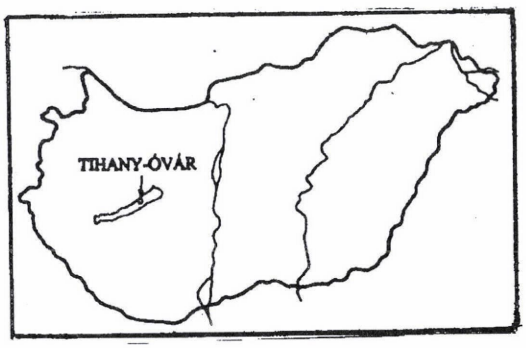

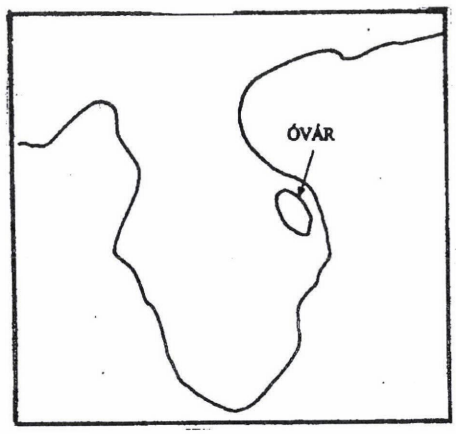

1. kép. Tihany-Óvár: a lelőhely földrajzi helyzete; látkép északról és nyugatról
Fig. 1. Tihany-Óvár, topography of the site; view of the site from the North and from the West

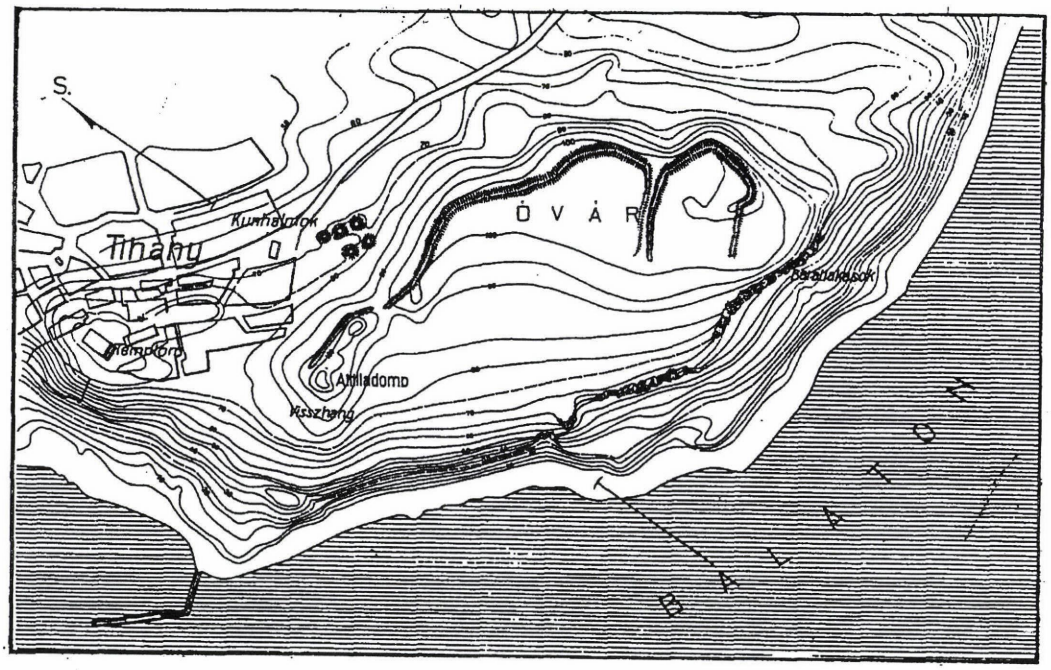

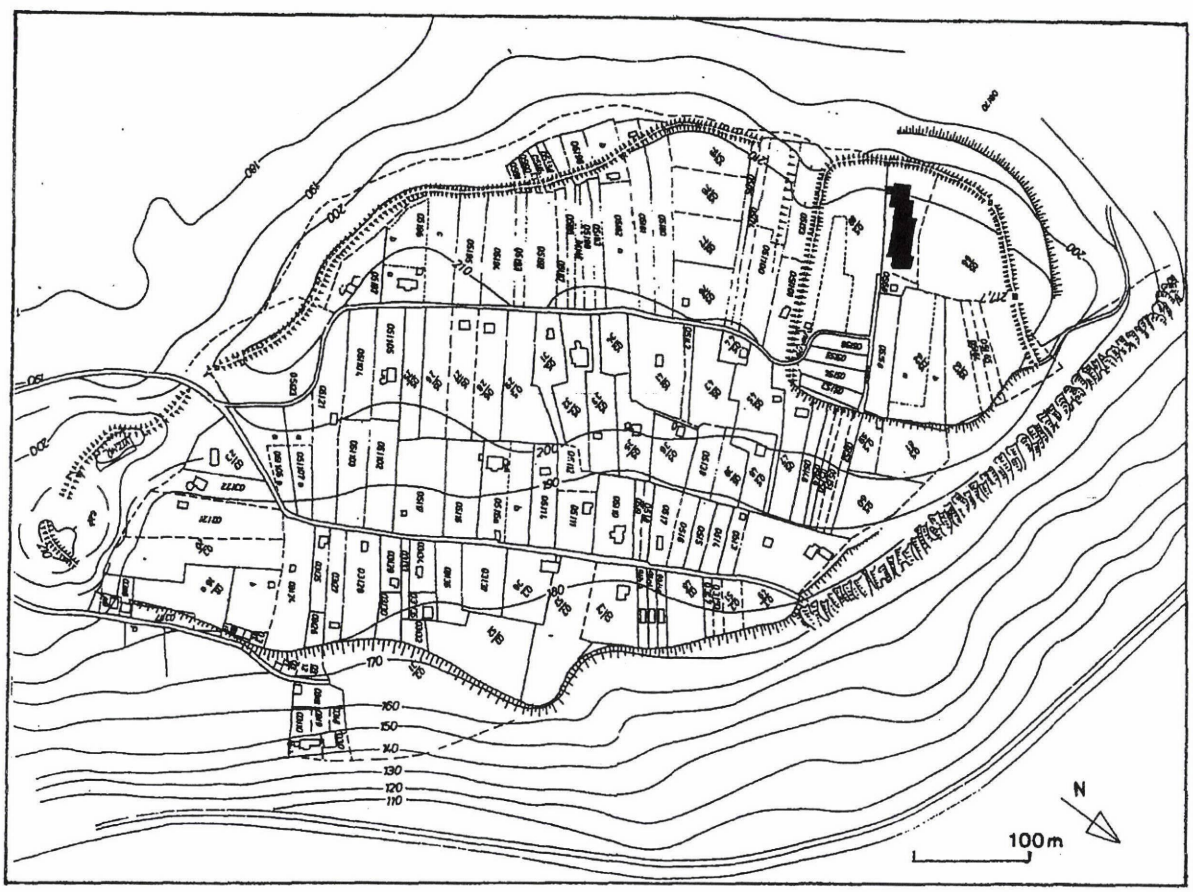

2. kép. 1. Az Óvár sánca és környéke Kuzsinszky Bálint felmérése (KUZSINSZKY 1920) alapján.
2. Az Óvár sánca Nováki Gyula felmérése alapján (az ásatási terület feketével jelezve)
Fig. 2. 1. The fortification and surroundings of Óvár by B. Kuzsinszky. 2. Map of the site, made by Gy. Nováki (the excavation territory is marked black)

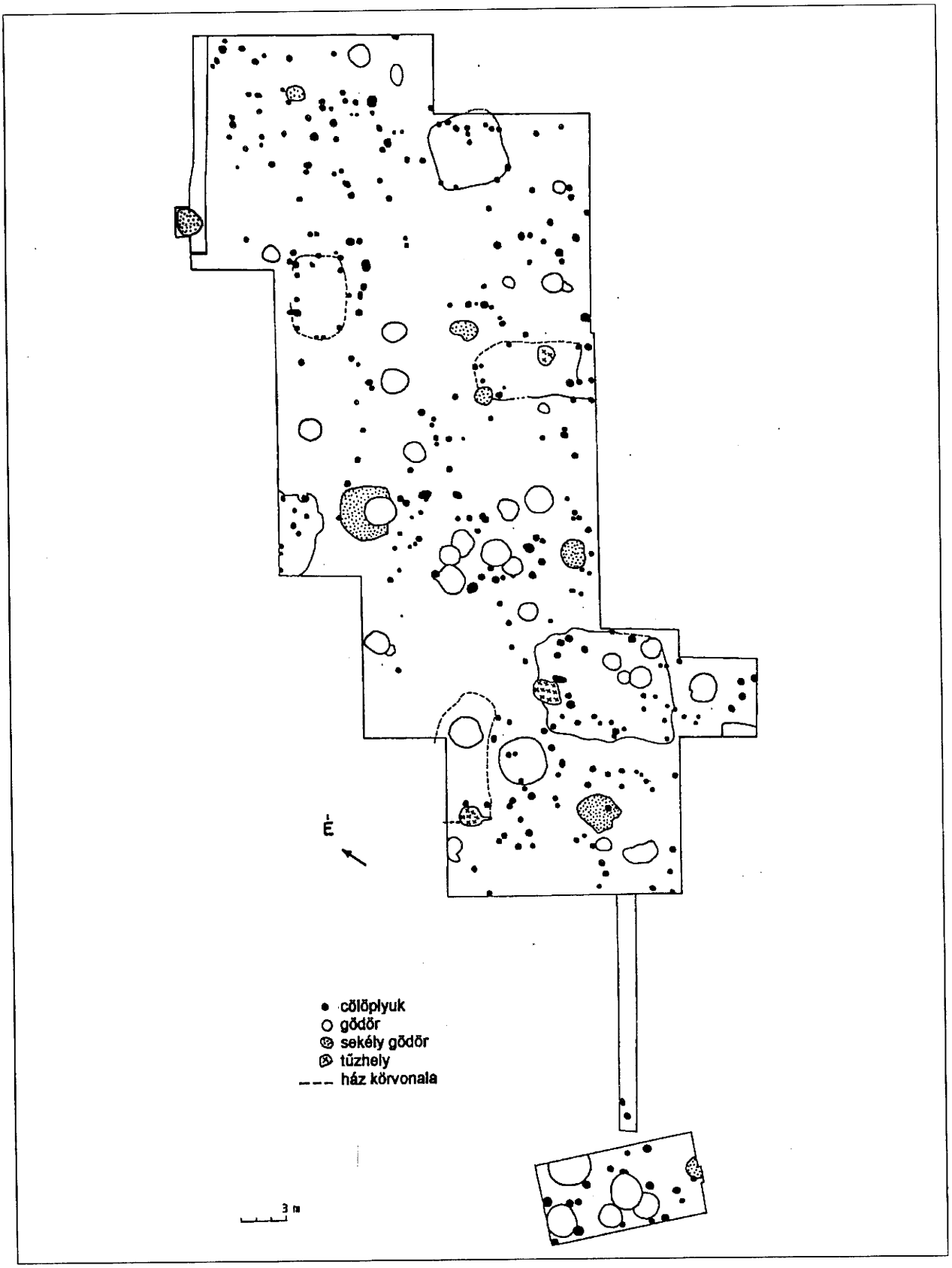

3. kép. Az ásatás összesítő rajza
Fig. 3. Layout of the excavation

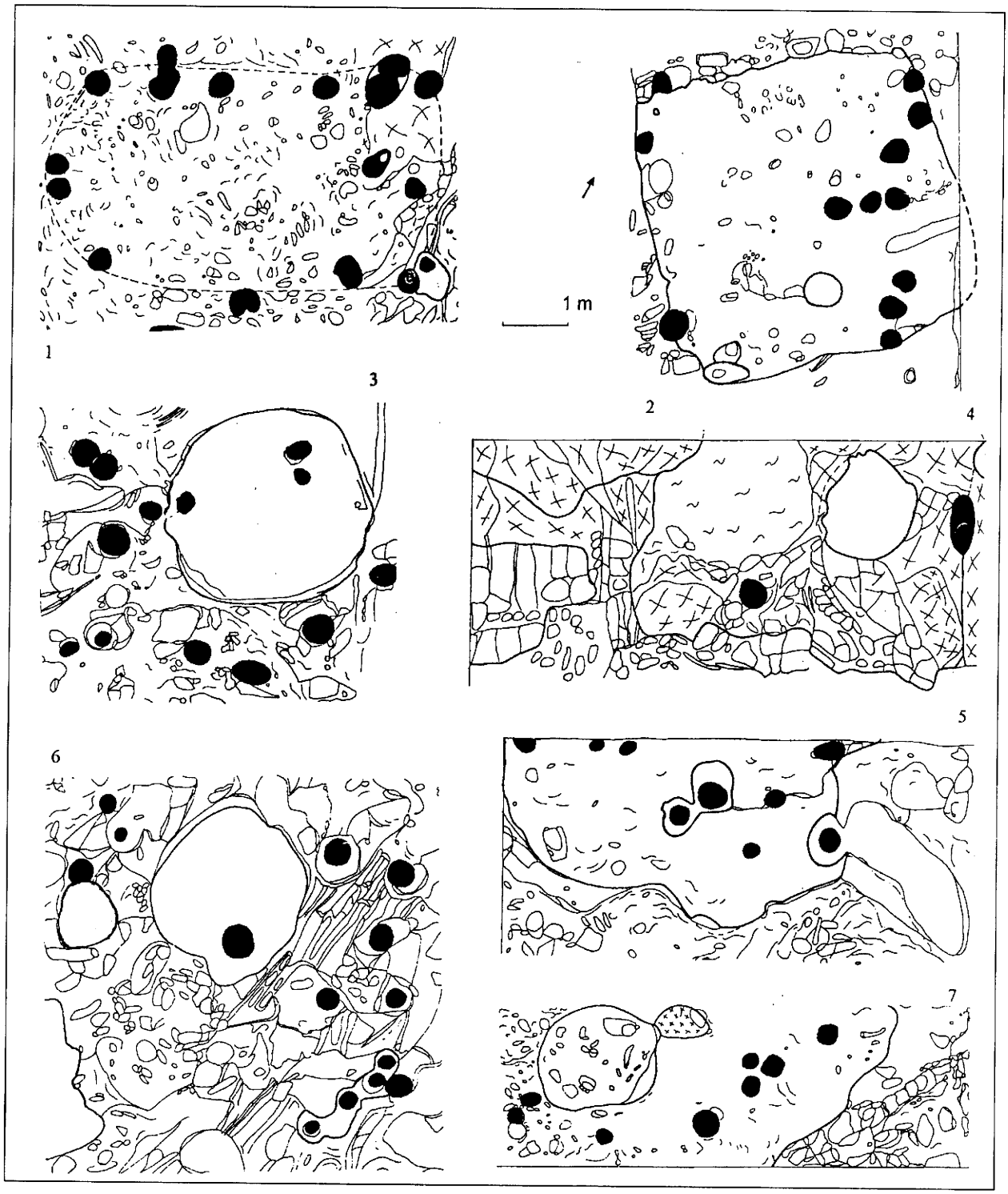

4. kép. Feltárt objektumok: házak – 1. G 11, 2. E13, 4. F 6, 5. G 8, kerek építmények – 3. DE 5, 6. CD 4-5, 7. D 8.
Fig. 4. The excavated objects: houses – G 11, 2. E13, 4. F 6, 5. G 8, round buildings – 3. DE 5, 6. CD 4-5, 7. D 8.

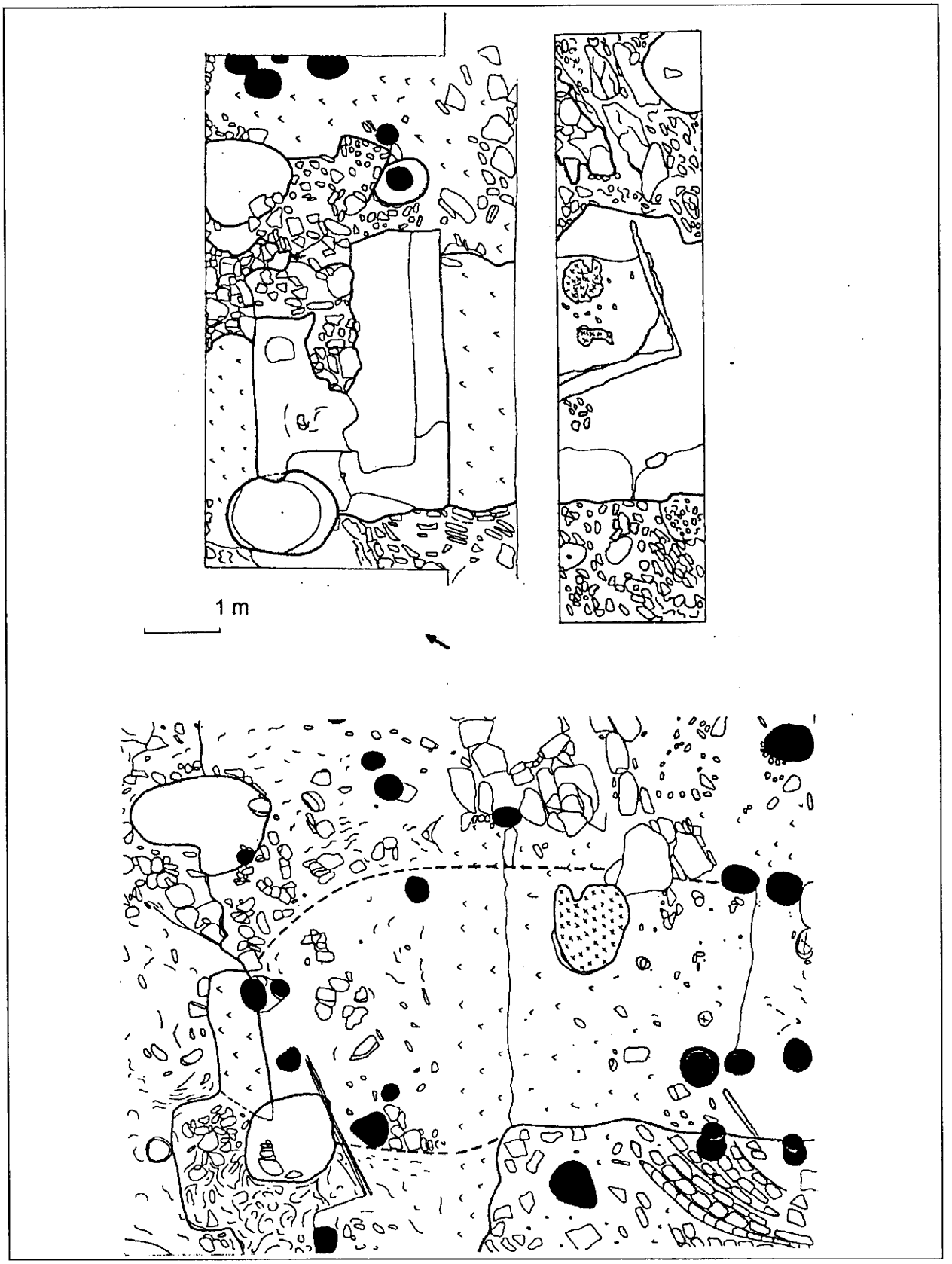

5. kép. DE 10 ház a feltárás két szakaszában
Fig. 5. House DE 10 in 2 different periods of the excavation

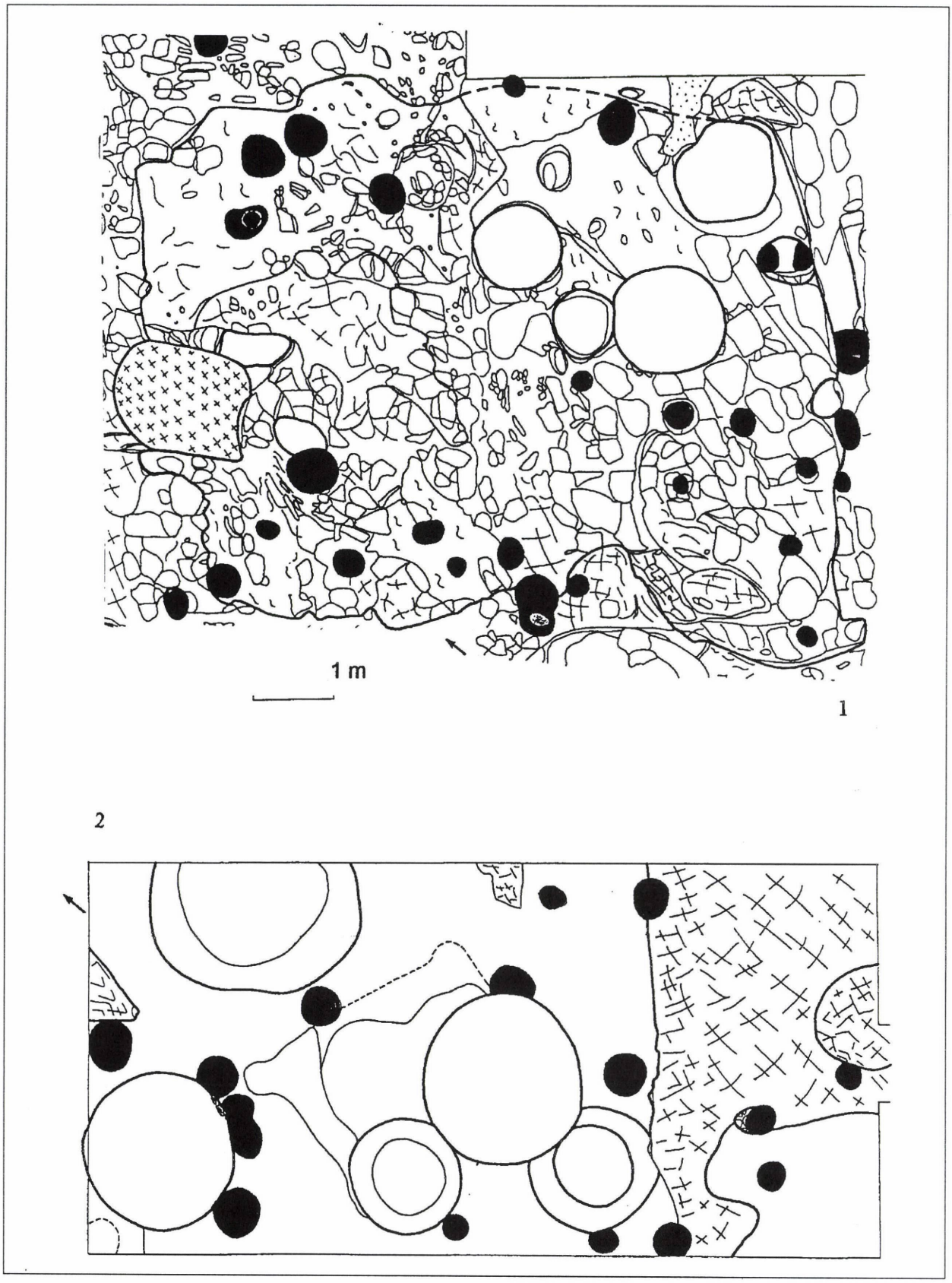

6. kép. 1. CD 6 ház, 2. a pince területén feltárt jelenségek
Fig. 6. 1. house CD 6, 2. features on the territory of the cellar

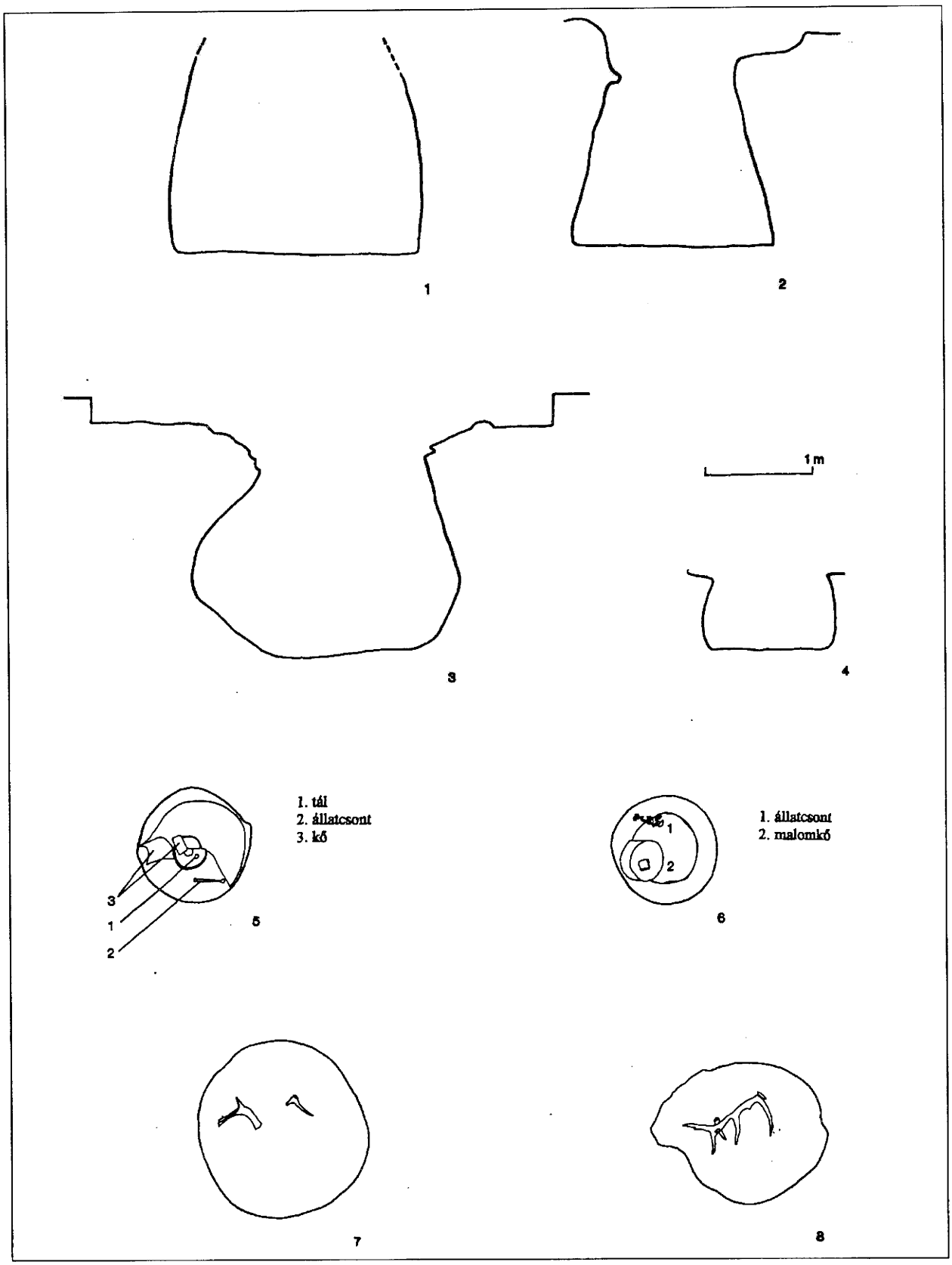

7. kép. Jellemző gödörprofilok és néhány gödör rajza. 1. E6, 2. D 11, 3. F 14, 4. C 6, 5. HG 12, 6. G 9, 7. F 11, 8. EF 4.
Fig. 7. Typical pit sections and some pits: 1. E6, 2. D 11, 3. F 14, 4. C 6, 5. HG 12, 6. G 9, 7. F 11, 8. EF 4.

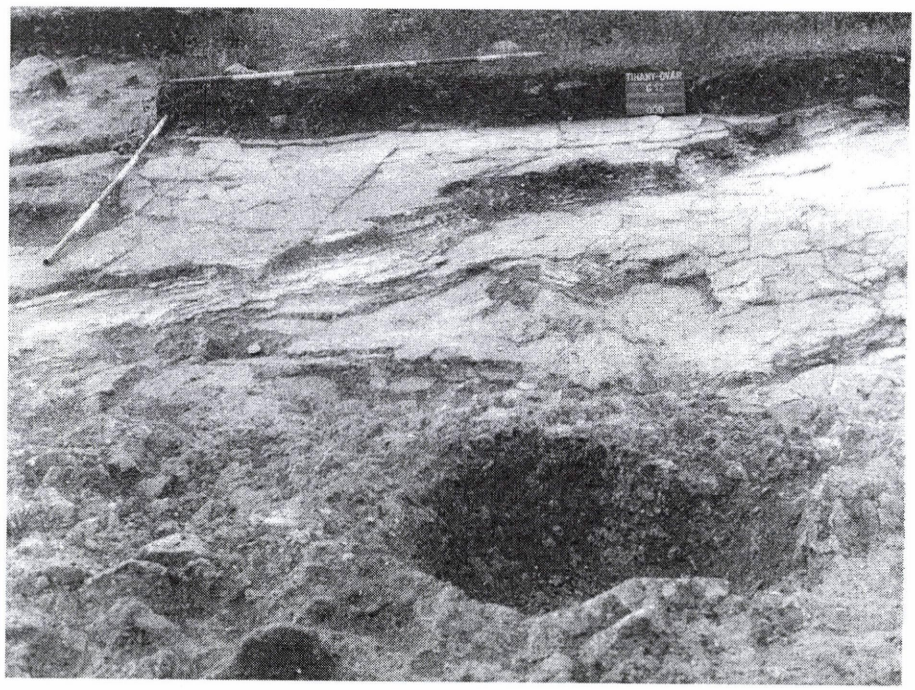

1

2

8. kép. 1. A kőzetfelszín jellegzetes változatai. 2. Természetes árok az E 6-7 szelvényben
Fig. 8. 1. Typical variations of the rock surface. 2. Natural trench in block E 6-7.

JUDIT REGENYE

PRELIMINARY REPORT OF TIHANY-ÓVÁR – RESCUE EXCAVATION BETWEEN 1999-2000

THE SITE

Óvár, the cca 1 km long and 400 m wide plateau, at the north-eastern part of the Tihany peninsula, is a fortified settlement from the Late Bronze and Early and Late Iron Age, known since the last century. It is surrounded by a 1100-1200 m long rampart from the Late Iron Age. The protruding plateau, dominating the shores of the lake, can be seen from far away. Due to the natural cleft, the oval territory is open from East. Because of the steep hillside, there is no need for rampart. Between the steep hillside and the western side of the plateau, the surface is mounting with terraces. Tumuli, at the foot of the hill, were found from the early Iron Age. They refer to the one-time southwest gate of the castle, beside the present service road. At the northern part of the castle, there is an U-shaped smaller area with an east-west direction, and is bordered by a rampart and a ditch at the southern part. This separated area is obviously younger than the main rampart, and it is higher, too.

THE EXCAVATION

Because of settling a vineyard, we had to execute a rescue excavation in 1999-2000. All in all, we have explored a 1000m^2 wide area, a part of the settlement inside the castle of prehistoric times. We have come across 279 post holes, 21 bigger and 17 smaller pits, 10 houses and 3 ring shaped archaeological objects. The geological conditions made the exploration even more interesting, because the first level of the settlement was the natural, geyserite, surface, and the objects of the settlement were dug into this.

We identified two main types of houses: a small quadrangle area, dug 5-10 cm deep into the natural surface, with post holes in the corners. The second type is a bigger house, surrounded by lines of post holes.

RELATIVE CHRONOLOGY

The earliest archaeological object is a pit from the 'tumulus culture" (final period of the Middle Bronze Age), at the bottom of which whole vases were found.

The bigger part of the finds come from the Bronze Age (Urnfield culture) and from the early Hallstatt Age (HaC).

The most interesting part of the finds is a house from the transitional period, HD3-La Tene A, with big, non-turned pots and vases.

The youngest level is coming from the La Tène D period. This is the final cycle of life in the fortified settlement.

ARCHAEOMETRY

We analysed some materials for the anthracothomy. A. Grynaeus analysed the wooden remains and identified some species like Salix sp. And Quercus sp. (50-50 per cent).

The bones of a cervus elaphus were found in a deep pit and was analysed by L. Bartosiewitz.

There were no metal objects of real importance this is why we can state that this part of the settlement was not used for metal working.

REGENYE JUDIT
LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM
8201 VESZPRÉM, PF. 32.

BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ

A TIHANY-ÓVÁRON FELTÁRT SZARVASCSONTVÁZ ELŐZETES VIZSGÁLATA

BEVEZETÉS

2000. júniusának második felében, Tihany–Óváron a Regenye Judit (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém) által vezetett leletmentő ásatáson fiatal gímszarvas (*Cervus elaphus* L. 1758) teljes csontvázа került elő a vaskori földvár E6 jelzetű gödréből. Előzetes beszámolóm célja az állat azonosítása, életkorának, méretének lehető legpontosabb meghatározása a rendelkezésemre bocsátott csontok alapján. Noha a csontváz egyes, régészeti anyagba kevert részeinek (elsősorban a mellső végtag csontjainak) elemzése még nem történhetett meg, a konferencia idejére megvizsgált csontok adatai a felvetett kérdések megválaszolására elegendőnek bizonyultak.

A részletes rétegtani/régészeti értelmezés viszont túlmutat a cikk terjedelmén, csak a lelőhely egészének elemzése után lehetséges. Ezek legérdekesebbikének a tárgyalt gödör áldozati- avagy tárológödör voltának megállapítása ígérkezik. Jelenleg azonban csak annyit jegyzünk meg, hogy az ásatási napló szerint a szarvascsontvázat tartalmazó gödörben kelta kori edénytöredékek szolgálhatnak a tipokronológiai keltezés alapjául.

A SZARVASCSONTOK RÉTEGTANI ELOSZLÁSA

A mintegy 2 m mélységű, kerek objektum felső átmérője 2 m volt, amely a gödör lapos fenekén 2,3 m-re szélesedett ki. A gímszarvas maradványai a példás gondossággal, rétegenként bontott gödör felső felének több szintjéből kerültek elő. Megtartásuk jó, töredezettségük kis mértékű. Az Antoni Judit által készített ásatási rajzok és az átadott állatcsontanyag csoportosítása alapján a leletek rétegenkénti bonctani eloszlása az alábbi volt:

I. szint: A csontok többsége a bontási felszín alatt mintegy fél méterrel jött napvilágra. Ez a szint az agancsos agykoponyát és a tőle csaknem egy méterre fekvő arckoponyát, illetve az egymástól elszakított állkapcsokat tartalmazta. Az agancsok között hét összetartozó hátcsigolya feküdt a hozzájuk tartozó bordákkal. Ez a réteg tartalmazott még 3, illetve 4 összetartozó nyakcsigolyát két ízesülten maradt szakaszban, valamint a két hátsó végtag hosszúcsontjait.

II-III. szint: E csontok alatt két paticsos, illetve porhanyós, kb. 30 cm vastag réteg volt, lényegében szarvascsontok nélkül.

IV. szint: Ezen a szinten a gödör közepe táján az egyik behajlított mellső végtag hosszúcsontjai feküdtek, valamint egy lapocka, amely e csontoktól valamelyest távolabb (kb. 65 cm) került elő (ezek vizsgálata a kézirat leadásáig még nem volt lehetséges).

V. szint: E szint közepén a mellső végtag kézközépcsontjai voltak, illetve a gödör széle felé eső bal lapocka és ágyékcsigolyák.

VI. szint: A tárgyalt rétegsor alsó részének közepén az egyik mellső láb csontjai feküdtek anatómiai rendben, a medencecsont pedig e réteg keleti részén, a gödör fala mellett bukkant elő. Az egyetlen egyed ilyen, több réteget átvágó megjelenése az objektum gyors feltöltődésére utal.

AZ ÉLETKOR ÉS TESTNAGYSÁG BECSLÉSE AGANCS- ÉS KOPONYAMÉRETEK ALAPJÁN

Az állat életkora csekély szakértelemmel, ránézésre is megállapítható: az agancságak alapján a fiatal bika elejtésekor élete negyedik évében járt. A már kialakult (de még szilárdan a homlokcsonton ülő) agancs arra utal, hogy az állat a téli félévben, pontosabban október és március között pusztulhatott el.

Az életkor egyszerű megállapításán túlmenően azonban nem mellékes, hogy életkorához képest ez a nem teljesen kifejlett egyed mekkora lehetett? Vörös (1979: 641) kutatásai ugyanis kimutatták, hogy az újkőkor óta a magyarországi gímszarvasok fokozatos méretcsökkenésen estek át, nem mindegy tehát, hogyan értelmezzük e fiatal szarvasbika méreteit.

A tihanyi szarvaslelet agancsán három jellemzőt sikerült további elemzés céljára azonosítani. Ezek a rózsató homlokcsonton mért legnagyobb átmérője, az [alsó] agancsszár legnagyobb átmérője, valamint a rózsató és a hozzá tartozó koszorú legnagyobb átmérőjének százalékos aránya. Az utóbbi paraméter azért fontos, mert a hullott agancs koponya felőli (proximális) felületén a kerek rózsató belső, funkcionálisan meghatározott illeszkedési felülete és az azt körülvevő, gyöngyözött koszorúrész külső átmérőjének egymáshoz viszonyított aránya az életkorral változik. Ennek magyarázata, hogy az idős állatok nehéz agancsát a koszorúhoz képest szélesebb rózsató tartja: a 2-3 éves bikák rózsatövének 60% körüli belső átmérője 15 éves korra 80% fölé emelkedhet.

A felsorolt három mennyiségi jellemző az életkorral szoros összefüggésben, de nem lineáris módon növekszik (1. ábra). A szakirodalomban (Habermehl 1985: 34, Tab. 2 and 35, Tab. 3, Abb. 18) közölt mai németországi agancsméretek alapján becsült életkor a belőlük számított harmadfokú egyenletekkel nagy pontossággal közelíthető (1. táblázat).

1. táblázat. Életkor becslés a tihanyi szarvasbika agancsméretei alapján

Független változó (x)	A becslésre használt egyenlet	Determinációs együttható	Kor (év)
Rózsató átmérő, mm	$y = -0{,}001x^3 + 0{,}0804x^2 - 2{,}339x + 22{,}579$	$R^2 = 0{,}995$	11,7
Alsó szár átmérő, mm	$y = -0{,}003x^3 + 0{,}093x^2 + 0{,}141x + 1{,}462$	$R^2 = 0{,}998$	8,4
Belső/külső rózsató, %	$y = -0{,}002x^3 + 0{,}426x^2 - 31{,}705x + 772{,}9$	$R^2 = 0{,}995$	3,3

Éppen ez, a determinációs együtthatókból kiolvasható nagy pontosság az, amiért elgondolkodtató, hogy a számítások eredményei szembetűnő különbségeket mutatnak. Tulajdonképpen csak egyikük, a táblázatban az utolsó felel meg az agancsságak számából nyilvánvalóan kiolvasható háromféves életkornak. Ennek oka, hogy az egyedfejlődés során a testarányok többsége nem lineárisan, hanem az abszolút nagyság függvényében növekszik (ez az allometria jelensége: Fábián 1967). A Tihanyban talált fiatal állat test-, illetve agancsarányai tehát még nem véglegesek, de agancsának vaskossága (milliméterekben mért átmérők) már felér egy ugyancsak kifejlett szarvasbikáéval.

Az állat fiatal korára utal viszont, hogy (a vastag átmérőkkel ellentétben) az egyetlen mérhető szemág hossza mindössze 220,0 mm, ami jelentősen elmarad a 18.263 kifejlett mai egyedre számított 347,4±0,470 mm átlagértéktől (Bán és Fatalin 1968: 95). Ez a megfigyelés arra is figyelmeztet, hogy az állat fiatal kora az agancsszár hosszának allometrikus egyenletekre alapozott becslését (Bartosiewicz 1998: Table 3) minden bizonnyal torzítaná. Fontos azt is hangsúlyoznunk, hogy mára a tudatos selejtezés hatására a gímszarvasagancsok határozott „tenyésztői" szempontokat testesítenek meg (Bartosiewicz 1999). Ez további eltérések forrása lehet, hiszen a mai trófeaeszmény egy és más dologban eltérhet a természetes kiválasztódás által létre hozott őskori formáktól.

Az 1. táblázatban felsorolt aránytalanul magas becsült életkorokon kívül a fiatal szarvasbika nagy termetére az is jellemző, hogy a szemgödör peremén mért legnagyobb homlokcsont szélesség (Ect-Ect) 157,7 mm, ami meghaladja 2001 mai, kifejlett szarvasbika legnagyobb koponyaszélességének (Zy-Zy) átlagát (136,8±0,185 mm). Noha e két szélességi méret nem minden egyeden felel meg pontosan egymásnak (2. ábra; von den Driesch 1976), eltérésük mindenképpen csekélyebb mint a vaskori koponyatöredék és a modern kori minta átlagának csaknem 2 cm nagyságú különbsége.

A koponyaszélességek összehasonlításában használt mai magyarországi mintára számított átlagos életkor 8,96 év volt (Bán és Szidnai 1968: 92). A szerzők ugyan rámutatnak arra, hogy a bikák koponyaszélessége széles határok között ingadozik, az agancsátmérőkhöz hasonlóan a tihanyi szarvas e méret tekintetében is nagy termetű.

A LÁBKÖZÉPCSONTOK HOSSZÁBÓL BECSÜLT MARMAGASSÁG

Ismert marmagasságú, mai szarvasfélék lábközépcsontjainak méreteiből egyszerű szorzószámok segítségével becsülhetjük az egykori állat marmagasságát, esetleg húsmennyiségét (Bartosiewicz 1987: 356). Egy-egy csont szorzószámának érvényességét azonban az állatfajon belül az egyed neme, életkora, erőnléte és öröklött alkata is befolyásol-

ja. A szervezet egyes részeinek eltérő, de összehangolt növekedési üteme az egyedfejlődés során a testarányok elsősorban életkorra jellemző változásához vezet.

Matolcsi János (1970) magyar szürke marha kézés lábközépcsontjaiból számított marmagasságbecslési együtthatóiból például kiderül, hogy az általa vizsgált, hetvennél több kifejlett magyar szürke tehén számos életkort képvisel, a bikákból gyűjtött csontok viszont fiatal „nyakigláb" hízóállatokból származnak. Emiatt az utóbbiak alapján a kifejlett/idős régészeti egyedek marmagasságát túlbecsülnénk (Prummel 1982). Az életkor és a korai növekedésű lábközépcsontok e viszonyából adódóan a tihanyi, immár kifejlett méretű lábközépcsontok a szarvasbika életkorára jellemző valós marmagasságnál nagyobb értéket mutatnak. Ez a kifejlett egyedre, azaz a *potenciális* marmagasságra jellemző érték (Bartosiewicz 1984).

Az egyed becsült marmagassága Godinicky (1965) gímszarvasra kidolgozott 4,08-as együtthatóját használva a lábközépcsontok hossza alapján 128,4 cm. Az állat fiatal kora ellenére ez az érték csaknem félúton van a mai közép-európai gímszarvasok 120 és 150 cm között megadott mérethatárai között (Choyke–Bartosiewicz 1984: 259, Table 2). A Britszigeteken azonban ez a nagyság manapság a marmagasság felső határának felelne meg (105-130 cm, Sandars 1937: 235).

A VÉGTAGCSONTOK EGYÉB MÉRETEI IDŐRENDI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

A számos recens párhuzam után érdemes a vaskori szarvascsontváz néhány jellemző méretét a Vörös István (1979) által közölt átlag- és szélsőérték adatok alapján részletesebb időrendi vizsgálatnak alávetnünk. Ezek az adatok a hosszúcsontok *szélességi méreteire* vonatkoznak, amelyek növekedése az epifízislemezek elcsontosodása után is tart: az állat testtömegéhez alkalmazkodva a csontok egyre vaskosabbá válnak. A rövidcsontok esetében a *legnagyobb hosszúság* szolgált összehasonlítási alapul, amely viszonylag fiatal korban eléri végleges nagyságát.

A hátsó végtagban a sípcsont disztális szélességét és a proximális ujjpercek hosszúságát összehasonlítva nyilvánvaló az előbbiek aránytalanul kicsiny volta, illetve az utóbbi rendkívüli nagysága (3. ábra). Míg a kis sípcsont szélesség egyértelműen az állat fiatal korával magyarázható, az ujjpercek már szemmel láthatóan elérték kifejlett kori hosszúságukat. Az ujjonjáró patásállatokban a hátsó lábfej talajjal bezárt hegyesebb szöge miatt a hátulsó ujjpercek a mellsőknél hosszabbak (Bartosiewicz 1993). A 3. ábrán az egyértelmű időrendi csökkenés kirajzolódását ezért zavarhatja, hogy az összehasonlító mintában a mellső és hátulsó ujjpercek feltehetőleg összevontan szerepeltek. Így mintán belüli egymáshoz viszonyított számarányuk az átlagot és a szélső értékeket egyaránt befolyásolhatja.

A csigacsont legnagyobb hossza időben egyértelműen csökken, míg a tihanyi szarvas nem teljesen elcsontosodott gumójú sarokcsontja az átlagosnál nagyobbnak tűnik (4. ábra), ami ismét a fiatal állat tekintélyes termetére utal. Elképzelhető azonban, hogy az egész csontváz ezt a nagyságot még nem érte el, csupán annak korán elcsontosodó, disztális helyzetű lábvégcsontjai.

Rendkívül tanulságos a lábközépcsont proximális és disztális szélességének időrendi összehasonlítása (5. ábra). Míg az előbbi a tihanyi szarvasbikában már elérte az időbeli trend alapján várható méretét, az utóbbi messze elmarad a régészeti minta alapján várt szélességtől. A növekedési törvényszerűségek ismeretében állíthatjuk, hogy ebben az esetben is a csak idősebb állatokban, későn kiszélesedő mérettel állunk szemben.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Tihany–Óváron talált fiatal szarvasbika teljes csontvváza a kerek gödör egyes rétegeiből nem szigorú anatómiai rendben került elő. Az összetartozó csontok viszonylag szétszórt voltából nem szabályszerű állattemetkezésre, inkább csak egyes testrészek együttes elföldelésére következtethetünk. Ennek pontos okát (húsraktározási szándék? rituális feldarabolás?) azonban pusztán a csontokból nem állapíthatjuk meg.

Mai mércével mérve a vizsgált egyed fiatal kora ellenére is aránylag nagytermetű volt. Ez agancs-, koponya- és lábközépcsont méreteiben egyaránt megnyilvánul. A hosszúcsontok szélességi méreteinek időrendi megítélését ugyan a vizsgált egyed fiatal kora nehezíti, a megbízható méretű (korán kifejlődő) csontok nagysága beleillik a Vörös (1979) által felvázolt, újkőkor óta tartó csökkenő vonulatba. Az esetleges eltérések a többi méret esetében is megfigyelt allometrikus összefüggések ismeretében értelmezhetők.

A fiatal bika elejtése legegyszerűbb az ősz elején lehetett, hiszen szarvasbőgéskor az erősebb bikák vetélytársaikat a csordától elverik, azok gyak-

ran zavarodottan kódorognak. A magányos állatok elejtése amúgy is könnyebb mint a szemfüles csordával tartóké. Az októberig tartó üzekedés után viszont a tehenek, borjak és gyenge bikák összeverődnek (Fábián 1973: 484), ami az éber csoportok *rajtaütéses* vadászatát (Choyke–Bartosiewicz 1984: Fig. 3) valamelyest nehezíti. Természetesen más módon, például hajtással, az ősz és a tél folyamán a szarvast bármikor elejthették.

IRODALOM

BARTOSIEWICZ L. 1984. Interrelationships in the formation of cattle long bones. *Zool. Anz.* 215, Jena: 252-262.

BARTOSIEWICZ L. 1987. Metacarpal measurements and carcass weight of moose in Central Sweden. *J. Wildl. Manage.* 51/2, Bethesda M.D.: 356-357.

BARTOSIEWICZ L. 1993. The anatomical position and metric traits of phalanges in cattle. *Revue de Paléobiologie* 12/2: 21-43.

BARTOSIEWICZ L. 1998. A quantitative assessment of red deer antler as raw material. Költő L. és Bartosiewicz L. szerk.: *Archaeometrical Research in Hungary II.* Hungarian National Museum, Budapest: 217-226.

BARTOSIEWICZ L. 1999. The emergence of holocene faunas in the Carpathian Basin: A review. N. Benecke szerk.: *The Holocene History of the European Vertebrate Fauna.* Archäologie in Eurasien 6, Verlag Marie Leidorf Gmbh - Rahden/Westf.:73-90.

BÁN I. és FATALIN GY. 1986. A gímszarvastrófea-értékmérők és az életkor. Bán I. *et al.* szerk.: *Élőhely és trófeavizsgálat számítógéppel.* Akadémiai Kiadó, Budapest: 122-158.

BÁN I. és SZIDNAI L. 1986. A gímszarvaskoponya főbb jellemzőinek vizsgálata. Bán I. *et al.* szerk.: *Élőhely és trófeavizsgálat számítógéppel.* Akadémiai Kiadó, Budapest: 87-93.

CHOYKE, A. M. és BARTOSIEWICZ L. 1984. Interactions between game biology, environment and human behaviour in patterns of deer hunting. Analysis of a Precolumbian site in Pennsylvania, USA. *Mitteilungen der Arcäologischen Instituts der ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12/13, Budapest: 253-262.

DRIESCH, A. von den 1976. *Das Vermessen von Tierknochen aus vor- und frühgeschichtliche Siedlungen.* Institut für Paläoanatomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin der Universität München

FÁBIÁN Gy. 1969. *Phaenoanalysis and quantitative inheritance.* Akadémiai Kiadó, Budapest

FÁBIÁN Gy. 1973. *Állattan.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest

GODINICKY, SZ. 1965. Okreslanie wysokosci jeleni na podstawie kosci sródrecza i sródstopia (Determination of deer height on the basis of metacarpal and metatarsal bones). *Roczn. Wyzsz. Szkol. Roln. w Poznan* XXV: 39-51.

HABERMEHL, K. H. 1985. *Altersbestimmung bei Wild- und Pelztieren.* Verlag Paul Parey, Hamburg-Berlin: 35.

MATOLCSI J. 1970. Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 63: 155-194.

PRUMMEL, W. 1982. *Withers height for cattle: metapodials give higher values than other long bones.* IV Conference of the International Council for Archaeozoology, London: Abstracts

SANDARS, E. 1937. *A beast book for the pocket.* London: Humphrey Milford

VÖRÖS I. 1979. Archaeozoological investigations of subfossil red deer populations in Hungary. M. Kubasiewicz szerk.: *Archaeozoology.* Vol. I. Szczećin: 637-642.

FÜGGELÉK

Csontméretek az A. von den Driesch-féle egységes méretek alapján (mm).

Agancs- és koponyaméretek	Hosszúság	Agancs átmérők koszorú		rózsató		alsó szár	
agancs bal alsó szár		58,1	49,2	30,2	30,0	27,9	25,2
agancs jobb tő és szemág	220,0	58,2	46,7	33,0	31,7		
homlokszélesség	157,7						
öreglyuk magasság, B-O	36,1						
nyakszirti bütyök szélesség	79,9						
		M_1-M_3 hosszúság		P_2-P_4 hosszúság		M_3 fog hosszúság	M_3 fog szélesség
mandibula, jobb	320,0	132,2		84,2		32,2	12,2
mandibula, bal		133,1		82,2		32,2	12,3
Végtagcsontok	**GL**	**Bp**	**Dp**	**SD**	**Sd**	**Bd**	**Dd**
femur, jobb	346,5	80,1	43,2	29,8	31,9	76,8	102,2
femur, bal	351,0	78,2		29,0	32,1	78,5	104,4
tibia, jobb	400,0	79,2	66,8	31,2	25,4	53,2	43,1
tibia, bal	401,5	82,1	81,6	30,9	25,8	52,8	41,1
astragalus, jobb	60,2	57,2*				37,5	33,7
astragalus, bal	**60,5**	57,2*				37,9	33,2
calcaneus, bal						39,2	46,5
calcaneus, jobb	133,2					38,9	46,9
metatarsus, jobb	316,0	40,2	44,1	25,3	23,9	47,1	32,9
metatarsus, bal	313,2	39,9	44,5	26,1	23,9	48,2	33,1
phalanx proximalis, posterior	63,8	22,8	29,3	18,6	16,5	22,2	17,9

*Az astragalusok esetében itt GLm szerepel

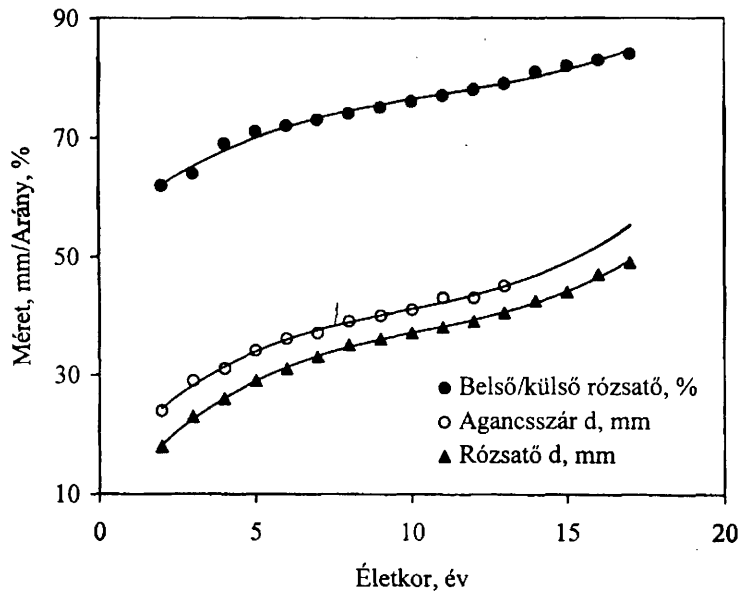

1. ábra. Az agancs vizsgált jellemzői az életkor függvényében mai gímszarvasokban (Alapadatok: Habermehl 1985)

Fig. 1. Burr proportions (%), pedicle and lower beam diameters (mm) as the function of age in modern red deer (Raw data: Habermehl 1985)

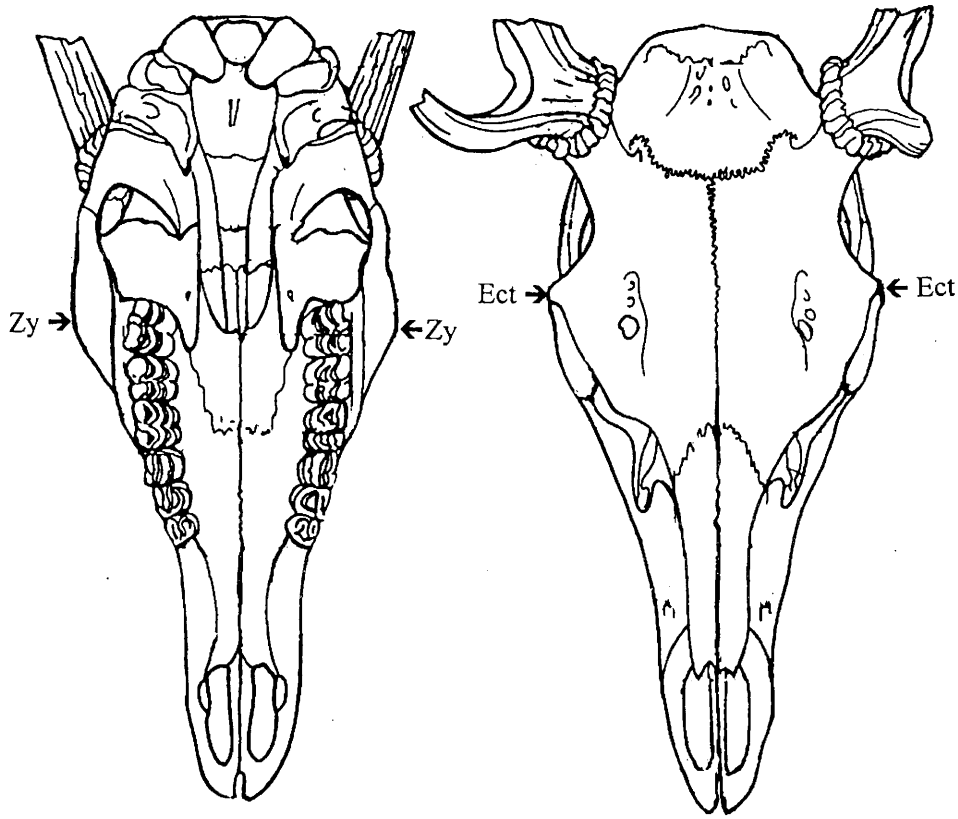

2. ábra. A koponya legnagyobb szélessége (Zy-Zy) az alapsíkban (norma basilaris), és a legnagyobb homlokszélesség (Ect-Ect) a homloksíkban (norma frontalis)
Fig. 2. Greatest skull breadth (Zy-Zy) in the norma basilaris and greatest frontal breadth (Ect-Ect) in the norma frontalis

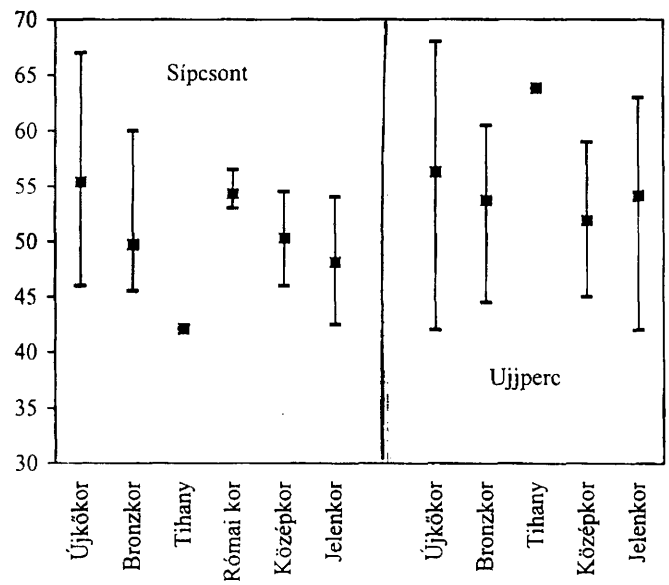

3. ábra. A sípcsont disztális szélességének és a hátulsó proximális ujjperc hosszának időrendi összehasonlítása (Alapadatok: Vörös 1979)
Fig. 3. Diachronic changes in tibia distal breadth (left) and the length of the proximal phalanx (Raw data: Vörös 1979)

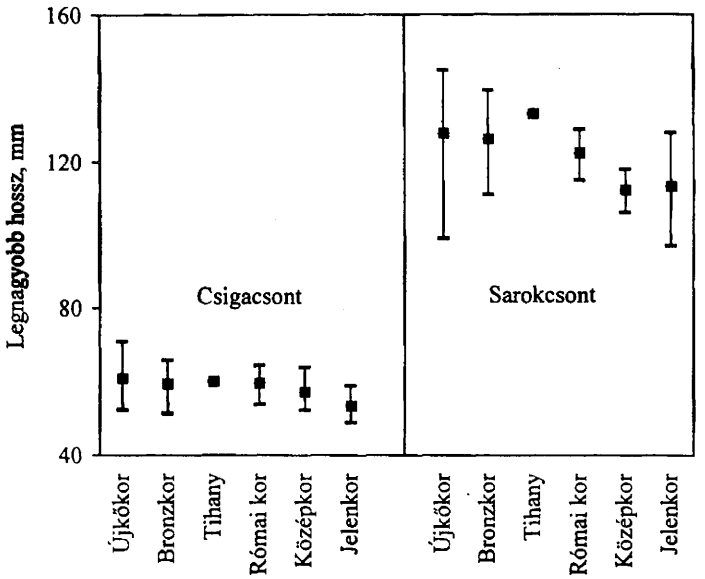

4. ábra. A csigacsont és a sarokcsont legnagyobb hosszának időrendi összehasonlítása (Alapadatok: Vörös 1979)
Fig. 4. Diachronic changes in the greatest lengths of astragalus (left) and calcaneus (Raw data: Vörös 1979)

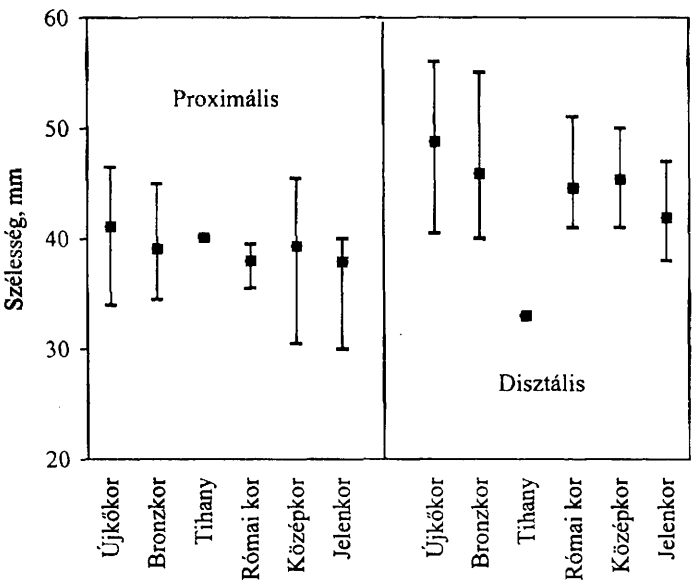

5. ábra. A lábközépcsont proximális és disztális szélességének időrendi összehasonlítása (Alapadatok: Vörös 1979)
Fig. 5. Diachronic changes in the proximal (left) and distal breadth of the metatarsus (Raw data: Vörös 1979)

LÁSZLÓ BARTOSIEWICZ

THE PRELIMINARY STUDY OF A RED DEER *(CERVUS ELAPHUS)* SKELETON FROM TIHANY–ÓVÁRON, HUNGARY

SUMMARY

This preliminary report on a complete red deer skeleton recovered from a probably Celtic pit at the Iron Age hill-fort of Tihany-Óvár is concerned with the zoological reconstruction of the individual. The remains of this stag came to light in several layers of a c.a. 2 m deep pit, whose diameters also varied between 2-2.3 m.

Based on the number of points in the antler, this young stag was killed in the 4th year of his life. Using modern antler measurements, however, only the proportion between the burr and pedicle gives realistic age estimates:

Independent variable (x)	Equations used in estimation	Coefficient of determination	Age (year)
Pedicle d, mm	$y = -0.001x^3 + 0.0804x^2 - 2.339x + 22.579$	$R^2 = 0.995$	11.7
Lower beam d, mm	$y = -0.003x^3 + 0.093x^2 + 0.141x + 1.462$	$R^2 = 0.998$	8.4
Pedicle d/burr d, %	$y = -0.002x^3 + 0.426x^2 - 31.705x + 772.9$	$R^2 = 0.995$	3.3

The pedicle and lower beam diameters, on the other hand, give higher age estimates, indicative of their unusually large dimensions when compared to modern individuals (Fig. 1). The same holds true for the greatest width of skull, which far exceeds the mean value of 2001 modern stag skulls from Hungary (Fig. 2).

Owing to the differential growth of limb bones, on the other hand, the 128 cm withers height estimate calculated from the length of metatarsal bones is probably characteristic of the animal's potential stature, rather than the actual withers height of this young individual.

Diachronic comparisons of other long bone dimensions (Figs. 3-5) also reflect the large size of this Iron Age individual, that fits the overall decline of red deer size between the Neolithic and Modern Age. Eventual deviations from this main trend can be explained with the young age of the animal under discussion here. Late-maturing, transversal extremity measurements keep increasing along with the bone's robusticity, long after the ossification of the epiphyseal plates that terminates longitudinal growth.

The complete antler rack suggests that the animal was hunted during the winter half of the year. Should it have been killed in an ambush, the likelihood of a fall death is more likely, before fawns, does and young stags form herds after the mating season. Such groups are more alert than solitary individuals and therefore better protected.

BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ
ELTE BTK RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET
1088 BUDAPEST, MÚZEUM KÖRÚT 4/B

HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS–SZILAS GÁBOR–ENDRŐDI ANNA–HORVÁTH M. ATTILA

MEGELŐZŐ FELTÁRÁS DUNAKESZI-SZÉKESDŰLŐN

2000 év május-augusztus között Dunakeszi-Székesdűlőn az AUCHAN bevásárlóközpont építését megelőzően folytattunk ásatást, ahol egy több mint 6 hektáros területet tudtunk megnyitni és teljes felületi feltárást végezni.

A terület a Dunától keletre alig 1 km-re, Budapest és Dunakeszi határán, Káposztásmegyertől északra található.

Az ásatás során tapasztalt intenzív régészeti lefedettséget a terület geomorfológiai viszonyai indokolják. Schweitzer Ferenc 1996-os ősvízrajzi vizsgálatai kimutatták, hogy maga az É-ÉK – D-DNY irányban hosszan elnyúló dombhát a Duna akkumulációs munkája által képződött zátonysziget volt, melyet keleti irányból a mai elődje, egy korábbi Duna-ág övezte, kialakítván a szárazabb periódusokban jó megtelepedést biztosító alacsony ártéri szintet. Felszínét később feltöltődött deflációs eredetű mélyedések teszik változatossá, melyek a későbronzkori telep szerkezetében is döntő jelentőséggel bírtak (1. kép).

Az említett dombhát felszínét borító talajréteg a természetes eróziós folyamatok, valamint a mezőgazdasági tevékenység következtében azonban meglehetősen bolygatott volt. A homokos-löszös altalaj felett, attól határozottan elkülönülve jelentkezett a 30-40 cm vastagságú humuszréteg; a szubhumuszt csupán néhány felszíni humuszlencse profiljában tudtuk megfigyelni. Ennek köszönhetően a lelőhely két meghatározó időszaka közül a neolitikus kultúrréteget foltokban, a későbronzkorit pedig egyáltalán nem sikerült megfognunk.

NEOLITIKUM

Ásatásunkon a legkorábbi leleteket az újkőkor szolgáltatta. Ilyen korú leletek a feltárási terület középső és északi részében kerültek elő, amelyhez közel ötven gödör sorolható. A cölöplyukakból származó cserépanyag alapján a 42. háznak nevezett épület is nagy valószínűséggel ebben a korban épült. Ez egy cölöpvázas hosszúház, melynek teljes alakját az erózió és a humuszolás következtében már nem tudtuk meghatározni. A neolitikus leletek harmadik csoportja felszíni cseréphalmokból származott. Ezek gyakori jelenségei voltak annak a térségnek, amelyen a telepobjektumok is előkerültek. Itt a többnyire homokos talajon – sok esetben barna foltos – elszíneződéseket tapasztaltunk, melyek kisebb nagyobb mennyiségű leletet, legtöbbször kerámiát szolgáltattak. Az így képződött településnyomok nem voltak összefüggőek, azok valószínűleg egymástól kisebb vagy nagyobb távolságra álló házak helyeit fogják körül. A neolitikus telep jól illeszkedik az 1996-ban Endrődi Anna által lelőhelyünk déli részében feltárt másik teleprészlethez, ahol két neolitikus ház cölöplyukait, illetve a házakat kísérő hosszú árkokat sikerült feltárni. A leletek kora az újkőkoron belül nagy szóródást mutat. A legtöbb edénytöredék a ***Dunántúli Vonaldíszes Kultúra*** legidősebb, Bicske-Biňainak nevezett fázisából származott (Kalicz 1980; Pavúk 1980), a korszak középső és késői szakaszát, a kottafejes és zselízi kerámiát lényegesen kevesebb lelet képviselte. A gödrök többsége hulladéktárolásra szolgált, ettől eddig csak három biztosan eltérő esetet figyeltünk meg. az 1777. objektumban több, közel teljes edény töredékei mellett egy kis, eredetileg talán egy edény szélére applikált idolt töredéke feküdt. A másik, a 2170. gödörben egy csaknem ép őrlőkő mellett találtunk hasonló leletet, azzal a különbséggel, hogy ez a tárgy már inkább egy önálló szobor töredéke lehetett. A harmadik, a szokásostól ugyancsak eltérő újkőkori objektum a 900. gödör volt, melyben egy, a korai DVK-ra utaló szélesvonalú karcolt díszítéssel ellátott kis bögrén kívül egy vastagfalú lapos tál töredéke feküdt, melyre emberi láb alakú applikációt erősítettek. A lelőhely nem áll egyedül a térségben, hanem szerves része az egykori váci járás területén található sűrű középső neolitikus településrendszernek (Torma 1993), amely fekvésénél fogva fontos szerepet kaphat a dunántúli és az alföldi újkőkori kultúrák kapcsolatának vizsgálatában is. A leletanyag pontos értékelése a már jelenleg is folyó restaurálási munkákat követő feldolgozás után lesz lehetséges.

RÉZKOR

A településen kb. húsz objektumban találtunk a rézkor valamely szakaszára datálható leleteket. Eddig két gödörben fedeztünk fel olyan edénytöredékeket, melyek a középső rézkori *ludanicei kultúrá*ra utalnak. Bár az eddigi hasonló telepfeltárások Budapest környékén gazdag leletanyagot szolgáltattak (Virág 1995), Dunakeszin az ide sorolható leletek száma igen alacsony; ami arra utal, hogy jelentősebb szerepe ennek a kultúrának a dunakeszi őskori telepen nem lehetett.

Ezzel szemben kb. tizenöt objektum rejtette a középső és késő rézkor közvetlen átmenetének leleteit. Házat vagy más épületet eddig adataink szerint nem sorolhatunk a rézkorhoz, leletei kivétel nélkül gödrökből, illetve egy esetben gödörben lévő tüzelőhelyről származnak. A rövid, hengeres nyakú bögrék és korsók, az erősen kihajló peremű tálak, a szubkután fülek és a kónikus orsógombok egyértelműen a ***protobolerázi***nak nevezett rézkori fázisba sorolják ezeket az objektumokat (Kalicz 1991, Horváth L 1990). Az idetartozó gödrök betöltése is alapvetően különbözött a többi korszakéitól. A kultúra más lelőhelyein tett megfigyeléseknek megfelelően a gödrökben barnás színű és laza töltelékföld volt (Horváth L 1993), időnként jelentős mennyiségű állatcsonttal, hamuval és faszénnel. Ez utóbbihoz kapcsolódik, hogy a 2000. objektum legalján vöröses, paticsos réteget találtunk, amelyen a helyben végzett égetésből származó korom és hamu társult. Ugyanitt, az egyik mellékgödörben valamint az 1949. objektumban olyan leleteket, kanellúrás edények töredékeit, illetve egy díszített, szájjal lefelé fordított tálat találtunk, melyek arra utalnak, hogy a telep folyamatosan továbbélt a klasszikus ***boleráz***i időszak elejéig. A telep viszonylag késői datálására utal, hogy eddigi ismereteink szerint a leletek között sem korongos fülű, sem tűzdelt barázdás díszű edény vagy töredék nem került elő. Erre már több más lelőhelyen, így például a békés megyei Kétegyházán is volt példa. A telepek közel egy időben való felhagyásának és újak létesítésének okát talán klimatikus, talán történeti tényezőkben kell keressük. A lelőhely fekvése szintén nagy szerepet kap majd a kelet- és nyugat-magyarországi régiók rézkori kapcsolatainak felderítésében. Dunakeszi ugyanis éppen abban a kulturális sávban fekszik, amelyben a magyarországi késő rézkort kialakító tényezők közül, mind a tűzdelt barázdás kerámia, mind pedig a hunyadihalmi csoport megjelent. Így a dunakeszi protobolerázi telep újabb fontos állomása lehet a középső és késő rézkor átmenetének kutatásában.

KORABRONZKOR

Dunakeszi-Székesdűlő területének É-i részén, kb 60 m sugarú körben 7 korabronzkori, a ***nagyrévi kultúra*** körébe tartozó sír került elő. Egy csoportban 3 urnás-hamvasztásos és 4 zsugorított csontvázas sírt tártunk fel, mely utóbbiak bal oldalukra fektetett, erősen zsugorítottak és É-D-i tájolásúak voltak. Két sír melléklet nélküli, egy váz mellett egy korsó feküdt.

Kiemelkedő jelentőségű a 391. számmal jelzett, zsugorított csontvázas sír, amelyben egy a bal oldalára fektetett, az előzetes Szathmáry László vizsgálatai szerint egy 20 év körüli női csontváz volt. Sajnálatos módon a sír északi harmadát a területen egykor átmenő gázcső árka vágta át, így a csontváz a medencecsonttól felfelé eső része megsemmisült. A medence mögött egy kis tálka, míg a combcsont előtt egy bronztű és egy kerek arany lemez volt mellékletként elhelyezve. A Maros kultúra területéről, Óbéba (Bóna 1965) és és Mokrin (Girič 1984, 49) lelőhelyekről jól ismert arany lemezekhez hasonlóan a Dunakeszin előkerült lemez is poncolt technikával díszített és átfúrt. Az előző arany lemezekkel együtt Erdély, illetve a hajdúsámsoni horizont leleteihez köthető, északi előfordulása fontos támpontot adhat a migrációs és kereskedelmi kapcsolatokhoz. A kerámialeletek alapján a sírok a nagyrévi kultúra korai szakaszára datálhatók. A koranagyrévi korszak zsugorított csontvázas temetkezési rítusa a főváros területén és környékén az eddigi kutatások alapján csak szórványosan volt megfigyelhető. A régészeti leletanyag és temetkezési rítus alapján úgy véljük szoros kapcsolat mutatható ki a Maros–Tisza-vidék népcsoportjai között.

A Dunakeszi-Székesdűlőn feltárt csekély számú telepobjektum a Nagyrévi kultúra népességének epizódszerű megtelepedését jelzik.

KÉSŐBRONZKOR

Az ásatáson megismert régészeti jelenségek túlnyomó többsége a bronzkori ***halomsíros kultúra*** hagyatékát képezi.

A legnagyobb számban előkerült objektumtípust alkotta az a mintegy ezer cölöplyuk, melyek elhelyezkedéséből több mint 50 *cölöpszerkezetes építményt* rekonstruálhattunk. Ennek ellenére a fentebb már említett bolygatottság miatt a róluk szerzett ismeretanyag meglehetősen hiányos. Sem a házak omladékát, sem padlószintjét nem sikerült megfognunk, korukat csupán a cölöplyukakból előkerült szórványos cserépanyag, illetve egymáshoz, valamint egyéb, pon-

tosabban keltezhető objektumhoz (árok-, kerítésrendszerek) való viszonyuk alapján próbáltuk meghatározni. Tájolásuk egységesen É-ÉNY – D-DK-i irányú, mely a területen uralkodó szélirány hatásának tudható be. Egy-egy épület megújítása esetén megfigyelt apró tájolásbeli eltérések a telep hosszú életét bizonyítják.

Két alapvető típusukat különböztethettük meg. Az egyszerűbb variánst képviselik a kétsoros 2-3 m széles, 6-9 m hosszú, 3-3, 4-4, 7-7 cölöplyukból álló szerkezetek, melyek adták az épületek túlnyomó hányadát.

Külön csoportba sorolhatók azok a házmaradványok, amelyeknél két, egymástól 6-8 m-re fekvő cölöpsor között 2-5 vaskos, a szelemengerendát tartó ágasok nyomai láthatóak. Ennek külön változatát képezik ásatásunk legkülönlegesebb konstrukciói, melyek északi végét félkörívben záródó cölöpsorok alkotják (2. kép). Kuriózumszámba megy egy dupla cölöpsorral megerősített falu építmény nyoma is, melyhez északról egy, később derékszögben bekanyarodó karósor (karám?) is csatlakozik.

A feltárás legnagyobb jelentőséggel bíró objektumai a 3 db fával bélelt aknájú *kút* volt.

E víznyerő helyeket a telep szélét határoló kisebb erek, mélyedések akkora már feltöltődött medrébe ásták, ahol fa alkotóelemeik a magas talajvízszintnek és a fölöttük elhelyezkedő vastag, mocsaras fedőrétegnek köszönhetően gyakorlatilag teljes épségben megőrződtek.

Két kút négyzetes aknáját hasított tölgyfadeszkákból készítették, melyeket trapéz és négyszögletes csapolásokkal, de némely esetben a szélesebb deszkát átlyukasztva rögzítették egymáshoz (4, 5. kép). Az 568-as kútnál ily módon 11 deszkasort tudtunk dokumentálni. A több mint két méter mély kútaknát bontva megfigyelhető volt, hogy a betöltés alsó harmada - miként a kútaknán kívül eső munkagödör betöltése - szürke iszapos anyagú volt, kevés kerámiával, mely a kút használata alatt végbement föltöltődés eredménye. Felette fekete, gazdag kerámiaanyagot tartalmazó, már a felhagyása után keletkezett betöltést dokumentáltunk, mely szerint az ekkor még hulladékgödörként funkcionálhatott. A két réteg határán egy teljesen ép fekete, polírozott felületű, peremén négyoldalt 3-3 helyen átlyukasztott, kétfülű edény került elő (6. kép). A kútakna szélén több felépítményre utaló cölöplyuk nyomait is regisztráltuk. A 2399. obj. fabélése hasonló technikával készült, ám a telep nyugati szélén, kevésbé vízjárta területen építették, így jóval rosszabb állapotban maradt meg.

A legkülönlegesebb típus egy, a néprajzi anyagban számon tartott, ám hazánkban régészeti kontextusból még nem ismert ún. bodonkút volt, melynek kiváló állapotban megmaradt 63x76 cm-es gyűrűjét egy idős szilfa törzséből vájták ki. A belőle előkerült bekarcolt, mészbetétes díszítésű füles edény, kiöntőcsöves bögre és egy kettőskónikus testű füles csésze a későhalomsíros időszakra keltezi a kutat.

A nagyszámban előkerült *gödrök* közül a település keleti, és nyugati mocsaras szélén, eredetileg agyagkitermelés céljából ásott, majd hulladékgödörként használt objektumok szolgáltatták a leggazdagabb leletanyagot. Ezzel szemben a dombháton ásott objektumok jóval kevesebb leletanyagot tartalmaztak. Külön kiemelendőek azonban azok a kisméretű gödrök, melyekben hatalmas összeomlott bordadíszes hombárok töredékei voltak. Közülük az egyik, alsó felében teljesen épen maradt edényt gyakorlatilag beleásták a földbe. Az 1709-es, méhkas alakú objektumban hamus, égett betöltésében három, szájával lefelé fordított edényből, köztük két teljesen ép talpas füles bögréből (7,8. kép) álló kerámiadepót találtunk. Feltártunk még egy külön hamuzógödörrel rendelkező kavicsalapozású tűzhelyt is.

Az ásatás során több *árokrendszer*, ill. *karósor* nyomaira is bukkantunk. Munkaterületünk közepén két egymással párhuzamos, kelet-nyugati irányú, egymástól 5-10 m-re lévő - de vonalvezetésében kisebb szabálytalanságokat felmutató - árok (175, 176. obj.) keresztezte a dombhátat. Mindkettő egyenes vonalban a telepet keletről, illetve nyugatról határoló természetes eredetű mélyedésbe fut, így minden valószínűséggel a dombhát területének víztelenítése, lecsapolása volt elsőrendű feladata. Átvágásai során kiderült, hogy a déli, 2-3 m széles, 1-1,5 m mély, ill. az attól északra lévő kissé keskenyebb és sekélyebb, hol V, hol pedig lapos aljú árkok a belőlük előkerült leletek alapján szintén a későbronzkorban létesültek. Utóbbi vonalán egy 2 m széles földhidat is sikerült lokalizálnunk és feltárnunk.

Előkerült egy, az előzőeknél jóval sekélyebb (10-20 cm) és keskenyebb (20-30 cm) későbronzkori árok is, mely a telepet északi és nyugati irányból kerítette. Északnyugati ívénél egy bejáratot is megfigyelhettünk (9. kép), melyhez egy kisebb belső területet négyszög alakban körbekerítő, szintén bejárattal rendelkező kisárok kapcsolódott. A terület nyugati szélén találtunk egy körárkot is, belőle azonban nem került elő korhatározó anyag.

A kisároktól nyugatra, egy újabb észak-dél irányú, leletanyagot nem tartalmazó karólyukak sorából álló kerítés maradványát sikerült feltárni, mely eleinte csak szakaszosan, azonban a délnyugati ré-

szen mintegy 200 m hosszúságban már folyamatosan jelentkezett.

Az imént említett rendszerek több ponton is keresztezik egymást, azonban a telep belső relatív kronológiája megbízhatóan csak a leletanyag beható vizsgálata után tisztázható.

Az így feltárt települést tehát keletről az Óceánárok mocsaras ártere határolta, míg észak- és nyugati szélét a kisárok, ill. a karósor alkotta. Egyedül déli irányból való lehatárolása problematikus, bár a kisárok déli szakaszát képzeletben meghosszabbítva valószínűleg ez is a feltárás területén lehetett.

A település a hazánk területén a Bakony-vidéken markánsan megjelenő átmeneti, Reinecke BD periódusba tartozó leleteivel mutat szoros rokonságot (Kőszegi 1988, 19-27, 59; Ilon 1996), ám nem zárhatók ki a BC-korú előzmények sem. Sajnálatos módon a pesti oldal halomsíros betelepültségére vonatkozóan meglehetősen hiányos adatokkal rendelkezünk. Településünkkel csupán az Egressy úti maradványok tekinthetők egyidősnek (Kőszegi 1988), a Kőszegi F. által a Vízakna utcában feltárt teleprészlet (Kőszegi 1973), illetve a Schreiber R. által közölt rákoskeresztúri, valószínűleg temetkezésből származó szórványleletek kissé korábbra datálódnak (Schreiber 1971).

Településszerkezeti jellegzetességi alapján szoros kapcsolatot tételezhetünk fel a Börcs-Paphomlok-dűlői (Figler 1996, 11-12), Balatonmagyaródhídvégpusztai (Horváth 1994), Alsólakosi/Donji Lakos-Szlovénia (Šavel 1990) telepekkel, melyek alapján az urnamezős időszak kezdetén egy települési szisztémában is megmutatkozó horizont képe kezd kibontakozni. Valószínű, hogy e jelenség a fém és kerámiaművességben az urnamezős kor kezdetén jelentkező, nagyobb területeket átfogó homogenizációjának telepjellegben történő lecsapódása.

A terület északi részén, a kis körárok által jelölt kerítéssel „lezárt" későbronzkori településtől viszonylag jól elkülönülten, a késő vaskori ***kelták*** szórványos településrészlete került elő. A korszak jelentősebb leleteit Budapest körzetében, korábban főként a Duna jobb partján, a budai oldalon tárták fel. Az újabb ásatások azonban számos, főként falusias jellegű település nyomait fedték fel a pesti oldalon és a Csepel-szigeten is (H. Hanny 1992, 241-276).

A Székesdűlőn előkerült három, a korábbi korok házaitól jelentősen eltérő, földbe mélyített, megközelítőleg négyszög alaprajzú épület maradványa közül talán a 2133-as objektumszámú ház volt a legérdekesebb. A valószínűleg felmenő falak nélküli, sátortetős ház tetőszerkezetét három, a ház hossztengelyébe beásott oszlop tartotta, bejárata az észak-keleti sarokban volt. Tűzhelyre utaló nyomokat nem találtunk. Az objektum bontásakor előkerült nagymennyiségű égett, hamus, faszenes, salakos betöltésből arra lehet következtetni, hogy a ház leégett.

A területen feltárt másik két, viszonylag sekélyen a földbe mélyülő építmény, valószínűleg tároló lehetett (10. kép).

Valószínűleg e telep lakói használhatták azt a két kutat, melyek szintén a dombhát keleti szélén húzódó mélyedésben kerültek elő. Vázukat függőlegesen levert többnyire kerek átmetszetű, felezett, vagy negyedelt, alul kihegyezett karók alkották, bélésüket a karók között kosárfonással kialakított vesszőkötegekből kialakított kas képezte. A 2110. kút bontása során beomolva valamiféle kútház-felépítményre, kiemelő szerkezetre utaló faragott, ácsolt deszkákat, gerendákat és egy ágasfát találtunk (3. kép).

A gazdag, több korszakon átívelő lelőhely lezárását a területen előkerült szórványos szarmata- és Árpád-kori leletek jelentik.

A fentebb szűkszavúan leírt ásatás során tehát a lelőhely környékét vizsgáló topográfiai kötetben leletmentes területként nyilvántartott Dunakeszi-Székesdűlőn hat régészeti korszak több mint 2600 objektumát sikerült dokumentálnunk. **Jentősége** abban állt nagy felületen való kutatásnak köszönhetően csaknem teljes egészében feltárhattunk egy késő bronzkori települést, annak különleges objektumaival együtt, értékes és egyedülálló adatokat nyerve ezzel a kor településszerkezetére vonatkozóan. Itt kell megjegyeznünk, hogy bár munkaterületünktől nyugatra és északra lehetőségünk nyílt több szonda létesítésére is, a telephez tartozó, minden bizonnyal nagy kiterjedésű temetőt nem sikerült megtalálnunk.

Az ásatással kapcsolatosan elvégzett archaeometriai vizsgálatok közül meg kell említeni a kutak faanyagának fajmeghatározási (Babos Károly), dendrokronológiai (Grynaeus András), C 14-es (ATOMKI) vizsgálatait, valamint számos gödörobjektumból és a kutak betöltéséből vett nagymennyiségű földminta archaeobotanikai (Gyulai Ferenc) és pollenvizsgálatát, a vidék geomorfológiai, ősvízrajzi értékelését (Schweitzer Ferenc), melyek lehetővé teszik számunkra a terület komplex környezetrekonstrukciós analízisét. A sort a csontvázas sírok embertani anyagának antropológiai elemzésével (Szathmáry László) és a teljes, feltárt területről készült légi fotó készítésével egészíthetjük ki.

IRODALOM

BÓNA 1965. Bóna I: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age In Hungary I-II. Alba Regia 4-5. (1965) 17-63.

BÓNIS 1969. Bónis É: Die Spätkeltische Siedlung Gellérthegy Tabán in Budapest. ArchHung Ser. Nova XLVII. Bp. 1969.

Bp Tört I., 131., Tompa F., -Alföldi A., -Nagy L., Budapest Története I. Bp. 1942

FIGLER 1996. Figler A: Adatok Győr környékének bronzkorához – Angaben zur Bronzezeit in der Ungebung von Győr. Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996) 7-27.

GIRIČ 1984. Girič, M: Die Maros Kultur. Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd (1984) 33-59.

H. HANNY 1992. H. Hanny E: Kelta település nyomai az M0 autópálya nyomvonalán Szigetszentmiklós- Üdülősor, -Vízműtelep) Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. (BTM Műhely 5.) 241-276.

HORVÁTH 1994 . Horváth L: Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez – Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien. Zalai Múzeum 5 (1994) 219-235.

HORVÁTH L 1993. Horváth, L. A: A Kárpát-medence középső-rézkorának történeti és kronológiai kérdései (A tűzdelt barázdás keramika helyzete az Alföldön) Kandidátusi diszszertáció. Kézirat. Zalaegerszeg, 1993.

HORVÁTH L 1990. Horváth L. A: Beziehungen zwischen der Tiefebene und Transdanubien in der mittleren Kupferzeit. Zalai Múzeum 2 (1990) 81-100.

ILON 1996. Ilon G.: A késő halomsíros-kora urnamezős kultúra temetője és tell-települése Németbánya határában. – (Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber-Frühurnenfelder in der Gemarkung Németbánya) Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996) 89-208.

KALICZ 1980. Kalicz, N: Neuere Forschungen über die Entstehung des Neolithikums in Ungarn. In: J. K. Kozłowski– J. Machnik (Hrsg.): Problémes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe. Krakow 1980, 97-122.

KALICZ 1991. Kalicz N., Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: Lichardus, J.: Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.-13.11.1988. Saarbrückener Beiträge zur Altertumskunde. Bonn 1991.

KŐSZEGI 1973. Kőszegi F: Adatok Zugló őskori településtörténetéhez – Data to the history of prehistoric settlements in Zugló. Budapest Régiségei 23 (1973) 9-37.

KŐSZEGI 1988. Kőszegi F: A Dunántúl története a későbronzkorban – The history of Transdanubia during the Late Bronze Age. BTM Műhely 1. Budapest 1988.

PAVÚK 1980. Pavúk J: Ältere Linearkeramik in der Slowakei. SlA 28(1980) 7-90.

ŠAVEL 1990. Šavel, I.: Oloris. Bronastodobna naselbina pri Dolnjem Lakošu -Bronzkorszakbeli település Alsólakosnál. Lendava 1990.

SCHREIBER 1971. Schreiber R.: Későbronzkori leletek Rákoskeresztúrról – (Spätbronzezeitliche Grabfunde von Rákoskeresztúr) BpRég 22 (1971) 293-299.

TORMA 1993. Torma, I (ed.): Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. Band XIII/2. In: Magyarország Régészeti Topográfiája 9, Budapest 1993.

VIRÁG 1995. M. Virág, Zs.: Die Hochkupferzeit in der Umgebung von Budapest und in NO-Transdanubien (Das Ludanice-Problem) ActaArchHung 47(1995) 61-94.

1. kép. Ásatási terület

2. kép. Késő bronzkori cölöpszerkezetes épület (30. ház)

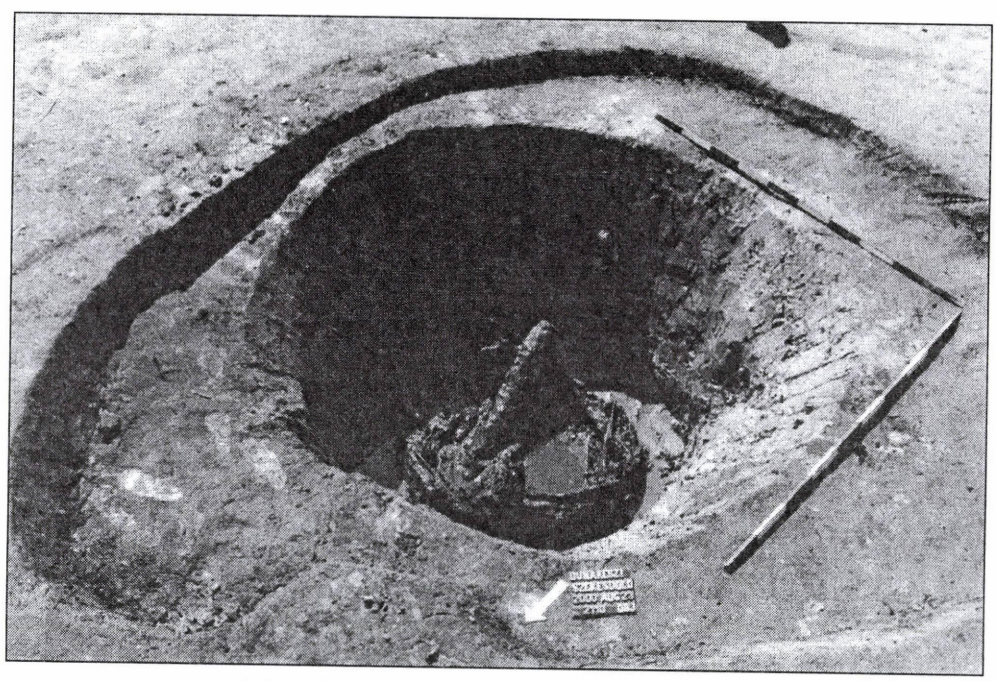

3. kép. Késő vaskori fonott szerkezetű kút (2110. obj.)

4. kép. Csapolt deszkák (568. obj.)

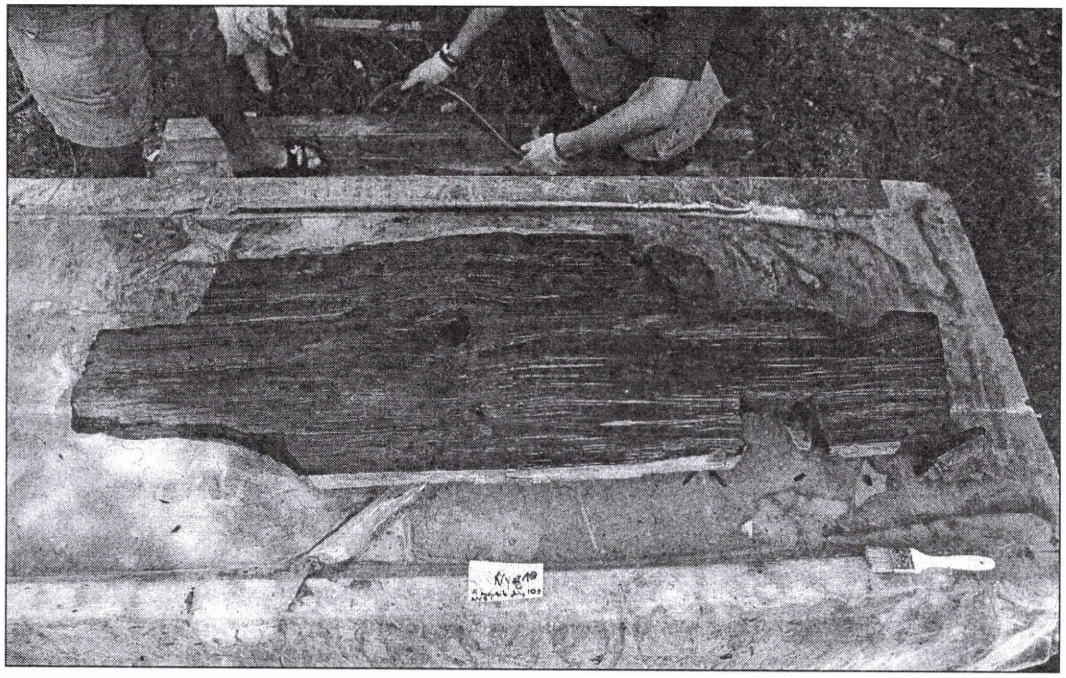

5. kép. Csapolt deszka (568. obj. legalsó szint)

6. kép. Késő bronzkori füles edény (568. obj.)

7–8. kép. Késő bronzkori talpas bögrék (1709. obj.)

9. kép. Későbronzkori cölöpvázas épület (23. ház) és a kanyarodó kisárok

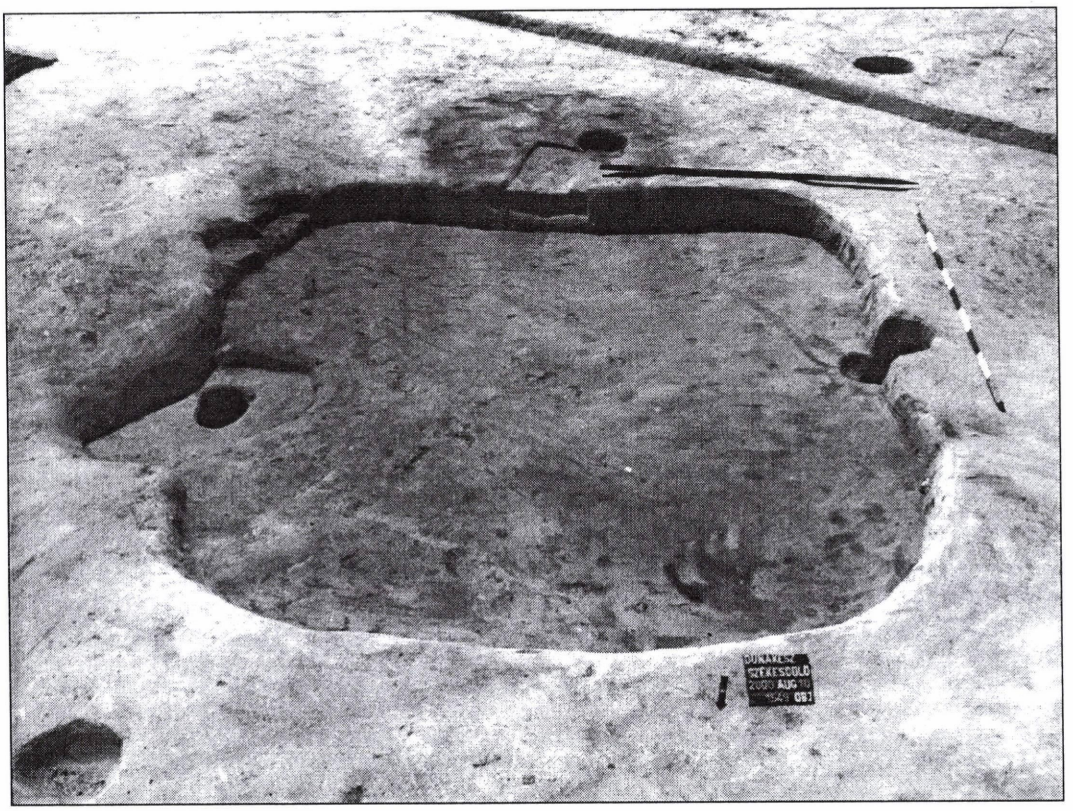

10. kép. Kelta félig földbe mélyített épület (1549. obj.)

LÁSZLÓ ANDRÁS HORVÁTH–GÁBOR SZILAS–ANNA ENDRŐDI–ATTILA M. HORVÁTH

PRELIMINARY EXCAVATION AT DUNAKESZI-SZÉKESDŰLŐ

Between May and August of 2000, we carried out a full surface excavation at Dunakeszi-Székesdűlő in an area of more than 6 hectares belonging to the AUCHAN shopping mall. The site is located on a former cay created by the Old Danube, stretching along a N-NE – S-SW axis.

The oldest findings uncovered at the comb, which ensured an excellent settlement, represented a sample of the **Transdanubian Linear Pottery Culture**. One portion of the archeological matter unearthed from as many as 50 pits and near-surface saturations of finds dates back to the oldest phase of the culture called Bicske-Biňa (Kalicz 1980; Pavúk 1980), while the rest of it comes from the so-called Note-head and Zselíz characterizing the middle and late stage of the age. Among the abundant finds, the most noteworthy items are two shards of idols and the shard of a thick sided flat bowl upon which an application in the shape of a human foot was attached. The Neolithic settlement neatly complements another settlement section excavated by Anna Endrődi in 1996, where the pole holes of two houses and the long ditches along the houses were uncovered.

Among the twenty pit objects dating back to the Copper Age, two are related to the Middle Copper Age **Ludanice Culture**, about fifteen comes from the so-called **Protoboleráz** period, which is considered to have been linked to the direct transition between the Middle and Late Copper Ages (Kalicz 1991, Horváth L 1990), but the settlement appears to have survived until the beginning of the classic **Boleráz** period as well.

In an approximately 60 meter radius circle in the middle part of the excavated area 7 Early Bronze Age graves belonging to the **Nagyrév Culture** were found. Three of these were urn cremation graves, while the remaining 4 were N-S position graves representing the contracted skeleton rite. Contracted skeleton grave No. 391 is of outstanding significance, including the skeleton of a woman of about 20 years of age, lying on its left side. Apart from a small bowl and a bronze pin, the grave furniture also comprised a perforated golden plate, decorated with the circular, punched technique, well-known from the sites called Óbéba (Bóna 1965) and Mokrin (Girič 1984, 49), within the area of the Maros Culture.

It was probably the Bronze Age late **Tumulus Grave Culture** that the more than a thousand pole holes could belong to, the positions of which indicated the possibility of reconstructing about 50 piling structures. Their position, without an exception, was N-NW – S-SE. The majority of them were single-space structures comprising 3-3, 4-4, 7-7 pole holes but the remains of several double aisle branchwood buildings ending in a semicircle at their northern end could also be explored and documented..

Furthermore, 3 wells, lined with wood, belonging to the settlement were also unearthed. The quadrangular shafts of two of these were made of split and carpentered oak planks, while the perfectly preserved ring of the third one had been carved of the trunk of an old elm tree (the pecial term for these is Bodonkút).

Apart from the high number of pits, the traces of a double ditch system, a small size ditch, and a stockade of almost 200 meters length were also found.

The uncovered finds indicate a strong tradition of tumuli but they are also closely related to the circle of finds with a strong presence in the *Bakony*-region belonging to the transitional, late tumulus period – early urnfield period (Reinecke BD beginning) (Kőszegi 1988, 19-27, 59; Ilon 1996).

In the northern part of the excavation area, a loosely structured **Celtic** site-section, with three huts embedded into the ground and the remains of a wicker well that most likely belonged to this site, was also discovered.

HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS, SZILAS GÁBOR, ENDRŐDI ANNA, HORVÁTH M. ATTILA
BTM ŐS- ÉS NÉPVÁNDORLÁS KORI OSZTÁLY
1031 BUDAPEST, ZÁHONY U. 4.

KALLA GÁBOR

A MEZOPOTÁMIAI LAKÓHÁZAK BERENDEZÉSE AZ ÓBABILÓNI KORBAN A RÉGÉSZETI ÉS AZ ÍRÁSOS FORRÁSOK ELLENTMONDÁSAI

A településtörténeti kutatásoknak számos lehetséges szintje van. Vizsgálhatók az egyes települések tágabb összefüggései: kapcsolata a természeti környezettel, ill. az erőforrásokkal (gyűjtőterület, ill. hasznosítási körzetelemzések), és az egyes települési egységek egymáshoz való viszonya: a településszerkezet. Kutatható a település elhelyezkedése a tájban, kiterjedése, lehatárolása (pl. erődített-e), ill. ezzel összefüggésben helyzete a települési hierarchiában, a lakókörzetek és a temetkezések viszonya. Mindezek összefoglaló elnevezéssel a regionális településelemzések. A településen belüli kutatások vizsgálatának fókuszába az egyes épületek, ill. a tevékenységi körök kerülnek. Így többek között a következő kérdésekre kereshetünk választ: A minden településre jellemző lakóházakon kívül vannak-e más épülettípusok (közösségi vagy/és kultikus épületek, raktárak, istállók, műhelyek stb.) is az adott lelőhelyen? Milyen a különböző tevékenységek térbeli eloszlása, azaz a lelőhelyen belül találunk-e elkülönült specializált körzeteket (szentélykörzet, lakónegyed, ipari negyed stb.)? Milyen az épületek egymáshoz és a közösségi terekhez való viszonya, zárt vagy szórt-e a beépítés? Ha vannak, milyenek az utcák és terek? Milyen a vízellátás (kutak, ciszternák)? Milyen a köztisztaság, van-e a szennyvízelvezetés, hova helyezik el a szemetet? Hol van az egyes háztartások határa, egy- vagy több épületet fog-e át egy háztartás, ill. a lakóházon kívül milyen objektumok tartoznak még hozzá (pl. raktárépületek, gödrök, külső tűzhelyek, karámok, üres terek)? Milyenek a lakóházak? Végül hogyan néznek ki az egyes háztartások, milyen tárgyak és berendezések alkotják, valamint hányan élnek egy-egy háztartásban? Mindezek mellett vizsgálhatóak a települések és a lakóházak belső elrendezésének szimbolikus aspektusai is, bár kétségtelenül ez a településkutatások legproblematikusabb területe.

Számos lehetséges probléma kimaradt a felsorolásból,[1] és sok – itt nem említett – településtörténeti jelenség csak a fejlettebb civilizációkra jellemző. Minél összetettebb egy-egy társadalom, minél kifinomultabb az anyagi kultúra, annál több a megválaszolandó kérdés. Kultúránként és területenként a források jellege rendkívüli mértékben eltérhet egymástól, így a kutatás módszerei és lehetőségei is teljesen mások lehetnek. Például a közép-európai őskor síkszíni telepeinél az erózió sokszor oly mértékben elpusztította az eredeti életterek szintjeit, hogy a háztartásoknak alig maradt nyomuk. (Erre sok példát látunk ebben a kötetben is.) Ha az épületeket felszín fölé emelték és nem voltak cölöpös szerkezetűek, sokszor még a létük vagy nemlétük bizonyítása is problémát jelenthet.

Nem véletlen tehát, hogy a legkisebb településtörténeti egységek, a háztartások vizsgálata az európai őskorban gyakran háttérbe szorul. Még a telltelepülésekre jellemző kedvező rétegtani viszonyok esetén is az anyagi kultúrának és ezzel együtt az egykori háztartásoknak csak tört része kerül elő. Szerepet játszanak ebben a kulturális tényezők éppúgy, mint a természetiek. Az egykori lakók házaik elhagyása előtt a legértékesebb tárgyaikat magukkal vitték, a szemétbe pedig csak az újra nem hasznosítható anyagok kerültek. A képződő rétegbe került szervesanyagból készült tárgyak pedig általában elpusztultak. Kivételt csak a tavi települések, esetleg a kutak emlékanyaga jelent. A legnagyobb gondot az egykori viszonyok rekonstrukciójában az jelenti, hogy még csak meg sem tudjuk becsülni a pusztulás mértékét.[2] Ha mégis valamilyen képet szeretnénk kapni arról, milyen arányban állhat az egykori anyagi kultúra azzal az emlékanyaggal, amit megtalálunk, vagy néprajzi példákhoz kell fordulnunk, vagy azokhoz a korai társadalmakhoz, ahol írásos források is bevonhatóak a vizsgálatba.

1 A településtörténeti kutatások hatalmas irodalmába és a különböző problémákba jó bevezetést nyújtanak: BERNBECK 1997: 153-205; LANG 2002: 251-291.

2 Ebből a szempontból valószínűleg különösen érdekes lesz a Vezúvhoz közel fekvő Nola bronzkori településének közlése. Ezt az „őskori Pompejit" egy vulkánkitörés pusztította el és egyben konzerválta számunkra.

AZ ÓBABILÓNI LAKÓHÁZAK

A legkorábbi olyan időszak, melynél kellő menynyiségű régészeti és írásos forrással rendelkezünk, az óbabilóni kor Mezopotámiában (Kr.e. 2. évezred első fele), a régészeti terminológia szerinti középső bronzkor. A korszakból viszonylag nagy számban ismerünk kiásott lakóházakat, és ezek Babilónia szinte teljes területét lefedik.[3] Ha a csak kisebb részletekben ismert alaprajzoktól eltekintünk, összesen 107 viszonylag teljes ház publikált. Ezen belül 63 származik Dél-Babilóniából (Ur: 59, Larsa: 3,[4] Girsu: 1), közel 29 Közép-Babilóniából (Isin: 9, Nippur: 20) és 15 Észak-Babilóniából (Síppar-Amnānum/Tell ed-Dēr: 5, Sippar-Jahrurum/Abu -Habba: 6, Babilón: 3, Išān Misjad: 1). Ez a szám, összevetve a terület nagyságával és a városok óriási kiterjedésével természetesen nem túl nagy, ami azzal magyarázható, hogy a kutatás figyelmét korábban inkább a nagy reprezentatív épületek, a templomok és paloták kötötték le. Abban az időszakban, amikor már sokan figyelmeztettek a helyzet tarthatatlanságára, és éppen kezdetét vette volna jó néhány városkutatási projekt az első Öbölháború és az azt követő bizonytalan politikai helyzet lehetetlenné tette az újabb ásatásokat. A ma rendelkezésre álló anyag is elégséges azonban ahhoz, hogy általános következtetéseket vonhassunk le belőle.

Az óbabilóni lakóházak alapvetően napon szárított agyagtéglából épültek, falaik vastagsága 60 cm és egy 1 m között mozgott. Égetett téglát általában csak ott használtak, ahol a nedvesség elleni védelem megkövetelte: alacsony lábazatként, ill. a nedves helyiségekben (konyha, illemhely), esetleg az udvarokban padlótéglaként. Urban és Larsában kivételesen sok égetett téglát használtak, az első városban teljes falakat építettek belőle,[5] a másodikban a lábazat volt sokkal magasabb mint másutt. A gyorsan feltöltődő utcaszintek miatt állandóan meg kellett emelni a belső padlószinteket is, gyakran akár 1 méterrel. A megemelt szintek alatti feltöltések természetesen csak szemétként kezelt használati tárgyakat tartalmaztak. A berendezések és háztartások szempontjából fontosabbak azok az esetek, amikor a lakónegyedek erőszakos pusztulás áldozatai váltak. Ennek legkiválóbb példája Ur városa, melyet Hammurapi utóda, Samsu-ilūna rombolt le uralkodásának 10. évében (Kr.e. 1643).[6] Ebben a városban általánosak voltak az emeletes házak, és a felső szint omladékai akár 3 méter magasságban is megóvhatták a falakat.[7] A házak berendezésének jó megmaradási esélyei ellenére a leletek viszonylag szegényesek, jóformán csak agyagedényekből állnak. Fémedény vagy szerszám alig került elő, bútoroknak pedig szinte nyoma sem volt. Az egyetlen publikált kivétel egy ágykeret nyoma, melyet Woolley az ún. EM-site területén a New Street 5-ös ház 7. helyiségében talált.[8] Hasonló volt a helyzet másutt is, pl. a szintén tűz által elpusztított sippar-amnānumi házakban.[9]

AZ ÓBABILÓNI LAKÓHÁZAK BERENDEZÉSÉNEK RÉGÉSZETI NYOMAI

Eredeti, rekonstruálható bútor az óbabilóni kori leletegyüttesekben nem maradt fenn, de más korszakokból is csak kevés példát lehet említeni.[10] Ezek hiányában a mezopotámiai lakáskultúrával foglalkozó művek egy tekintélyes szinte kizárólag a beépített berendezési tárgyakat veszi figyelembe a téma tárgyalásánál. Ilyenek az téglából emelt agyagtapasztású padok és emelvények, lépcsők, a falfülkék és épített polcok, beépített ládák, valamint a tűzhelyek és kemencék.[11] Egy viszonylag friss összefoglalásban a szerző nem foglalkozik a bútorok lehetőségével,[12] a régészeti szakirodalomban pedig általános az a vélemény, hogy a mezopotámiai egy alapvetően bútor nélküli lakáskultúra volt[13]. Ez az

3 Kiváló áttekintést ad az óbabilóni kor lakóházairól: MIGLUS 1999

4 Összesen harminc óbabilóni lakóházat azonosítottak a francia ásatók egy intenzív terepbejárás során 1985 és 1989 között, de ebből csak hármat volt lehetőségük megkutatni az Öbölháború előtt. Ld. CALVET 1996

5 Ennek nem statikai vagy technikai okai voltak, hanem a drága égetett tégla a gazdagság kifejezője volt. Különösen jól mutatja ezt az a tény, hogy a teljes téglafalakkal szinte minden esetben a reprezentatív helyiségek homlokzatánál találkozunk.

6 Az ún. rövid kronológia szerint. Ld. GASCHE ET AL. 1998

7 WOOLLEY-MALLOWAN 1976: passim

8 WOOLLEY-MALLOWAN 1976: 25. A probléma kezelésére jellemző, hogy Woolley csak a házak általános tárgyalásánál foglalkozik ezzel a bútornyommal, a ház leírásánál már nem.

9 GASCHE 1999: 3-108

10 Ld. CALMEYER 1995. A későbbi esetek jó része vagy fém szerelvények vagy elefántcsont díszítések lapján rekonstruálható.

11 Az építészeti elemeket és a bútorzatot gyakran nem lehet élesen szétválasztani. Ld. ROAF 1996: 21

12 KRAFELD-DAUGHERTY 1994

13 N. Cholidis így összegzi a kérdést: „Nach dem heutigen Forschungsstand kann man davon ausgehen, daß weder Tische, noch Stühle oder Betten zum festen Inventar einfacher Familien und damit dem Großteil der Bevölkerung gehört haben." (1992: 191). H. Crawford már differenciáltabban kezeli a kérdést. Miközben a Kr.e. 3. évezred első felében az előkerült bútorok hiányát tényleges hiánynak tekinti (1996: 35), a Kr.e. 3. évezred végén egy bútorhasználati „demokratizálódást" feltételez Mezopotámiában (1996: 38-39). Ennek oka, hogy későbbről már az írásos emlékeket is figyelembe veszi.

álláspont összefügg azzal a ténnyel, hogy a régészet hajlamos arra, hogy csak a megtalált tárgyakra és jelenségekre összpontosítson, s közben nem veszi számba, hogy gyakran az egykori anyagi kultúra csak igen kis hányadát reprezentálják az előkerült leletek.

Pedig több körülmény is óvatosságra int bennünket. Egyiptomban, ahol a sírokban teljes lakások berendezésit helyezték el, igen sok és sokfajta bútor maradt fenn.[14] Természetesen lehetne úgy érvelni, hogy tökéletesen eltérő kulturális régiókról van szó. A két terület között fekvő térségben, Szíria-Palesztinában azonban szerencsés körülményeknek köszönhetően középső bronzkorra keltezhető leletegyüttesekben kerültek elő viszonylag jól konzerválódott bútorok (ágyak, székek, asztalok).[15] Feltűnő azonban, hogy csak két, egymástól nagy távolságban fekvő lelőhelyen (Jerihó/Izrael és Baguz/Szíria) találtak bútorokat, mindkét helyen sírokban. Az egykori tulajdonosok ugyan valószínűleg az elithez tartoztak, de túl sok sírban jelentek meg a bútorok ahhoz, hogy azt mondhassuk, csak egy szűk kör használta volna azokat. Már ezek a leletek is azt bizonyítják, hogy nagyobb térségre terjedt ki az általános bútorhasználat, mint Egyiptom. Fontos momentum, hogy sírokról van szó, melynek mind a kulturális, mind a természetes képződési folyamatai[16] mások, mint a lakónegyedeké. Mezopotámia ebben az időszakban annyiban tért el kulturálisan a nyugatabbi területektől, hogy a sírboltokat a házakban helyezték el. Mivel a halottak ezzel szinte részt vettek a család életében, nem volt szükség arra, hogy külön háztartást helyezzenek el a halottak mellé.

AZ ETNOARCHEOLÓGIAI PÁRHUZAMOK

A mezopotámiai bútornélküliséget látszólag megerősítik a néprajzi párhuzamok, melyek külön etnoarcheológiai kutatások nélkül is részévé válnak az Irakban és a szomszédos országokban terepmunkát folytató régészek gondolkozásának. Az ásatási kampányok idején a legtöbb ásató falusi parasztházakban lakik, melyeknek az európaitól (és amerikaitól) tökéletesen eltérő lakáskultúrája, – a szinte teljes bútornélküliség, a földön való étkezés és alvás – szinte mellbevágó a másfajta civilizációból ideérkezettek számára. Ezt az erőteljes élményt azután általában visszavetítik a múltba is. Az egyébként igen hasznos módszeres etnoarcheológiai felmérések[17] csak alátámasztják a fenti vélekedést. H. Crawford például kijelenti, hogy a néprajzi párhuzamok alapján a könnyen mozgatható párnák, gyékény- és gyapjúszőnyegek játszották az átlagos lakóházakban a bútorok szerepét.[18] Azért különösen megnyerőek ezek a párhuzamok, mert a mai falusi házak építési technológiája szinte teljesen megegyezik az ókorival.

A régészetnek azonban itt is a „hiszen már ezt is ismerték" Skyllája és a primitivizmus Charybdise között kell lavíroznia, minden esetben alaposan megvizsgálva, milyen mértékben alkalmazhatóak az analógiák.

Az iraki néprajzi párhuzamokat használó régészek gyakran feledkeznek meg arról a tényről, hogy az analógiák mai falusias településekről valók, melyek bútorkultúrája eltér a városokétól. A városi lakóházak bútorzatát általában európai hatásúnak tartják. Ez valószínűleg igaz, ugyanakkor fel kellene figyelni arra is, hogy igen gyakoriak a pálmalevelek szárából készült olcsó ágyak, székek és ládák.[19] A pálmafa a nyárfa mellett az ókorban is a legelterjedtebb mezopotámiai fafajta volt. Míg a nyárfa törzse drágább volt, addig a pálmalevél mindenki számára elérhető olcsó alapanyag lehetett. Amikor az ókori bútorokról beszélünk, ezt az analógiát is mérlegelni kell.

A KÉPI FORRÁSOK

A csak sporadikusan fennmaradt eredeti tárgyak helyett a bútorhasználat legfontosabb régészeti forráscsoportját a képi források, az egykorú ábrázolások jelentik. Az óbabilóni korból alapvetően három emlékcsoportot használhatunk fel: bútorok terrakotta modelljeit, a mindennapi élet jeleneteit ábrázoló terrakotta domborműveket ill. trónoló istenségeket vagy uralkodókat ábrázoló művészeti emlékeket (domborművek, pecséthengerek). Ezeket az ábrázolásokat is erős forráskritikával kell szemlélnünk, hiszen meghatározott céllal készültek, formavilágukban pedig az egykori valóságnak csak egy szűk szegmenséből táplálkozott.

A terrakotta bútormodellek használata széles körben elterjedt volt nemcsak Mezopotámiában, hanem

14 Ld. KILLEN 1980 és 1984

15 PARR 1996

16 A leletek képződésének problémájáról ld. SCHIFFER 1987, ill. magyarul RENFREW-BAHN 1999: 48-66.

17 Jó áttekintésüket ld. KRAFELD-DAUGHERTY 1994

18 1996: 38.

19 AL-GAILANI-WERR 1996: 32, Pl. 11-12.

az egész ókori Elő-Ázsiában.[20] A modellek között asztalokat, székeket és ágyakat találunk. Funkciójuk és jelentésük vitatott, nagy valószínűséggel fogadalmi ajándékként készülhettek. Különösen egyértelmű ez az ágyak esetében, mivel az ágyon gyakran szeretkező párok fekszenek (1. kép), máskor meztelen nőalakok vagy egy jelzésszerű női szeméremtest. Az erotikus jelenetek, ill. női nemiség szimbólumai azt jelzik, hogy az ágymodellek a termékenység iránti vágyat fejezték ki. A székek utalhattak a trónoló istenségre, az asztalok pedig az ételáldozatokra. Az egyes bútordarabok itt szimbolikus jelentésűek és nem várható el tőlük, hogy az egykori valóság sokféleségét reprezentálják, csak egy jellemző alaptípust rögzítenek.

Ugyanez igaz a kisebb és nagyobb domborművekre is. A monumentális domborművek és a pecséthengerek elkészítésének célja nem az volt, hogy zsánerképeket fessenek az egykori életmódról, hanem képi szimbólumokkal fejezték ki az isteni vagy a királyi hatalmat. Ezért ezeken a trónusok ikonográfiai megjelenése archaikus, és nem sokat mondanak el a korabeli bútorokról. Ezt várni éppolyan tévedés lenne, mint I. Edwardnak a Westminsterben őrzött koronázószéke alapján bármi következtetést levonni a későbbi korok angol bútorstílusairól. Nem véletlen tehát, hogy ezeken az ábrázolásokon rendkívül egyszerű székek, vagy éppen építészeti elemek jelennek meg.[21]

Több információt nyújtanak a korabeli székekről a zenészeket és asztalosokat ábrázoló nyomóformában előállított terrakotta domborművek, melyeknek a funkcióját nem lehet meghatározni. Bár ezek is csak a székek egy-két alaptípusát jelenítik meg, köztük az összecsukható széket (2. kép), rögzítik azt a tényt, hogy a mesterek munkavégzés közben is gyakran ezeken ültek (3. kép), ami a kultúra egésze szempontjából fontos tény.

A képi ábrázolások alapján egyértelműen kiderül, hogy az óbabilóni korban legalább háromfajta bútort használtak: asztalt, széket és ágyat. Ez a tény eddig is közismert volt, a kutatás számára a nagyobb problémát az jelenti, hogy a társadalomban milyen széles körben használták ezeket a bútorokat. Felmerült az a lehetőség, hogy használatukat – mint drága tárgyakét – teljesen a templomok és királyi paloták körébe kellene sorolni.[22]

20 A bútormodellek friss összefoglalása: CHOLIDIS 1992. A szerző kitér a bútorok ábrázolásaira is.

21 Ld. ROAF 1996

22 N. Cholidis művében erre a következtetésre jut (1992: 191).

ÍRÁSOS FORRÁSOK

A mezopotámiai bútorhasználat köréről egyedül az írásos források adhatnak felvilágosítást. Ezeket azonban éppoly óvatossággal kell kezelni, mint a régészeti adatokat. Figyelembe kell venni az egykori okmányok sajátszerűségét, meg kell vizsgálni milyen célra készültek. További problémát jelent, hogy csak nehezen tudjuk megbecsülni, hogy az okmányok használata milyen széles körben érintette a társadalmat. Biztosat nehéz mondani, de a kiásott települések és az ékírásos táblák vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy még az egész kis településeken is általánosak voltak a magánarchívumok és ezzel együtt az írásbeliség. Az ismert szerződések egy része kifejezetten kis településekről származik.[23] Az egyes települések pedig viszonylag homogének voltak, sehol sem sikerült kimutatni olyan „külvárosokat", ahol szociálisan szegregált, kifejezetten szegény csoportok éltek volna. Az alábbi eredmények ezért a városi lakosságra nézve talán reprezentatívnak mondhatóak.[24]

Az óbabilóni kor többszázezres ékírásos okmányanyagából összesen 122 olyan ékírásos dokumentum ismert, melyekből a lakóházak bútorzatáról információkat tartalmaznak, ezek egy része publikálatlan.[25] Vannak közöttük örökségelosztási, házassági és jegyajándékozási szerződések, valamint olyan tárgylisták („inventáriumok"), melyek a tárgyak nevén kívül mást nem tartalmaznak. Elszigetelten előfordul olyan szerződés is, melyben valaki másnál letétként helyezi el a bútorait, amikor hosszabb üzleti útra indul.

A 122 okmány adatait a jobb áttekinthetőség kedvéért egy táblázatba rendeztem (1. táblázat). Ebből kiderül, hogy az ismert szövegek nagy részét négy város adja, Sippar[26] Észak-Babilóniában, Nippur Közép-Babilóniában, valamint Ur és Larsa Dél-Babilóniában. Minden városnál különválasztottam

23 A jelenleg ismert és eredetileg kis településekről származó ékírásos táblák többsége valamelyik nagyobb városban került elő. Mivel a kiállítás helye nem szerepel rajtuk, gyakran annak a kisvárosnak a neve sem, ahol pl. egy adott ingatlan fekszik, csak részletes proszopográfiai vizsgálattal lehet ezt megállapítani. A dokumentumok eloszlásának problémáját jelenleg egy OTKA-program (A mezopotámiai város az óbabilóni korban, T 034856 ÓKR) keretében vizsgálom, melynek eredményei ebbe a cikkbe is beépültek.

24 A falusi lakosság viszont szinte egyáltalán nem jelenik meg sem a régészeti, sem az írásos forrásokban.

25 A British Museum publikálatlan tábláit az OTKA-program részeként tanulmányoztam.

26 Sippar esetében valójában egy régióról van szó, hiszen Sippar valójában két város volt (Sippar-Jahrurum és Sippar-Amnānum), melyek okmányai jórészt rablóásatásokból kerültek elő és ma még csak részben tudjuk szétválasztani őket. Emellett további környékbeli kisvárosok anyagát is fedi a Sippar helymegjelölés.

az örökségelosztási okmányok és a nőknek adott ajándékok (jegyajándékok és egyéb szülői ajándékok) szerződéseinek adatsorát. Bár e cikk alapvetően a lakóházak bútorzatával foglalkozik, a tárgyak listájába felvettem a szövegekben szereplő egyéb ingóságokat (őrlőkő, bronzeszköz, rézedény, faedény, kerámia, nemesfém ékszerek és textilek/ruhák) is, hiszen áttekintésük a témánk szempontjából is sok tanulsággal jár. A felsorolás az ajtószárnyakkal[27] kezdődik, mivel ezek ebben az időszakban ingóságnak számítottak, a tulajdonosok költözéskor magukkal vitték. A táblázat csak azt közli, hogy egy városban egyfajta okmánytípus közül hányban szerepel az adott tárgyfajta, valamint zárójelben, hogy az adott kategória hány százaléka. Százalékokat csak akkor számoltam, ha az okmányok száma elérte az ötöt. A táblázat nem tudja érzékeltetni az időbeli változásokat és azt sem, hogy egy tárgytípusból átlagosan mennyi szerepel az okmányokban. Ráadásul sok gyűjtőnév mögött eltérő sumer és akkád kifejezések húzódnak, de egy részletesebb tárgyalás szétfeszítette volna e tanulmány kereteit.

1. táblázat

Város/ okmány típusa	Összesen	Ajtó	Ágy	Szék	Asztal	Láda	Őrlőkő	Bronzszerszám	Rézedény	Faedény	Kerámia	Nemesfém	Textil
Észak-Babilónia													
Sippar/ örökség	18	3 (17 %)	8 (44 %)	8 (44 %)	6 (33 %)	3 (17 %)	13 (72 %)	2 (11 %)	2 (11 %)	1 (5 %)	8 (44 %)	1 (5%)	–
Sippar/ ajándék	37	3 (8 %)	30 (81 %)	28 (76 %)	22 (59 %)	24 (65 %)	33 (89 %)	8 (21 %)	21 (57 %)	14 (7 %)	15 (40 %)	14 (38 %)	13 (35 %)
Kiš/ örökség	2	–	2	2	1	–	1	–	–	–	1	–	–
Kiš/ ajándék	2	–	2	2	1	1	2	–	–	1	1	1	1
Dilbat/ ajándék	1	–	1	1	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Közép-Babilónia													
Nippur/ örökség	22	17 (77 %)	5 (23 %)	4 (18 %)	13 (59 %)	–	12 (54 %)	–	2 (9 %)	7 (32 %)	1 (5 %)	–	–
Nippur/ ajándék		1	1	1	1	–	1	1	1	1	–	1	–
Isin/ örökség	2	2	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–
Dél-Babilónia													
Larsa/ örökség	11	9 (81 %)	5 (45 %)	6 (55 %)	5 (45 %)	1 (9 %)	5 (45 %)	1 (9 %)	–	2 (18 %)	2 (18 %)	–	–
Larsa/ ajándék és lista	6	2 (17 %)	4 (67 %)	5 (83 %)	3 (50 %)	4 (67 %)	4 (67 %)	3 (50 %)	2 (17 %)	2 (17 %)	4 (67 %)	2 (17 %)	2 (17 %)
Ur/ örökség	17	16 (94 %)	9 (53 %)	9 (53 %)	13 (76 %)	3 (18 %)	7 (41 %)	8 (47 %)	4 (24 %)	11 (65 %)	3 (18 %)	1 (6 %)	–
Ur/ ajándék	5	1 (20 %)	4 (80 %)	5 (100 %)	3 (60 %)	1 (20 %)	2 (40 %)	2 (40 %)	3 (60 %)	3 (60 %)	2 (40 %)	2 (40 %)	1 (20 %)
Kutalla/ örökség	3	3	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–

ÖRÖKSÉGELOSZTÁSI OKMÁNYOK

Elvileg a részletes hagyatéki listák lennének a leghasznosabb dokumentumok, de ilyenek az óbabilóni korból nem ismertek. Az ékírásos okmányok általában szűkszavúak és csak a legfontosabb információkat közlik, azokat, melyekkel a tulajdonhoz való jogot később is igazolni lehet. Az örökségelosztási okmányok általában a nagyobb értékű ingatlanokra (föld, kert, lakóház), ill. a rabszolgákra koncentrálnak, az ingóságokat, a bútorokat és a háztartási felszereléseket csak egy általános formulával intézik el: pl. Sipparban azt írták az okmányokra, hogy az elosztás a „szalmától az aranyig" teljes volt, Nippurban azt, hogy az adott örökös a „házfelszerelésének felét/harmadát stb." megkapta, vagy Urban azt, hogy a „ház, vagyon és az ingóság" elosztásra került. Arra is van adatunk, hogy az ingóságokat az ingatlantól elkülönítve, később osztották el, és erről gyakran nem készítettek okmányt.[28]

27 A mezopotámiai ajtók legjobb összefoglalása: SALONEN 1961

28 A probléma összefoglalását és az óbabilóni örökségekkel kapcsolatos irodalmat ld. KALLA 1998

Az örökségi okmányoknak így is közel a fele említ berendezési tárgyakat is. Mint a táblázatból is kiderül általában csak a legértékesebb tárgyakat sorolják fel, de hogy pontosan milyen értéknél álltak meg, az esetről-esetre változott. Léteztek regionális különbségek is, pl. Dél- és Közép-Babilónia örökségelosztási szerződéseiben a leggyakoribb ingóság az ajtószárny (Nippur 77%, Larsa 81% és Úr 94%) és egy meghatározott asztaltípus[29] volt (Nippur 59% és Ur 76%. Larsában nem fordul elő ez az asztaltípus). Ez utóbbi a családi kultuszokban játszott fontos szerepet, és mindig a legidősebb fiú örökölte, aki a többieknél 10%-al nagyobb részt kapott, valószínűleg az ősöknek bemutatandó áldozatokért. Észak-Babilóniában az őrlőkövek és mozsarak[30] különböző formái jelentek meg legtöbbször (Sippar 72%), miközben délebbre csak harmadikok a sorban. A legtöbb városban 50% körül vagy valamivel az alatt volt az ágyak és székek aránya. Sipparban gyakoriak még a viszonylag drága, nagy tárolóedények.[31] Ur kivételével szinte mindenütt ritkák a tárolóládák, a bronzeszközök, valamint a réz- és faedények. Az Ur városbeli örökségi okmányokban viszont azért találkozunk gyakrabban ezekkel a tárgytípusokkal, mert ott az ingóságok listája általában részletesebb. Nemesfém (arany és ezüst) ékszerekkel szinte alig, szőttesekkel (ruhadarabokkal) pedig egyáltalán nem találkozunk örökségelosztási okmányokban.[32]

AJÁNDÉKOZÁSI SZERZŐDÉSEK ÉS TÁRGYLISTÁK

A jegyajándékok esetében sokkal részletesebbek a tárgylisták mint az örökségi okmányokban. Ennek az a magyarázata, hogy bennük szereplő ingatlanok értéke általában kisebb, illetve válás esetén a férj köteles volt minden olyan tárgyat a feleségnek visszaszolgáltatni, amit ő hozott a háztartásba. Közéjük tartoztak a ruhák, az ékszerek is, sőt az olajosedényt is ugyanannyi olajjal kellett visszaadni, amennyivel hozták.[33] Mindez gondos dokumentálást igényelt.

A legteljesebb tárgylistákat egy sajátos női csoport, az ún. „kolostorhölgyeknek"[34] (Klosterfrau, cloistered women) adott szülői ajándékok esetében találjuk. Sippar városában a helyi családok legalább egy leányukat Šamašnak, a napistennek szentelték. A leányok nem házasodhattak és nem lehetett gyermekük, életüket pedig a napisten templomszervezetének irányítása alatt működő elzárt negyedben, az ún. kolostorban kellett leélniük. Nem voltak összezárva, saját lakóházban éltek és önálló háztartásuk volt, valamint résztvettek az üzleti életben. A kolostor presztízse olyan magas volt, hogy sok előkelő család más városból is idehozta leánygyermekét, és voltak köztük királylányok is. A kolostorba vonulásukkor a fiúi örökrésznek megfelelő nagyságú ajándékot kaptak, ez volt a jegyajándék megfelelője.

Általában a fiútestvérek örököltek utánuk, de amennyiben a szülők az ajándékozási szerződésben ezt külön megemlítették, akkor szabadon rendelkezhettek tulajdonukkal, például idős korukban gondozás fejében örökbe adhatták fiatalabb társnőiknek. A családi vagyon elajándékozását a szülők halála után, vagy más korábban a fiútestvérek gyakran támadták meg bíróság előtt, ezért a kolostorhölgyeknek a szülőktől olyan szerződésre volt szükségük, amelyben részletesen rögzítették az ajándékba kapott tárgyak listáját. Mivel a kolostorhölgyek a szüleiktől éppúgy egy teljes lakás és háztartás felszerelését megkapták, mint a házasságra lépett leányok, a nőknek adott ajándékok listái talán a legteljesebb dokumentumai az óbabilóni lakáskultúrának.

Az ajándékozási szerződésekben az ágyak és a székek szignifikánsan nagyobb számban fordulnak elő, mint az örökségi okmányokban. Sipparban az ágyak a szövegek 81, Larsában 67, Urban pedig 80 százalékában szerepelnek, a székek esetében ugyanez Sipparban 76%, Larsában 55%, Urban pedig 100%. Az asztalok aránya valamivel kevesebb. Feltűnően nagy viszont a különböző ládák aránya. A számuk esetenként elérhette a 8-10-et is. Az egyes tárgynevek elé rakott minőségi azonosító jelek, az ún. determinatívumok tanúsága szerint általában nádból készültek, valószínű azonban, hogy gyakran fából voltak. Mivel a gabonát mindenki otthon őrölte vagy őröltette, a háztartás legalapvetőbb darabjai a különböző finomságú őrlőkövek (legalább kettő) és a mozsarak (általában egy).

29 A mezopotámiai bútorok filológiai összefoglalása: SALONEN 1963

30 A mezopotámiai háztartási eszközök filológiai összefoglalása: SALONEN 1965

31 A kerámia filológiai összefoglalása: SALONEN 1966

32 A táblázatban nem szerepelnek, de előfordulnak még az örökségi okmányok tárgylistáiban csónakok, szekerek, ekék, boronák, létrák, mérlegek és edénytartó állványok is.

33 DALLEY 1980

34 A velük kapcsolatos bőséges irodalomból az egyik legjobb áttekintés: HARRIS 1975: 302-332.

Gyakoriak még a szövegekben a Mezopotámiában igen kedvelt levesek elkészítésére szolgáló, általában 10-20 literes rézüstök, a fából készült mérőedények és tányérok, valamint a nagyméretű tárolóedények (pythosok), valamint az olajos edények is. Megjelennek a különböző nehezen meghatározható funkciójú bronzszerszámok és egyéb bronztárgyak (köztük pl. a tükrök), bár számuk csak Larsában magas (50%). Szinte csak az ajándékozási listákban bukkannak fel az arany és ezüst ékszerek, valamint a különböző ruhadarabok, ezeket néha aszerint is megkülönböztetik, hogy éppen viselték-e, vagy nem.

A legolcsóbb tárgyak az ajándékozási szerződésekben sem szerepelnek. Hiányoznak például ez egyéb forrásokból jól ismert, széles körben használt, fonott kosarak, gyékényszőnyegek, a kisebb méretű fatárgyak jó része[35] és nem találkozunk a régészeti leletekből ismert sokféle kerámia túlnyomó többségével. Nem bukkannak fel a néprajzi párhuzamok alapján feltételezett párnák és szőnyegek[36] sem.

Mindez jól mutatja, hogy csak a legértékesebb tárgyakat tartották arra érdemesnek, hogy megemlítsék őket, az értékhatár azonban szövegtípusonként és területenként változott. A mi szempontunkból az a tény a legfontosabb, hogy ha egy listából hiányzik bármely tárgytípus, az nem jelenti automatikusan azt, hogy az nem volt az elosztandó hagyatékban vagy a nőknek adott ajándékok között. A hiány oka az is lehet, hogy olcsóbb alapanyagból készítették, és csekély értéke miatt nem jelezték a szövegekben.

A BÚTOROK SZEREPE AZ ÓBABILÓNI LAKÁSKULTÚRÁBAN

Visszatérve az alapproblémára, az írásos források alapján kiderül, hogy Mezopotámiában sok bútort használtak. A bútorok nagyobbik részének alapanyaga helyi fafajta volt (nyárfa, egy helyi fenyőfajta, tamariszkusz, alma), de a szövegekben gyakran emlegetnek drága importfából készülteket is.[37] Nagy értékük miatt ez utóbbiak valószínűleg túlreprezentáltak. A legolcsóbb helyi anyag a pálmalevél szára és a nád volt. Pálmalevél szárából készült bútort a magánjogi okmányok egyáltalán nem említenek, csak ajtókat. Pedig mint láttuk, ma intenzíven használják ezt az anyagot olcsó bútorok készítéséhez. A nádból készült darabok között pedig csak ládák fordulnak elő. Ezzel szemben adminisztratív okmányokban előfordul nádból készült asztal és szék is.[38]

Az átlagos óbabilóni otthon berendezéséhez hozzátartozott mind az ágy, a szék, az asztal és a tároló-láda. Egy larsai örökségi okmányban (TCL 11, 174)[39] egy 300 m²-es larsai házhoz 20 nagyobb és 15 kisebb ajtó tartozott, 12 ágy (anyagát nem adták meg), 12 nyárfa szék és 6 tamariszkuszból készült asztal. A berendezés többi részét nem említi a szöveg. Egy Ur városbeli örökségi okmányban (UET 5, 112a/b) egy 140 m²-es lakóházzal 11 ajtószárnyat, 5 ágyat, 10 széket, egy áldozati asztalt, 4 tárolóládát, egy edényállványt, 2 őrlőkövet, 3 kőmozsarat, 2 húszliteres rézüstöt, 5 bronzkést, 7 faedényt és 2 kőedényt osztottak el. Egy ajándékozási szerződés (CT 47, 83) szerint egy sippari „kolostorhölgy" szüleitől két különlegesen faragott keleti fából készült ágyat (egyik egyszemélyes), 10 széket (5 különlegesen faragott), 2 különböző fajta asztalt, legalább négy tárolóládát, 1 orsókészletdobozt, 2 őrlőkövet, 18 faedényt, kérdéses számú rézüstöt és 2 amphorányi olajat kapott. Nem minden dokumentumban találkozunk ilyen gazdag felszereléssel, de általánosan elmondható, hogy egy-két ágyra általában kettő-öt szék, ill. egy-két asztal jut.

Az ágyak között külön neve volt az egyszemélyesnek, ami arra utal, hogy a normális eset – az európai középkori viszonyokhoz hasonlóan – a többszemélyes ágy lehetett. Az ágyak alapvetően egy fakeretből álltak, melyre gyapjúból font erős szalagpántokat fontak,[40] mint ezt a terrakotta modellek jól jelzik. Az ágyak összekapcsolása a szexualitással és a termékenységgel azt jelzi, hogy a szeretkezés szokásos helyszíne az ágy volt (1. kép).

35 A táblázatban nem szereplő tárgytípusok között előfordul még az ajándékozási okmányokban orsódoboz, szövőszék, fésű, létra, edényállvány valamint csónak is.

36 Különösen a szőnyegek hiánya feltűnő. Az óbabilóni korban csak a Szíriában fekvő Mari városából vannak szöveges adatok szőnyegekre. Lehet, hogy Babilóniában ekkor csak gyékényt használtak volna? Ez azért furcsa, mert Babilónia volt az elő-ázsiai textilipar központja, az innen származó szövetek keresettek voltak a nyugati területeken is.

37 A Perzsa-öböl irányából importálták a bútorkészítésben nagyon kedvelt *mēsum*-fát, amely több fafajta gyűjtőneve lehetett. Maganból (mai Omán) származott a *musukkanum*-fa, de említenek még ébenfát is.

38 VAN DE MIEROOP 1987: 39. Az egyik nádszék épp a király számára készült.

39 Az ékírásos szövegkiadásokra utaló rövidítések feloldása megtalálható a Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie köteteinek elején.

40 RÖLLIG-WAETZOLDT 1995: 317.

Az ülőbútorok között a háttámlás szék ekkor még ritka volt, inkább trónusok készülhettek ezen a módon.[41] Az átlagos szék inkább a konyhai ülőkére (hokedlire) emlékeztet. Használtak hosszú padot, kisebb zsámolyt és lábzsámolyt is. A szövegekben emlegetett „utazószék" az ábrázolásokból is ismert összecsukható szék lehetett (2. kép). Az ülőfelület fából, bőrből és gyapjúfonatból készült.

Az asztal Mezopotámiában csak az ételek felszolgálására szolgált. (Az étel elfogyasztásának módjáról alig vannak információink.) Az asztalok kisebb felületűek voltak, és alapvetően egy kerek lapból és egy állványból álltak. Volt az asztaloknak egy különleges fajtája is, de nem tudjuk, hogy miben különbözött egy átlagos társától.

A ládáknak jó néhány különböző típusa volt, egy szöveg tanúsága szerint néhány típusban különböző fajta ruhákat tároltak, volt amelyik agyagtáblák őrzésére, egy megint másik pedig liszt elhelyezésére szolgált.

Viszonylag olcsóbb volt, ezért nem túl gyakran emelgetik az edényállványt, pedig háztartások fontos tartozéka lehetett. A legfeltűnőbb a polcok hiánya, pedig számos régészeti bizonyítéka van, hogy használhatták, bár az adatok mind gazdag sírokból és palotákból származnak. Mivel a polcok, az elkészítésükhöz szükséges faanyag miatt drágábbak lehettek, mindenképpen meg kellene jelenniük a szövegekben. Ezért lehet, hogy a magánlakásokban inkább a falmélyedések szolgáltak a függőleges irányú tárolásra. Emellett sok mindent akaszthattak a falra is.

A fentiek alapján tehát újra le kell szögezni, hogy az óbabilóni városi lakosság kifinomult bútorkultúrával rendelkezett, de hasonló lehetett a helyzet már az ezt megelőző időszakban is.[42] A legfontosabb kérdés az, hogy létezett-e a társadalomban szakadék a bútorhasználók és az azt nélkülözők lakáskultúrájában. Bár a kérdés határozott eldöntéséhez nincs elegendő adatunk, a véleményem szerint a legvalószínűbb válasz, hogy nem.

Egy kultúrán belül mindig van egy alapvető norma, amely meghatározza, hogy a munkavégzés vagy a pihenés milyen magasságban történik. A terrakotta domborművek még a mesterembereket is széken ülve ábrázolják (3. kép). F. Braudel a világ kora újkori bútorkultúráinak együttes tárgyalása során a következő következtetésre jut: „*De azért mégis tanulságos megállapítanunk, hogy a világon kétféle mindennapi viselkedés- és életmód létezik: az ülő és a guggoló. Az utóbbi Nyugat-Európát kivéve mindenütt megtalálható, a kettő együtt azonban csak Kínában.*" Ezt máshol európai hatásnak tulajdonítja. Majd így folytatja: „*Ennek a viselkedésnek az eredetét Európában az ókorban kereshetjük, egészen a nyugati civilizáció gyökeréig mehetünk vissza.*"[43] Hozzátehetjük, hogy a gyökerek még tovább nyúlnak, egészen Mezopotámiáig.

Egy ülőkultúrában a legszegényebbek is találnak valamilyen alkalmatosságot, hogy leüljenek, vagy a fekvés szintjét a föld fölé emeljék. Mint láttuk a mezopotámiai környezet kínál olyan olcsó, könnyen elérhető nyersanyagokat, mint a pálmafa levele vagy a nád. Valamilyen bútorzat a legegyszerűbb otthonokban is lehetett.

A HÁZAK BERENDEZÉSE ÉS A LELETKÉPZŐDÉS

Ha megnézzük a fenti felsorolást, ill. a táblázatot, kiderül, hogy többnyire a lakóházak egykori berendezésének csak egy töredékrésze marad ránk. Mint láttuk a leletek eredeti összefüggésben való fennmaradását kulturális és környezeti tényezők egyaránt befolyásolták. A korai kultúrák szinte mindent újrahasznosítanak, és csak azt dobják el, amit már nem lehet felhasználni. Ezek közül is csak a természeti erőknek leginkább ellenálló elhasznált őrlőkövek és agyagedények töredékei maradnak ránk.[44] A bronzeszközök, rézedények, valamint a nemesfém ékszerek előkerüléséhez különleges körülményekre van szükség, hiszen túl nagy értéket képviseltek, valamint újra lehetett őket hasznosítani. Általában csak sírokból kerülnek elő, de az óbabilóni sírok még tehetős családok esetében sem túl gazdagok. A fából készült bútorok és egyéb használati tárgyak akkor is teljesen elpusztulnak, ha valamilyen okból az elhagyott házakban hagyják azokat. Tűz esetén a bútorokat valószínűleg az elsők között mentették ki.

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy rendkívül óvatosan kell bánnunk a fennmaradt régészeti leletanyagból levont következtetésekkel, hiszen ezek a tárgyak az egykori anyagi kultúra csak kisebbik, a saját korukban kevésbé értékesnek tartott részét képezték.

41 i. m.: 328.

42 Ld. WAETZOLDT 1996: 147-149.

43 BRAUDEL 1985: 293. Braudel már a kétfajta kultúrkör biológiai különbségeiről beszél.

44 Sajnos hagyományosan csak kevés ásatási publikáció ad teljes leletlistát helyiségenként, a tárgyakat legtöbbször külön kezelik. Épp ezért fontosak az olyan munkák, amilyent E. C. Stone végzett el a nippuri óbabilóni lakónegyedek újratárgyalásával (1987). Ő minden házat teljes leletanyagával együtt értékelt újra.

IRODALOM

AL-GAILANI WERR, L. 1996. Domestic furniture in Iraq, ancient and traditional. In: G. Herrmann (Ed.), *The Furniture of Western Asia. Ancient and Traditional*, Mainz, 29-32.

BERNBECK, R. 1997. *Theorien in der Archäologie.* Tübingen-Basel

BRAUDEL, F. 1985. *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái.* Budapest

CALMEYER, P. 1995. Möbel. B. Archäologisch. In: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 8., Berlin, 334-337.

CALVET, Y. 1996. Maisons privées paléo-babyloniennes à Larsa. Remarque d'architecture. In: K. R. Veenhof (Ed.), *Houses and households* (40e RAI, Leiden 1993), Leiden-Istanbul, 197-209.

CRAWFORD, H. 1996. The earliest evidence from Mesopotamia. In: G. Herrmann (Ed.), *The Furniture of Western Asia. Ancient and Traditional*, Mainz, 33-39.

CHOLIDIS, N. 1992. *Möbel in Ton. Untersuchungen zur archäologischen und religionsgeschichtlichen Bedeutung der Terrakottamodelle von Tischen, Stühlen und Betten aus dem Alten Orient.* Münster

DALLEY, S. 1980. Old Babylonian Dowries. *Iraq* 42, 53-74.

GASCHE, H. 1989. *La Babylonie au 17e siècle avant notre ère: approche archéologique, problèmes et perspectives.* Ghent

GASCHE, H. et al. 1998. *Dating Fall of Babylon: Reappraisal of Second Millenium Chronology.* Ghent

HARRIS, R. 1975. *Ancient Sippar. A demographic study of an Old-Babylonian city.* Leiden-Istanbul

KALLA G. 1998. Nachlaß B. Altbabylonisch. In: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 9., Berlin, 36-42.

KILLEN, G. 1980. Ancient Egyptian Furniture 1, 4000-1300 BC. Warminster

KILLEN, G. 1994. *Ancient Egyptian Furniture 2, Boxes, chests and footstools.* Warminster

KRAFELD-DAUGHERTY, M. 1994. *Wohnen im Alten Orient. Eine Untersuchung zur Verwendung von Räumen in altorientalischen Wohnräumen.* Münster

LANG, F. 2002. *Klassische Archäologie. Eine Einführung in Methode, Theorie und Praxis.* Tübingen - Basel

MIGLUS, P. A. 1999. *Städtische Wohnarchitektur in Babylonien und Assyrien.* (Baghdader Forschungen 22) Mainz

PARR, P. J. 1996. Middle Bronze Age furniture from Jericho and Baghouz. In: G. Herrmann (Ed.), *The Furniture of Western Asia. Ancient and Traditional*, Mainz, 41-48.

RENFREW, C.–BAHN, P. 1999. *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat.* Budapest

ROAF, M. 1996. Architecture and furniture. In: G. Herrmann (Ed.), *The Furniture of Western Asia. Ancient and Traditional*, Mainz, 21-28.

RÖLLIG, W.–WAETZOLDT, H. 1995. Möbel. A. I. In Mesopotamien. In: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 8., Berlin, 325-330.

SALONEN, A. 1961. *Die Türen des alten Mesopotamien.* Helsinki

SALONEN, A. 1963. *Die Möbel des Alten Mesopotamien.* Helsinki

SALONEN, A. 1965. *Die Hausgeräte der Alten Mesopotamien I.* Helsinki

SALONEN, A. 1966. *Die Hausgeräte der Alten Mesopotamien II: Gefässe.* Helsinki

SCHIFFER, M. B. 1987. Formation Processes of the Archaeological Record. Albuquerque

STONE, E. C. 1986. *Nippur Neighbourhoods.* (Studies in Ancient Oriental Civilizations 44) Chicago

VAN DE MIEROOP, M. 1987. *Crafts in the Early Isin Period.* (Orientalia Lovaniensia Analecta 24) Leuven

WAETZOLDT, H. 1995. Privathäuser. Ihre Größe, Einrichtung und die Zahl der Bewohner. In: K. R. Veenhof (Ed.), *Houses and households* (40e RAI, Leiden 1993). Leiden-Istanbul, 145-152.

WOOLLEY, L–MALLOWAN. M. 1976. *The Old Babylonian Period.* (Ur Excavations 7) London

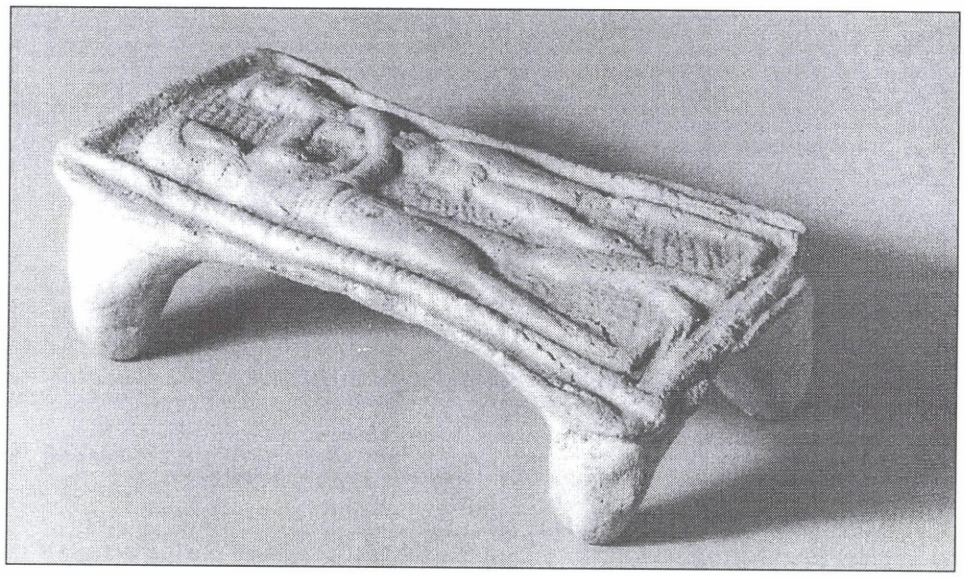

1. kép. Terrakotta ágymodell szeretkező párral

2. kép. Összecsukható széken ülő hárfázó zenész

3. kép. Ágykeretet készítő asztalos

GÁBOR KALLA

THE FURNITURE OF HOUSES IN MESOPOTAMIA DURING THE OLD BABYLONIAN PERIOD: CONTRADICTIONS BETWEEN ARCHEOLOGICAL SOURCES AND WRITTEN SOURCE DOCUMENTS

One of the most problematic areas in the larger field of settlement research of ancient times is the research focusing on interior furniture and household instruments inside residential or dwelling places. One of the reasons for this is that pots, vessels, and pieces of furniture made of valuable kinds of material were never left inside the buildings which were supposed to be destroyed or pulled down. Another reason might be that the objects that were still left inside these building and had been made of easily decaying or decomposing sorts of material (wood, reed, leather, etc.) did not defy the ravages of time. Oftentimes, even the former ground floor level, which had been the level of everyday activities, fell victim to erosion. By the same token, it is difficult to evaluate not only the level of sophistication of interior design or decoration in the various prehistoric time periods but also how it went through certain transformations.

The case of Mesopotamia is surprisingly similar in this respect, despite the fact that the debris of adobe brick walls provided proper conditions at least for the survival of articles made of non-perishable or undecaying types of material. However, the available finds coming from dwelling places are scant here, too. The information we have on the furniture and fittings of houses is mostly restricted to such non-moveable fixtures as clay benches, pedestals, niches, fireplaces, and furnaces. The assumption that interior design in Mesopotamia was basically one without furniture occurs quite frequently in the relevant archeological literature. This opinion is related to the fact that archeology is prone to project the extant conditions back into the past. At the same time, it tends to disregard how small or large a fraction of the given culture is represented by the available finds.

The above picture seems to be reinforced by certain ethnographical parallels, for contemporary interior decoration in Iraq uses almost no furniture at all. This analogy is misleading though, since only a portion of traditional Iraqi material culture would be akin to civilization in ancient Mesopotamia.

Fortunately, there are also visual and written sources through which we can check how reliable an image the surviving finds convey to us. As the earliest written sources that are especially important from our point of view are first available from the so-called Old Baylonian period (the first half of the second millennium BC) in the required quantity, I will primarily focus on the discussion of this time period.

Basically, there are three groups of findings that we can utilize as visually perceptible sources of information in this time period: the terra cotta models of various pieces of furniture, terra cotta reliefs depicting scenes of quotidian life, and artistic relics with the likenesses of reigning emperors or deities (including reliefs and seal cylinders). On the basis of the above, it appears quite clear that three kinds of furniture were used at the time: tables, chairs, and beds. This has been a fairly widely known fact even before. The more interesting part is about how broad a section of society was made up of those who used these kinds of furniture. A possibility of how pieces of furniture, as valuable items, should be wholly identified with places of worship and royal palaces has also emerged.

Due to the above, it is only the written source documents that can provide us with information concerning the circle uf users. However, they have to be treated as carefully as if they were archeological data. We need to take into consideration the peculiarities of the contemporary documents and have to examine for what purpose they had been created. There are 122 such cuniform documents coming from the Old Babylonian time period that I am familiar with, which could be pretty interesting from the aspect of furnishing and decorating. However, a good portion of these is still unpublished.

Apparently, the most useful sources in this respect would be the itemized lists attached to certificates of inheritance or to marital and engagement

present contracts. Yet, these never comprise a full inventory, they tend to include only the most valuable items. It varies from case to case what contemporary people thought would be important to record. In the certificates of inheritance, apart from the more valuable pieces of real estate (lands, yards, residential areas) and the expensive slaves, pieces of furniture also occur in almost half of the cases. The order the individual pieces used to follow varies from town to town. In Southern and Central Babylonia, the most frequently occurring items are the door wings (which used to be considered as a chattel or a piece of moveable property) and a particular kind of table used during family cult meetings. In Northern Babylonia, the most often mentioned items are the various kinds of grinding stones and mortars. In less than half of the certificates of inheritance, we also find beds, chairs, and large storing pots made of clay. The relatively unusual or rare items include storage boxes, bronze implements and copper vessels (boiling kettles), and wooden vessels. Jewelry items made of precious metals are hard to come by, while (hand) woven fabrics are something we never met.

In comparison, the lists of articles are much more detailed in the case of engagement present contracts. The obvious reason for this phenomenon is that each and every article had to be returned to the husband in the case of a divorce. The most complete lists occur in the case of a peculiar female group who are called nunnery ladies, whose parents' gave presents to go with their daughters. Among the presents given to women, the following items almost always occur: beds, tables, chairs, storing boxes, bibbles or grinding stones, bronze implements, copper dishware, oftentimes wooden or clay dishware, and even gold and silver jewels and woven fabrics. On this basis, we can safely state that Mesopotamia used to have a refined furniture culture, and that the use of furniture was widespread at least among the members of urban population.

If we consider the above listing, it turns out that it is mostly the minor part of the contemporary household items that remain extant to us, including items such as grinding stones and clay pots. Bronze implements, copper vessels, or precious metal jewelry tend to be much rarer, and they generally surface only from graves or burial places. Wooden pieces of furniture and other household articles made of wood on the other hand almost always perish and disappear. All this should be a warning for us as to how careful we need to be concerning any conclusions drawn on the basis of the composition of archeological findings, since these items comprise but the smaller, oftentimes less valuable, part of the ancient material culture.

KALLA GÁBOR
ELTE BTK RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET
1088 BUDAPEST, MÚZEUM KRT. 4/B

PÁSZTOR EMÍLIA

ARCHAEOASZTRONÓMIAI KUTATÁSOK AZ ŐSKORI EURÓPÁBAN - KÉT ESETTANULMÁNY

Művelői szerint az archaeoasztronómia olyan interdiszciplináris tudomány, amely azt kutatja, hogy az égi jelenségek milyen hatással lehettek a különböző kultúrákra, és ez a hatás hogyan tükröződik az anyagi maradványokban, a régészeti leletekben (Ruggles, Saunder 1993).

Az égbolton lezajló jelenségek, mint pl. a Hold különböző fázisai, a csillagok kelte és nyugta, de az olyan légköri jelenségek is, mint pl. a villámlás, mennydörgés, szivárvány, halo stb., mindig is mélybenyomást gyakoroltak az emberekre. Nincs olyan nép, amelynek ne lenne mítosza, meséje a Napról, a Holdról vagy a csillagos égről. Benépesítették az eget is isteneikkel, furcsa lényekkel, melyek még a középkorban készült csillagtérképeken is megtalálhatók.

Ha ezt a folyamatot nézzük, akkor az archaeoasztronómia a kognitív régészet társtudománya.

Az archaeoasztronómia helyzetét számos tény nehezíti meg. Művelői még nagy többségben csillagászok, így a kutatómunkák nagy részéből hiányzik a régészeti szemlélet. Ez a vizsgálandó problémát egy matematikai formulával megoldandó feladattá 'degradálja' és az eredmény minőségét a 'pontosságtól' teszi függővé. Komoly nehézséget jelent továbbá az is, hogy korunk természettől elrugaszkodott embere számára a csillagos ég újból misztikummá vált. Az oktatás dacára elvesztették azt a képességüket, hogy a csillagos égen tájékozódni tudjanak, az égbolton lezajló eseményeket tudományos módon értelmezni tudják. Szimbólumokat alkotó és szerető lények lévén az emberek szívesebben fogadják el a fantázia filmek ajánlotta megoldásokat a 'titokzatos' régészeti objektumok értelmezésére, mint a tudományos kutatások kevésbé szenzációhajhász eredményeit. Mindezek befolyásolják a régészeket is. A matematikai formuláktól idegenkednek, az égi jelenségek nem 'kézzel' megfogható, laboratóriumban vizsgálható anyagok, így az archaeoasztronómiai kutatások eredményeként felajánlott – a lehetséges magyarázatok egyikeként – értelmezést, mint puszta spekulációt, gyakran elutasítják.

Az archaeoasztronómiai kutatások a kognitív régészet két területén tudnak segítséget nyújtani: a mérés – ezen belül az időmérés – szimbólumainak tanulmányozásában, valamint az emberek természetfölötti, transzcendentális világhoz fűződő kapcsolatainak kutatásában. A vallás és kultusz régészete az egyik legnehezebb ága a kognitív régészetnek. A vallásos elképzelések nem mindig nyomozhatók le egyértelműen az anyagi kultúrában. Nehéz felismerni a szertartások bizonyítékait, a megmaradt jelek, szimbólumok értelmezése a megváltozott gondolatvilágú kutatók számára pedig gyakran megoldhatatlan feladat. Mindezek tudatában nem szorul további bizonyításra, milyen nagy segítséget jelenthetnek a múlt rekonstruálásában az archaeoasztronómiai kutatások. Az égi jelenségek az ősi kozmológia részeként nemcsak egy-egy épület, hanem akár egy város létrehozását is befolyásolhatták, a közép-amerikai és távol-keleti civilizációkból jól ismert példák szerint (Lundquist 1993, Norberg-Schulz 1985, Pannikar 1991).

Az európai archaeoasztronómiai kutatásokat kezdetben csak a Nyugat-Európában található megalitikus építmények tanulmányozása jelentette, ezeknek köszönhette a tudományág a megszületését is (Thom 1967).

Nem minden megalit tájolásának volt célpontja azonban csillagászati esemény. Ezt a máltai dolmenek tanulmányozása egyértelműen bebizonyította (Pásztor-Roslund 1997).

Az archaeoasztronómiai kutatások feladata nemcsak a vizsgált objektum(ok)ban 'rejtőzködő' kitüntetett irányok felkutatása, hanem a tájolások lehetséges okaira, azok értelmezéseire is választ keresni. Ez a feladat azonban mindenképpen összetett, csoportmunkát kíván. Két jól sikerült csoportmunka eredményeit szeretném a következőkben bemutatni. A kutatási munkát mindkét esetben a svéd göteborgi Chalmers Egyetem támogatta.

RÖSARING
– VIKING TEMPLOM A TERMÉSZETBEN

Stokholmtól 35 km-re ÉNy-ra található a Mälaren tó melletti Rösaring nevű régészeti komplexum. A

lapos dombvidék egy a környezetéből alig 40 m-re kiemelkedő tagja kb. 1 km hosszan húzódik a tó É-i partján. A domb D-i vége meredeken hajlik a tó felé, csodálatos látványt nyújtva a dombtetőről szemlélődőnek. Bár a Rösaring név egy 16 m átmérőjű labirintusra utal, a lelőhely legdominánsabb része egy 2,5 m magas, már az első látásra is mesterségesnek tűnő halom. Csak 1979-ben fedezték föl, hogy ez a halom egy 540 m hosszú, szinte tökéletesen egyenes út D-i végét takarja.

AZ ÚT SZERKEZETE

Az út különböző részein végzett ásatások meglepő eredménnyel zárultak (Damell 1985). A D-i végén, az útalapból vett C14-es minta szerint az építkezés a kora vikingkorra (i. sz. 9. sz.) tehető, a korábban feltételezett bronzkorral ellentétben. A 3, 5 m széles utat kétoldalról kősor szegélyezi. A Ny-i oldalán fut végig az az árok melyből a homokot nyerték az alapozáshoz. Felszínét kissé domború agyagréteggel zárták le. A Rösaringnál talált út É-i kezdeténél a régészek egy kicsi, négyszögletes alakú épület maradványait találták meg (Damell 1985: 181).

Bár az út D-i végén található dombon még ásatás nem történt, általánosan feltételezett, hogy az úttal egyidős temetkezést takarhat.

CSILLAGÁSZATI TÁJOLÁS

Az út kialakításakor természetes kívánalom lett volna, hogy kövesse a hegygerinc vonalát. Rösaring esetében azonban nem így van. Az út a gerinc vonalától kb. 5 fokkal tér el. Ha az É-i végét 50 m-rel K felé tolták volna, nyerhettek volna még 100 m-t a felvonuláshoz és a gerincen tudták volna kialakítani az utat. De nem így történt. Az 5 fokos eltérésre magyarázat lehet, hogy az utat szándékosan É-D-i irányba akarták tájolni. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy lehetett-e valamilyen égi jelenség az oka ennek a tájolásnak.

Az út nem tökéletesen egyenes, csak szabad szemmel tűnik annak. Az azimuth középértéke 4° 08' – 184° 08'. Ebből az következik, hogy az É-i végén állva az út D-i vége 4° 08'-cel tér el Ny felé a D-i iránytól.

Ez azt jelenti például a Napra vonatkozóan, hogy a helyi délhez képest így a Nap 11-18 perccel később érkezik az út tengelye fölé. A késlekedés időtartama az időjárástól függ. Mindez azonban semmilyen mértékben nem befolyásolja az esetleges szándékos tájolás lényegét és így értelmetlenség lenne figyelembe venni.

Minden égitest, beleértve a Napot és a Holdat is napi mozgása során, a déli meridiánon éri el a legnagyobb magasságát az égen, vagyis az útra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az út tengelyébe esik az égitest látszólagos útjának legmagasabb pontja az égen.

Így első látásra úgy tűnik, nem lehet kiválasztani, melyik égitest kedvéért tájolhatták az utat dél felé. Vizsgáljuk azonban meg részletesen a lehetőségeket.

A TÉLI NAP

Valóban igaz, hogy a Nap minden nap áthalad az út felett, és kb. a helyi délben ér az út fölé. Nyáron azonban ezen a szélességi körön a Nap megjelenése és mozgása nem feltűnő, még nyári napfordulókor sem, hiszen a nappalok meglehetősen hosszúak.

Téli napfordulókor azonban a Nap csak maximum 7 fok magasságig emelkedik föl a déli meridiánon. Az út északi végéről nézve ez azt jelenti, hogy a Nap látszólag 5-6 m magasságban „ül" a halom tetején, és fénnyel koronázza a halomsír sötét sziluettjét. Ezt a rövid időszakot egy drámai fény-árnyék játék is kíséri, mert a nappalok rövidek és a hosszabb, sötét órák után feltűnőbb a fény-árnyék változás.

Téli napfordulókor az út mélyen az árnyékban fekszik, csak kb. negyedórával az áthaladás előtt érik az első napsugarak az út Ny-i felén futó fenyőfasort. Ahogy a Nap egyre magasabbra emelkedik, a fény úgy húzódik fokozatosan egyre lejjebb, amíg az út teljes hosszát fényárba nem borítja. Majd az árnyék kezdi újból birtokba venni az utat. A jelenség, amíg az egész út teljes fényárban úszik, nem tart tovább 15-20 percnél.

Ez az idő elegendő arra, hogy egy menet lassú mozgással megtegye az 540 m-t. A hatás még lenyűgözőbb az út északi végéről nézve télen, amikor az alacsony szögben érkező fénysugarak vakítóan csillogva tükröződnek vissza a hóborította felületről. Ugyanakkor a dombról figyelve, a közeledő menet aranyló-vöröses fénybe merül a horizonthoz közeli napsugarak színe miatt. A résztvevők hosszan elhúzódó árnyéka, utánozva a menet mozgásának ritmusát, remegve, táncolva követhette a mozgó tömeget.

Ez a képzeletünkben megjelenő kép csak azt mutatja, hogyan erősíthette, fokozhatta a fény-árnyék kapcsolat egy kultikus felvonulás misztikusságát, amely téli napfordulókor, az északiak egyik fontos ünnepén, ezen a helyen történhetett.

Ez a fény-árnyék játék előre megbízhatóan megjósolható, mivel a Nap mozgása határozza meg. Az időjárástól függően minden téli napon megtörténik röviddel a helyi dél után. Skandináviában nagyszámú napsütéses nap várható télen, amikor hosszabb időn át a magas nyomású rendszerek érvényesülnek.

A kora viking időkben valószínűleg az időjárás általában nem különbözött a jelenlegitől (Damell 1985: 180-181).

Az útból vett pollenminták szerint pedig hasonló növényzet borította a felszínt az út építésének korában is (Damell 1985: 182). Így Rösaringnál a fentebb leírt fény-árnyék hatás a kora vikingkorban megfigyelhető volt.

A NYÁRI TELIHOLD

A Napon kívül a Hold is lehetett oka a tájolásnak. A Hold az éjszaka közepén halad át az út felett. A Hold azonban nem olyan könnyen megismerhető szabályok szerint mozog az égen mint a Nap, így nehéz előre megjósolni helyzetét az égen.

Van azonban egy figyelemre méltó jelenség a Hold mozgásával kapcsolatban. Minden 18. vagy 19. évben a telihold pályája nyáron csak maximum 1°-ra emelkedik föl a horizont fölé az út irányában. Ha nincs növényzet a halmon vagy a közvetlen környezetében a telihold korongja a dombhoz viszonyítva kb. 50 m távolságig látható az útról. Ekkor olyan, mintha a domb tetején nyugodna. Közeledve a dombhoz, a korong fokozatosan eltűnik a szem elől, a domb mögé bújik. Majd hirtelen tárul a dombra felmászók szeme elé, sejtelmes fénnyel árasztva el a távoli mélyben fekvő Mälaren tó vizét és a körülötte elterülő tájat.

Az ásatások során az úttal párhuzamosan egy-egy sor cölöplyukat találtak (Damell 1985), melyek egy lehetséges magyarázat szerint fáklyákat tarthattak (Pásztor-Roslund-Nasström-Robertson 2000).

Egy éjszakai lassú menetelés a domb fölött aranyló telihold felé az utat kétoldalt szegélyező égő fáklyasor között, mély benyomást tehetett a résztvevőkre.

A SZÍNEK HÍDJA

Rösaring esetében azonban egy érdekes, a fénnyel kapcsolatos jelenség is lehetett oka a tájolásnak: a szivárvány. Ez a különleges légköri jelenség, akkor jön létre, amikor a fehér napfény az esőcseppeken megtörve (a szivárvány) színeire bomlik. A 42–50°-os látószögű köríve mindig a Nappal teljesen ellentétes irányban található az égbolton. Minden egyes szín egy kis mértékben eltérő ívet formál, így adva a színek már jól ismert skáláját. Amikor a Nap alacsonyan, a horizont közelében tartózkodik az égbolt ellenkező oldalán, a szivárvány magasan van az égen, két végével a földre támaszkodva meredeken emelkedik fölfelé. Ha nyári napforduló tájékán, eső után, amikor a Nap már lemenőben van, és kiderül az ég, az útról nézve egy ilyen szivárványnak a jobb lába éppen pontosan a halom fölött lebeg. Elbűvölő látványt nyújt és különböző képzettársításokra késztetheti az egyszerű halandót. Erősíti a szimbolikus jelentést, hogy amikor a Nap közel van a horizonthoz, a szivárvány földhöz közelebbi része gyakran sokkal ragyogóbb, mint a többi. Ilyenkor az alsó rész vöröses fényben izzik, mivel a fénynek napnyugtakor hosszabb utat kell megtennie a Föld légkörében és a rövidebb hullámhosszú fény jobban szóródik.

A szivárvány keletkezése természetesen nem számítható ki előre, de nem szokatlan és ritka jelenség Svédországnak ezen a vidékén. Gyakran megtörténik, hogy egy gyors, hirtelen nyári zápor után az égbolt még röviddel naplemente előtt kitisztul.

A szivárvány rendszeres szereplője a mítoszoknak és legendáknak. Egy jól ismert svéd népmese szerint aranykincs található a szivárvány lábánál. Ennél fontosabb szerepet tölt azonban be a régi északi mitológiában. A monda szerint, az istenek által épített Bifrost nevű híd kötötte össze az eget a földdel (Davidson 1988, Dömötör 1976: 19, Turville-Petre 1964). A kutatások szerint ez az égi híd a szivárvánnyal azonosítható (Brønsted 1983: 242). A Rösaringnál felbukkanó szivárvány, talán egy viking hős számára mutatta az utat a felvonulási út végi földi sírhelytől a mennyei pihenőhelyhez.

A CSILLAGFÉNY HÍDJA

Ámbár Snorri Sturluson Eddájából világosan kitűnik, hogy Bifrost névvel a szivárványt illették, mégis történtek kísérletek arra, hogy a mondabeli hidat, mely a földet a viking mennyországgal összeköti, más égi jelenséggel azonosítsák. Az egyik nézet szerint ez az északi fény metaforája (Petrie 1963), a másik nézet szerint pedig a Tejúté (Holtsmark 1964: 52). Azonban Brekke és Egeland a naptevékenység és a mágneses mező erősségének változásait kutató mérésekre támaszkodva arra a következtetésekre jutottak, hogy az északi fény ritka jelenség lehetett abban az időben, amikor az Izlandi Saga íródott. Ezért nem valószínű, hogy ez magyarázat lehet a Bifrost névre (Brekke and Egeland 1983).

A Tejút azonban valóban olyannak tűnik, mint egy távoli apró fényekkel kivilágított híd, mely a

horizont két ellentétes pontját köti össze. A Tejút együtt mozog a csillagos éggel. A viking korban a téli napforduló idején kb. 2 órával éjfél előtt haladt át a zeniten Rösaring felett. Az azt követő 2-3 órán át a Tejút lassan áthaladt a déli meridiánon és fehér fényfelhőként derengett a halomsír felett. Ezt a hatást erősíthette az Orion csillagkép „övének" és az égbolt legfényesebb csillagának, a Siriusnak az áthaladása is.

A vikingek képesek voltak arra, hogy az utat az előző fejezetekben említett csillagászati jelenségek irányába tájolják, ugyanis az Atlanti Óceán északi vizein a navigálás során szerzett csillagászati tudásuk (Vebaek and Thirslund 1992) képessé tette őket arra, hogy az utat a kívánt irányba kitűzzék.

A rösaringi út esetében az alapos tervezés és a többi egykorú úthoz képest a kivitelezés gondossága azt sugallja, hogy az utat rendszeresen és fontos célból használták. Azonban az út egyéb sajátosságai azt mutatják, hogy az építés célja nem szállítás vagy közlekedés lehetett. Nem településeket köt össze, hanem részben egy dombtetőn fekve, a dombvonulat meredek széléhez vezet. Nem egy lakóházból indul ki, hanem egy kicsi építményből, és egy mesterséges halom alatt ér véget. Ha a gyakorlati célra való felhasználást kizárjuk, már csak a temetkezési vagy ünnepi, rituális alkalmak maradnak. Ezek ünnepélyességét, hatását a kiválasztott égi jelenség csak fokozhatta, isteni jelenlétet sugallva a résztvevőknek.

A FELVONULÁSI ÚT

A rituális felvonulás már a bronzkorban sem ismeretlen Észak-Európában. Erről tanúskodnak a svédországi Kiviknél a halomsírban talált sziklaképek (Broby-Johansen 1979: 133. kép), de a Trundholmnál talált híres miniatűr napszekér is, melynek eredetijét talán szintén egy ünnepélyes felvonulásban használták (Gelling and Davidson 1969: 14, Green 1991: 66).

Felvonulásra sok minden adhatott okot. Mivel a régészek a halom alatt sírt feltételeznek, ezért felvonulást tarthattak a temetés miatt is.

A Dél-Norvégiában talált 9. század elejéből származó Oseberg hajótemetkezés leletei között egy gazdagon díszített szekeret és négy szánkót találtak (Hagen and Liestøl 1961: 67, Rácz 1983: 64-81. kép). Talán a halotti szertartás menetében vettek részt. Erre utalhatnak annak a kárpitnak a töredékei is melyet ugyanebben a sírban találtak, és amelyek fedett szekereket ábrázolnak (Krafft 1956, Rácz 1983: 81. kép). A viking hajótemetkezések is kedvelik ezt az irányítást (Roslund 1995: 142). A dániai Fyn szigeten Ladbynél előkerült hajótemetkezésben a hajó orrát dél felé tájolták, a Valhalla irányába, a horgonyt pedig úgy helyezték el, hogy készen álljon a kivetésre, ha a tulajdonosa elérte a célját (Thorvildsen 1975, Brønsted 1983: 260).

További okot szolgáltathatott a felvonulásra az, hogy a hagyomány szerint a királynak elődei sírhalmán állva kellett jogos követelését az öröklött trónra bejelenteni (Davidson 1988: 130). De az isteneknek szánt áldozatokat is fontos személyek sírhalmán mutatták be abban az időben (Turville-Petre 1964: 193). Az út É-i végénél található kis építmény talán halottasház lehetett vagy a felvonulásban használt díszes járművek számára készülhetett.

Skandináviában más típusú felvonulásnak is régi hagyománya van.

Az 1. században Tacitus római történetíró Germania című munkájában említi meg, hogy a teuton Nertus, termékenységi isten fedett szekéren utazott (Tacitus 1980: 196). Hasonló történetet olvashatunk az Ólárf Tryggvason Sagában Freyr istenről, akit szekéren utaztatva vittek körbe Svédországban minden évben, amikor meglátogatta a földműveseket (Nässtrom 1995: 54).

Az a szokás, hogy isteneket vagy istennőket visznek körbe a földeken, szekéren vagy hordozható ágyon azért, hogy gazdagabbá tegyék a várható termést, még a keresztény időkben is továbbélt Svédország egyes részein. Uppsala környékén Szent Erik helyettesítette a pogány isteneket. Az ő relikviáit vitték május 18-án a körmenetben amikor a kalászérést várták (Pásztor–Roslund–Nässtrom–Robertson 2000: 3).

FREYR KULTUSZA

A vikingek szent helye, „temploma" a természetben állt. Nem építettek épületet a szertartásaikhoz. Az áldozati cselekmények színhelyei rendszerint az erdők vagy azok a „szent ligetek" voltak, melyekről már Tacitus is említést tett. Gondolkodó lényeknek hitték, és mágikus hatalommal ruházták föl az erdőket, a fákat, bokrokat, forrásokat, patakokat és tavakat. A természetes környezet és annak változásai a misztikum részét alkották (Pörtner 1983: 158-160). De Rösaringot már a viking- kor előtt is szent helyként tisztelhették. A felvonulási út déli végén álló halom környékén más, korábbi korszakokba tartozó lelőhelyek is vannak. Bronzkorinak tartja a régészeti kutatás a kővel borított – cairnnek nevezett – sírok és kisebb kövekből álló alakzatok együttesét. Található a lelőhelyen egy labirintus is melynek kora ismeretlen, de a bronzkori temetővel való kapcsolata miatt szintén erre az időszakra valószínűsítik. Kraft kutatásai szerint (1985: 31) a legidősebb

labirintus Svédországban a kora vaskorba vagy esetleg a bronzkorba tehető. Elképzelése szerint a labirintusok a tavaszi termékenységi rítusok színhelyei voltak, ahol az ég istenének a kanyargós útvesztőben meg kellett találnia és ki kellett szabadítania a központban tartózkodó növények istennőjét A Rösaring labirintus ideális helyet szolgáltathatott a Nap és a Föld egyesítésére. A hegygerinc tetején közel az ég, az oromról pedig csodálatos látvány nyílik az alant elterülő termékeny földekre.

A viking korban Freyr lett a termékenység és bőség legfontosabb istene (Rácz 1983: 161. kép). Freyr nevét tartalmazó településnevek eloszlásából kitűnik, hogy kultuszának központi területe a Mälaren tó környékére tehető (Gelling and Davidson 1969: 39). A 45 km-re É-ra lévő Ó-Uppsalában is ő kapta a legtöbb tiszteletet. Furcsa véletlen folytán Ó-Uppsala majdnem a felvonulási út irányában van. Az eltérés csak 2°.

A források Freyr istent ragyogó, sugárzó jelzőkkel illetik. Snorri Sturluson meséli Eddájában, hogy Freyr uralkodott az eső és a napfény felett (Brønsted 1983: 250). Freyr attribútuma a vadkan, Aranysörtés volt, akinek sörtéje ragyogott, mint az arany. Olyan erős fényt árasztott, hogy az éjszakát nappallá tudta változtatni. Téli napfordulókor Svédországban, amikor a Nap a legmélyebbre süllyed a déli meridiánon, vadkant áldoztak Freyr tiszteletére és felszolgálták Jul ünnepén. A férfiak kezüket a sörtére téve ünnepélyes fogadalmat tettek, mielőtt elfogyasztották az áldozati állatot (Nässström 1995: 170).

Freyr atyafiságban állt a manókkal, akikről azt tartották, hogy a temetkezési halmokban laknak. Így róla is azt tartották, hogy barátkozik a halottakkal a sírjukban (Davidson 1988: 116), sőt, képes arra is, hogy télen elűzze a havat és a fagyot védencei sírjáról (Nässström 1995: 169).

A téli napfordulókor tartott Jul-ünnep az év legnagyobb ünnepei közé tartozott Svédországban és 12 napig tartott.

Jul ünnepén megemlékeztek a halottakról is. Azt képzelték, hogy felkelnek sírjaikból, hogy részt vegyenek az ünnepen (MacCulloch 1948: 143).

A fény-árnyék hatás – melyet délben az alacsonyan delelő Nap fénye okoz Rösaringnál Juletide ünnepén – tökéletesen illett volna egy olyan isten természetéhez, aki a Nap és a Fény szimbóluma volt, akárcsak az áldozati lakmározás is Freyr szent állatából a Tejút ragyogó csillagfelhői alatt.

Az itt leírt égi jelenségek Rösaring esetében valóságosak, sőt még ma is láthatók, de természetesen nem lehetünk biztosak abban, hogy ez a vikingek esetében is tudatosan előhívott jelenség volt. Ámbár a viking régészeti leletek tanúsága szerint a szimbolikus ábrázolások egyáltalán nem ritkák és a vikingek navigációs tudása magában foglalta az égbolt ismeretét is.

FÉNY-ÁRNYÉK HATÁS

A rösaringi út tájolási 'célpontjának' keresése közben a kísérő jelenségként fellépő drámai fény-árnyék effektusra egy építész hívta fel a figyelmünket. Ezt a gondolatot fejlesztettük tovább egy olyan őskori építményben, mely a régészek szerint is szakrális funkciót tölthetett be és tájolták.

Stonehenge-re a választás részben azért esett, mert olyan korszakból és helyről származik, ahonnan írott emlékek nem állnak rendelkezésre, másrészt, mert nagyon valószínű, hogy a Napnak vagy a Holdnak (vagy mindkettőnek) szentelhették. Így elképzelhető, hogy a természet legszebb fényforrásaiból származó fénynek azonkívül, hogy világosságot nyújtott, építői szakrális szerepet is tulajdoníthattak. A választás azért is esett rá, mivel jelentős középület lehetett a maga korában, így biztos, hogy gondos tervezést igényelt. A barlangszerű megalitikus síroktól eltérően Stonehenge – mint környezetében szabadon álló építmény – bonyolultabb fény-árnyék kapcsolat „felhasználását" tette lehetővé.

A természeti népek hitében az árnyék, elsősorban az élő ember árnyéka, fontos szerepet játszik. Legfőbb félelmük közé tartozik, ha a lélekkel azonosított árnyékot veszély fenyegeti. Ez a veszély érvényes a lélekre, és ezáltal annak hordozójára, az emberre is (Lips 1962: 356). A Banks-szigeteken egyes különös hosszúkás köveket „erőszellemeknek" neveznek, és úgy tartják, hogy hatalmas és veszélyes szellemek laknak bennük. Ha egy ember árnyéka a kövekre esik, a szellem képes kivonni testéből a lelket és így az életet is. A köveket gazdáik házőrzőként tartják. Ha valaki a távollévő tulajdonos házába küldöncöt küld, az hangosan kiabálja a tulajdonos nevét, hogy a szellem ismerje föl és tudja meg, hogy nem gonosz szándékkal közeledik (Frazer 1995: 128). Azokban a kultúrákban, ahol az árnyék az ember életével szoros kapcsolatban áll, ott kisebbedését vagy nagyobbodását is aggodalommal figyelik. A mangaiaiak egyik hatalmas harcosáról, Tukaitawáról szóló legenda szerint ereje árnyékának hosszával arányosan nőtt, vagy csökkent. Reggel, amikor a leghosszabb árnyékot vetette, volt a legerősebb, de amint árnyéka dél felé rövidülni kezdett, úgy csökkent az ereje is. Az egyenlítői Amboina és Uliase szigeteken a lakók a déli órákban nem hagyják el házaikat, mivel félnek lelkük el-

vesztésétől. Délkelet-Európában még mai is élő szokás az építési áldozat, amely erőssé és szilárddá teszi az épületet. Néha azonban állat megölése helyet az építő rávesz egy férfit, hogy álljon az alapkőre és titokban megméri az árnyékát. Annak mértékét az alapkő alá téve próbálja biztosítani a megfelelő áldozatot (Frazer 1995: 129-130).

Bár korunk természeti népeinél megfigyelt szokásokból nem következik, hogy Stonehenge népe ugyanilyen szokásokkal rendelkezett, de mutatja, hogy ők is észrevették az árnyékot és annak változásait. Minőségi ugrást azonban az jelentett, amikor rájöttek, hogy az árnyék változása naponta és évente szabályosan ismétlődik.

Időmérésre ezt a jelenséget talán először az árnyékvetők feltalálásakor használhatták. Ennek továbbfejlesztett változatát a napórák jelentették. Az első napórát a görög milétoszi Anaximandrosz (i.e. 611–546) csillagász szerkesztette babiloni előképek alapján és a gnómon segítségével határolta el az évszakokat (Szabó-Kádár 1984: 43). Eredetileg az árnyékvetőket valószínűleg csak a napfordulók jelzésére használhatták (az évi legrövidebb és leghosszabb árnyékok napja). Ezért gyakori neve a görögöknél a napórának heliotropion (heliosz = nap és troposz = fordulat). A napórák a természetes órákat mérték és helyhez kötöttek voltak.

Vajon ismerték-e az árnyék mozgásának ezt a tulajdonságát a megalitok korában is? Erre határozott választ természetesen nem tudunk adni, de furcsa, napóraszerű díszítmények találhatók a leghíresebb ír folyosós sírokat (Newgrange, Loughcrew, Knowth) szegélyező kövek felületén (O'Sullivan 1993: 21). A brit szigeteken található kőköröket alkotó magas kőoszlopok árnyékainak mozgása is föltünhetett (Burl 1997). De a menhirek akár megalit árnyékvetőknek, gnómónoknak is tekinthetők, és ez nincs ellentmondásban a menhirek más szakrális funkciójával. E magányos kövek a legegyszerűbb naptárak, hiszen más irányba mutat az árnyékuk télen és másfelé nyáron.

SZIMBÓLUMOK

„...Az antikok tekintettel voltak arra, hogy eleget tegyenek mindegyik istenüknek, nem csupán a hely kiválasztásában, ahová a templomot kellett építeniök ... hanem a forma megválasztásában is: ezért a Napnak és a Holdnak, mivel a Föld körül folytonosan keringenek, és ezzel a körforgásukkal minden jelenségre hatást gyakorolnak, kör alakúra építették a templomokat; vagy legalább megközelítőleg kör alakúra ... Jupiternek, mint a Levegő és az Ég istenének, középen nyitott, porticussal körülvett templomot építettek..."

(Palladio: Négy könyv az építészetről)

Ma már általánosan elfogadott tény, hogy az embert a szimbólumalkotó képessége különbözteti meg az állatoktól, képes létrehozni, használni szimbólumokat és szimbólumrendszereket (Renfrew1998). Az emberek szimbólumokkal töltötték ki a körülöttük levő űrt, megteremtve ezáltal azt, amit összefoglaló néven civilizációnak vagy kultúrának szoktunk nevezni (Carmichael 1994, Hankiss 1998:43.)

A középületeket sok kultúra tartotta a rendezett világ szimbólumainak. Így a mitikus képzelet a világ képmásainak, leképezéseinek tartotta őket, melyen belül rend uralkodik, mindennek megvan a maga helye, mindennek megvan a jelentősége és értelme (Pearson 1994). Így a templomok az istenek tartományai a földön, az ember mikrokozmoszai (Norbert-Schulz1985, Lundquist 1993, Pannikar 1991). Az emberek mindent elkövetnek, hogy ezeket a mikrokozmoszokat a legtöbb módon és eszközzel védelmezzék. Azzal, ahogy a helyét kiválasztották, az alaprajzzal, a templomok belső osztásával, a felületek díszítésével, a választott anyaggal, amiből építették, a beszentelési ceremóniával, stb. (Hankiss 1998: 75). Stonehenge olyan, mint egy őskori kirakójáték, számtalan lehetőséget kínál a szimbólumkeresésre, most azonban csak azt vizsgáljuk meg, hogy a természetes fény milyen szerepet játszhatott az építmény életében a kora bronzkorban (Pásztor-Juhász-Dombi-Roslund 2000).

STONEHENGE

Stonehenge, a világ leghíresebb kőköre Nagy Britanniában a Salisbury Síkságon, 51, 2° földrajzi szélességen található.

7000 évvel ezelőtt a Salisbury Síkságot még sűrű erdő borította. A változás akkor kezdődött, amikor az első földművesek i.e. 4000 tájékán megérkeztek és azonnal elkezdték irtani a rengeteget. A homokkövekből álló Stonehenge építésekor a területet már nagymértékben megtisztították az erdőktől. A társadalmi változást jelezték a környéken szép számban található kerek halomsírok, melyek ma is láthatók (Richards 1985, 1991). Stonehenge közvetlen környezetében 340 kerek sírhalom található és további 130-at már csak légi felvételen lehet látni. A belőlük származó régészeti leletek azt mutatják, hogy azok az emberek, akik e látványos építményt birtokolták, a leggazdagabb réteghez tartoztak. Egy jól szervezett mezőgazdaságot igénylő társadalom nyomaira bukkanhatunk Stonehenge szomszédságában (Bender 1998, Bradley 1998). A ma már csak romjaiban látható kultikus hely egy füves térség közepén állt. Hasonló ahhoz, amit most a

szűkebb környezetében láthatunk (a legújabb ásatási eredményekről és a kronológia módosításáról lásd: Cleal 1995).

Stonehenge szerkezete azt hangsúlyozza, hogy az építtetők nem zárták barlangba, nem akarták a szertartás színhelyét kiszakítani a természeti környezetből. Az ég felé nyitott volt, így nem kellett a mennyezetre csillagos eget festeni, ahogy azt az ókori egyiptomiak tették, hanem megtartották a természetes égboltot a templom kupolájaként. Az egész komplexumnak szerves részévé, belekomponált elemévé vált a természet (Darwill 1997, Whittle 1997).

STONEHENGE ÉS A CSILLAGÁSZAT

Stonehenge és a csillagászat kapcsolatának vizsgálata már a század elején elkezdődött. Lockyer már 1906-ben azt állította, hogy az építmény őskori obszervatórium volt. Az elméletek és ötletek azóta is csak szaporodnak (referenciákra összefoglalás, lásd: Ruggles 1997). A régészek kritikája szerint a csillagászok túl sok speciális irányt találtak ahhoz, hogy saját elméletüket bizonyítsák. Hutton szerint a témával foglalkozó tudósok legalább 112 speciális, az építmény középpontjából kiinduló irányt 'azonosítottak' (Hutton 1993: 115). Azonban a vadabbnál-vadabb elképzelések mellett természetesen születtek olyanok is, melyeket a tudománytörténet számon tart. A legkorábbi feltételezés az volt, hogy a nyári napforduló szerepet játszhatott Stonehenge építésénél (Lockyer 1906).

Általánosan elfogadottá vált, hogy a Heel Stone és eltűnt „párja" között kelt föl a nap a nyári napforduló idején. Az üres gödör, melyet a régészek az ÉK-i úton (avenue-n) találtak beásva a Heel Stonetól kissé É-ra, a feltételezések szerint egy nagy követ tartott. A Nap-templomból azonban rövidesen Hold-templomot „csináltak" a témával foglalkozó kutatók. J. Robinson szerint a Heel Stone segédeszközként szolgált a téli napforduló környékén a telihold kelési irányának meghatározásához a horizonton (Hutton 1993: 111). A. Burl szerint pedig a Heel Stone-nak soha nem volt párja, hanem a sarokkő maga állt eredetileg a másik gödörben, és azért mozdították el, hogy pontosabban jelezze a holdkeltét. A D felé mutató bejárat pedig tulajdonképpen azt a helyet jelöli, ahol a Hold a legmagasabban volt az égen (Burl 1987).

FÉNY-ÁRNYÉK HATÁS VIZSGÁLATA

A fény-árnyék vizsgálat szempontjából a i.e. 2550-től épült fázist tanulmányozom, hiszen volt olyan „pillanat", amikor a sarsen-kör és a patkó alak egyedül állt a kör közepén. Az is egyértelmű, hogy a sarsen-kört és a patkó alakot egyszerre építették, még ha több évig is tartott. Ezt bizonyítja, hogy ugyanazt a kőfajtát (sárga homokkő) és ugyanazt a megmunkálási és összeillesztési módot használták mindkét esetben (Atkinson 1980).

Az olyan kiemelkedő épületekhez – mint pl. Stonehenge, New Grange, West Kennet stb. – még az őskorban is építészeti tudás, tervezői előrelátás és tehetség kellett. A házát mindenki maga építette, de a templomot már nem bízták akárkire. Egy építésznek birtokában volt az a gyakorlati és technikai tudás, tapasztalat, hogyan kell az építőanyaggal bánni és az a tapasztalat, hogyan kell a fénnyel bánni. Stonehenge esetében elképzelhető, hogy a fény-árnyék hatások is szerves részét alkották a tervezésnek.

A fény-árnyék kapcsolat szempontjából bármelyik nap jó lett volna, de az építtetők speciális fényt választottak, különleges nap alkalmával született fényt, mely így szakrális jelentőséget nyerhetett. Azt a fény, amely abból az irányból érkezett, amerre a templomot tájolták.

Stonehenge esetében a tájolás már nem vita tárgya, csak a tájolás célpontja. Még a régészek is elfogadják, hiszen úgy tűnik, hogy régészeti bizonyítékok is vannak ennek alátámasztására. A. Burl tanulmányozta Stonehenge építési fázisaihoz tartozó régészeti leleteket és úgy találta, hogy a legfontosabb irányokban (az avenue szimmetriatengelye és a sánc metszéspontjai körül, a K-i és a D-i irányban) az Aubrey gödrökben, a sáncban és az árokban a leletek sűrűsödnek (Burl 1987: 98-104). Az ÉK-i és régi D-i bejáratnál az 55. és 21. Aubrey gödrökben agancsot találtak áldozati felajánlásként, amelyek napszimbólumnak tekinthetők (Singh 1996: 27). Minden javasolt csillagászati esemény azonban az épületen belül csak egy tengely mentén figyelhető meg, ami azt jelentené, hogy szinte csak egyetlen ember számára lett volna látható az, amiért az egész templomot építették. Az ÉK-DNY-i fő irányon kívül – amelyeket az épület alakja, szimmetria tengelye is sugall – a többi irány, miután körépületről van szó, nem kitüntetett. Semmi nem jelzi az épület szerkezetében, hogy az építész más irányt is fontosnak tartott volna. Hawkins által a trilitonok helyzetének meghatározására javasolt csillagászati irányokban sincs semmi rendszer, különböző szögekben esnek a triliton-kapukra (Hawkins 1966). Kivéve a nagy trilitont ahol a felkelő vagy lenyugvó nap fénye merőlegesen hatol át a kapunyíláson. Így a patkó alak is a szimmetriát erősíti. A patkó belsejében nincsen semmi, ami kijelölhetné a csillagászati jelenségeket megfigyelő helyét, kivéve az Oltárkö-

vet, amely azonban szintén a szimmetria tengelyen a nagy triliton előtt fekszik. Feltételezhető, hogy ha egyéb irányok is fontosak lettek volna, amikor a templomot építették, akkor azokat hasonlóan jelölték volna, mint ahogy azt a nyári napforduló irányába eső Hold irányokkal tették a szimmetria tengely közelében található, sok vitára adó cölöplyukakkal és gödrökkel.

Így marad végül csak a nyári és téli napforduló iránya, de azt is csak az a személy láthatta, aki a megfigyelő helyen állva az adott irányba nézett. North ráérzett a problémára, mert oldalakon át taglalva keresi a megfigyelő helyét. North az egyetlen, aki kilép a belső körből, kívülről vizsgálja az épületet. Azonban ő sem tud elszakadni az addig elfogadott szempontoktól és szintén csak egy személy számára keresi az ideális megfigyelési pontot. Érdekes módon végül ő is a Heel Stone-nál, mint ideális megfigyelési pontnál köt ki a téli napfordulói napnyugta irányában. A kör belsejéből a nyári napforduló napkeltéjét jelző pontnak csak azért nem fogadja el a Heel Stone-t, mert szerinte nem elég pontos (North 1996: 441–458). Egy templom azonban nem egy ember számára épül. A sarsen-kör kapui látszólag hívogatólag tárulkoznak az egész világ felé, hogy bárki számára belépést engedjenek a szent területre. Azért csak látszólag, mert az oszlopokkal körülkerített terület nagysága nem teszi lehetővé nagyszámú résztvevő jelenlétét, csupán néhány kiválasztottét. A körön belülre a kapuk ellenére belátni sem lehet, mert átlátás csak egyetlen, a szimmetriatengely irányában van. A többi irányból a patkó-alak oszlopai is meggátolják a titkos központi területre való betekintést. Hogy milyen kritériumok szolgáltak a kiválasztás alapjául azt természetesen nem tudjuk. A szűk kiválasztottak számára azonban kellett, hogy a templom nyújtson szakrális élményt. Ezt az élménybeli többletet adhatta a nyári napforduló napkeltéjének fénye, amely különleges fény-árnyék játékával elbűvölte a körön belül tartózkodókat.

A tömeg, feltételezhetően – és ha ez megengedett volt – esetleg a körön kívül, de még a sáncon belül tartózkodhatott. Számukra a sáncon belül való tartózkodás és az épület látványa a felvonulás alkalmával nyújthatott élményt, amikor a széles földúton haladva a hajnali párában, ködben a templom fokozatosan bontakozott ki a látóhatárból. Ilyenkor az erősödő napfényt nemcsak a sarsen-kör hanem a föléje lépcsőzetesen kimagasodó trilitonok fekvő oszlopai is egyre inkább visszatükrözték. Valószínűleg a felvonulási út teljes hosszában látható, legmagasabb hármaskő felső – mindvégig napfényben fürdő – fekvő kövét pillantották meg először.

A felvonulás kezdetekor, a dombra felballagók számára a templom fokozatosan emelkedett ki a távolból. Az 520 m-t lassú menetben, kb. 15-20 perc alatt tehették meg a résztvevők. Tiszta időben ma is már napkeltekor mindent beragyog a fény. Az árnyékok élesek és határozottak. A hajnali pára még beborítja a mélyebben fekvő részeket. Stonehenge viszont, mivel egy enyhén emelkedő domb fölső részén áll, már teljesen tisztán látható.

MI TÖRTÉNHETETT A KÖRÖN BELÜL?

Stonehenge nem volt lefedve, így a természetes fényt, úgy tudták láthatóvá tenni, hogy az oszlopok segítségével árnyjátékot, árnymozgást hoztak létre.

Ha a napkeltétől kb. egy órán át vizsgáljuk az árnyék változásokat, a következő érdekes jelenségeket figyelhetjük meg.

Az első fénysugarak minden kapunak a Naphoz közelebbi oszlopán jelennek meg, majd a nagy triliton kapunyílásán áthatolva törnek keresztül a templomon.

Ahogy a Nap fokozatosan emelkedik égi útján fölfelé, úgy mozognak a fénysugarak az óra járásával megegyező irányban, lépdelve az egyik kőoszlopról a következőre.

Az 51-52. számú kőpáros belső felülete végig árnyékban marad. A legerőteljesebb fénymozgások az 53-54, 55-56 és 57-58-as párosokon láthatók. Az 55-56-os nagy kapu oszlopaira sokáig szinte merőlegesen esik a fény, míg a mellette kétoldalt található kapuk oszlopait hosszabb időn át súroló fény éri. A fény azonban nemcsak az óramutató járásával mozog, hanem fokozatosan egyre nagyobb felületet birtokba vesz a köveken is. A fény leghamarabb és leggyorsabban a nagykapu oszlopait borítja el.

Stonehenge-et építői a legkorábbi fázistól kezdve a legkésőbbiig szimmetrikusra tervezték. Amikor azonban a Nap életre kelti az épületet, az árnyékok megjelenésével a szimmetria hamarosan elromlik, mert a Nap az égen nem az épület szimmetriatengelye mentén mozog.

Ennél a fény-árnyék vizsgálatnál nem vettük figyelembe sem a külső körgyűrűből adódó árnyékot, sem pedig a Heel Stone vagy esetleg a Slaughter Stone árnyékát. Ha a körgyűrűről feltételezzük, hogy a magasságát megtartották (kb. 2 m), amikor a kőépületet építették, akkor a fény-árnyék kapcsolat még hangsúlyozottabb, mivel a sánc leárnyékolja a patkóalakon kívüli részét a templomnak és fény

csak a sáncbejáraton keresztül képes behatolni. Kb. negyedórával később jelennek meg a trilitonokon kívül is a fénycsíkok.

A Slaughter Stone árnyéka nem befolyásolja a trilitonok oszlopain lejátszódó jelenséget.

Ahhoz, hogy ezt a szép fény-árnyék játékot láthassuk, természetesen az kell, hogy az időjárás megfelelően tiszta legyen. Európa ÉNy-i tengerparti vidéke az időjárás szempontjából különleges. Magas É-i fekvése ellenére az éghajlata enyhe. A feltételezések szerint 5000 évvel ezelőtt az időjárás még kellemesebb volt. Az átlaghőmérséklet legalább 2 fokkal volt magasabb a mainál. Az ég sokkal tisztább volt, a napsütéses órák száma sokkal magasabb volt a jelenleginél (O'Brien 1992: 21). Vagyis megvolt a valószínűsége annak, hogy a jelenséget meg tudták figyelni nyári napfordulókor. Tovább erősíti feltételezésünket az is, hogy ez a jelenség nem egy naphoz kötött. A nyári napforduló környékén (de a télin is) a napfelkelte helyzete a horizonton rendkívül lassan változik. Az alábbi táblázatban látható, hogy a Nap a különböző időpontokban milyen messze van a horizonton attól a ponttól, ahol a napforduló napján fölkel.

4 héttel a nyári napforduló előtt/után	5° 16'
3 héttel a nyári napforduló előtt/után	2° 49'
2 héttel a nyári napforduló előtt/után	1° 17'
1 héttel a nyári napforduló előtt/után	0° 20'

(Csak összehasonlításul: a napéjegyenlőségi pontok környékén 38 percet naponta mozdul el a felkelési pont a horizonton.)

Ez azt jelenti, hogy pár nappal előbb és később a valódi fordulóponthoz képest, szinte ugyanaz a jelenség játszódik le (szabad szemmel nem vehető észre a különbség). Tehát a résztvevőknek volt idejük kivárni azt az időt amíg az időjárás megengedte az év leghosszabb napjának megünneplését.

A TRILITONOK RENDELTETÉSE

A. Burl indián példára hivatkozva azt gondolta, hogy létezett valaki, akinek feladata a Nap rendszeres megfigyelése volt. A napmozgás nyomon követésével a horizonton, előre tudták jelezni a különböző ünnepek, vagy akár a főbb mezőgazdasági munkák várható idejét. Ilyen, csak nagy vonalakban meghatározható naptári célokat szolgáltak szerinte a patkó alak kapui Stonehenge esetében (Burl 1987: 203, Burl 1994, 1997). Bár ilyen napmegfigyelők nemcsak az indiánoknál voltak, hanem Európa északi népeinél is (Moberg 1984: 42), így természetesen lehettek Stonehenge népénél is. A trilitonon belül azonban valami időálló dologgal jelezniük kellett volna a megfigyelő helyét, ahonnan A. Burl szerint 8 fontos irány volt megfigyelhető. A fentebb leírt fény-árnyék effektus segítségével azonban egy másik lehetséges értelmezést is felajánlhatunk.

Stonehenge patkó alakú részének rendeltetése részben az volt, hogy elkülönítse a szertartás konkrét helyét a templomon belül – központi, kiemelt helyet biztosítva a papnak, mint a mai templomok apszisa is – és ennek a célnak az érdekében úgy tervezték, hogy a szakrális fény (nyári napforduló napkeltéjekor született) különleges fény-árnyék játékával élővé varázsolja a trilitonok által bezárt teret. A trilitonok oszlopain a fény-árnyék sávok váltakozó mozgása az isteni jelenlétet sugallhatta a szertartás résztvevői számára. Ezt a hatást fokozták a kőoszlopokba vésett ábrák (Scarre 1997), melyek csak reggeli súroló fényben láthatók, ezért is fedezték fel azokat oly későn (Crawford 1954).

IRODALOM

ADCOCK, C. 1990. James Turell. The Art of Light and Space (Univ. of California Press, Berkeley)

ATKINSON, R.J. C. 1980. The Prehistory Temples of Stonehenge and Avebury London: Pitkin Pictorials

BENDER, B. 1998. Prehistoric Stonehenge Landscapes. Oxford

BRADLEY, R., 1998 The Significance of Monuments London and NewYork

BREKKE, A. and EGELAND, A. 1983. The Northern Light (Springer-Verlag, Berlin)

BROBY-JOHANSEN, R. 1979. Északi sziklarajzok (Gondolat, Budapest)

BRØNSTED, J. 1983. (ford. Vásárhelyi). A vikingek (Corvina Kiadó, Budapest)

BURL, A. 1987. The Stonehenge People London Melbourne: J. M. Dent and Sons Ltd.

BURL, A., 1994. Stonehenge: Slaughter, Sacrifice and Sunshine. Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine 87: 85-95.

BURL, A., 1997. The Sarsen Horseshoe Inside Stonehenge: A Rider. Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine 90: 1-12.

BURL, A. 1997. (1983 reprint) Prehistoric Astronomy and ritual (Shire Publications Ltd. Buckingghamshire)

CARMICHAEL, D. L., HUBERT, J., Reeves B. and Schanche, A. (ed.) 1998 Sacred Sites, and Sacred Places London and New York

CLEAL, R. M. J., Walker, K. E. and Montague, R. 1995. Stonehenge in its landscape: 6-8. London: English Heritage.

CRAWFORD, O. G. S. 1954. The Symbols carved on Stonehenge. Antiquity XXVIII.

DAMELL, D. 1985. Rösaring and a Viking Age Cult Road (Archaeology and Environment 4)

DARWILL, T. 1997. Ever Increasing Circles: The Sacred Geographies of Stonehenge and its Landscape. In: Cunliffe, B. , Renfrew, C. (ed.) Science and Stonehenge. Oxford.

DAVIDSON, H. R. E. 1988. Myths and Symbols in Pagan Europe (Syracuse Univ. Press, Syracuse)

DÖMÖTÖR, T. 1976. Germán, kelta regék és mondák (Móra Ferenc, Budapest)

FRAZER, J. G. 1995. Az Aranyág (Ozirisz-Századvég, Budapest)

GELLING, P. and DAVIDSON, H. E. 1969. The Chariot of the Sun and other Rites and Symbols of the Northern Bronze Age (Dent, London)

GREEN, M. 1991. The Sun-Gods of Ancient Europe (Batsford, London)

HAGEN, A. and LIESTØL, A. 1961. Väre Oldfunn (Cappelen, Oslo)

HANKISS, E. 1998. Az emberi kaland. Budapest: Helikon Kiadó

HAWKINS, G. S. 1966. Stonehenge Decoded. Fontana/Collins

HOLTSMARK, A. 1964. Studier i Snorres Mytologi (Universitetsforlaget, Oslo)

HUTTON, R. 1996. The Pagan Religions of the Ancient British Isles, Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell

HUTTON, R. 1996 The Stations of the Sun. Oxford New York

KRAFFT, S. 1956. Pictorial Weavings from the Viking Age (Oslo)

KRAFT, J. 1985. The Goddess in the Labyrinth (Åbo Akademi, Åbo)

LIPS, J. 1962. A dolgok eredete. Budapest: Gondolat Kiadó (VOM URSCHPRUNG DER DINGE Brockhause Verlag 3. Auflage, Leipzig1955.

LOCKYER, J. 1906. Stonehenge and other British Stone Monuments Astronomically Considered. London: Macmillan

LUNDQUIST, J. M. 1993. The Temple. London

MACCULLOCH, J. A. 1948. The Celtic and Scandinavian Religions (Hutchinson's Libr., London)

MACMANN, J. 1994. Forms of power: dimensions of an Irish megalithic landscape (Antiquity. vol. 68. num. 260. 525-545.)

MOBERG, V. 1984. Népem története - Svédország a középkorban (Gondolat, Budapest)

MOHEN, J. P. 1990. The world of megaliths (Facts On File, New York, Oxford, Sydney)

NÄSSTRÖM, B.-M. 1995. Freyja-the Great Goddess of the North. (University of Lund, Lund)

NEWHAM, C. A. 1972. The Astronomical Significance of Stonehenge Wales: Moon Publications.

NORBERG-SCHULZ 1985: The concept of Dwelling. On the way to Figurative Architecture. New York: Electa-Rizzoli.

NORTH, J. 1996. Stonehenge. Neolithic Man and the Cosmos London: HarperCollinsPublishers.

O'BRIEN, T. 1992. Light Years Ago The Black Cat Press

O'SULLIVAN, M. 1993. Megalithic Art in Ireland (Criterion Press, Dublin)

PALLADIO, A. (ford. Hajnóczi, G.) 1982. Négy könyv az építészetről (Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Budapest)

PANNIKAR, R.1991.There Is No Outer Without Inner Space in Vatsyayan,K.(ed.)Concepts of Space Ancient and Modern. Indira Gandhi National Centre for the Arts. Abhinav Publications. 7-38

PÁSZTOR, E.-ROSLUND, C. 1997 „Orientation of Maltese Dolmen" Journal European Archaeology 5.1:183-189.

PÁSZTOR, E.-ROSLUND, C. 1997 „Orientation of Megalithic Tombs in Mecklenburg Proceedings of the IVth SEAC Meeting „Astronomy and Culture" ed. C.Jaschek and F. Atrio Barandela, Salamanca. 227-235.

PÁSZTOR, E.-ROSLUND, C.-NASSTRÖM, B-M.-ROBERTSON, H. 2000. „The Sun and the Processional Road at Rösaring in Sweden". European Journal of Archaeology Vol.3(1):57-67.

PÁSZTOR, E.-JUHÁSZ, Á.-DOMBI, M.-ROSLUND, C. 2000. „Computer Simulation of Stonehenge". In. Virtual Reality in Archaeology ed. J. A. Barcelo, M.Forte and D. H. Sanders. British Archaeological Riport International Series 843. 111-113.

PEARSON, M. P., RICHARDS, C. (ed.) Architecture and Order London and New York

PETRIE, W. 1963. Keoeet, The Story of the Aurora Borealis (Pergamon Press, Oxford)

PÖRTNER, R. 1983. (ford. Pálvölgyi) A viking kaland (Kossuth Könyvkiadó, Budapest)

RÁCZ, I. 1983. A vikingek öröksége (Képzőművészeti Kiadó)

RENFREW, C. and SCARRE, C. (ed.) 1998 Cognition and Material Culture: the Archaeology of Symbolic Storage. Cambridge

RICHARDS, J. 1985. Beyond Stonehenge (Trust for Wessex Archaeology, Salisbury)

RICHARDS, J. 1991. English Heritage book of 'Stonehenge' (B. T. Batsford Ltd./English Heritage, London)

ROSLUND, C. 1995. The geometry and orientation of Scandinavian shipsettings (Fornvannen 90)

RUGGLES, C. L. N. and SAUNDERS, N. J. 1993. The Study of Cultural Astronomy. In: Ruggles, C. L. N. and Saunders, N. J. (eds.). Astronomies and Cultures. Niwot, Colorado.

RUGGLES, C. 1997. Astronomy and Stonehenge. Proceedings of British Academy, 92. 203-229.

SCARRE, C. 1997. Misleading images: Stonehenge and Brittany. Antiquity 71

SINGH, M. and UNESCO 1993. The Sun (HARRY N. ABRAMS, INC., New York)

SZABÓ, Á.–KÁDÁR, Z. 1984. Antik Természettudomány (Gondolat, Budapest)

TACITUS, C. 1980. Germania (Hutton, E. M. (ford.) Cambridge

THOM, A. 1967. Megalithic sites in Britain (Oxford)

THORVILDSEN, K. 1975. The Viking Ship of Ladby (The Danish National Museum)

TURVILLE-PETRE, E. O. G. 1964. Myth and Religion in the North (Holt, Rinehart and Winston, New York)

VEBAEK, C. L., and Thirslund, S. 1992. The Viking Compass (Helsingør)

WHITTLE, A. 1997. Remembered and Imagined Belongings: Stonehenge in its Traditions and Structures of Meaning. In: Cunliffe, B. Renfrew, C. (ed.) Science and Stonehenge. Oxford

WICK, O. 1990. The Irish Sky Garden (in: Preiswerk Turske, I. and Wick, O. (szerk.) James Turell. Long Green. Turske and Turske, Zürich)

EMÍLIA PÁSZTOR

ARCHAEOASTRONOMICAL RESEARCH ON THE PREHISTORY OF EUROPE: TWO CASE STUDIES
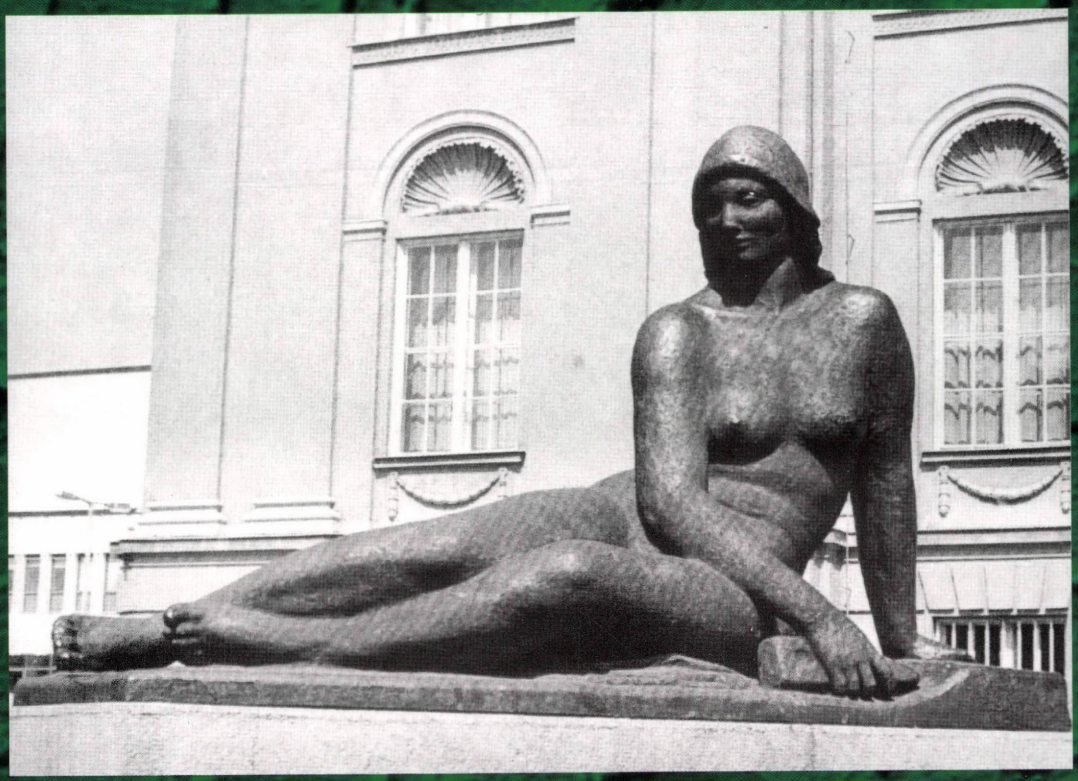
Archaeoastronomy is an interdisciplinary science examining the impact of celestial phenomena on different cultures in the past and how this impact is reflected in the material remains and cultural heritage. Archaeoastronomy supports two fields of cognitive archaeology: examining the symbols of measuring time and the possible connection between the cultures and the supernatural world. Studying the archaeology of cults is rather difficult and requires team work. In this essay two cases are presented: the first is about a possible interpretation of the north-south orientation of a less-known early Viking Age procession road called Rösaring in Sweden, while the second one offers a new interpretation on the role of midsummer sunrise at the world-famous stone circle, Stonehenge. Both research projects have been carried out jointly by an archaeologist, an astronomer, an architect and a historian of religion.